

Respekt og Realiteter

- bevægelser mellem arbejde og udstødning

Ph.d. afhandlinger af:

Mia Husted
Ph.d. afhandling

Ditte Tofteng
Ph.d. afhandling

Institut for Miljø, Teknologi og Samfund
Roskilde Universitetscenter
2005

Forord

Allerede i 1999 havde vi de første ideer til projektet på tegnebrættet. Dengang havde vi netop afsluttet vores candidateksamen og var godt på vej i hver vores konsulentjob. Her skulle den gode uddannelse omsættes til et godt og udviklende arbejdsliv for mennesker med ondt i arbejdet. Og det blev den – nogle gange med mere succes end andre. Én af de vanskeligheder, som vore udviklingsprojekter sjældent kunne løfte, var arbejdets udskilningsprocesser. Det havde vi nok på fornemmelsen – og det var derfor, at vi dengang i 1999 begyndte at udvikle et aktionsforskningsprojekt med forholdet mellem arbejde og udskilning i tankerne.

Det var dog først i 2001, projektet for alvor fik vind i sejlene på den økonomiske front. Resultatet er således blevet til aktionsforskningsprojektet 'Fantasi og rummelighed', der efterhånden er et projekt med mange år bag sig. Gruppen bag 'Fantasi og rummelighed' tæller ikke kun nærværende forfattere. Deltagerkredsen i 'Fantasi og rummelighed' tæller to bærende deltagergrupper; GRUM og De Valgte.

GRUM er en forkortelse for Gruppen for Rummelighed Uden Marginalisering. GRUM tæller bl.a. arbejdsløse, fleksjobbere og førtidspensionister og er således et forum for alle, der i en eller anden forstand befinder sig på kanten af arbejdsmarkedet – eller helt udenfor. Gruppen er oprindeligt samlet af forskerteamet og havde derfor ikke et navn eller en betegnelse for den alternative organisering på tværs af institutionelt definerede udsatte grupper. Navnet GRUM antog gruppen først i 2002, hvor det var blevet bøvlet at forklare udefrakommende gruppens arbejde og organisering. I dag sidder navnet fast, og medlemmerne af GRUM præsenterer sig som GRUM'ere. Gruppen er stadig aktiv, om end mandtalsmæssigt i knæ. Gennem den 4 år lange periode har GRUM haft skiftende medlemmer med en kerne på ca. 6 personer. Følgende personer har alle været aktive i en længerevarende periode fra 6 måneder til 4 år og har alle sat deres fingeraftryk på arbejdet i GRUM; Anett Duval, Hanne Mouritzen, Christine Madsen, Brian Gøth, Finn Sørensen, Anette Andreasen, Gert Jørgensen, Mogens Johansen, Claus Lundquist og Vera Nørgaard Hansen. Det har været lærerige, sjove, træge, udfordrende, kaotiske og spændende år. Tak til jer alle for de mange engagerede møder, de strittende diskussioner, og de mange anstrengelser for at praktisere rummelighed og samtidig få en gruppe til at hænge sammen. En særlig tak til de mest stædige og udholdende GRUM'ere; Vera, Geert, Claus og Mogens.

De Valgte er en gruppe af tillidsvalgte fra virksomhederne Valdemar Birn og AVK tooling, der begge er jernindustrielle virksomheder. Denne gruppe er tilsvarende samlet af forskerteamet. De Valgte var oprindeligt vores forkortelse for De tillidsvalgte og er ikke et navn, gruppen selv har valgt eller har taget stilling til. Når vi alligevel fastholder at kalde gruppen for De Valgte, skyldes det navnets dobbelte betydning. De tillidsvalgte er valgt af deres kollegaer til at varetage et særligt fagpolitisk eller arbejdsmiljømæssigt tillidshverv – men i forhold til problematikken i 'Fantasi og rummelighed' er De Valgte desuden valgt til beskæftigelse. Gruppens arbejde har haft mere varierende intensitet, end det er tilfældet med GRUM. De

Valgtes aktivitet i 'Fantasi og rummelighed' strækker sig over en periode på 3 år, i hvilken følgende personer har været aktive i en længere periode; Kim Frandsen, Keld Schmidt Laursen, Ole Rømer Bej, Tommy Steiness, Mogens E.B Schütt, Klaus Hedegaard, Børge E. Petersen og Dennis Bo Sørensen. Tusind tak for entusiastisk samarbejde - det har været en fornøjelse! En særlig tak til Ole Rømer Bej for altid at lade de sidste nye historier fra arbejdspladsen flyde videre til RUC.

Udover GRUM og De Valgte trækker aktiviteterne i 'Fantasi og rummelighed' desuden på en gruppe af skuespillere, som gennem mindre skuespil og improvisationer har bidraget til metodiske udformninger og fremdrift. Skuespillergruppen tæller; Anette Katzmann, Michael Hasselflug og Morten Nielsen. Til disse tre skal lyde en tak for godt samarbejde og for det fantastiske engagement, I har udvist.

Desuden har 'Fantasi og rummelighed' i de sidste år inddraget en række eksperter i projektets aktiviteter, som har haft en særlig rolle i bestræbelserne på at konkretisere og kvalificere projektets udkast til alternative fremtidsudviklinger. Ekspertgruppen tæller; Christina Jensen (A-teamet og PLS Ramböll), Hans Dankert (SiD) Karsten Kollerup (SiD), Nadia Prætorius (Psykolog), Kirsten Paaby (Idébanken, Norge) Finn Sommer (RUC), Erik Westh (AF Storstrøms Amt), Marianne Klug Andersen (BST København), Klaus T. Nielsen (RUC), Jørn Petersen (SiD Holstebro), Flemming Sørensen (SiD Holstebro), Ole Fomsgård (Reva center Holstebro), Jørn Skov (LA), Karsten Kollerup (SiD), Uffe Sæbye (RUC), Jørgen Marcussen (SiD), Birgitte Nørbo (Psykolog) Bent Hasselstrøm (SiD Holstebro). Tak til alle jer, fordi I har villet bruge jeres engagement og sparsomme tid - og i nogle tilfælde økonomi - på projektet.

Endelig har 'Fantasi og rummelighed' nydt godt af samarbejde, bevågenhed og støtte fra følgende aktører; LO Danmark v. Mogens Jensen, AOF Danmark v. Erik Juul Andersen KAD afdeling 1 v. Karin Schlichting, Beta/A-temaet v. Christina Jensen og Helle Moostrup, Arbejdsmarkedsstyrelsen og AOF Greve v. Lynn Hansen og Kirsten Juul Andersen.

Som forskerteam har vi desuden profiteret af omfattende metodevejledning fra professor Kurt Aagaard Nielsen, som har fungeret som kritisk opponert, chauffør, inspirator og rådgiver udi kunsten at bedrive og begribe aktionsforskning. Samarbejdet med Kurt Aagaard Nielsen har efterhånden strakt sig over en del år, gennem hvilke 'Det fælles tredje' har taget form – ikke kun som metodisk princip, men også som udtryk for vores gode samarbejde. Tak for din uvurderlige hjælp og støtte - vi glæder os til at arbejde videre i det fælles tredje!

Som forskerteam har vi ligeledes nyt godt af vejledning fra Klaus T. Nielsen og Lise Drewes Nielsen. En stor tak til jer for værdifulde diskussioner – og ikke mindst for jeres tålmodighed og gentagne forsøg på at afbøde de værste egensindigheder!

Også en stor tak til Kent Husted, Hans-Peter Hansen og Stig Tjellegaard Møller, som har kæmpet med afhandlingens tekst. Vi er taknemmelige for jeres hjælp til at bringe afhandlingen på et rimeligt grammatisk niveau.

Og så skal der selvfølgelig lyde en tak til alle dem, der har kigget forbi i 'frokoststuen' til spændende snakke, gode grin og opbakning. Tak til Anne Jensen, Pernille Almlund, Malene Freudendal-Pedersen og Katrine Hartmann Pedersen. Vi glæder os til hvad fremtiden må bringe af fantasifulde samarbejdsprojekter.

I 2004 fik vi bevilget penge fra arbejdsmarkedsstyrelsen til at skabe en fortsættelse af projekt 'Fantasi og rummelighed'. Derfor skal vi i de næste to år arbejde videre med problemstillingerne i et projekt med titlen: 'Veje til rummelighed'. Dette arbejde ser vi frem til, ikke mindst fordi vi så igen skal genoptage vores samarbejde med GRUM og De valgte. Vi ser frem til spændende værkstedsarbejde, produktive møder og - ikke mindst – til at se jer igen....så kære Claus, Vera, Geert, Mogens og Ole og Mogens – vi glæder os til de næste par år og vi glæder os til at blive mange flere!!

Til Kent og Kristian og børnene i henholdsvis det gule og det hvide hus i Valby. De første år som phd. studerende var gode familieår – det sidste har trukket veksler. Tusind tak for jeres tålmodighed og opmuntring - det kunne ikke være gjort foruden – men nu er vi på banen igen, og vi glæder os til lange sommeraftener, weekender uden RUC og ikke mindst at tage del i alt det praktiske arbejde.

Roskilde Universitetscenter, juni, 2005

Mia Husted og Ditte Tofteng

Indholdsfortegnelse

Forord	3
Indledning - Ensidigheder og modsætninger	11
Mellem to stole	13
Det kreative og udviklende arbejde	14
Den selvudviklende udgrænsning	15
Bænken	16
'Fantasi og rummelighed' – læsning og formidling	16
Læservejledning	19
Kapitel 1 - To erfaringsforløb fra Fantasi og Rummelighed	25
Introduktion	26
Aktiviteter i Fantasi og Rummelighed	29
1. erfaringsforløb: Om samarbejdet med GRUM	32
Fremtidsværkstedet	40
2. erfaringsforløb: Om samarbejdet med de tillidsvalgte	50
Fremtidsværkstedet i Ringkøbing	55
Kapitel 2 - Arbejde, aktivitet og udstødning	61
Arbejdet som oplevet virkelighed	63
Arbejdsbegrebet - Fra naturbeherskelse til arbejdsdeling	65
Den arbejdende borger	72
Fremtidens arbejde og det fleksible selv	79
Arbejdsløshedens transformation	84
To virkeligheder og angsten for udstødning	89
Den anden virkelighed og integrationspolitikken	95
Forskningsspørgsmål mellem realitet og bevægelse	100
Kapitel 3 - Forskning og social forandring	107
Arbejde, bæredygtighed og aktionsforskning	108
Aktionsforskningens historie – inspirationen fra Skjervheim og Lewin	113
Lewin - participation og vidensformer	114
Skjervheim - reifikation og performativ handlen	117
Socioteknikken - forskere og deltagere i 'joint venture'	124
Dialogtraditionen - forandring gennem dialog og netværksdannelse	129
Kunst, kreativitet og forandringsprocesser - om at skelne mellem kreativitet og social fantasi	133

Kritisk utopisk aktionsforskning - i spændingsfeltet mellem forkerte begyndelser og utopiske orienteringer _____ 149

Kapitel 4 - Mellem hverdag og utopi _____ 157

Adskillelse, erfaring og livssammenhæng _____ 158

Værksteder og arenaer _____ 165

Møder og gruppedannelse _____ 179

Forhåbninger og alternativer til terapeutisk praksis _____ 183

Langsommelighed _____ 185

Kapitel 5 - Autonomi og plads til alle _____ 191

Hvordan kan arbejdslivet udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet? - et forsvar for de sociale og samfundsmæssige læringspotentialer i udskilningserfaringer _____ 193

Myndighed og myndighederne - 'En knudret vej' _____ 194

De myndige svar - fra pjecen til 'Det rejsende GRUM' _____ 199

Hvorfor skal vi ikke deles om arbejdet? - det udgrænsende arbejdsmarked og det uattraktive arbejde. _____ 205

Plads til alle _____ 209

En ny start - mellem borgerløn og social isolation _____ 214

Modoffentlighed og erfaringslære - om at overkomme risikoen for lejr-dannelse _____ 218

Kapitel 6 - Arbejde og rytmer _____ 223

En arbejdsplads som ikke producerer udstødning - den utopiske bæredygtighedsorientering. _____ 224

Ligegyldighed og slid - 'produktionen skal indrettes efter mennesket' _____ 226

Gradvis tilbagetrækning - en anden livsrytme? _____ 232

Miljøsikkerhed - En anden rytme og det farlige arbejde. _____ 235

Fragmenter - om sundhed, personlig udvikling og faglighed _____ 239

En anden rytme og fleksibilitet _____ 240

'At lære at bygge en båd - så man selv kan sejle' - fra pjece til bådbyggeri _____ 246

Fragmenter til et utopisk arbejdsbegreb _____ 253

Fragmenter til en bæredygtig arbejdsplads _____ 255

Kapitel 7 - Udveksling og deltagelse _____ 259

Opsamling og kondensering af kritik og utopi _____ 260

Fagbevægelsen i fremtiden - en vej ud af realitetsmægtigheden? _____ 264

Udvekslingens princip _____ 272

At være deltagende - alternativ til den empatiske inderlighed _____ 274

At deltage - at farve og forandre verden gennem 'Det fælles tredje'. _____ 279

Deltagelse og regulering - eller deltagende regulering? _____	281
Kapitel 8 - Konklusioner _____	287
Om arbejdet _____	288
Om udskillelse _____	293
Om metode _____	296
Litteraturliste _____	301
Resume _____	313
Abstract _____	317

Indledning

-

Ensidigheder og modsætninger

Modsætninger og paradokser er irriterende. De kan blive ved med at plage, pirre og optage bevidstheden, indtil man har fundet fornuft i ufornuften. Hvor der ingen fornuft er at finde, må man slå sig til tåls med forklaringer, fortrængninger, analyser eller accept – eller man kan investere irritationen i et aktivt forsøg på at bevæge de paradoksale eller modsætningsfyldte forhold. Afhandlingen her er et udtryk for det sidste, her er det modsætninger og paradokser i de samfundsmæssige og kulturelle formidlinger mellem arbejde og udstødning, der irriterer.

Set fra et økonomisk perspektiv, er der en vis egen-logik i, at der stilles stadig flere krav og udfordringer til 'normal' arbejdskraften og derfor også tilbydes flere typer af særlige vilkår og støtteforanstaltninger til udstødningstruede grupper. Globaliseringen og markedet bevæger sig efter særegne regler, som afstedkommer *sine* ensidigheder, hvor udviklingslogikken skaber konstante krav til udnyttelse og optimering af de ressourcer, som virksomheden råder over.

I et samfundsmæssigt ressourceperspektiv er udviklingen imidlertid paradoksal; fleksibel specialisering og øgede kompetencekrav udfordrer kernearbejdskraften til det yderste, mens den øvrige befolkningsgruppe, af mennesker med lang ledighedsperiode, anden etnisk baggrund, unge uden relevant uddannelse, seniorer, skadede og nedslidte, udbrændte og stressramte, originaler og usædvanlige mennesker, forsøgsvis integreres gennem økonomiske subsidier og støtteforanstaltninger, fordi deres ressourcer og evner anses som utilstrækkeligt grundlag for ordinære ansættelser. Selv en overfladisk gennemgang af det voksende udbud af arbejdsmarkedspolitiske støtteforanstaltninger til 'særligt udsatte grupper' bestyrker mistanken om, at arbejdsmarkedsudviklingen indskrænker mulighederne for at beskæftige den mangfoldige befolkning på almindelige vilkår.

Uddannelse, udvikling og læring er tidens løsen og svaret på fremtidens udfordringer. Samfundsmæssigt investeres der enorme ressourcer i at holde trit med arbejdsmarkedsudviklingen og det gælder også for mennesker, der ikke umiddelbart har mange jobchancer. Aktuelt manifesterer tidens løsen sig i en blomstrende privat og offentlig sektor, som er beskæftiget med at vejlede, træne, udvikle og subsidiere mennesker mod bedre muligheder for at fastholde eller erhverve jobs. De som er i arbejde løber stærkere og lærer mere, mens de som er uden for arbejdet mest løber og lærer på sidelinien. Hvad er det vi løber efter og opgraderer os til? Er det et fremtidigt arbejdsliv, der er formet af menneskenes evner og ønsker – eller et fremtidigt arbejdsmarked, som vi blot håber at have andel i? Er det angsten for ikke at slå til på fremtidens arbejdsmarked, som bider os i haserne og får os til at sætte tempoet op og udvide kompetencehorisonten – eller er det arbejdets kvaliteter og mulighedsbetingelser, der driver værket? For de fleste af os er der nok tale om et *både-og*. Det er imidlertid i stigende grad overladt til den enkelte at få dét regnestykke til at gå op.

Det paradoksale i denne udvikling, er for os at se, at der i forbavsende ringe grad stilles samfundsmæssige og kulturelle spørgsmålstejn ved grundfiguren i arbejdsmarkedets selektions- og udviklingsretning. Tidens løsen i form af uddannelse, udvikling og læring har endnu ikke knækket de strukturelle udskilningsprocesser, og der er egentlig heller ikke

mange grunde til at gøre sig forhåbninger om, at det vil lykkes. Det, der lykkedes, er at etablere stadig mere differentierede integrationsstrategier i spændet mellem 'de ikke-egnede' og 'de egnede'. Et egentligt forebyggende perspektiv på det arbejde, som skaber behovet for differentierede integrationsstrategier, er vanskeligt at finde i de arbejdsmarkedspolitiske bevægelser, hvorfor udskilningsprocesserne selv forbliver uantastet.

Således bliver udgrænsningen aldrig genstand for en samfundsmæssig kritik, der kunne sætte spørgsmålstejn ved den sociale bærekraft i arbejdsmarkedsudviklingen, men fragmenteres, i de praktiske bestræbelser på at overkomme udskilningsprocessernes sociale, kulturelle og økonomiske implikationer, til spørgsmål om differentierede former for selvudvikling og kompetenceløft. De praktiske bestræbelser er imidlertid i ringe grad i stand til at forebygge, at der hver dag udskilles mennesker på ny.

En alternativ vej ind, i de samfundsmæssige bestræbelser på at overkomme implikationerne ved arbejdets udskilningsprocesser, kunne være at tage fat om nælden i den sociale organisering og samfundsmæssige udformning af arbejdet. Det er en sådan vej, vi søger, når vi i 'Fantasi og rummelighed' efterlyser bud på, hvordan arbejdet kan indrettes og udformes, så det ikke producerer social udstødning?

Afhandling har således rod i praktiske bestræbelser på at bevæge modsætningsforholdet mellem arbejdsmarkedet og menneskers faktiske liv, evner og ønsker og bestræber sig dermed også på at eksperimentere med, hvad der bør udvikles, læres eller gentænkes på et fremtidigt arbejdsmarked og i et fremtidigt arbejdsliv, hvor menneskers ønsker og diversitet er et organiserende princip. Der er således tale om et normativt motiveret arbejde, som for en stund forsøger at sætte parentes om de dominerende realitetsprincipper, for at undersøge mulighederne for et opgør med grundfiguren i arbejdsmarkedsudviklingen og hermed også mulighederne for alternativ forebyggelse af sociale og samfundsmæssige udskilningsprocesser. I den forstand er vores fælles projekt præget af arbejdet for alternativer, som indbefatter *sine* teoretiske og metodiske ensidigheder.

Mellem to stole

Afhandlingens omdrejningspunkt er således at etablere et kritisk arbejde med grundfiguren i arbejdets og arbejdsmarkedets selektions- og udviklingsretning i form af teoretiske og metodiske opfordringer til et forebyggende perspektiv på det udgrænsende arbejde. Bestræbelser på at etablere et sådan perspektiv befinder sig i mellem to stole, hvor arbejdets realiteter og mulighedsbetingelser optager den ene stol og udgrænsningens realiteter og mulighedsbetingelser den anden. Fordringen i afhandlingen er, at skabe sammenhæng og bevægelse mellem disse to positioner, som Oskar Negt betegner 'de to virkeligheder'.

For at skabe en sådan sammenhæng og bevægelse, har vi valgt at bringe forskningen i henholdsvis arbejdets og udgrænsningens sociale orientering ind i et fælles aktionsforskningsarbejde. De to stole er således ikke blot repræsentationer for to virkeligheder. I afhandlingsøjemed er de desuden repræsentationer for to forskellige

forskningsprojekter, som på hver sin måde beskæftiger sig med arbejdets sociale og samfundsmæssige konstitutioner. Stolene repræsenterer således det kritiske udgangspunkt for de to forskningsprojekter, som oprindeligt afgrænsede sig fra hinanden, men efterhånden integrerede sig i ét forskningsprojekt, hvor det ikke længere er meningsfuldt at skille stolene ad. I en forskningsmæssig forstand er det lykkedes ud over hensigten, at skabe sammenhæng og bevægelse mellem arbejdets sociale orientering og mulighedsbetingelser og udgrænsningens sociale realiter, orienteringer og mulighedsbetingelser. Afhandlingens fremdrift vil belyse i hvilken grad, det fælles forskningsarbejde også leder til tilsvarende sammenhænge og bevægelser i aktionsforskningsprojektets videnskabelige processer.

For klarhedens skyld vil vi kort præsentere de to forskningsprojekter, der er integreret i afhandlingen. Begge forskningsprojekter er karakteriseret ved at indeholde kritiske udgangspunkter og metodiske opfordringer til alternative betydningssammenhænge i forskningsprojektets empiriske felt.

Det kreative og udviklende arbejde

Det første forskningsprojekt bærer titlen 'Kreativitet og fagkultur i den ny virksomhed' og tager afsæt i et kritisk arbejde med den gryende alliance mellem kreativitet og organisationsudvikling, som er blandt de nyeste bud på organisatorisk og personlig udvikling under ét.

Kodeordet i de forandringsprojekter og udviklingsstrategier, som integrerer kreativitet og kunst i organisatoriske udviklingsprojekter, er innovation. Grundtanken er, at kunsten eller kunstneriske læreprocesser kan frigøre medarbejdernes kreativitet og engagement til glæde for den personlige udvikling og til gavn for den innovative og dynamiske organisation. Tænkningen ligger ikke langt fra 90'ernes fokus på det udviklende arbejde og den lærende organisation, men indeholder alligevel en tvist. Kompetence- og innovationsaspektet er helt fremme i front. Kreativitet og nytænkning opskrives som fremtidens kernekompetence, hvilket også kan spores i de foreløbige initiativer i den nye alliance. Foreløbigt er det hovedsageligt medarbejdere med ansvar for design, salg, udvikling og ledelse, som møder kreativitetsfremmende strategier og metoder.

'Kreativitet og fagkultur i den ny virksomhed' går imidlertid en lidt anden vej ind ad de døre, som alliancen mellem kreativitet og organisationsudvikling åbner. Forskningsprojektet lægger en smule luft til det organisationsudviklende aspekt og forsøger i stedet at forfølge kreativitetsbegrebets kapacitet, som et begreb for frisættelse af subjektiv fantasi og originalitet. Udgangspunktet, i at koble kreativitet og *fagkultur*, er at understrege betydningen af faglighed, hverdagserfaringer, sanselighed og social fantasi som indvendige kvaliteter i perspektiverne for udvikling i arbejdsbegrebet, hvilket det nye fokus på 'kreativitet i arbejdet', måske kan åbne. Kreativitetsbegrebet er imidlertid et noget løst og uklart begreb, hvad angår det subjektive, skabende og dannelsesmæssige betydningsindhold. Begrebet om *social fantasi* korresponderer i højere grad med projektets fokusering af subjektiv forestillingsevne,

dannelse og sociale gestaltninger og indeholder samtidig metodiske refleksioner over forholdet mellem social fantasi og proces.

Forskningsprojektet om 'kreativitet og fagkultur i den ny virksomhed' kan således præciseres som et spørgsmål om, hvorvidt arbejdet, arbejdets organisering og formgivende processer kan udvikles gennem praktiske forsøg på at gestalte social fantasi.

Kreativitetsbegrebet er dog ikke uden brod i de praktiske udformninger af arenaer i 'Fantasi og rummelighed', hvor de konkrete udformninger af metode, projektets brug af skuespillere og vægtningen af den æstetiske dimension trækker på kreativitetsbegrebets mere åbne karakter. Her optræder kreativitet som et spørgsmål om nye fremstillingsformer, som kan åbne for social fantasi.

Afhandlingens metodiske og teoretiske refleksioner over kreativitet og metode samt det arbejde i 'Fantasi og rummelighed' som særligt angår forholdet mellem social fantasi og udviklingen af arbejde, arbejdets organisering og formgivningsprocesser, tilskrives primært Ditte Tofteng.

Den selvudviklende udgrænsning

Det andet forskningsprojekt bærer titlen 'Arbejde, læring og marginalisering' og retter fokus mod det samfundsmæssige læringspotentiale i de udskiltes erfaringer med udskilningsprocesser, herunder mulighederne for at sådanne erfaringer kan bringes i spil med arbejdets udviklingsretning.

Udgrænsede er en broget og ikke-identisk masse af mennesker, som af forskellige grunde ikke tager del i eller orienterer sig mod det kreative og udviklende arbejde. De kan f.eks. være arbejdsløse, førtidspensionerede eller ansat på særlige vilkår. De kunne også være under revalidering, i arbejdsprøvning eller i aktivering. Måske er deres faglighed ikke længere efterspurgt, måske har de 'problemer ud over ledighed', måske er de af anden etnisk oprindelse end dansk, eller måske har de en alder eller et køn, som ikke efterspørges inden for deres branche. Eller måske har de blot været uden arbejde så længe, at det er blevet vanskeligt at overbevise arbejdsgiverne om deres arbejdsmarkedsparathed. Måske er de endda holdt op med at ønske sig et arbejde.

Udgrænsningens problem går forud for de aktuelle kategorier for 'særligt udsatte'. Arbejdsmarkedets udskilningsprocesser kan muligvis identificeres gennem parametre som; alder, køn, etnicitet, socialklasse eller uddannelsesbaggrund, men de udskiltes vanskeligheder ved at bevare eller opnå arbejdsmarkedstilknytning handler om organiseringen og udformningen af det arbejde, som er til rådighed. Den aktuelle arbejdsmarkedspolitiske linie udfordrer imidlertid hellere de udskilte end arbejdsmarkedet. De udgrænsede møder i stigende grad tilbud om efteruddannelse, personlig udvikling, coaching og vejledning, som kan skabe nye forudsætninger for integration på arbejdsmarkedet. Grundtanken er, at de udgrænsede gennem nye kvalifikationer,

arbejdsmarkedstræning, vejledning og selvudvikling kan flyttes op efter på skalaen over attraktiv arbejdskraft. I bestræbelserne på at flytte de udgrænsede optager den vanskelige opgave, med at identificere de rigtige redskaber overfor bestemte klassifikationer af forringet arbejdsmarkedsattraktion, enorme mængder af faglige ressourcer og politisk opmærksomhed. Indsatsen overfor arbejdets udskilningsprocesser er mere diffus, men kan anes bag de arbejdsmarkedspolitiske tilskuds og støttemulighederne og i det moderne ledelseskoncept om mangfoldighedsledelse. I det store hele altså en udfordring, som strander på de enkelte virksomheders engagement. De samfundsmæssige implikationer i at overlade arbejdsmarkedets udgrænsningsprocesser til et sådan engagement er i ringe grad genstand for politisk eller offentlig debat.

Forskningsprojektet om 'arbejde, læring og marginalisering' kan således koges ned til et praktisk spørgsmål om, hvorvidt udgrænsedes erfaringer med udskilningsprocesser kan bringes ind i arbejdets udviklingsprocesser.

Afhandlingens metodiske og teoretiske refleksioner over arbejdets udskilningsprocesser og betydningen af den aktuelle arbejdsmarkedspolitik samt det arbejde i 'Fantasi og rummelighed' som særligt angår forholdet mellem udgrænsningens problem og den sociale og samfundsmæssige organisering af arbejdet, tilskrives primært Mia Husted.

Bænken

I realiteten hviler begge projekter på samme bænk, som udgøres af det fælles aktionsforskningsprojekt. Her vendes de aktuelle vanskeligheder i og uden for arbejde og arbejdsliv på hovedet, gennem en alternativ approach som antyder, at det er arbejdsmarkedet, som ikke matcher befolkningen – arbejdende som udskilte. Navnet 'Fantasi og rummelighed' sigter til det indvendige processuelle forhold mellem de to projekter, hvor arbejdet for en rummelig indretning af de konkrete organiseringer af arbejdspladserne fordrer social fantasi og hvor gestaltningen af social fantasi omvendt fordrer socialt rummelige arenaer.

At gøre bænken til metafor for projektets fælles arbejde, har således dels at gøre med projektets omfangsrige aktiviteter, der ikke kunne være lavet af en enkelt af os og dels med problemstillingernes indre sammenhæng.

'Fantasi og rummelighed' – læsning og formidling

'Fantasi og rummelighed' er både et forskningsprojekt og et udvikling projekt. Det betyder at projektet ikke har haft til hensigt at skabe empiriske produkter, der kunne trækkes ud og fastholdes i en forskningsmæssig optik. Forskning og udvikling har så at sige gået hånd i hånd i gennem projektet. Med udgangspunkt i en kooperativ aktionsforskning, dvs. et samspil mellem forskere og deltagere om et fælles anliggende, har vi forsøgt at fastholde både forskningsinteresser og de interesser, som er knyttet til deltagernes hverdagsliv i den fælles praksis.

Det empiriske materiale, der danner baggrund for denne afhandling er omfattende og mangfoldigt og i lagt de fleste tilfælde flertydigt. Konkret er der tale om værkstedsprotokoller, mødereferater, indkaldelser, manuskripter, en pjeceproduktion – men også løbende telefonsamtaler med deltagere. En anden del af det empiriske materiale har været en række artikler, som deltagerne i projektet har optrådt i. Det empiriske materiale er ikke produceret med henblik på senere tolkning. Det empiriske materiale har været en integreret del af arenaernes arbejdsprocedurer. I protokollerne fra projektets værksteder optræder alle sagte stikord, kommentarer til sceniske fremstillinger og fantasifulde tegninger i en såkaldt værkstedsprotokol. Vi har i dette projekt valgt at medtage korte resumeer af de sceniske fremstillinger i protokollerne, fordi netop disse har betydning for en del af oplevelsesdimensionen i arenaerne. Protokollerne sendes ud til deltagerne til godkendelse.

Vi har endvidere skrevet to beretninger, der kronologisk gennemgår forløbet med de to deltagergrupper og aktiviteterne i de separate og fælles forløb. Beretningerne udgør på samme måde som protokollerne en integreret del af arbejdet i projektet. Både GRUM og De valgte har fået beretningerne til gennemlæsning – og primært i GRUM har denne gennemlæsning afsat sig som en produktiv bevægelse i arbejdet.

I analysen lader vi os inspirere af forskerne bag 'Industri og Lykke', da dette projekt er et af de få, der har brugt værkstedsprotokoller, vægaviser osv. som empirisk materiale. Vi karakteriserer således vores tolkningsmetode som fænomenologisk og hermeneutisk. *Vi rettet således opmærksomheden mod oplevelsernes indholdsmæssige (betydningsmæssige) strukturer* (Nielsen, Nielsen og Olsén; 1999, s. 59):

I beretningerne, har vi forsøgt at lægge os så tæt op af oplevelserne som muligt. Vi har med andre ord forsøgt at rekonstruere forløbene og oplevelserne så loyalt, som det var muligt. Men dette er ikke sket uden at vores erfaringer, står i en privilegeret position – det var os, der var penneførere.

I den konkrete analyse har vi undersøgt materialet med udgangspunkt i tre forskningsspørgsmål. Forskningsspørgsmålene har tegnet tråden i vores søgeproces gennem materialet;

- *Hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud – der ikke producerer udstødning?*
- *Hvordan kan arbejdslivet udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet?*
- *Hvordan kan udgrænsede inddrages i udformningen af arbejdsmarkedspolitik og regulering?*

I søgeprocessen har vi således rette blikket mod fortætninger og udkast skabt gennem projektets fremtidsværksteder, forskningsværksteder, møder m.v., som en del af den fremadrettede proces. Men vi har også vendt tilbage for at afsøge disse fortætningspunkter og udkast i forhold til de bevægelser, der kan spores i materialet. Man kunne sige, at vi har

rette opmærksomheden mod de enkelte fortætninger og udkasts placering i den overordnede menings- og forløbssammenhæng.

Tolkningsarbejdet understøttes af det teoretiske arbejde i kapitlerne 2, 3 og 4. Disse kapitler er kendetegnet ved at give teorierne en privilegeret plads og rummer således ikke konkrete fortællinger fra det empiriske arbejde. Dette har vi gjort for at synliggøre vores teoretiske baggrund, vores normative udgangspunkter og ikke mindst vores interesser i at deltage i den kooperative aktionsforskning. Samtidig må det konstateres, at analysen er påvirket af de teoretiske orienteringer, vi har bragt i spil i tolkningsarbejdet. Der kunne således være stillet andre spørgsmål til materialet end de tre forskningsspørgsmål, hvis de teoretiske formidlinger havde været nogle andre.

Afhandlingen, dvs. teksten, afspejler dette forhold, idet også teksten udgør en lære- og erkendelsesproces. Teksten er opbygget, som en række søgeprocesser, der suppleres af forskellige gennemskrivninger af teoretiske 'fortællinger' og gennemgange. I teksten har vi bestræbt os på at udfordre læseren med vore egne erkendelsesprocesser og dette afspejler sig i en bestemt 'skrivestil', der muligvis kan opleves enten krævende eller hovedrystende. Det kan med nogen ret anføres, at teksten er vanskeligt formidlet. Det har naturligvis noget at gøre med vores evner til at formidle. Men vi bilder os ind, at det også har at gøre med, at det ganske enkelt er vanskeligt at formidle og udarbejde den indre sammenhæng mellem svær tilgængelig teori og aktionsforskningsprojektets bevægelser. Samtidig har det været en stor udfordring at etablere en vis form for gennemsigtighed i aktionsforskningsprojektets bevægelser, således at udefrakommende kan få et indblik i den sammenhæng mellem kontekst, scene, forløb og gestaltninger, som vi antager er udslagsgivende for projektets bevægelser og resultater.

Således ganske kort om afhandlingens observans. I det efterfølgende bliver indhold i og baggrund for de enkelte kapitler skrevet igennem på kort formel, således at læseren kan søge tilbage hertil, hvis der er brug for en genopfriskning af 'helheden'.

Læservejledning

Afhandlingens opbygning og indhold;

Afhandlingens første kapitel indeholder beretninger fra projektets aktiviteter. Kapitel 2 stiller skarpt på en kritisk analyse af forholdet mellem arbejde og udstødning i et samfundsmæssigt perspektiv. Kapitel 3 og 4 er afhandlingens metodeteoretiske refleksioner og sidste del kapitel 5, 6, 7 og 8 udgør den afsluttende del af afhandlingen i form af analyse og konklusion.

Kapitel 1: To erfaringsforløb fra 'Fantasi og rummelighed'

Kapitlet omhandler 'Fantasi og rummelighed' i meget konkret forstand. Kapitlet rummer fortællingen om samarbejdet med henholdsvis GRUM og De valgte. Fortællingerne gennemskriver historien kronologisk – fra de første invitationer til de afsluttende værksteder. Det er således fortællingen om aktionsforskningsprojektets konkrete aktiviteter i form af rekrutteringsarbejde, møder og værksteder. Kapitlet er bygget op som beretninger om de to separate forløb med GRUM og De valgte, med en kort skitsering af det fælles forløb i forskningsværkstederne. Arbejdet i værkstederne vil blive behandlet løbende gennem projektet, metodisk i kapitel 4 og analytisk i kapitlerne 5-7.

Kapitlets form adskiller sig fra de resterende kapitler. Kapitlet er opbygget som en beretning og der foreligger således ikke umiddelbart nogle analyser i teksten for dette kapitel. Vi har forsøgt at skabe to beretninger, der gør det muligt for læseren selv at danne sig et billede af projektets forløb. Beretningerne står principielt åbne for andre fortolkninger end de som afhandlingen formidler. Denne åbning gør det forhåbentligt muligt for læseren at finde andre erkendelser, åbninger eller fortolkninger end de som er formidlet af os. Men samtidig håber vi at læseren kan genfinde vores formidlinger gennem læsningen. Med andre ord håber vi at beretningerne skaber en form for fælles fodslag mellem os og læseren, der gør det muligt at skabe fælles dialoger om veje og vildveje i projektet og i afhandlingens analyse af projektmaterialet.

Kapitel 2: Arbejdet, aktivitet og Udstødning

Kapitlet har status af en kritisk analyse af forholdet mellem arbejde og udstødning. Kapitlet redegør således for de teoretiske refleksioner over arbejdets samfundsmæssige betydning og adresserer marginaliseringsproblematikken i et kritisk perspektiv, der stiller skarpt på de samfundsmæssige udstødningsmekanismer. Det kritiske analyse forsøger at sammentænke et kritisk arbejdsbegreb med arbejdsmarkedsforskningen, for derigennem at belyse de vanskeligheder, der er forbundet med at tænke arbejde og udstødning som to sider af samme samfundsudvikling. Der er således tale om en analyse, der forsøger at række ind i det udgrænsende arbejde.

I kapitlets første del tager vi fat i en række betragtninger om arbejdsbegrebet, som på forskellig vis forholder sig til eller udvikler Marx arbejdsbegreb. At vi fastholder udgangspunktet i dette arbejdsbegreb, har at gøre med begrebets udkrystalliseringer af forholdet mellem mennesker og arbejde. Med en bevægelse fra Marx til Negt, over Arendt og

Gorz, forsøger vi at holde fast i det konkrete arbejde; det vi gør og det vi laver, for at undersøge om dette kan kaste lys over arbejdets aktuelle udformninger og over forholdet mellem arbejde og udskillelse. Til arbejdsbegrebsanalysen tilføjer vi begrebet 'kuntsans i arbejdet', fordi det aktualiserer diskussionerne om arbejdets konkrete udformninger i moderne tid, som en kritisk figur, men også som en uindløst mulighed i den historiske udvikling af arbejdet. Kapitlets diskussioner af arbejdsbegrebet understøtter således arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' og ønskerne til at sætte det konkrete arbejde på dagsordenen, som en del af de mulige veje ud af marginalisering.

I anden del af kapitlet forholder vi os til det moderne arbejdslivs overgribende og dominerende funktion i forhold til livssammenhængen og de samfundsmæssige forhold. Med udgangspunkt i analysen af det fleksible arbejde, stiller vi skarpt på sammenhængen mellem arbejdets og arbejdsløshedens transformationsprocesser. I kølvandet på de fleksible produktionsprocesser synes det ikke alene at være arbejdet, der undergår forandringer – også arbejdsløsheden har ændret karakter. Denne del af kapitlet tager fat i arbejdsløshedens transformationsprocesser, som et forhold der rækker både indad og udad – indad i form af stigende fokusering på selvet og psykologisering af udsatte livssituationer og udad i form af transformationer af de social, politiske og kulturelle orienteringer i velfærdssamfundets indsats overfor de udsatte og marginaliserede. Samtidig retter denne del af analysen en særlig opmærksomhed på integrationspolitikken og åbner således diskussionen af forholdet mellem arbejdsmarkedets rummelighed og de individuelle tilpasninger.

Oskar Negt arbejde med begrebsliggørelse af forholdet mellem arbejde og udstødning, i billedet af de to virkeligheder, udgør en substantiel del af kapitlets forsøg på at imødekomme og undersøge forholdet mellem arbejde og udstødning. De to virkeligheder er både en teoretisk og en fænomenologisk figur.

Kapitlets rundes af i en uddybning af de tre centrale forskningsspørgsmål, der udgør de teoretiske og praktiske udfordringer til 'Fantasi og rummelighed'. De tre forskningsspørgsmål er:

- *Hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud – der ikke producerer udstødning?*
- *Hvordan kan arbejdslivet udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet?*
- *Hvordan kan udgrænsede inddrages i udformningen af arbejdsmarkedspolitik og regulering?*

Kapitel 3 og 4: Aktionsforskning

I kapitel 3 og 4 er det afhandlingens metodiske inspirationer og praktiske overvejelser, der udfoldes. Kapitel 3 runder aktionsforskningens historie, baggrund og videnskabsteoretiske grundlag. Endvidere diskuterer kapitlet de styrker og vanskeligheder, der er forbundet med at bringe et problemfelt som arbejde og udstødning ind i aktionsforskningens forskellige traditioner. Afslutningsvis samler kapitlet op på vores bidrag til aktionsforskningen, gennem et særligt fokus på kunst. I kapitel 4 rettes opmærksomheden på de konkrete metoder, der er anvendt i 'Fantasi og rummelighed'. Kapitlet tager således afsæt i anvendelsen af

fremtidsværkstedet, den særlige inddragelse af skuespillere og ikke mindst brugen af forskningsværkstedet.

Kapitel 3: Aktionsforskning og social forandring

'Fantasi og rummelighed' skriver sig ind i en bestemt forskningspraksis, nemlig aktionsforskningen. Aktionsforskningens særlige opfordringer tager udgangspunkt i forandringens og i bevægelsens betydning for en samfundsmæssig udvikling. Aktionsforskningen er velegnet som udgangspunkt for et stykke konkret udviklingsarbejde i forhold til social forandring og bevægelse af sociale organisationsformer. Kapitlet opsummerer således på hvilken måde aktionsforskningen stille sig op som modstykke til empirisk analytisk socialvidenskab.

Kapitlet indledes med en diskussion af bæredygtighedsbegrebets status i projektet. Herefter følger en gennemgang af aktionsforskningens historie med udgangspunkt i den norske filosof Hans Skjervheim og aktionsforskningens 'fader' Kurt Lewin. I denne gennemgang sætte fokus på nogle af aktionsforskningens videnskabsteoretiske nøglebegreber; reifikation, forandring og det muliges perspektiv.

Kapitlets midterste del tager udgangspunkt i forskellige retninger indenfor aktionsforskningen; Socioteknikken, dialogtraditionen og kritisk utopiske aktionsforskning. Som en tilføjelse til aktionsforskningen bringer vi en spiller på banen, der ikke i udgangspunkt er aktionsforskning, men alligevel kan synes at have fællestræk med aktionsforskningens forandringsperspektiv. Den nye spiller præsenteres under overskriften; 'Kunst, kreativitet og forandringsprocesser.

Kapitlet afsluttes med en diskussion af projektets 'novum' i forhold til den kritiske utopiske aktionsforskning.

Kapitel 4: Mellem hverdag og utopi

Kapitlet går tæt på de konkrete metodiske greb i projektet. Kapitlet tager således udgangspunkt i de konkrete udformninger og struktureringer af projektets læringsrum og processer. I kapitlet opholder vi os ved, hvad det er vi har sat i scene, hvilke kritiske refleksioner vi har vægtet og hvordan det har haft betydning for vores opfordringer og udformninger af projektets arenaer, rum og organiseringer.

Under overskriften 'Adskillelse, erfaring og livssammenhæng' udfolder vi begrebet livssammenhæng og betydningen af, at vi i arbejdet har 'favoriseret livssammenhængen'

Herefter går vi tæt på to værkstedsformer, fremtidsværkstedet og forskningsværkstedet, hvori projektets arenaer ekspliciteres. Arenagrebet foldes ud i forhold til tre dimensioner; den fysiske, den sociale og den æstetiske.

De efterfølgende afsnit omhandler projektets gruppedannelsesprocesser og behandler endvidere projektets forhåbninger og bud på alternativer til terapeutisk praksis.

Kapitlets rundes af med en diskussion af langsommelighed, hvor tidsperspektivet foldes ud, som en af aktionsforskningens udfordringer.

Kapitel 5-7: Analysen

Disse kapitler udgør afhandlingens analyse. Det der guider os gennem analysen er de tre forskningsspørgsmål, der blev opstillet i kapitel 2. I. Analysen drives frem som en vekselvirkningen mellem kritik, utopi og realitet, idet kritikken danner baggrund for utopien, som fastholdes i realiseringsudkast.

Kapitel 5: Autonomi og Plads til alle

Kapitlet udgør første del af afhandlingens analyse. Denne analysedel tager fat i samarbejdet med GRUM, for derigennem at afdække forskningsspørgsmålet: *Hvordan kan arbejdslivet udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdslivet?* Kapitlet udfolder sig omkring de sociale og samfundsmæssige læringspotentialer i udskilningserfaringer. Gennem begreberne myndighed, autonomi og arbejde forsøger vi at danne billeder af de bevægelser i 'Fantasi og rummelighed', der har at gøre med de udgrænsedes kritik og utopiske udkast.

Kapitel 6: Arbejde og rytmer

I denne del af analysen tager vi fat i forskningsspørgsmålet: *Hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud der ikke producerer udstødning?* Kapitlet stille skarpt på hvad der kan føje rummelighed og arbejdsplads udvikling sammen i et socialt perspektiv. Med udgangspunkt i de utopiske udkast fra projektets arenaer opstilles en række fragmenter til en bæredygtig arbejdsplads og et utopisk arbejdsbegreb. Disse fragmenter aktualiserer diskussionen om fleksibilitet på ny, idet fragmenterne udløser begrebet rytme som en del af en mulig vej til at sammentænke arbejde og rummelighed i et alternativt perspektiv.

Kapitel 7: Udveksling og deltagelse

Kapitlet samler sig omkring spørgsmålet: *Hvordan kan udgrænsede deltage i arbejdsmarkedspolitisk regulering?* Diskussionerne i denne del af analysen tager form som en metodiske diskussion af projektets udvikling af 'udvekslingens princip'. Udvekslingens princip stiller sig op om som et metodisk princip for udvekslings- og deltagelsesformer, der har en udadvendt karakter.

Kapitel 8: Konklusion

De konklusioner, vi har valgt at trække ud af arbejdet med 'Fantasi og rummelighed', fører tilbage til de oprindelige udgangspunkter for projektet. Det første tema i konklusionen har således rødder i 'selveste arbejdet' og de oprindelige bestræbelser på at skubbe til en fantasifuld udvikling af arbejdsaktiviteten. Det næste tema tager udgangspunkt i de oprindelige bestræbelser på at bringe erfaringerne i den anden virkelighed tilbage til udviklingsprocesserne i den første virkelighed. Endelig tager det sidste tema fat i de metodiske bestræbelser på at skabe formidlinger og bevægelse mellem arbejde og udstødning.

Kapitel 1

-

**To erfaringsforløb
fra Fantasi og Rummelighed**

Hver morgen holdes vi underrettet om nyheder fra hele verden. Og dog er vi fattige på bemærkelsesværdige historier. Det skyldes at ingen begivenheder når frem til os, som ikke allerede er gennemsyret af forklaringer (Benjamin; 1974, s. 44)

Fortælleren henter det, han fortæller, fra erfaringen – hans egen eller berettet erfaring. Og han gør det til gengæld til sine tilhøreres erfaring (Benjamin; 1974, s. 42)

Introduktion

I 1999 tegnede vi de første konturer af, hvad der siden hen blev projekt 'Fantasi og rummelighed'. Rammen for projektet var et tre-årigt aktionsforskningsprojekt med kerne i brobygning mellem mennesker i og udenfor arbejdsmarkedet. Forskningsmæssigt kom inspirationen fra Oskar Negt i indkredsningen af to virkelighedsorienteringer: den midtsøgende samfundsbevarende, samt den udgrænsede. Metodisk skulle kerneaktiviteterne være afholdelse af fremtidsværksteder og forskningsværksteder. De første aktiviteter i forbindelse med projektet var indkredsningen af aktuelle samarbejdspartnere, planlægning af aktiviteter, samt et større rekrutteringsarbejde med henblik på at skabe en fast deltagergruppe. I realiteten kom projektet til at strække sig over noget længere tid, og er stadig aktivt.

Som det kan ses ved gennemlæsning af de følgende erfaringsforløb kom projektet til:

- At igangsætte og rumme mange forskellige aktiviteter,
- At være mødested for forskellige aktørgrupper, samt
- At danne rammen for udviklingen af fantasifulde og alternative udkast til et mere rummeligt arbejdsmarked.

Vi har valgt at præsentere en oversigt over de bærende aktiviteter, der har fundet sted indenfor rammerne af 'Fantasi og rummelighed'. Oversigten kan bibringe læseren et overblik over aktionsforskningsprojektets forløb, aktiviteter og omfang.

For at forløbet skal være gennemsigtigt for udenforstående læsere, er det nødvendigt, at vi formidler to erfaringsforløb: det der knytter sig til etableringen af GRUM og det der knytter sig til samarbejdet med De Valgte. Erfaringsforløbene er formidlet i en art fortællerform, som rekonstruerer handlingsforløbene i projektets forskellige faser. Anknytningspunkterne i disse faser er de forskellige aktører eller grupper i projektet. Andre anknytningspunkter kunne være valgt i form af tids- eller rumdimensioner: semester eller værkstedsforløb, men da projektet i høj grad spænder over gabet mellem to virkeligheder og dermed de to aktørgrupper, må den logiske ramme for rekonstruktionen gå gennem fortællingen om de specifikke samarbejdsforløb.

Erfaringsforløbene har status af rekonstruktioner. Der vil derfor kun forekomme antydninger af fortolkninger af forløbet, når det har betydning for de valg, der er truffet med henblik på metode og inddragelse af eksterne aktører. Enkelte steder vil de tematiske valg, overskrifter for værkstedsarbejde og des lignende være kommenteret. Når forløbet er gået en anden retning end planlagt, vil det så vidt det har været muligt blive understøttet af de udmeldinger der har været i deltagergrupperne, som har betydet at kursen er blevet ændret. Vi kan dog ikke sige os helt fri fra at have påvirket beretningernes udformninger og de prioriteringer, der har været i forhold til det omfattende materiale. Jævnfør de ovenstående citater må vi sige, at vi har forsøgt at skabe to beretninger, så fri af forklaringer som det har været mulig, men samtidig bygger beretningerne på vore erfaringer, hvilket gør det vanskeligere at frigøre os helt fra beretningernes indhold. Samtidigt har vi efterstræbt en berettestil, som gør det muligt for læseren at forbinde sig til teksten. I beretningernes rum har vi ønsket at lade fortællingerne stå uforklaret og derigennem lade læseren forbinde dem til egen fortælling og dermed gøre dem til sine.

Beretningerne bygger på mødeindkaldelser, invitationer, mødereferater og andet skriftligt materiale, udarbejdet og udsendt i forbindelse med projektets aktiviteter. Den primære kilde til beretningerne er de protokoller, som er udsendt i forbindelse med de afholdte værksteder. Værkstedsprotokollerne er afskrifter fra de vægaviser, der udfyldes gennem et værksted. Alle aktiviteter i værkstederne bliver 'dokumenteret' gennem vægaviserne, idet alt skrives ned i stikord – fra brainstorm til fremlæggelser og spil, samt kommentarer til fremlæggelser. Protokollerne fra værkstederne er sendt ud til deltagerne og er godkendt. De nedskrevne erfaringsforløb er således en gennemtygning af projektets råmateriale. Beretningerne er derfor, så vidt det har været muligt, diskuteret igennem med de involverede aktører.

Erfaringsforløbene udgør en substantiel kerne i projektet. Når vi formidler dem som beretninger, og derved bryder med afhandlingens stilistiske form, er det et forsøg på at give beretningerne status i sig selv og give læseren en ubrudt fortælling fra projektet og dermed gøre projektet mere gennemsigtigt. Omvendt må læseren holde sig for øje, at det naturligvis er en beretning fortalt med aktionsforskerens stemme – skulle GRUM skrive en tilsvarende beretning er det muligt den ville falde helt anderledes ud.

Der er en række aktiviteter som ikke udfoldes nævneværdigt i erfaringsforløbene. Materialet er ganske enkelt for omfattende, og det har derfor været nødvendigt at udvælge fortællerstoffet. Vi har valgt at ligge tyngden i etableringen af samarbejdet og udviklingen af deltagergruppernes udkast til aktionsforskningsprojektet. Det er vores opfattelse, at etableringen og fremdriften i samarbejdet med de to aktør-grupper er det udslagsgivende spor for udviklingen i 'Fantasi og Rummelighed', idet det er i gruppernes arbejde at begyndelserne til de senere møder grupperne imellem og de nye bevægelser i projektets indholdsmæssige og sociale orienteringer, tager form. Forløbet omkring samarbejdet mellem GRUM og De valgte, og samspillet med ekspertgruppen, er således ikke formidlet som en rekonstruktion, men indgår i den senere analytiske bearbejdning af projektets bevægelser i kapitel 5, 6 og 7.

De to erfaringsforløb og det senere samarbejde mellem GRUM, De Valgte og ekspertgruppen, udgør projektets substantielle kerne for vidensproduktion og refleksion over forholdet mellem arbejde, og marginalisering og mulighederne for at finde alternative veje ud af marginalisering. Det er således også den realitetssfære som begrunder afhandlingens teoretiske refleksioner – også hvor det ikke umiddelbart har været os muligt at synliggøre en sådan forbindelse.

Aktiviteter i Fantasi og Rummelighed

<p>Hvem ryger ud? April 2001</p>	<p>Workshop for tillidsvalgte på AIU. Der udarbejdes plancher og historier om kollegaer, som er blevet udstødt eller står i fare for udstødning. Deltagere: 9 personer.</p>
<p>Intro-møde Maj 2001</p>	<p>Introduktionsmøde for Beta/A-teamets klienter. Præsentationsrunde og præsentation af projektidé og invitation til at deltage i projektet. Deltagere: 14 personer.</p>
<p>Hvornår var det sjovt at gå på arbejde? Juni 2001</p>	<p>Workshop for deltagere fra Beta/a-teamet. Der udarbejdes brainstorms og historier om 'det sjove arbejde' Deltagere: 6 personer.</p>
<p>Værksted – 2 dage og 10 gode råd December 2001</p>	<p>Fremtidsværksted for deltagere fra Beta/A-temaet, der omformes til et pjece-værksted. Der arbejdes på at formulere gode råd og erfaringer om at være udsat, i afklaring, i fleksjob, skadet, førtidspensionist. Deltagere: 6 personer.</p>
<p>Pjece-møder Februar 2002 Marts 2002 Primo April 2002 Ultimo April 2002</p>	<p>Der laves udkast til pjecen, som laves om, diskuteres i små prøve- offentligheder, finpudses, udvikles og gennemskrives. Der udarbejdes lay-out og forside. Deltagere: 6 personer fra GRUM Prøve-offentligheder: Miljø-konsulent i KAD, Sagsbehandler i KAD, GUK (Gruppen af uundværlige kvinder), Sagsbehandler i Beta, konsulent i A-teamet.</p>
<p>Multivirkningsseminar Marts 2002</p>	<p>Seminar for tillidsvalgte i FiU regi. Det undersøges om arbejdspladserne kan gøres mere rummelige gennem udvikling af arbejdet og produkterne. Deltagere: 21 tillidsvalgte.</p>
<p>Om at bokse med myndighed på kanten af arbejdsmarkedet September 2002</p>	<p>Interview og artikel med to deltagere i GRUM, om mødet med systemet, om at fastholde myndighed, om at være skadet eller have en skavank og om livet med 'særlige vilkår' Deltagere: Vera Nørgaard og Claus Lundquist.</p>

<p>Fremtidsværksted for GRUM September 2002</p>	<p>'Vores arbejde, liv og miljø – hvis vi helt selv kunne bestemme'. Et fremtidsværksted over 2 dages internat. Om nye bud på en tilværelse fra kanten af arbejdsmarkedet. Deltagere: 14 GRUM'ere /Skuespillere: Anette Katzmann og Michael Hazelflug.</p>
<p>Hvem gør hvad? Oktober 2002</p>	<p>Afslutning på realiseringsfasen fra fremtidsværkstedet og diskussioner om GRUM's fremtid. Deltagere: 10 GRUM'ere.</p>
<p>Det sociale ansvar og udstødning November 2002</p>	<p>Heldags seminar for LO Odsherred. Der arbejdes med forebyggelse og der produceres en række nye plancher, billeder og historier om 'Hvem ryger ud?'. Deltagere: 28 valgte/medlemmer af LO Odsherreds bestyrelse.</p>
<p>Fremtidsværksted for De Valgte November 2002</p>	<p>'Mit arbejde, kollegiale fællesskab og miljø – hvis jeg helt selv kunne bestemme'. Om nye bud på en mere rummelig arbejdsplads. Deltagere: 26 tillidsvalgte/Skuespillere: Anette Katzmann og Morten Nielsen.</p>
<p>Gløngøre mødet Marts 2003</p>	<p>Opsamling på fremtidsværkstedet og forberedelse til forskningsværkstedet. Deltagere: 10 Tillidsvalgte.</p>
<p>Veje til rummelighed – Odense Maj 2003</p>	<p>Del 1 af forskningsværksted for GRUM og De Valgte. Der arbejdes i 2 dages internat på at finde nye veje til rummelighed. Deltagere: 6 GRUM'ere, 7 valgte, 9 eksperter.</p>
<p>Veje til rummelighed – RUC Juni 2003</p>	<p>Del 2 af forskningsværkstedet. Heldagsværksted. Der arbejdes på at finde handlingsmuligheder for nye veje til rummelighed. Deltagere: 6 GRUM'ere, 7 valgte, 7 eksperter.</p>
<p>Arbejds miljø ugen på LO Skolen Juli 2003</p>	<p>Vera Nørgaard og Annette Andreasen fra GRUM, Ole Bej fra De Valgte, Mia Husted og Ditte Tofteng fra RUC holder oplæg om rummelighed og marginalisering.</p>
<p>Veje til rummelighed – Holstebro Februar 2004</p>	<p>Del 3 af forskningsværkstedet. Heldagsværksted.</p>

<p>Det rejsende GRUM December 2004</p>	<p>Rundvisning på Birn. Der sættes idéer og forslag i idébanken. Deltagere: 5 Grum'ere, 6 valgte, 10 eksperter.</p>
<p>GRUM møder 2001 – 2004</p>	<p>Præmiere på oplægget fra det rejsende GRUM i socialpolitisk forening.</p> <p>Der afholdes løbende møder i GRUM i hele perioden. I nogle perioder med 2 – 3 måneders mellemrum. I 2004 hver måned.</p> <p>Deltagere: 17 deltagere har været inde omkring GRUM, 10 har været 'faste' deltagere i længere perioder. Aktuelt er der 6 faste medlemmer.</p>

1. erfaringsforløb: Om samarbejdet med GRUM

En bærende del af det projekt, som vi tegnede op i 1999, var etableringen af samarbejdet med *mennesker udenfor eller på kanten af arbejdsmarkedet*. 'Mennesker på kanten af arbejdsmarkedet' er her tænkt som en bred målgruppe af ansatte på særlige vilkår, ansatte med stor risiko for udstødning og ansatte med temporære ansættelsesforløb og perioder med arbejdsløshed. Eller mennesker som har forladt arbejdsmarkedet 'før tid' i kraft af en førtidspension. Målgruppen er således ikke bestemt af partikulære situationer eller særlige problemstillinger knyttet til enkelte udstødningstruede grupper på arbejdsmarkedet såsom fleksjobbere, etniske arbejdsløse, aktiverede, førtidspensionister m.m. Målgruppen er derimod bestemt igennem vanskelighederne ved at få og fastholde et ordinært arbejde på ordinære betingelser.

Målgruppen er altså bestemt gennem vanskeligheder ved at være på arbejdsmarkedet, og har dermed adresse til arbejdsmarkedets afvisning. Hermed har vi også gjort det vanskeligt for os selv at finde samarbejdspartnere. Ingen steder er mennesker organiseret i kraft af at være helt eller delvist afvist som ordinær arbejdskraft. Den findes organisationer, som varetager særlige udsatte gruppers interesser i at opnå eksempelvis retssikkerhed, tilpassede jobmuligheder, bedre sagsbehandling eller bedre lægelig behandling. Eksempler herpå er foreningen af fleksjobbere, patientforeninger, Landsforeningen af Arbejdsløse (LA), foreningen af førtidspensionister etc. Endelig tilbyder de faglige organisationer et tilhørsforhold, men også her er det partikulære interesser, og ikke arbejdsmarkedets manglende evne til at tilbyde alle et ordinært og meningsfuldt arbejde, som er omdrejningspunktet.

Den type af organiseret fællesskab, som vi eftersøgte som samarbejdspartner kunne vi således ikke finde, og efter vores bedste overbevisning eksisterede den ikke før GRUM blev dannet.

De første møder

Vi valgte i november 2000 at henvende os til BETA/A-temaet. BETA/A-temaet står for 'Beskæftigelse Til Alle/arbejdsfastholdelses teamet' og er et kommunalt rådgivnings- og vejledningstilbud, hvor sagsbehandlere hjælper den enkelte gennem et forløb med arbejdsfastholdelse, jobs på særlige vilkår, revalidering eller førtidspensionering som mål. I dag er A-teamet, og dermed arbejdsfastholdelsesindsatsen, skåret væk. Vi havde tidligere haft en konsulentopgave for BETA/A-temaet og havde god kontakt til en af A-teamets sagsbehandlere. Gennem konsulentopgaven var det blevet tydeligt, at BETA/A-teamets brugere var overvejende glade for den hjælp og vejledning de modtog. Vi håbede således, at brugernes positive erfaringer med BETA/A-temaet kunne bidrage til, at også vores tilbud om samarbejde blev positivt modtaget.

BETA/A-teamet ville gerne samarbejde om projektidéen. I marts 2001 sendte otte sagsbehandlere vores invitation til de klienter, som sagsbehandlere vurderede ville finde

projektet interessant. Invitationen til et informationsmøde om projektet bar overskriften 'liv og arbejde med plads til at være forskellige'. Heri beskrives projektet bl.a. således:

*Projektet om 'marginalisering, læring og arbejde' vil undersøge hvordan en anden og mere **social bæredygtig** indretning af arbejdet og af hverdagslivet kunne se ud. Hvordan kunne livet have formet sig, hvis der havde været alternative veje at gå? Hvad er det der trænger til at blive lavet om, for at skabe balance i dagligdagen sådan at både familieliv, arbejdsliv og samfundsliv opleves meningsfuldt og givende?*

Der inviteredes til at komme og høre om et fælles projekt mellem forskere og mennesker med erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet. Desuden fortælles i indbydelsen, at projektet også vil samarbejde med virksomheder og undersøge, om der kan skabes konkrete forandringer med højere grad af rummelighed og socialt bæredygtighed i arbejdet.

I Maj 2001 inviterede vi således til et informationsmøde. Mødet var planlagt til halvanden times varighed, og var tænkt som en 'teaser' hvor vi kunne præsentere vores projektidé og gæsterne kunne stille spørgsmål, diskutere og præsentere sig selv. Vi lånte et mødelokale hos BETA/A-Teamet, som havde dækket op med kaffe og kage. Der kom 11 gæster.

Vi havde valgt at starte med en præsentationsrunde, fordi vi vidste fra sagsbehandlerne, at gæsterne formentlig ikke havde kendskab til hinanden. Præsentationsrunden viste sig at være fyldig. Gæsterne var udførlige i deres beskrivelse af egen situation. De fortalte om hvorfor de hver især havde fået behov for særlige vilkår, om forløbet og om hvor de stod i dag. Præsentationerne tog form som løbende udveksling. De øvrige gæster bidrog undervejs med egne erfaringer, tips og kommentarer. Da præsentationsrunden var slut, var der 15 minutter tilbage at præsentere projektet i. Overskriften for vores bidrag var: '**Social bæredygtige arbejdspladser**'. Vi præsenterede en kort kritik af arbejdsmarkedsudviklingen og introducerede vores idéer til et arbejde mod bæredygtige arbejdsmarkedsforhold. Vi satte et arbejdsspørgsmål op som lød således: 'hvordan skal en arbejdsplads indrettes, så den ikke producere udstødning?'. Vi fortalte, at vi forventede, at samarbejdet ville strække sig over ca. tre år og at vi gerne ville inddrage en gruppe af ansatte på ordinære vilkår. Endelig talte vi lidt om, at projektet skulle søge nogle penge til aktiviteter og til eventuelle frikøb. Til sidst lod vi en liste gå rundt, som gæsterne kunne skrive sig på, så vi kunne invitere dem til næste møde. Alle skrev sig på listen.

Det næste møde blev holdt sidst i maj - tre uger efter introduktionsmødet. Denne gang havde vi skrevet direkte til deltagerne fra sidste møde. Samtidig arbejdede Beta /A-teamet på at sende flere af deres klienter til mødet. Vi udsendte en invitation, hvor vi kort ridsede vores overskrift for det afholdte op og introducerede overskriften for det næste møde: '**Hvad har vi lavet, der var fornuft og mening i?**'

Denne overskrift var et forsøg på at spore positive og meningsfulde arbejds erfaringer og på at fastholde fokus på arbejdslivet. I invitationen til deltagerne skrev vi således: *Et godt,*

meningsfuldt og bæredygtigt arbejdsliv handler ikke kun om tempo, - men også om at lave noget fornuftigt som den enkelte syntes er meningsfuldt og nyttigt. Vores udkast til et bæredygtigt arbejdsliv sættes således op, at det stiller spørgsmålstejn ved kvaliteten, fornuften og den subjektive nytte af det arbejde som de fleste af deltagerne har forladt - eller fastholdt qua særlige vilkår.

Der kom seks deltagere til mødet. Fire gengangere fra det første møde og to nye deltagere. Mødet var planlagt til fire timer og fandt sted i BETA/A-teamets undervisnings lokaler. Vi indledte med en kort gentagelse af vores projektidé. Vi begrundede vores valg af overskrift og formulerede arbejdsspørgsmålet om 'hvordan skal en bæredygtig arbejdsplads indrettes så den ikke producere udstødning?'. Arbejdsspørgsmålet blev formuleret, som et arbejdsliv, hvor der er plads til én selv, familielivet, fritiden, udvikling og faglighed. Vi opfordrede deltagerne til at undersøge deres egne arbejdsliv for meningsfulde, fornuftige - og sjove erfaringer, som kunne være et afsæt til at tegne den bæredygtige arbejdsplads.

Deltagerne arbejdede i to grupper og samledes efterfølgende i et fælles plenum, hvor arbejdet blev sammenfattet på lange papirbaner på væggen, såkaldte vægviser. På vægviserne skrev vi med stor skrift, og i stikordsform, tilbagemeldingerne fra grupperne. Stikordene på '**Hvad har vi lavet der var fornuft og mening i?**' var bl.a.:

- Sjovt at være banebrydende, eks. Idræt og seksuel undervisning f. åndssvage
- Når man for at vide at man gør en forskel
- Starte revy hold op på arbejdet - mødte nye og havde det sjovt
- Arbejdet på Ritzaus bureau - kendte alle nyheder/veksle mellem travl og hygge

Stikordene var også:

- Det negative fylder mere
- Føler man bliver glemt af kollegaer ved sygdom
- Man vender tilbage til det ubehagelige
- Man er nødt til at fortrænge det nogle gange

Deltagerne sagde, at det gav mening at tage fat i det positive, men at det var svært fordi kritikken fyldte meget.

Vi afrundede dagen med at foreslå et fremtidsværksted. Vi fortalte at fremtidsværkstedet er en metode som er god til at sætte drømme og utopier i centrum. Vi var enige om, at vi var for få mennesker til at fylde et fremtidsværksted. Flere af deltagerne ville forsøge at invitere flere fra egne netværk og vi ville fortsætte rekrutteringen via BETA/A-teamet. Vi afsluttede med at aftale, at vi ville forsøge at få et fremtidsværksted op at stå i november/december 2001.

Arbejdet med Pjecen

I august udsendte vi protokol fra mødet '**Hvad har vi lavet der var fornuft og mening i?**'. Samtidig udsendte vi brev til alle som havde været på det første møde og til alle som havde

tilkendegivet interesse for projektet overfor sagsbehandlere i BETA/A-teamet. Brevet var en information om det planlagte fremtidsværksted i december og vi skrev bl.a.: *Det vil i første omgang handle om at slippe kritikken løs, så vi kan få den ud af systemet, men også om at blive inspireret til hvad der kunne gøres i stedet.*

Brevet indeholdt desuden en tilbagemeldingsblanket, hvor man kunne krydse af, om man ønskede at høre mere om arrangementet i december. Der kom otte positive tilbagemeldinger. I perioden frem til det planlagte fremtidsværksted, arbejdede vi videre på at rekruttere nye deltagere fra BETA/A-teamet. En enkelt ny deltager kom til af den vej og en anden kom til via de tilmeldtes egne netværk. Vi udsendte materiale og information til arbejdsgivere på vegne af tre deltagere. Alle tre var ansat i fleks-jobs, men havde brug for dokumentationsmateriale, hvis de skulle bevilges tid til at deltage.

I november 2001 så det ud til at der ville blive 10 deltagere til fremtidsværkstedet. Ideelt set kræver fremtidsværkstedet mellem 15 og 25 deltagere, hvis metoden skal fungere optimalt. Mulighederne for at rekruttere nye deltagere via BETA/A-temaet var imidlertid ved at være udtømte, så vi valgte at gennemføre værkstedet med de 10 deltagere. Vi planlagde et værksted over to arbejdsdage med overskriften '**Vores Liv og Arbejde i fremtiden**'.

I december 2001 havde vi lånt lokaler i et medborgerhus nær BETA/A-teamet. Der kom seks deltagere – fire meldte afbud. Vi konstaterede at vi var for få til at gennemføre fremtidsværkstedet. Efter en halv times usikkerhed og morgenmadsspising besluttede gruppen at bruge dagene på at lave '**10 gode råd**'. Snakken gik på, at alle de erfaringer som blev udvekslet på det første møde, kunne bruges af andre i lignende situationer. Gruppen ville gerne udarbejde en pjece, som kunne formidle gode råd og erfaringer og kunne være et supplement til de offentligt udarbejdede pjecer. Efter morgenmaden gjorde vi rummet klar til at arbejde på en pjece. Vi hængte vægaviser op og opfordrede deltagerne til at lave en brainstorm og formulere sig i stikord ud fra overskriften '**Hvad skal en pjece indeholde?**'. Vægaviserne blev efterhånden fyldt med stikord. Der var tid til at vende og diskutere stikordene. Ved frokosttid var vægaviserne fyldt og rummet tømt for idéer.

Der var stikord som rummede frustration eller kritik, f.eks.:

- Man bruger folk op i dag.
- Kollegaerne er bange for at skulle arbejde mere (tage fleksjobberens arbejde).
- Der er mennesker der tror, at det ikke kan ramme dem selv.
- Man kan ikke fortænke kollegaerne, at de reagerer når man går efter en halv dag - men jeg vil hellere bytte ryg med dig.

De fleste stikord tog afsæt i erfaringer og opfordringer, f.eks.:

- Jeg kan stadig bruges på mine præmisser.
- Bruges der energi/fantasi nok på at finde gode/sjove fleksjobs?
- En fleksjobber har brug for en hel arbejdsplads.
- Det må ikke være meningsløst, sådan at det er lige meget om man er der.

Deltagerne havde givet stemmer til de stikord, som de hver især syntes var mest vigtige. Vi endte med følgende fem temaer:

1. Oplysning til kollegaer - solidaritet og næstekærlighed.
2. Jeg kan stadig bruges på mine præmisser.
3. Det er et stort arbejde at få sit fleksjob.
4. Godt at være ansat sammen med flere deltidsansatte.
5. Arbejdsprøvning inden man er fyret.

Den anden dag startede vi med at kigge temaerne igennem en sidste gang - enkelte tilføjelser og nye stikord kom til, men i det store hele var deltagerne tilfredse med temaerne som de stod. Vi brugte dagen på at diskutere pjecens målgruppe, distributører, økonomi og rekruttering. Inden frokost sluttede vi af med at aftale to nye datoer, hvor der skulle arbejdes med pjecen. Inden næste møde ville vi fra forskerside agere 'skriverkarle' på temaerne og prøve at give dem et mere flydende sprog.

Det næste møde var planlagt til februar 2002. Vi udsendte invitation samt protokol i januar sammen med en tilbagemeldingsblanket.

Til mødet i februar kom der fire - der var afbud fra tre. Vi havde på forhånd lavet et udkast til pjecen centreret om de fem temaer. Dagsorden for mødet var at diskutere og forbedre pjecen. Forinden havde deltagerne fået sendt et udkast til pjecen og en række spørgsmål, såsom:

- Skal pjecen overhovedet se sådan ud?
- Hvad skal titlen være?
- Hvad skal vi kalde os som gruppe?
- Er der ting som mangler?

Der blev igen sat vægviser op, som kunne fungere som referat/protokol.

Gruppen reagerede på, at pjecen ikke var sat op i pjeceformat. De syntes det var svært og rodet at finde rundt i, når den ikke var sat op så man kunne bladre i den, som i en rigtig pjece. De lavede ikke tekstnær kritik af det der stod, men reagerede på alt det de syntes manglede. Det fremgik bl.a. ikke hvad man skal gøre, når man opdager, at det kan blive svært at fastholde et job på ordinære vilkår. Der kom en del stikord, som handlede om hvem man kan gå til og hvad der er godt at gøre. Der var også en del stikord, som handlede om

selv at gøre noget. Stikordene herunder afspejler ikke en brainstorm, men sætninger som beskriver diskussionen og idéerne:

- Ring evt. til A-Teamet hvis du har problemer med at gå på arbejde.
- Gå ind og snak med dem på Beta – kommunen.
- Der er meget man selv kan gøre (dagbog) - hvem er der ringet til, hvornår er det sendt, personer man snakkede med?
- Jobbeskrivelse før man starter - godkendelse af TR og ledelsen.
- At man selv skal være på dupperne.
- Selv med til at bestemme hvordan ens arbejde bliver.

Gruppen syntes ikke at formen var helt god. Vi foreslog derfor at sætte nogle citater ind i teksten - nogle af de hverdagslivs orienterede udsagn som ofte dukkede op som eksempler og forklaringer i vores diskussioner. Vi afsluttede med at aftale, at vi sammen skulle finde gode citater og at gruppen skulle finde nyttige adresser og gode pjecer frem, som vores pjece kunne henvise til. Vi aftalte desuden, at vi fra forskerside skulle gå videre med at rekruttere nye potentielle deltagere, som på sigt ville være med til et fremtidsværksted. Endelig aftalte vi, at pjecen skulle afprøves og testes af udefrakommende, som kunne have en aktie i problemstillingerne.

Først i marts måned holdt vi det næste møde om Pjecen. Vi havde udsendt en ny version på baggrund af kritikken fra mødet i februar. Denne gang var den sat op og foldet som en pjece. Der kom fem personer til mødet – en havde meldt afbud. Desuden havde vi to timers besøg af en gruppe KAD'ere som kaldte sig GUK - Gruppen af Uundværlige Kvinder. GUK bestod af 4 kvinder som af forskellige grunde havde svært ved at komme i arbejde. Kontakten til GUK gik over KAD afdeling 1, som vi fra forskerside havde kontaktet for at udvide samarbejdsmulighederne og deltagerkredsen.

Denne gang gik vi pjecen igennem tekstnært. En af forskerne læste højt, hvorefter gruppen kommenterede afsnit for afsnit. GUK deltog i kommenteringen. Alle afsnit fik fyldige kommentarer, ændringsforslag og forslag til udbygning. Overskrifter blev diskuteret og omformuleret og der blev formuleret passager, som ikke passede ind og kaldte på en anden overskrift eller en ny struktur. Der var også kommentarer og forbedrings ideer til opsætning og lay-out. Inden frokost rundede vi af med at fortælle GUK, om det foreløbige arbejde i gruppen og om det fremtidsværksted, som vi stadig arbejder på at realisere en gang til sommer. Vi aftalte, at besøge GUK hos KAD og høre deres kommentarer til den næsten færdige pjece senere i forløbet.

Efter frokosten havde vi besøg af Karin Schlichting, Miljøkonsulent i KAD afdeling 1. Vi havde bedt Karin om at læse pjecen igennem med kritiske, men kærlige øjne og kommentere den. Karin lagde vægt på, at pjecen er anderledes og viser den menneskelige side ved at være i en udsat jobsituation. Hun mente, at der er brug for sådan en pjece på markedet, hvor mange pjecer handler om lovstof. Karin gav også kommentarer på de enkelte afsnit. Under afsnittet om hvor man kan søge hjælp, undrede hun sig over, at fagbevægelsen

ikke stod nævnt. Det affødte en diskussion om gruppens erfaringer med hjælp - eller manglende hjælp fra fagforeningerne. Da Karin Schlichting havde afleveret sine kommentarer, diskuterede gruppen, hvilke kommentarer vi ville tage ind i pjecen. Eksempelvis endte diskussionen og erfaringerne med fagbevægelsens rolle med, at fagforeningen blev føjet til listen over steder man kan søge hjælp - men den blev kommenteret med et citat hvor der stod: '*din lokale forbundsafdeling og fagforening kan hjælpe - nogen gange*'. Vi rundede dagen af med at finde gode citater og rammende udsagn til pjecen.

Det næste møde fandt sted sidst i marts måned. Der kom seks personer til mødet. Denne gang var det ikke hele pjecen som var til diskussion, men udvalgte dele. Gruppen havde valgt, at pjecen skulle have en midterside målrettet kollegaer på arbejdspladserne. Denne midterside skulle være til at tage ud. Dagen igennem arbejdede vi med alle de kommentarer som var blevet givet undervejs til midtersiden og besluttede os for indholdet. Vi havde fra forskerside stillet to andre opgaver til dagen:

- At finde et navn til gruppen og
- At finde et navn og en forside til pjecen.

Begge opgaver havde været oppe at vende flere gange, men uden resultat.

Vi valgte at lave en brainstorm over navnet til pjecen. Der kom mange forslag, herunder:

- Vejviser.
- Jungelbogen.
- På det rette spor.
- Få fod på dit liv.
- Nedslidt.
- Udsat.
- For enden af regnbuen.

3 af forslagene gik gruppen videre med og tegnede idéer til en forside:

- **Udsat** - forsiden indeholdt to tegninger: En bygning som forestiller en arbejdsplads i den venstre side af billedet og en ramme i den højre side af billedet. Inde i rammen sidder en person i en liggestol, som det regner ned på.
- **For enden af regnbuen** - forsiden forestillede en regnbue der ender i ordene flexjob, førtidspension, skånejob, arbejdspladsfastholdelse. Under ordene står en krukke med guld.
- **Få fod på dit liv/arbejdssituation** - I midten af forsiden er der en stor fod. Rundt om er der mange små fødder, hvor der står ord inden i: 'Har du ondt i ryggen?', 'Erfaringer med flexjob', 'For mange systemer'.

Gruppen valgte den forside der hed 'Få fod på dit liv/arbejdssituation'. To deltagere ville

udarbejde et udkast til forsiden til næste møde. Den næste opgave var at finde et navn til gruppen.

Fra forskerside pressede vi på for at finde et fælles navn for gruppen. Det var blevet vanskeligt, at præsentere gruppen udadtil og der var brug for en mere simple ramme til at præsentere gruppen i og til at invitere nye deltagere ind i. Siden værkstedet i december 2001, hvor arbejdet med pjecen begyndte, havde deltagerkredsen udgjort en fast kerne af syv deltagere, som kom på skift til møderne. I praksis var der således tale om en forholdsvis fast gruppe. I arbejdet med at finde et navn, talte vi også om vores rolle som forskere: som nogen der har en aktie i samarbejdet ved at skubbe på for nye bud der kan modvirke marginalisering, samt stille metoder og procedurer til rådighed, med henblik på at sikre samarbejdets demokratiske rum og fremdrift. Således adskilte vi os fra at være deltagere i gruppen. At udpege et navn til gruppen var derfor et anliggende for deltagerne.

Der var afsat god tid til at arbejde med navnet. Under megen fnisen og grin lavede vi en brainstorm, hvor deltagerne forsøgte at sætte forskellige meningsfulde ords forbogstaver sammen til en forkortelse. Efter 2 timer endte gruppen med at beslutte sig for navnet GRUM - Gruppen for Rummelighed Uden Marginalisering.

I april mødtes vi igen for at arbejde med pjecen. Flere af deltagerne i GRUM havde gennemgået pjecen for stavefejl, dårlige formuleringer og lay-out. En deltager havde fået sin kone, som er journalist, til at gennemgå teksten for sprog og læsevenlighed. På dette møde fik vi desuden kommentarer til pjecen fra Christina Jensen, sagsbehandler i A-Teamet og Helle Mostrup, sagsbehandler i Beta. Christina og Helle kunne ikke deltage i det aftalte møde, men overleverede deres kritik og kommentarer via forskerne til GRUM. Der var enkelte ændringsforslag - f.eks. et lille afsnit om, at mer-arbejde til ordinære kollegaer ved fleksjobs er et organisatorisk problem - og ikke den enkelte fleksjobbers/kollegas. Generelt var kritikken positiv - ligesom Karin Schlichting mente Christina og Helle, at pjecen repræsenterede noget andet og nyt end det materiale, der ellers eksisterede.

Sidst i april afholdte vi den sidste prøvelæsning og det sidste korrekturmøde om pjecen. Vi havde fremsendt pjecen til GUK kvinderne i KAD samt Birgit Bech, sagsbehandler i KAD og bedt om deres kommentarer. Der var afsat 2 timer til at diskutere pjecen. Tiden blev der brug for - GUK havde ikke læst pjecen forinden. Pjecen blev læst højt og kommenteret afsnit for afsnit. GUK havde ikke mange kommentarer, men syntes at pjecen var god - men lidt lang. Birgit havde læst pjecen forinden og havde en del kommentarer. Efter mødet med GUK lånte vi et lokale hos KAD afdeling 1, hvor vi gennemgik de sidste ændringsforslag og planlagde den næste aktivitet: et fremtidsværksted for GRUM.

Efterspil til pjecen

Arbejdet med pjecen strakte sig over godt og vel et halvt år. I dette tidsrum blev arbejdet bl.a. båret frem af de 'prøvelæsninger' som var lagt ind. Prøvelæsningerne var et forslag fra forskerside. Argumentet var, at udviklingsarbejdet ville blive af en bedre kvalitet, hvis pjecen undervejs mødte relevante kritikere og små prøve-offentligheder. GRUM bifaldt idéen med

prøvelæsninger og var omhyggelige i overvejelserne over de enkelte kommentarers relevans. Prøvelæsningerne gav bl.a. en række forslag til afsnit om hvordan man får et fleksjob, hvordan arbejdsgiveren kan etablere indslusning eller fastholdelse, som GRUM dog afviste at tage med i pjecen. Pjecen skulle være fra 'os der har prøvet det' til 'jer som skal igennem det' - og ikke en indføring i arbejdspladsfastholdelse. En række af kommentarerne tog gruppen til sig - nogen kunne uden videre arbejdes ind i teksten - andre stod og flagrede og kaldte på nye afsnit eller overskrifter. Bl.a. udvikledes der sig mod slutningen af perioden en overskrift der lød ' Hverdagen bliver en anden' hvorunder der formidles erfaringer og kommentarer til den særlige livssituation som følger med, når der er behov for et arbejde på særlige betingelser.

Pjecen blev trykt i oktober 2002 på bevilling fra arbejdsmarkedsstyrelsen. Pjecen er siden blevet anvendt i undervisningssammenhænge og ved klientmøder i BETA og på REVA-centre. Desuden er pjecen blevet udsendt i ca. 1.500 eksemplarer per efterkrav efter anmeldelse i SiD's fagblad i august 2003. Blandt de som efterspørger pjecen er både private, fagforeninger, sociale koordinationsudvalg og a-kasser. Pjecen er trykt i 2. oplag og kan stadig rekvireres på Institut for miljø, teknologi & samfund på Roskilde Universitetscenter.

Fremtidsværkstedet

I maj 2002 indsendte forskerne ansøgning til Arbejdsmarkedsstyrelsen om økonomisk støtte til projekt 'deltagerinddragelse i det rummelige arbejdsmarked' medfølgende samarbejdserklæringer fra BETA/A-teamet og KAD afdeling 1. Der ansøgte primært om støtte til at trykke pjecen og til afholdelse af et fremtidsværksted for ca. 15 deltagere.

Fremtidsværkstedet blev planlagt til september 2002. GRUM talte imidlertid højst syv personer, så der var brug for et udvidet rekrutteringsarbejde. GRUM forhørte sig i egne netværk og forskerne forsøgte at rekruttere via KAD, TKF, Daghøjskolen i Holbæk og Landsforeningen af arbejdsledige (LA). Fra forskerside forsøgte vi desuden at rekruttere via de kommunale 'tovholdere' på ' det rummelige arbejdsmarked' som var udpeget på hjemmesiden www.via2002.dk. Denne vej gav imidlertid ingen nye deltagere til projektet - det gjorde KAD heller ikke.

Da fremtidsværkstedet¹ løb af stabelen d. 5. og 6. september 2002 havde deltagerne fundet vej til værkstedet via følgende kanaler: fem via GRUM, to via daghøjskolen i Holbæk, en via TKF og seks via LA. I alt 14 deltagere.

---

¹ Desværre trak sagsbehandlingen af ansøgningen ud. Principielt var projektet bevilget i Juni 2002, men midlerne blev først tilgængelige i Januar 2003. En nødbevilling fra institutbestyrelsen samt et sponsorat fra AOF Danmark gjorde det muligt at afholde fremtidsværkstedet som planlagt.

Fremtidsværkstedet på Søminestationen

Fremtidsværkstedet for GRUM fik titlen 'vores arbejde, miljø og hverdagsliv i fremtiden' og blev gennemført på Søminestationen i Holbæk over to dage i september 2002. Stedet var ikke et optimalt kursussted for deltagere med skader og ondt i kroppen (dårlige stole, manglende sofaer, mange trapper og køjesenge).

Forskningsgruppens rolle i værkstedet var at udvikle overskrifter for værkstedet og for de enkelte faser, samt udfylde rollen som værkstedsledere. I forberedelsen til værkstedet spillede Kurt Aagaard Nielsen fra Roskilde Universitetscenter en central rolle som sparringspartner i metodeudviklingen, men deltog i øvrigt som chauffør for deltagerne og som supervisor i realiseringsfasen.

Rollen som værkstedsledere blev udfyldt af os som forskerstuderende. Vi startede med en kort præsentation af hvorfor vi havde inviteret til dette fremtidsværksted. Vi fortalte kort om vores baggrund i arbejdslivsforskningen og om at vores projekt hele tiden, i bund og grund, havde handlet om at bidrage til mulighederne for et mere bæredygtigt arbejdsliv. Vi lavede et kort oprids af nogle af udviklingstendenserne på arbejdspladserne – udviklingen i kvalifikationskrav, fleksibilisering, udflytninger og nye organisationsformer.

Udviklingstendenser som rummer nye og spændende udviklingsmuligheder for nogle og efterlader andre i udviklingens spor. Vi afsluttede med at opfordrer til at bruge værkstedet som et frirum hvori der kan arbejdes med konkrete idéer, som kan give arbejde, miljø og hverdagsliv et mere menneskeligt og bæredygtigt ansigt. Herefter introducerede vi metodefremgangen i fremtidsværkstedet og understregede, at vores rolle de næste to dage alene var, at være garanter for metoden og at sørge for at metoden overholdes.

Kritikfasen

Kritikfasen indledtes med overskriften 'Hvad er vi utilfredse med i vores arbejde, miljø og hverdagsliv?'. Reglerne for kritikfasen er: at deltagerne konsekvent skal være negative, skal formulere sig i stikord og at det er forbudt at komme med indvendinger mod hinandens stikord – 'hvis nogen mener noget andet skriver vi også det'. Herefter fyldes vægviserne med kritik stikord, som i fællesskab blev sorteret i en række temaer. Deltagerne vælger sig herefter ind det tema, som ligger deres hjerte nærmest og opføre et ordløst spil, som afspejlede kritikken i det enkelte tema.

Et kritiktema hed '**Hvorfor skal vi ikke deles om arbejdet?**' Temaet var farvet af stikord som 'arbejdet er kedeligt', 'specialisering af erhverv', 'hvis man er vidende er man farlig', og 'arbejde som straf'. Kritikgruppen havde valgt at vise et ordløst billede, hvor mennesker flyttede rundt på en stol – de keder sig tydeligt og en enkelt falder i søvn. Resten af deltagerne beskrev hvad de så i kritikbilledet med ord som 'bistandsklient', 'fordomme', 'meningsløst arbejde' og 'passivering'. Deltagerne døbte billedet 'Arbejds miljø'.

Et andet kritiktema hed '**Ulovlig Administration – ingen effektive retsmidler for fattige**'. Kritiktemaet var farvet af stikord som: 'i et sygdomsforløb skal man selv finde ud af alt',

'bureaukrati dræner fantasi', 'behandlersamfund' og 'mekanismerne i diskrimination er ens'. Gruppen viste et ordløst spil, hvor en skrankedame tog imod andre mennesker, som kom med spørgende og fortællende mimik. Hun havde en tydeligt autoritær attitude, lavede afvisende og beordrende mimik og holdt mod slutningen af spillet to personer i kraven, mens hun trådte på en tredje. Resten af deltagerne beskrev spillet med ord som 'et magtmenneske', 'han blev holdt nede', 'systemtvang', 'damen ked af sit arbejde – sur'. Gruppen selv kommenterede spillet ved at sige, at spillet ikke kunne udfyldes – de var bange for at skade (med reference til den fysiske udfoldelse i spillet). Deltagerne døbte kritikbilledet: 'Magtmisbrug'.

I alt var der seks kritiktemaer. Et tema handlede om de subjektive oplevelser af at være i 'systemet' med overskriften 'Vi/jeg er tit bange', hvor systemundertrykkelse, mistænkeliggørelse og overskridelse af grænser var centrale tematikker. Et andet handlede om 'vækst på bekostning af miljø og alt muligt andet' hvor grådighed, hensynsløshed og manglende moral dominerede. Temaet 'Borgerløn til alle' handlede om omfordeling af ressourcer og afskaffelse af regler. Det sidste tema 'Det skal kunne betale sig at arbejde – også for arbejdsløse' havde bistandsklientens vanskeligheder ved at få ordinær løn for ordinært arbejde i fokus.

Utopifasen

I fremtidsværkstedets utopifase sættes virkeligheden ud af kraft - alt kan lade sig gøre stort som småt. Vægviserne fyldes med utopi stikord ud fra de samme principper som i kritikfasen. Herefter giver deltagerne de stikord, de syntes er de vigtigste, stemmer. De stikord som har fået stemmer, samles i temaer, hvor deltagerne syntes at stikordene passer sammen. Herefter arbejdes der i grupper på at udvikle konkrete utopier med udgangspunkt i temaerne. Til dette værksted havde vi hyret to skuespillere, som skulle hjælpe med at give utopierne 'krop og sanser'. Vores erfaring er, at utopi-billederne kan indeholde mange ord, men at det med ord er vanskeligere at fastholde og forfine utopierne. Sigtet med utopifasen er ikke at udvikle en række *principper* for nye fremtider, men at udvikle helt konkrete udkast på alternative indretninger og former. Skuespillerne deltog kun i utopifasen.

Et utopitema hed '**Fleksible systemer tunet ind på de værdier der rør sig her og nu**' og støttede sig bl.a. til stikord som 'aktiv selvforvaltning – ressourcerammen tilbage til brugeren', 'Borgerløn', 'Et kreativt arbejde'. Utopigruppen havde valgt at lave en planche med en række forslag/principper til at udfylde utopien. F.eks.:

- Forskellige løsninger til forskellige mennesker (lige ret for alle)
- Mentale/faglige/personlige ressourcer udnyttes og udvikles løbende
- En henvendelse til systemet – ikke sende folk rundt mellem 'systemer'
- Brugerindflydelse - repræsentation af aktiverede/marginaliserede

Utopigruppen fortalte om 'tankerne' bag de forskellige forslag. Herefter fik de to skuespillere fem minutter til at forberede en scenisk fremstilling af, hvordan utopien kunne se ud i 'fremtiden'. Skuespillerne valgte at lade utopien finde sted på et bistandskontor. En enlig mor

er kaldt til møde, men kommer først dagen efter. Hun har ondt i ryggen. Hun er i forsvarsposition og mistænkelig. Sagsbehandleren forklarer, at hun ikke skal være bange – han er til for hende. I fremtiden vil det kun være ham (eller hans makker ved ferie og sygdom) som hun skal henvende sig til. Hun fortæller, at hun bor ved sin søster med sine børn og at børnene ikke kan klare mere turbulens. Sagsbehandleren optræder lyttende og positivt og siger, at der er kommet en ny lov som siger at de skal finde en bolig i børnenes nærmiljø – der er faktisk en ledig 4-værelses lejlighed på Hørhusvej – de kan se på den i eftermiddag. Økonomien skal hun ikke bekymre sig om. Sagsbehandleren runder af med at give den enlige mor nogle brochurer om uddannelsesmuligheder – aktiveringen er nemlig blevet afskaffet pr. 1/9 (der er ingen der skal slave i Danmark) – og det kunne jo være, at kommunen kunne hjælpe med noget uddannelse? Den enlige mor siger glad farvel og på gensyn – og sagsbehandleren konstaterer glad, at hun da vist ikke har ondt ryggen mere.

Deltagerne agerede djævelens advokat og gav skuespillernes bud på utopien kommentarer – bl.a. 'manglende billede af arbejdet', 'var det den venlige bøddel?', 'hvor blev de 'gode' sagsbehandler af – ligeværd mellem de to', 'det var rart at se at der sad et menneske og talte med et andet menneske', 'fik et sygt menneske vendt til et rask og glad'. Skuespillerne selv fortalte, at det var det ligeværdige møde, der var intentionen med spillet, men at oplevelsen i spillet var, at der er meget magt i mødet mellem mennesker, når den ene har brug for hjælp.

Et andet utopitema hed '**At lære at bygge en båd - så man selv kan sejle**' og støttede sig til stikord som 'skolerne med til at motivere til andet end lønarbejde', 'færdighed i at stå imod pres', 'åndens og håndens arbejde skal begge indeholdes i arbejdet'. Utopigruppen havde valgt at lave en tegning af utopien. Tegningen viser en lang kyststrækning, et værft hvor man kan bygge sin egen båd og en frihavn. I vandet er der forskellige både – kajak, husbåd, ubåd. Vandet er rent og der er ruser, fisk og hvaler i vandet. Over det hele skinner solen. Gruppen forklarede, at der er mange forskellige drømme til hvordan båden skal se ud og hvad den skal bruges til – men at der 7000 km. kyst i Danmark og masser af muligheder. Skuespillerne fik på ny til opgave at lave en scenisk fremstilling af utopien. De fremstillede to mennesker, som lever på hver sin husbåd. De vågner glade om morgenen, bader sammen og spiser fisk til morgenmad. De skal male fællesbåden, men bliver uenige om farverne – de enes om at male toppen rød og bunden hvid. De spiser fisk til frokost og sover middagslur i hængekøjer. De beslutter at tage med de andre både til Æbleø og høre koncert og spise sammen – de vil foreslå at spise fisk. Senere kan de spise natmad sammen – fisk.

Deltagerne kommenterede bl.a. med: 'sådan kunne jeg godt leve', 'jeg kan ikke fordrage fisk', 'hvorfor skulle det ikke kunne lade sig gøre', 'den er utålelig – mangler død, det gådefulde og det komplekse'. Skuespillerne kommenterede selv spillet ved at sige, at de ville vise det ukomplicerede – men også det utålelige.

Utopifasen affødte i alt seks utopitemaer, hvoraf der blev arbejdet med fire. Der blev arbejdet med '**Plads til alle**', hvor forestillinger om skole og arbejde er centrale. Arbejdet skal være frivilligt, sjovt og fleksibelt - og der skal være ligeløn til alle. Skolen skal uddanne til selvstændighed, leg og kreativitet og skal give kompetencer til hele livet. Det sidste

utopitema, der blev arbejdet med hed '**Retssikkerhed**'. Gruppens centrerede sig om borgerrettigheder, magt og borgerløn, herunder beskyttelse af demokratiske rettigheder og adgang til effektive retsmidler.

Realiseringsfasen

I værkstedets sidste fase blev der arbejdet med konkrete idéer til handlemuligheder knyttet til utopierne. Handlemulighederne spændte fra at 'fjerne styringen fra kommunen', 'springe på den økologiske bevægelse', 'synliggøre udgifter ved at arbejdsgiver skader arbejdskraft' til 'brug straffeloven når kommunen lyver – meld til tilsynsrådet'.

Efter ca. fire uger samledes værkstedet på ny, hvor der blev arbejdet videre med realiseringsfasen. Som værkstedsledere havde vi forberedt en opsamling på værkstedets utopier, hvor utopiens kerne, kritikbaggrund og handlings idéer blev genopfrisket. Herefter gik vi til 'Hvem gør hvad?' hvor deltagerne kan skrive op, hvad de har energi på at gøre noget ved. Her kom bl.a. ideer til 'at skabe noget, flytte i bofællesskab, producere selv, leje forretning og sælge ting man selv er god til at lave', 'at holde møder og oplæg', 'dialog med fagbevægelse, lægestudie', 'at trykke pjecen og komme ud med den'.

Som værkstedledere tegnede vi utopier og handlemuligheder ind i et træ, hvor stammen indeholdt centrale 'principper' (ligeværd, eksistensgrundlag, åndens og håndens arbejde) mens grenene beskrev forskellige indsatsområder (Miljø/arbejds miljø, medier og fagbevægelse, systemet og de gode sagsbehandlere etc.). Grenene forgrenede sig til de konkrete idéer – at bygge en båd, dialog med arbejdspladser, flytte i bofællesskab etc.

Herefter blev det besluttet, at GRUM fortsat skulle eksistere og omfatte alle, der fortsat ville være med. Initiativerne skulle lægges ud til dem, som har skrevet sig på, og GRUM skulle fortsat mødes med jævne mellemrum, som samlingspunkt for initiativerne.

Møder, forberedelse og skriverier

Frem til forskningsværkstedet i juni 2003 var aktiviteterne i og omkring GRUM præget af en række mindre afsluttede aktiviteter, mens der på fællesmøderne stadig blev taget fat i de større, vidtrækkende og mere diffuse temaer.

Deltagerkredsen i GRUM ændrede sig efter fremtidsværkstedet. Nu var otte-ni personer regelmæssigt aktive, hvoraf ca. halvdelen var arbejdsløse og havde fundet vej til fremtidsværkstedet via LA.

Skriverier

I det første halve år af 2003 blev der udarbejdet og fremlagt en del skriverier i GRUM. En deltager havde længe haft et udkast til et nyt politisk parti, 'Regnbuepartiet', liggende i skuffen. Det blev hevet frem og børstet af. GRUM kommenterede udkastet og kom med kritik og idéer til at bære initiativet videre. En anden deltager udarbejdede en samfundskritik og en vision, som GRUM ligeledes gav kritik, ros og forslag til forbedringer. Fra forskerside lavede

vi en artikel til tidsskriftet SALT med overskriften 'At bokse med et myndigt og værdigt liv på kanten af arbejdsmarkedet' på baggrund af interviews med to deltagere i GRUM.

Og endelig, i marts 2003 var både bevilling og rettelse på plads, så pjecen 'Få fod på din arbejdsituation' kunne trykkes i 2.000 eksemplarer.

Møder og forberedelse

Fra årsskiftet og frem til maj 2003 blev der afholdt fire møder i GRUM. Møderne blev brugt på at vende de enkelte deltageres skrivelser, diskutere distribution og udbredelse af pjecen, diskutere iværksætter-idéer, udveksle input fra andre møder, foreninger og fra aktionsforskningsarbejdet for tillidsvalgte samt udvælge og forberede utopiske temaer/handleplaner til forskningsværkstedet.

Som forskerstuderende var vores rolle i møderne følgende: Vi sendte indkaldelse ud og bookede lokaler i Valby medborgerhus. Det blev oftest aftalt på det enkelte møde, hvornår det næste burde finde sted. Møderne havde som regel en dagsorden, udledt af aftaler og diskussioner ved sidste møde – derudover kom der løbende punkter til dagsorden. Vi fungerede som mødeledere, dvs. vi sørgede for en dagsorden med en høj grad af fleksibilitet, noterede mødets hovedpunkter ned på vægaviser, holdt diskussionerne åbne og stillede metodiske og tematiske forslag til fremdrift og udfordringer. Ved hovedparten af møderne i GRUM har vi desuden udarbejdet et mindre referat – enkelte gange har deltagerne selv udarbejdet referat.

Forberedelse til forskningsværkstedet udgjorde den røde tråd i forårets møder i GRUM. Gruppen skulle udvælge centrale temaer/utopiske handleplaner, som de ønskede forbedret og viderudviklet gennem loyal kritik og idé udvikling fra eksperter og tillidsvalgte. GRUM tog også del i praktiske beslutninger omkring forskningsværkstedet, såsom hvor, hvornår det skulle foregå, og hvem skulle indbydes. De tillidsvalgtes finansieringskilde var ved at løbe tør og eftersom AMS-bevillingen var kommet for sent, fremlagde vi budget og statusrapport og spurgte gruppen, om GRUM ville være værter ved forskningsværkstedet. GRUM tilsluttede sig værtskabet og valgte Odense, placeret midt mellem København og Holstebro, som lokalitet for værkstedet.

GRUM valgte at bringe følgende temaer videre til forskningsværkstedet:

'At bygge en båd'. I praksis blev oplægget splittet op i to. Det ene holdt sig til utopien om at bygge en båd, at have muligheden for at skabe noget når man var fattig og at kunne skabe noget man kan finde sig selv i. Det andet oplæg handlede dels om kritikken af, hvad systemet gør ved klienter (dødsdromen), og dels om hvilke aktiviteter og initiativer man kunne sætte i værk, for at overkomme dødsdromen – andelsbevægelser, bofællesskaber, at dyrke eller lave noget selv.

'Pjecen – at komme ud med det'. Oplægget tog udgangspunkt i pjecen og ønsket om at komme i dialog med arbejdspladser, sundhedssystem og det sociale system om de erfaringer som pjecen repræsenterer. Ønsket var, at skærpe dialogmulighederne og interessen for pjecen.

'Regnbuepartiet'. Oplægget var et udkast til en ny måde at tænke et politisk parti. Idéen var, at knytte bestemte personer til bestemte funktioner – f.eks. at gøre Søren Rye Petersen til miljøminister, fordi han har et godt og bæredygtigt natursyn. Samtidig indeholdt oplægget nogle generelle overvejelser om, at sætte tempoet ned, arbejde mindre og forbruge mindre, skabe muligheder for gode boligforhold.

'Retssikkerhed – fjerne barriere for retssikkerhed'. Oplægget tog udgangspunkt i en kritik af manglende retssikkerhed eller krænkelse af retssikkerheden for de svageste og fattigste i Danmark. Ønsket var, at arbejde med hvordan det sikres, at retssikkerheden opfyldes for alle.

Det sidste tema om 'retssikkerhed' faldt bort, fordi den deltager som brændte for temaet valgte at melde sig ud af GRUM kort tid før forskningsværkstedet.

Den videre historie om GRUM's virke...

GRUM deltager i 2003 i et forskningsværksted med to andre deltagerkredse: De Valgte fra Valdemar Birn og en gruppe af eksperter og fagspecialister. Forskningsværkstedet afholdes i tre dele fra maj 2003 til februar 2004. De konkrete forløb og resultater af forskningsværkstedet er for omfattende at fortælle om her, men vil blive inddraget i de senere kapitler – nogle af temaerne i forskningsværkstedet har dog sat sig umiddelbare spor i GRUM's videre virke.

Tiden omkring forskningsværkstedet mødes GRUM med jævne mellemrum, blandt andet for at forberede input til værkstedet enkelte dele. Derudover deltager to medlemmer af GRUM i LO skolens arbejdsmiljøkonference med et oplæg om GRUM og pjecen². GRUM'erne er ikke tilfredse med deres præsentation – de har før fortalt deres historie foran tilhørere, men er ikke forberedt på at præsentere et fælles arbejde. Det bliver en erfaringshistorie som får betydning for GRUM. Henover forskningsværkstederne udvikler ønsket om 'et rejsende GRUM' sig og møderne bliver derfor også brugt til at opøve et velfungerende fælles oplæg fra hele GRUM. I efteråret 2004 arbejdes der målrettet mod at komme ud i foreninger, institutioner og på arbejdspladser og fortælle historier om at være på kanten af arbejdsmarkedet og om GRUM og pjecen. I november 2004 inviteres 'Det rejsende GRUM' til at holde oplæg i Socialpolitisk Forening.

---

² Desuden deltager sikkerhedsrepræsentant Ole Bej fra Valdemar Birn og Mia Husted og Ditte Tofteng fra TekSam. Den fælles referenceramme er 'Fantasi og Rummelighed'

Udviklingen af et godt oplæg er en opgave, som trækker flere typer af diskussioner med sig. Således arbejdes der en del med, at finde ud af hvad GRUM egentlig er for et forum. Hvem, hvad og hvorfor er GRUM, optager en del af arbejdet. Brainstormen her er fra september 2003:

'Hvem er vi og hvad står vi for?'

- Vi er en gruppe af arbejdsledige + lidt mere. Nej Anette er i fleksjob
- Vi er et fremtids- og forskningsværksted
- Pjecen har taget lang tid
- Et samarbejde med arbejdspladser og arbejdsgivere
- Set i perspektiv: samspil mellem de marginaliserede og dem i arbejde, samt akademikernes mod- og medspil
- GRUM er mange forskellige mennesker og mange forskellige erfaringer.
- Det er for langt at forklare – svært at fortælle hvad vi laver
- Vi er en gruppe marginaliserede, som forsøger at skabe et samarbejde med det øvrige samfund
- Vi er en gruppe, som på mange forskellige måder, har fået følelsen af at være marginaliserede
- Vi er ikke de udstødte, men de udsatte
- Håber på, at dette er noget andre kan bruge, så de ikke kommer i de samme situationer

Også GRUM's konkrete former for social organisering udvikles, afprøves og kritiseres løbende. Hvordan skal/bør deltagerne i GRUM f.eks. forholde sig til en andens deltagers fravær ved alvorlig sygdom? Er GRUM at betragte som et arbejdsfællesskab med kollegialt ansvar? Hvordan melder man sig ud af GRUM – og hvordan reagerer GRUM på udmeldinger? Hvordan får GRUM flere med? Kan GRUM inviterer nye deltagere, når det ikke er helt tydeligt hvem og hvad GRUM er?

I efteråret 2003 forlader to forholdsvis faste medlemmer GRUM. Begge sender udførlige breve med refleksioner over, hvorfor de ikke længere ønsker at deltage i GRUM. En udløber på udmeldingerne bliver, at der indføres muligheder for orlov, hvilket to deltagere har benyttet sig af i kortere perioder i 2004. I tiden efter udmeldingerne har GRUM udgjort en fast kerne af seks personer.

I 2004 mødes GRUM ca. en gang om måneden – oftest i Valby medborgerhus. Nu arbejdes der sjældent med vægaviser. De fleste møder resulterer i et referat – enten i punktform på den næste mødeindkaldelse (som forskerne fra RUC udsender) eller udarbejdet af en deltager. Der arbejdes ud fra en fælles forståelse af, at GRUM er et permanent forum – eller vitalt så længe det kan bære og giver mening.

I november 2004 har 'Det rejsende GRUM' debut i socialpolitisk forening med et samlet oplæg der består af en kort begrundelse for samarbejdet i GRUM og en kort præsentation af

kritiske erfaringer og utopiske horisonter. Herefter følger fire forskellige historier om at være på kanten af arbejdsmarkedet. Oplægget rundes af med at præsentere pjecen og fremlægge en række spørgsmål til debat. Oplægget fra GRUM er desuden understøttet af et forskeroplæg om perspektiver og resultater i 'Fantasi og rummelighed' og et oplæg fra en tillidsvalgt fra Valdemar Birn om deres deltagelse og erfaringer i projektet. Der er denne aften ca. 50 mennesker som deltager i arrangementet.

I december 2004 får GRUM besøg fra Sverige. På et Ph.d.-kursus opsnapper Ditte Tofteng, at en gruppe, som minder lidt om GRUM, er involveret i et aktionsforskningsprojekt i Sverige. I november 2004 arrangeres en fælles værkstedsdag med temaet 'på kanten af dialogen' mellem den svenske og den danske gruppe, som har deltagelse og perspektiver i aktionsforskning som omdrejningspunkt. Den svenske gruppe har i en længere periode arbejdet på at udvikle metoder og indsigt i 'empowerment', og er aktuelt optaget af at skrive en bog om de erfaringer de har gjort sig i forløbet. GRUM præsentere endnu engang oplægget som er udarbejdet til 'det rejsende GRUM'. 'Empowerment-gruppen' præsenterer deres arbejde, hvorefter eftermiddagen bruges til at diskutere hvilken form for viden, der kommer ud af disse projekter og hvordan vi kan understøtte arbejdet i fremtiden.

Nedenstående er stikord fra værkstedsarbejdet med GRUM og 'empowermentgruppen', som refererer til overskriften '**Hvad kan man lære af interaktiv/aktionsforskning ?**

- Man må sprede kundskaben
- Ikke isoleret til en arbejdsplads, men til samfundet – et helhedsgreb – handler om livet
- Mellem tilpasning og magt – grænserne for empowerment har ikke flyttet sig – stadig afgrænset af regler – har ikke rykket ved strukturerne.
- At både DK og S har samme problemer
- Hvad hvis der ikke findes et nyt job?
- Det gælder om at finde en arena
- At virkelighed og akademier må mødes – udvikling af kundskab/input – ikke stå stille
- At udvikle værktøjer/processer sammen
- At de øverste chefer lukker øjnene – undlader at koordinere – et organisationsproblem
- Ekspertproblem – ikke interesseret i de andre eksperter problemer.
- www.peggu.nu - debatter og viden
- Projektlederne er begyndt at forstå længden og omfanget af sygeperioden
- At man ikke er ensom – det er ikke et individuelt problem
- Mere robust forskning
- Oplever stadig at det er vores fejl at vi ikke er tilbage i arbejde
- Offentlighed – universitet, arbejdsledere – svært at finde en arena
- At det er vigtigt at være en gruppe

Værkstedet med 'empowerment-gruppen' bliver rundet af med intentionerne om at mødes igen – eventuelt i Sverige. GRUM tilbyder at være 'prøvelæsnings-gruppe' på den bog som 'empowerment-gruppen' arbejder med.

Udover 'Det rejsende GRUM' er der en række andre ønsker som jævnligt vender tilbage på møderne: en arbejdsløshedspjece, hvor arbejdsløses erfaringer, råd og idéer formidles, en hjemmeside om GRUM og et fortsat samarbejde med arbejdspladser, eksperter og forskere.

I januar 2005 indstilles arbejdet i GRUM for en periode for at forskertemaet kan få tid til at udarbejde afhandling. Intentionen er at genoptage møderne, når afhandlingen er afleveret. Det næste, der skal arbejdes for, er et 'Åbent hus' arrangement, som skal knytte flere GRUM'ere til GRUM. Tanken er at invitere flere til at deltage i kommende aktiviteter i GRUM, bl.a. udarbejdelsen af pjecen for arbejdsløse, fremtidsværksteder om usædvanlige jobs, flere offentlige præsentationer af 'Det rejsende GRUM', udarbejdelse af hjemmeside og etableringen af en festival. En bevilling fra AMS har gjort det muligt at arbejde videre med en del af disse idéer, som i de kommende år skal føres ud i livet med GRUM som central aktør. Den nye bevilling er givet til et projekt med overskriften: 'Veje ud af marginalisering'.

2. erfaringsforløb: Om samarbejdet med de tillidsvalgte

I umiddelbar forlængelse af initiativerne til samarbejde med *mennesker på kanten af arbejdslivet*, tog vi initiativ til at starte et tilsvarende samarbejde med *mennesker midt i arbejdslivet*. Tanken var at etablere et samarbejde med medarbejdere fra virksomheder i udvikling. Tesen var, at mennesker beskæftiget på virksomheder i udvikling, har erfaringer med tvetydighederne i moderne arbejdslivsudvikling. Målgruppen var rimelig bred, og favnede lønarbejdere med arbejdsliv, som er præget af øgede muligheder for ansvar, jobudvikling, personlig udvikling og fleksibilitet som én realitet og øget risiko for udgrænsning i kraft af utilstrækkeligt omstillingsberedskab eller kompetenceprofil, udflytninger, rationaliseringer eller organisatoriske omstruktureringer som en anden realitet.

Rekruttering og de første møder

Gennem kontakt med miljøkonsulent Niels Munch Kofoed på LO- skolen, valgte vi at forsøge at etablere et samarbejde med de tillidsvalgte, som deltog i uddannelsen 'Arbejdspladsen i Udvikling' (AIU) – uddannelsen er en 2 årig modul-opbygget uddannelse i FiU regi, som har til formål at styrke de tillidsvalgtes kompetencer som sparringspartnere og deltagere i udformningen af konkrete udviklingsprojekter på virksomhederne. AIU deltagerne arbejder gennem uddannelsen med konkrete udviklingsprojekter på egne arbejdspladser. AIU blev afviklet fra 2000 til 2002. Som opstart til samarbejdet skrev vi en præsentation og en invitation:

Kernen i projektet om marginalisering udgøres af bæredygtighedstanken: kan man indrette arbejdspladser, virksomheder og lokalsamfundsliv på en sådan måde, at både arbejdsliv og lokalsamfundsliv er socialt og økologisk bæredygtigt?(...) et sådan spørgsmål tror vi besvares mest meningsfuldt igennem medarbejdernes egne drømme, fantasier og erfaringer. Derfor vil vi gerne samarbejde med medarbejdere,- og fagligt valgte.

Vi deltog på AIU under fire moduler og lavede te forskellige typer af oplæg, en workshop, et to-dages kursus og et virksomhedsbesøg undervejs.

Det første oplæg afholdt vi i december 2000 og var blot på 10 minutter. Heri præsenterede vi os for hele holdet. Holdet var på 54 tillidsvalgte, der sammen repræsenterer ca. 25 både offentlige og private virksomheder. Vi fortalte, at vi havde et projekt, der hed LAMA (Learning Against Marginalisation)³ – 'Læring mod marginalisering', hvor vi ville prøve at finde nogle nye måder at løse udstødnings – og marginalisering problemer på virksomhederne. Vi fortalte også, at vi gerne ville samarbejde med to forskellige grupper - en gruppe på kanten af arbejdsmarkedet og en gruppe på arbejdsmarkedet. Vi tilbød at etablere lokale læringsaktiviteter på virksomheder, som havde interesse for at arbejde med rummelighed og

---

³ Navnet LAMA var en reminiscens fra en tidlig fondsansøgning, som hang ved indtil projektet kalder på et andet navn og omdøbes til 'Fantasi og rummelighed' i 2002.

udstødning. Vores tanke var, at vi gennem lokal læring kunne få et bredere udsnit af virksomhedens medarbejdere med i projektet og understøtte en bredere lokal forankring.

Det andet oplæg var i en friere form, hvor vi inviterede de som gerne ville høre mere, til at komme i frokosten. Der kom 12 tillidsvalgte. Vi lavede et 15 minutters oplæg om hvordan vi tolkede udviklingstendenserne i virksomhederne. Her lagde vi særlig vægt på dobbeltheden mellem de nye muligheder i organisationsudviklingsprocesserne, de selvstyrende grupper og de nye krav til ansvar, læring og kompetence på den ene side og virksomhedernes vanskeligheder ved at skabe plads til alle på den anden. Vi talte om den manglende stabilitet i udviklingsprocesserne og den stigende angst for ikke at kunne slå til på fremtidens arbejdsmarked, - eller angsten for at ryge ud, hvis man ikke kan (eller vil) holde trit med organisationsudviklingen.

I april 2001 lavede vi et to timers oplæg for hele holdet. Kurt Aagaard Nielsen indledte med et problematiserende oplæg over hvordan marginaliseringstendenserne har udviklet sig gennem det sidste halve århundrede. Mia og Ditte fulgte herefter op med et oplæg om behovet for nye typer af dialoger, som kan skabe betingelser for nye fællesskaber og kollektive løsningsstrategier. Oplægget tog udgangspunkt i en beskrivelse af den tyske sociolog Negt og hans forståelse af to virkeligheder. Oplægget sluttede af med at invitere til at deltage i projektet, hvor der arbejdes mod at etablere dialoger mellem udstødte og medarbejdere omkring nye løsninger på udstødsproblematikker.

Efter oplægget afholdte vi en workshop med fokus på 'plads til alle'. Der deltog ni repræsentanter i workshoppen som strakte sig over tre timer. Deltagerne blev delt i tre grupper og blev bedt om at diskutere hvem der er røget ud af arbejdspladsen sidst og hvem der sidder usikkert, med fare for at ryge ud. Grupperne blev bedt om at fremlægge diskussionen som en fælles fortælling og tegne/skrive en planche over historien. Grupperne fremlagde historier om 'mandag-fredags syge, alkoholikere og misbrugere, kollegaer med skavanker og skader, kollegaer der var vrangvillige og egensindige, og kollegaer med rod i privatlivet.

Vores tanke med workshoppen var at sætte navn og krop på udstødningsproblematikken. Vi opfordrede til at tage udgangspunkt i de virkelige og konkrete hændelser, men samtidig udvælge eller sammenstykke eksemplariske fortællinger om hvordan og hvorfor udstødning foregår på arbejdspladserne. Vi forsøgte således at give mulighed for at reflektere individuelle forløb overfor de andre repræsentanters erfaringer.

I de efterfølgende diskussioner om et fremtidigt samarbejde, var vi advokater for en bestemt position, nemlig at alle disse historier kan undgås, men at det kræver andre præmisser, tid, fantasi og eksperimenter at formulere og udvikle forslag til hvordan. Der var ved workshoppen afslutning opbakning til at etablere et halvanden-dags kursus, hvor vi kunne arbejde videre.

Under overskriften 'Udstødning og marginalisering' planlagde vi et halvanden-dags kursus i august 2001. Kurset var tilrettelagt som en workshop, hvor arbejdet var centreret omkring idéer til en 'Multivirksomhed'. Multivirksomheden var en idé vi havde fået, inspireret af historien om Lucas Aerospace. Lucas Aerospace var en stor engelsk virksomhed, fordelt på 11 fabrikker med ca. 3500 ansatte, som primært producerede maskindele til militæret. Virksomheden kom i økonomisk krise og ville nedlægge et stort antal arbejdspladser. Som modsvar til ledelsen planer, udarbejdede fælleskomiteen - bestående af arbejdere og ingeniører fra Lucas Aerospace fabrikkerne - et spørgeskema som skulle undersøge om medarbejderne så muligheder for at producere nye typer af *socialt nyttige produkter* med den eksisterende teknologi. Der kom ikke en alternativ produktion ud af Lucas historien, - men derimod rigtig mange forslag til nye socialt nyttige produkter - enkelte er siden sat i produktion i andre sammenhænge. Vores tanke med multivirksomheden var at sammensætte et spørgeskema, som kunne undersøge om der var nogle muligheder for en bredere, mere alsidig og dermed mere rummelig produktion på virksomhederne. Vi forestillede os, at vi gennem de enkelte arbejdspladers ideer og bidrag kunne sammenstykke en fiktiv virksomhed – en multivirksomhed – som kunne inspirere arbejdet med at finde mere rummelige og sociale indretninger af arbejdspladserne.

Kurset i august blev i stedet omdannet til et arbejds møde - kun fem deltagere fra AIU havde tilmeldt sig og det var for få til at kurset kunne gennemføres. I stedet brugte vi en halv dag på at diskutere hvad vi nu skulle gøre. De 5 der havde tilmeldt sig ville gerne gøre et arbejde for at kurset kom op og stå. Vi måtte imidlertid erkende, at det ikke så ud til at deltagerne fra AIU ønskede at være med. Aftalen blev, at vi ville forsøge at gennemføre kurset til efteråret. I mellemtiden ville vi fra forskerside prøve at kontakte gamle netværk af tillidsvalgte og samarbejdspartnere i fagbevægelsen, mens deltagerne fra AIU ville forsøge at skabe mere interesse for temaet på AIU holdet og hjemme på egen arbejdspladser. Vi blev enige om at holde fast i 'multivirksomheden' - men kvalificere idéen ved at tage udgangspunkt i nogle af de virksomheder som var repræsenteret. Vi skulle derfor tage på virksomhedsbesøg og undersøge om arbejdspladserne kunne fungere som 'eksperimentarium' for idéer som kurset kunne spille op ad.

Virksomhedsbesøget blev på AVK Tooling i Sæby, men fandt først sted i marts 2002 – to uger før kurset skulle afvikles. Derfor fik virksomhedsbesøget ikke den betydning for kurset som vi havde tænkt. Efter virksomhedsbesøget og rundvisningen på virksomheden, hvor vi blev vist rundt af tillidsmanden, besøgte vi den lokale SID afdeling. Her præsenterede vi projektet for uddannelseskonsulenten, samt forbundets sagsbehandler. De indvilgede i at støtte tillidsmanden, samt evt. kolleger fra AVK med frikøb til deltagelse på fremtidige aktiviteter.

Multivirksomhedsseminaret

Kurset blev afholdt i marts 2002 under titlen: 'Udstødning og marginalisering – en udfordring i det rummelige arbejdsmarked'. Deltagerne var en blandet kreds af SID'ere, KAD'ere, samt fra EI-forbundet. Det var lykkedes at samle interesse for temaet blandt gamle netværk. Vi havde sendt indbydelse til tidligere deltagere fra sikkerhedsrepræsentantkonferencerne på

RUC⁴, deltagerne fra AIU, samt det tidligere hold af AIU deltagere⁵. Indbydelsen var endvidere udsendt i FIU regi, som lokal lærings aktivitet.

Kurset indeholdt en halv introduktionsdag, hvor deltagerne forsøgte at indkredse spørgsmålet: Hvad er social ansvarlighed? Ditte og Mia holdt et oplæg om arbejdsmarkedsudviklingen og marginaliseringsproblematikken og Kurt Aagaard Nielsen holdt et oplæg om aktionsforskningsprojektet 'Industri og Lykke'. Dette lagde fundamentet for de to næste dages værkstedsarbejde omkring: 'Multivirkomheden'.

Det første arbejde med at besvare spørgsmålet om: hvad er social ansvarlighed ? blev gennemført som en brainstorm i plenum. De fleste stikord indkredsede medarbejdernes egen rolle: solidaritet – at kende hinanden, at tage hånd om de svageste, at være god til at give plads, men også at starte med dig selv og at medarbejderne passer på sig selv. Omkring indkredsningen af virksomheden og dermed ledelsens rolle, var stikord som virksomheden ikke lader udføre arbejde som fører til nedslidning, ledelsen giver mulighed for at give plads, samt socialt ansvar i personalepolitikken (som ikke må blive for firkantet). Der var et ønske om at være med i virksomhedens politikker på området og deltage i fælles diskussioner om hvad vej vi skal gå.

2. dagen havde et stærkere værkstedsløst, hvor deltagerne gennem spørgeskemaer og interviews undersøgte udstødningshistorier, samt tekniske, faglige og organisatoriske muligheder for at skabe bredere arbejdspladser med flere produkttyper og arbejdsfunktioner på egne virksomheder.

Udstødningshistorierne handlede bl.a. om, at det er i de store fyringsrunder de nedslidte eller vrangvillige som ryger ud, at afskaffelsen af SIFU⁶ har betydet at ingen er sikre og at nedslidte ofte ryger ud frem for at komme i ansættelse på særlige vilkår.

Opfordringen til at undersøge, om der er der andre projekter/aktiviteter der kan laves på egen virksomhed, blev besvaret med bl.a.: mere dialog, kommunikation og samarbejde, men der var også helt konkrete projekter omkring bedre genanvendelse af restprodukter, at virksomheden selv arbejdede med at udvikle halvfabrikata og at virksomhederne kunne arbejde mere helhedsorienteret omkring de niches virksomheden har fat i.

---

⁴ Fra 1991 til 1999 blev der afholdt en række alternative arbejdsmiljø konferencer for sikkerhedsrepræsentanter fra virksomheder i hele Danmark. Konferencerne blev afholdt i RUC regi med en minimal deltagerbetaling. Temaerne for konferencerne strakte sig fra Det udviklende arbejde over Ensidigt gentaget arbejde til mere snævre problemstillinger omkring kemi og sikkerhed. Deltagerantallet var mellem 35 og 50. Efter 4 års pause blev der afholdt endnu en arbejdsmiljø konference i efteråret 2003.

⁵ I 1999 afholdt LO-skolen det første lange kursus under titlen Arbejdspladsen i udvikling. Ved dette kursus deltog Mia Husted og Ditte Tofteng, som underviser og vejledere.

⁶ SIFU – sidst ind først ud

Herefter blev handlemulighederne sat til diskussion gennem spørgsmålet: hvordan opruster I jer til at sætte udstødningsproblematikken på dagsordenen? Det kom til at handle om samarbejde, viden og fælles fodslag med stikord som:

- Holde dialogen igen – man skal brænde for det
- Forebygge: det koster arbejdsgiveren penge at marginalisere og skade
- Ledelsen og kolleger – samme viden
- Sikkerheds og tillidsrepræsentanter i fælles fodslag
- Egen holdning/ hvordan vil kolleger og ledelse kigge på det? – åbnes i SU
- Foreslå LO og DA at gå sammen i en fælles kampagne – fælles fodslag
  - Eksempler/ virksomheden kan tjene penge og spare ulykkelige skæbner
  - Samarbejde/netværk – ej stå alene med ledelsen
  - Personalehåndbog – hvordan behandler vi de langtidsskadede?
/konsekvenser

Kurset blev afsluttet med et gruppearbejde omkring temaet: hvad kunne I tænke jer at gå videre med? Her kom forslag om at tage temaet op på Elektrikernes Tillidsmandskonference i september, at arbejde med det rummelige arbejdsmarked i et bredt netværk af forbund, klubber, SiU, de berørte, SU, kommunen m.v., at indbyde forskere til møder og endelig at ændre og påvirke en samfundsholdning.

Afslutningsvis lagde vi op til et opsamlingsmøde efter ca. halvt år. Samtidig blev der fra deltageres side udtrykt ønske om videre samarbejde med fokus på rummelighed. Opsamlingsmødet blev af økonomiske grunde aflyst.

En udløber på multivirksomhedsseminariet var, at vi blev inviteret til at holde et dagskursus omkring rummelighed og social ansvar for LO Odsherred. Kurset indeholdt bl.a. et gruppearbejde omkring 'hvem ryger ud?', som bød på en række billeder der svarede til dem vi havde mødt i samarbejdet med AIU folkene. Her var bl.a. fortællinger om seniorer, som blev bedt om at indgå i nye ansættelsesforhold som tilskudsberettigede fleksjobbere, ulykkesramte med nedsat arbejdsevne, som på trods af alles gode vilje, ikke kan finde tilbage til arbejdspladsen og det meget hyppigt præsenterede billede af den/de tilbagetrukne, passive og afvisende kollegaer, som omfattes med både bekymring og irritation.

En anden udløber af multivirksomhedskurset var, at det åbnede for et mere omfattende samarbejde med deltagerne fra Jernstøberiet Valdemar Birn.

De valgte fra Valdemar Birn

I tiden fra kurset omkring 'Multivirksomheden' havde de fire deltagende tillidsmænd fra Birn skabt interesse for temaet hos ledelsen, samt de tillidsvalgte kolleger. Ledelsen havde indvilget i at give eventuelle deltagere fri til arrangementet og de valgte havde sagt ja til at deltage. Samtidig havde tillidsmanden gjort et stort stykke arbejde med de lokale forbundsafdelinger SID, TIB og METAL, der havde indvilget i at frikøbe de tillidsvalgte der ønskede at deltage.

Sideløbende havde vi fra forskerside holdt kontakten ved lige med tillidsmanden fra AVK Tooling, som gerne ville deltage i et eventuelt fremtidsværksted og gerne ville forøge at få flere medarbejdere fra virksomheden med.

Vi inviterede til fremtidsværkstedet i november 2002, hvori der bl.a. stod:

*Det sociale ansvar er vanskeligt at arbejde med – både for de tillidsvalgte, kollegerne og ledelsen. Ofte bliver det et spørgsmål om hvem der kan findes plads til, arbejdspladsfastholdelse eller mulighed for at integrere på **særlige vilkår**. Forsøg på at fastholde og samle enkelte op som er røget uden for arbejdsmarkedet er i sig selv en stor opgave. Dette kursus vil imidlertid mere end at finde værktøjer til fastholdelse og integration – udgangspunktet er i stedet **det forebyggende arbejde**.*

Fremtidsværkstedet blev afholdt i Ringkøbing og løb over to dages internat. Fremtidsværkstedet samlede 24 deltagere, hvoraf tre deltager kom fra AVK Tooling og resten fra Valdemar Birn. Deltagerne var alle tillidsvalgte eller havde andre repræsentative opgaver.⁷

Fremtidsværkstedet i Ringkøbing

Overskriften for værkstedet var: 'Arbejdspladsen og det sociale ansvar – vores arbejdet, kollegiale fællesskab og hverdagsliv'. Med referencen til arbejdet, kollegiale fællesskaber og hverdagsliv, opfordrede vi deltagerne til at skabe et perspektiv på det sociale ansvar ud fra arbejdets subjektive betydning og ud fra eget hverdagsliv og livssituation. Samtidig forsøgte vi i overskriften og i præsentationen af værkstedets tematik, at fastholde opmærksomheden på det konkrete arbejde – det man gør, forarbejder og producerer.

I dette fremtidsværksted havde vi, som i værkstedet for GRUM, valgt at bruge skuespillere i utopifasen.

Kritikfasen

Overskriften for kritikfasen var: 'Hvad er vi utilfredse med i vores arbejde, kollegiale fællesskab og hverdagsliv'. Kritikstikordene faldt i en lind strøm og blev efterfølgende samlet i en række kritiktemaer under følgende overskrifter:

---

⁷ Fremtidsværkstedet blev finansieret af de lokale afdelinger SID, METAL og KAD? Med frikøb af deltagerne. Virksomhedernes bidrag var at give deltagerne fri. Overnatning, forplejning og skuespillerløn blev finansieret af LO-skolen

- Manglende forståelse for hinandens arbejde
- Manglende planlægning
- Drilleri og mobning
- For stor forskel på hvordan medarbejdere behandles fra afdeling til afdeling
- For gammeldags ledelsesstruktur

Efterfølgende dannede disse billeder baggrund for en række ordløse 'spil' fremstillet af deltagerne. Efter gennemspilningen blev de øvrige deltager spurgt: Hvad så vi her? På denne måde blev spillene påhæftet ord og de blev navngivet med bla.: 'Total forvirring', 'Hvad laver jeg her?', 'Intolerance', 'Spild'. Generelt viste spillene en virksomhed, hvor medarbejderne var ligeglade og ikke havde respekt for hinandens arbejde. Flere af spillene viste kolleger, der vendte ryggen til hinanden og tabte papir på gulvet foran fejemanden uden at bukke sig ned og samle det op. Det viste også en virksomhed, hvor nogle medarbejdere var mere værd end andre. Der blev vist situationer, hvor ledere vendte medarbejdere ryggen for så i stedet at tale med en anden medarbejder. Samtidig viste det en ledelse, der var gammeldags, forskelsbehandlende og trynende. Et dominerende billede handlede om manglende oplæring af nye medarbejdere. Her fremgik det, at nye medarbejdere blot blev sat ved den maskine de skulle arbejde ved, med en kort instruktion. Billedet viste at hverken ledelse, tillidsmand eller kolleger brugte tid på at introducere nye medarbejdere til arbejdspladsen, kutymer og generel virksomhedskultur. Rummet kommenterede billedet med: 'Måske bliver han der ikke længe'.

Utopifasen

Utopifasen havde overskriften: 'Vores arbejde, kollegiale fællesskab og hverdagsliv – hvis vi helt selv skulle bestemme'. Der var lagt vægt på, at det var deltagernes drømme og ønsker til temaet, der skulle frem på vægviserne.

Stikordsfasen førte til en række temaer, som deltagerne brugte som udgangspunkt for arbejdet med konkrete utopier.

Ét utopitema hed '**Skånejob til dem der er nedslidte**'. Kernen i denne utopi var at 'produktionen skulle indrettes efter mennesket – og ikke efter maskinen'. Der var en klar rød tråd, der handlede om at være mere selvforvaltende i sit arbejde; 'arbejdstid efter eget ønske', 'ansættelse efter hvor du har lyst til at være' og 'genstart efter sygdom (langsom) skal glæde alle'. Hjemmelivet blev adresseret med: 'ved interessekonflikter (hjem, børn, sygdom og død) skal du kunne tage den frihed, der er nødvendig for at kunne komme videre'.

Skuespillerne valgte at spille en situation på arbejdspladsen hvor en sygemeldt kollega vendte tilbage til arbejdet. Den tilbagevendte kommer med forventninger om at skulle i gang med det samme på skånevilkår, såsom at lave kaffe og kopiere. Men sådan forholder det sig ikke: 'du skal sgu da ned i støberiet'. Her har kollegaen en overraskelse til vedkommende: en maskine der er pakket ind. Maskinen var specielt lavet til den skadede kollega og kunne

betjenes i siddende stilling. Samtidig var der nu mulighed for at gå hjem og 'tage en lille lur', som en del af arbejdsdagen. Den tilbagevendte kollega bliver glad, men også en smule forvirret,

Reaktionerne på spillet var: 'sådan en arbejdsplads vil jeg gerne være på', men også 'sådan en virksomhed bliver ikke længe'.

Et andet utopitema bar overskriften: '**Ens løn for ens arbejde**'. Gruppens egen planche omhandlede en mødebonus, der kun var for supermennesker. Samtidig indeholdt planchen en kort diskussion af selvstyrende grupper.

Skuespillerne iscenesatte historien om Grethe, som var træt af mellemlederens indblanding og ønskede selvstyrende grupper. Grethe havde lavet så meget lobbyarbejde for sin ide, at hun kunne henvende sig direkte til en af sine kolleger, Svend, og gøre ham opmærksom på at det kun var ham og en anden som var imod. Grethe taler sin sag, men Svend er ikke overbevist. Heller ikke da Grethe taler om kursusaktivitet til at understøtte processen er Svend overbevist. Argumentet om at det kun er Svend og en anden der er imod, slår dog hårdt og Svend går med på ideen så længe det er et eksperiment og man når som helst kan gå tilbage til det gamle.

Deltagerne kommenterede spillet med: 'hun var meget målrettet', 'der var elastik – det blev ikke tromlet igennem' og 'det blev ikke løst'. Skuespillernes egne kommentarer var: 'Jeg kunne ikke helt mærke hvorfor jeg skulle gå med på kompromisset' og 'den var ikke uløselig'.

Der blev præsenteret yderligere tre utopier under overskrifterne: '**Et godt arbejdsmiljø**', der blotlagde et drømmefirma, med gode politikker på områder som ansættelse, løn, arbejdstid og seniorforhold. '**En god ledelse**', der handlede om samarbejde, gode kolleger, ærlighed, åbenhed og gensidig respekt og '**God planlægning eller bare planlægning**', der var en meget teknisk utopi, der tegnede et billede af en ny logistikplan for forløbet fra indkomne ordrer til lager/forsendelse.

Realiseringsfasen

Under realiseringsfasen trak deltagerne fra AVK sig ud af de resterende grupper og dannede deres egen under overskriften: '**Handlemuligheder AVK**'. Omdrejningspunkterne for denne gruppes arbejde blev uddannelse, 'grå guld/nedtrapning', samt at der ved sygdom skulle tages hensyn, når man møder igen på arbejde f.eks. ved spørgsmål som 'hvor meget orker du?'.

Deltagerne fra Birn fastholdt overskrifterne fra utopifasen. Under overskriften '**skånejob til dem der er nedslidte**', blev ideen om 'gradvis tilbagetrækning' skærpet. Det kom til at handle om hvem der skulle fylde ud for de der gik ned i tid. Der blev talt om halvjobbere, fleksjob og om fyld. Modellen skulle have mere kød på ved nedsættelse af arbejdsgruppe, samt samarbejde med SU og HR manageren.

Handlemulighederne for utopien 'et godt arbejdsmiljø', blev formuleret i forhold til 'bedre forståelse for kollegerne/andre afdelinger', 'større arbejdsglæde' og 'mere uddannelse'. Ideerne om gradvis tilbagetrækning kom også frem i denne gruppe. For utopien '**en god ledelse**' blev der snakket uddannelse, jobrotation, samt bedre samarbejde og forståelse. Den sidste gruppe udarbejdede et forslag til et nyt lønssystem.

Glyngøre mødet – forberedelse til forskningsværkstedet

I marts 2003 var der inviteret til et opfølgingsmøde på fremtidsværkstedet. Mødet var på tre timer en lørdag formiddag. På mødet deltog 11 fra Val. Birn, samt en enkelt fra AVK. Værkstedsholder var Mia Husted og Kurt Aagaard Nielsen.

Generelt var tilbage meldingerne at der var begyndt at ske noget internt i gruppen af tillidsvalgte. Der var påbegyndt snakke og arbejdsgrupper relateret til de handleplaner der var udsprunget af fremtidsværkstedet.

Temaet omkring nedslidning og skånejob lå nu under overskriften 'Gradvis tilbagetrækning' og havde fået en del opmærksomhed. På Birn havde de nedsat en arbejdsgruppe med deltagelse fra HR manageren. Arbejdsgruppen havde primært arbejdet med 'gradvis tilbagetrækning' som et indspark til personalepolitikken. Oplægget her til pejlede følgende punkter; 'gradvis tilbagetrækning, hvis arbejdet tillader det', 'at hvis man er slidt ned, skal man have ret til 'nemmere jobs'' og mulighed for at man på gulvet har en 'alternativ personalepolitik' ~~og~~ overenskomststof. Virksomheden havde i første omgang været positive overfor ideen, men senere trækkes det hele tilbage da det 'koster penge'.

Ideene i 'Mijøssikkerhedstematikken' om jobrotation og kortlægning af EGA, var lagt ud til diskussion hos kollegerne. Gruppen var enige om, at det delvist handlede om: 'stolthed i den enkeltes job er også en barriere for rotation. Store 'individuelle ansvar' for kvalitet'.

Omkring temaet 'Uddannelse/kommunikation og samarbejde' blev det beskrevet at læse/stavekurser var nemme at få, men at andre kurser er vanskeligere at opnå: 'f.eks. et svejsekursus, selvom maskinen gør svejsearbejdet'. Samtidig blev kvalifikationslønnen beskrevet som en hindring for en god uddannelsesaftale.

De øvrige 'hvem gør hvad punkter' handlede primært om bedre samarbejde og møder mellem TR og SR, samt ledere og Tillidsvalgte. Her var der lidt i gang på området omkring tilbagetrækning, men ellers synes det at være svært for de valgte at få og finde tid til at mødes. Fremtidsværkstedet havde dog resulteret i nogle nye tværgående arbejdsgrupper, hvor TR og SR eller valgte på tværs af afdelinger var med.

På AVK var de i gang med et projekt under titlen 'Ny løn: Helt nye typer'. Under dette arbejde samledes tematikker som kvalifikationsløn, væk med akkorden, jobrotation og flere typer kurser. De valgte på AVK var i gang med at overveje, om det ville være en god idé at indføre funktionærlignende ansættelser for SiD'ere.

Vi afsluttede opfølgingsmødet med at tale om det forestående forskningsværksted. Vi præsenterede forskningsværkstedet som en mulighed for at kvalificerer og handlingsorienterer udvalgte utopier i samarbejde med GRUM og eksperter. De valgte fik tilbudt 8 pladser, som de tog imod. Vi spurgte til hvilke eksperter de valgte (herefter benævnt 'De valgte') ønskede som deltagere i forskningsværkstedet og der blev bl.a. peget på: en psykolog med sans for psykisk arbejdsmiljø, en ekspert med viden om lov og økonomi i virksomhedens sociale ansvar, samt en uddannelsesekspert fra fagbevægelsen

De valgte udpegede 4 temaer, som de ville bringe med til forskningsværkstedet:

- **Gradvis tilbagetrækning:** Dette tema havde udgangspunkt i en utopi om at finde nye måder at trække sig gradvis tilbage fra arbejdet på Valdemar Birn. Omdrejningspunktet var, at arbejdet skal indrettes efter hvad man orker og kan holde til.
- **Psykisk arbejdsmiljø og trivsel:** Temaet tog udgangspunkt i utopien om 'medarbejdere som er glade for at gå hjem skal også være glade for at gå på arbejde'. Temaet blev varetage af de valgte fra AVK Tooling og havde praktisk adresse til en forestående arbejdsmiljøundersøgelse og de problemer med mobning, chikane og støj på arbejdspladsen, som de valgte gerne ville have idéer til at overkomme.
- **Miljøsikkerhed;** Temaet handlede bl.a. om at skabe sikkerhed for aldrig at blive slidt ned eller komme til skade i arbejdet og at have sikkerhed for, at man kan blive på arbejdspladsen så længe man har lyst – også selv om man holder 6 timers pause om dagen. Miljøsikkerhed handler også om et miljø hvor alle skal kunne være på arbejdspladsen.
- **Uddannelse:** Her handlede det om ønskerne til at finde og udvikle gemte ressourcer, få gang i flere læse-stave kurser og i det hele taget have mulighed for både personlig og faglig udvikling.

De valgte og den videre historie

De valgte deltog i forskningsværkstedet tre dele i løbet af 2003, hvoraf den sidste del i februar 2004 fandt sted på Jernstøberiet og efterfølgende i lokaler hos SiD's lokalafdeling Holstebro. I forskningsværkstedet 3. del kunne De valgte fra AVK Tooling ikke deltage – to af de valgte var blevet væltet fra deres tillidsvalg.

Én af De valgte fra Valdemar Birn holdt oplæg om projektet på LO skolens arbejdsmiljø uge i sommeren 2003 sammen med to fra GRUM og de to forskere. Hen over efteråret 2003 er der en løbende dialog mellem RUC og enkelte af De valgte på Valdemar Birn om tilrettelæggelse og udformning af et virksomhedsbesøg på Valdemar Birn, som munder ud i en mere omfattende 3.del af forskningsværkstedet.

I perioderne mellem forskningsværkstedets dele foregår der en del erfaringsudveksling mellem AVK Tooling og Valdemar Birn – bl.a. om konkrete strategier til at gennemføre mere uddannelse og omkring erfaringer med forskellige lønsystemer.

Valdemar Birn arbejder stadig på, at få 'to linjer mere med i personalepolitikken' som kan føre arbejdspladsen et skridt videre mod gradvis tilbagetrækning. I Sommeren 2004 arbejdes der på RUC for at ansøge om fondsmidler til at arbejde videre med en række forslag og initiativer som bl.a. er udsprunget af 'Fantasi og rummelighed'. I denne forbindelse tages der kontakt til ledelsen på Valdemar Birn – vi inviterer ledelse, medarbejdere og tillidsvalgte til at deltage i et kommende projekt og bidrage med deres erfaringer, vanskeligheder og succeser i arbejdet med at skabe en mere rummelig arbejdsplads. Ledelsen takker nej og begrundet det med, at virksomheden ikke har fået noget ud af, at de valgte har deltaget i 'Fantasi og rummelighed'. De tillidsvalgte vil gerne fortsætte samarbejdet.

I december 2004 inviteres én af De valgte fra Valdemar Birn til at holde oplæg i Socialpolitisk Forening, sammen med 'Det rejsende GRUM' og forskerne.

Kapitel 2

-

Arbejde, aktivitet og udstødning

Det lønnede og samfundsmæssigt anerkendte arbejde er et væsentligt omdrejningspunkt for de fleste moderne menneskers liv. Lønarbejdet kan, afhængig af de konkrete udformninger, tilbyde organiseringer af tid, sociale relationer, samfundsmæssig nytte og status, intellektuelle og faglige udfordringer, identitetsdannelse og personlig udvikling. I et social-psykologisk studie af arbejdsløshed, konkluderes det, at ovennævnte erfaringskategorier er substantielle for et liv i den moderne vestlige kultur (Jahoda, Lazardsfeld, Zeisel; 1972 (1933)). I studiet af arbejdsløshedens betydningssubstans er det fraværet af disse erfaringskategorier som medfører social-psykologiske kriser og sammenbrud. De sociale og samfundsmæssige former for organisation i den vestlige kultur har således medført, at lønarbejdsformen er den form for organisation, hvor det alment menneskelige behov for en række substantielle erfaringskategorier indfries mest tilfredsstillende.

Uanset den varierende økonomiske og samfundsmæssige status, indeholder det lønnede arbejde desuden fri tid og frihed til at indrette det civile liv efter økonomiske evner og individuelle ønsker. Lønarbejdet tilbyder således ikke alene substantielle erfaringskategorier, men desuden økonomisk frihed og selvstændighed til at indrette eget liv efter egne ønsker.

Den tilfredsstillende, frihed og autonomi som opnås gennem det lønnede arbejde er i midlertidig ikke entydig. I det konkrete arbejde udspiller der sig kampe og kompromisser, som trækker lønarbejdet i en anden retning. Det moderne erhvervsarbejde er underlagt stramme styringssystemer og markedskrav, der sætter rammer for realitetsindholdet i det lønnede arbejde. *Kvaliteten* af tidsstrukturer, sociale relationer, samfundsmæssig nytte og status, intellektuelle og faglige udfordringer samt identitetsdannelse og personlig udvikling er således udslagsgivende for, i hvilken grad det konkrete arbejde indeholder muligheder for tilfredsstillende, frihed og autonomi. Magten over de objektive rammer for mulige erfaringer i lønarbejdet er arbejdsgiverens, mens subjektive erfaringer inden for de enkelte kategorier er knyttet til sociale og individuelle læreprocesser. Der, hvor de objektive rammer, sociale processer eller individuelle forudsætninger stiller sig i vejen for subjektivt tilfredsstillende og meningsfulde erfaringer i lønarbejdet, bliver lønarbejdets mange tilbud farvet af ambivalens. Underkastelse, fremmedgørelse, autonomi og tilfredsstillende kan sameksistere i en og samme lønarbejdertilværelse. Den subjektive belastning, som ambivalente lønarbejdertilværelser udgør, modsvares af en række forskellige reaktioner; tilpasning, afventning, passivitet, aggressivitet, flugt, forsvar, snilde, dygtiggørelse, udvikling eller afvikling. Der findes mange variationer af individuelle eller kollektive strategier, der kan bidrage til at udholde eller overkomme frustrerende, umyndiggørende eller undertrykkende forhold i lønarbejdet. Nogen mere succesfulde end andre. Strategierne er succesfulde i det omfang, det lykkes at opretholde (eller udskifte) lønarbejdet sideløbende med, at egne vilkår for myndighed, frihed og autonomi forbedres. Mindre succesfulde strategier øger derimod risikoerne for udstødning. Lønarbejdet tager således konkret form i et kompliceret spil mellem mulighederne for et myndigt, tilfredsstillende arbejdsindhold og muligheden for udstødning.

De erfaringskategorier og frihedsgrader som lønarbejdet tilbyder, er så inderliggjorte i den vestlige kulturhistorie, at det er vanskeligt og krævende at leve et liv på vrangen af eller udenfor lønarbejdet. Udstødning - eller udstødningstrusler - er et indvendigt forhold ved arbejdet i samme kulturhistorie.

Lønarbejde og udstødning er fænomener, der knytter sig til de sociale former for organisation i den moderne vestlige kultur. Hvad der er udslagsgivende for inklusion og eksklusion varierer i nogen grad over tid, mellem nationer, brancher, arbejdspladser og sågar afdelinger og enheder. Muligheden for eksklusion optræder imidlertid som et permanent vilkår ved lønarbejdet. Udfordringer til at forbedre kvaliteten af de objektive rammer for erfaringer, myndighed og autonomi i lønarbejdet støder mod eksklusionstruslen som den absolutte grænsepost. Et studie i nye muligheder for autonomi og myndighed i lønarbejdet er således også et studie i eksklusionstrusler – hvad enten det er formuleret eller ej. Tilsvarende vil studier i muligheder for at dæmme op for social marginalisering, udstødning og eksklusion også spejle sig i lønarbejdets kvalitet.

Arbejdet som oplevet virkelighed

I 2002 afleverede Ida Bering sin Phd (Bering; 2002) med overskriften '**Når det dårlige arbejde også er godt**'. Afhandlingen refererer til rengøringsbranchen, der oftest defineres med overvejende negative træk som ensformighed, manglende indflydelse, få samarbejds- og udviklingsmuligheder samt lav samfundsmæssig status. Afhandlingens teoretiske og empiriske undersøgelsesramme omfatter 4 dimensioner i rengøringsassistenternes arbejdsorienteringer;

- *Arbejdet som samfundsskabende aktivitet*
- *Arbejdet som element på arbejdspladsen*
- *Arbejdet som aktivitet i fællesskaber*
- *Arbejdet som kropslig praksis*

Med disse fire dimensioner forsøger afhandlingen at afdække arbejdsorienteringer, der rækker ud over mere instrumentelle orienteringer i arbejdet såsom løn, pligt og samfundsmæssig status. Rengøringsarbejdet rangerer i denne sammenhæng hierarkisk lavt, hvad angår løn og samfundsmæssig status og er desuden kendetegnet ved fysisk belastende og nedslidende arbejdsgange. Rengøringsarbejdet rummer imidlertid også mange kvaliteter, som blandt andet knytter sig til det meningsfulde og tilfredsstillende i at gøre rent. Rengøringsassistenterne artikulerer således forskellige opfattelser af faglighed og mening i deres arbejde;

***Hygge.** For nogle rengøringsassistenter er arbejdets primære formål at skabe trivsel og hygge for brugerne. Udover at gøre rent vander de blomster, laver the og udfører andre særopgaver for brugerne. Brugernes tilfredshed er målestok for kvaliteten.*

Effektivitet. For andre rengøringsassistenter er det vigtigt (kun) at udføre det arbejde, kunden har betalt for og gøre det mest effektivt. Det centrale kvalitetsmål er, at de kontraktfastsatte normer overholdes, uanset om der faktisk bliver rent eller ej.

Institutionen. Nogle rengøringsassistenter betoner især deres relationer til institutionen, de arbejder i – for eksempel deres kontakt med børn og lærere på skolerne. De ser sig primært som ansatte på en konkret skole eller i et ministerium og sekundært som del af rengøringsbranchen. Kvalitetsmålet er institutionens samlede succes og velfungerenhed.

Hygiejne. Endelig er andre rengøringsassistenter mest orienterede mod hygiejne. Her bliver hygiejniske lokaler kvalitetsmålet. Det kommer ikke nødvendigvis til udtryk som en interesse for bakterier, kimtal og smittefare, men påvirkes af rengøringsassistenternes subjektive og sociokulturelt bestemte forestillinger om renlighed. For eksempel oplever flere, at duften af salmiak og glinsende blanke overflader er et udtryk for renlighed (Bering; 2002, s. 151)

De faglige effektivitets- orienteringer kan uden større hovedbrud føres tilbage til udviklingen i rengøringsbranchen, som ofte er præget af kontraktstyring, tidsudmåling og licitationer. De øvrige tre fortolkninger af faglighed i rengøringsarbejdet er derimod udtryk for subjektive orienteringer i arbejdet, som rækker ud over arbejdets rationelle og funktionelle beskrivelser af udførerfunktionen. Dette peger på, at der er grund til på teoretisk og empirisk niveau at sætte fokus på det konkrete arbejde og have øje for de subjektive orienteringer i arbejdet, som ikke umiddelbart kan udledes af den teknologi eller organisering som dominerer arbejdet;

Undersøgelsen af rengøringsassistenternes forhold til arbejdet peger teoretisk på, at arbejdsorienteringer ikke kan reduceres til almenmenneskelige behov eller kan afledes af den teknologiske udvikling. De må undersøges i tæt sammenhæng med det konkrete arbejde og de betingelser, medarbejderne har for at udføre det. (Bering; 2002, s. 152)

Anknytningen til det konkrete arbejde på den ene side, og de betingelser medarbejderne har for at udføre det på den anden, åbner for det modsigelsesfyldte forhold mellem almen kvalificering og subjektiv orientering. Tendensen til at udtrække en række almene kvalifikationer som den moderne arbejder skal kunne honorere får ikke i fat i den enkelte arbejders egen erfaringsandel i arbejdet. I rengøringsbranchen er de faglige arbejdsorienteringer mod den samlede institution, hyggen og hygiejnen sjældent indskrevet i de kernekompetencer, som rengøringssselskaberne efterspørger. Rengøringsarbejdet er oftest domineret af den hastighed hvormed arbejdet kan udføres. Udviklingen i rengøringsbranchen er, som i en række andre brancher, gået mod selvstyrende grupper, selvforvaltning, øget ansvar og fleksibilitet. De voksende krav til selvforvaltning og ansvar betyder, at stadig større dele af subjektiviteten må inddrages i arbejdet. Den 'menneskelige

faktor' (Human resources) opskrives, og bliver en integreret del af de betingelser, hvorunder arbejdet udføres. Men det subjektive engagement, der efterspørges, opdyrkes og gives spillerum, skal kunne bruges af virksomheden. I rengøringsbranchen betyder det, at de i realiteten er effektivitetsorienteringen som efterspørges, mens de øvrige tre faglige orienteringer tendentielt falder nedenom. Det betyder, at de faglige orienteringer mod institutionen, hygge eller hygiejne ikke stimuleres eller udvikles gennem rengøringssekskabernes strategiske udvikling af medarbejdernes kvalifikationsprofiler.

Horisonten for den mulige udvikling af arbejdet er afgrænset af virksomhedens realitet og overlevelse, der sætter sig i gennem som specifikke iscenesættelser af organisationen og deraf udledte kvalifikationskrav. Det øgede fokus på organiseringen af arbejdet har betydet, at det konkrete arbejde; medarbejdernes faglige omgang med produktet, processen og kvaliteten falder nedenom i virksomhedens prioritering. Rengøringsassistenterne kan godt lide deres arbejde, de kan godt lide at gøre rent og at se omgivelserne blive rene og brugerne glade. I en række tilfælde bliver disse motivationer af lyst til at arbejde ikke indfrie fordi, arbejdshverdagen og rammerne for denne sættes af andre mål som ikke er kompatible med medarbejdernes subjektive arbejdsorienteringer.

Billederne fra rengøringsbranchen rummer elementer af, hvad arbejdet som konkret subjektiv kategori kunne være; et mere lystfyldt motiveret arbejde, hvori krop, sanser, erfaringer og den konkrete arbejdsaktivitet og produktet er i centrum. På denne måde bidrager Berings undersøgelse af rengøringsassistenternes faglige orienteringer til at konkretisere essentielle relationer mellem subjekt og arbejde, som peger tilbage til et begreb om arbejdet.

De subjektive orienteringer som har vanskeligt ved at gøre sig gældende i det moderne arbejdsliv, kan spores tilbage til arbejdets udviklingshistorie og til arbejdsbegrebet. I det følgende tager vi fat i en række betragtninger om arbejdsbegrebet, som på forskellig vis forholder sig til eller udvikler Marx arbejdsbegreb. Det kan synes som en omstændelig, og ikke helt moderne, vej at gå. Marx arbejdsbegreb og de nuanceringer som senere teoretikere føjer til, indeholder imidlertid betragtninger over forholdet mellem menneske og arbejde, som kan bidrage til at kaste lys over arbejdets aktuelle udformninger og over forholdet mellem arbejde og udskillelse.

Arbejdsbegrebet

- Fra naturbeherskelse til arbejdsdeling

Forholdet mellem arbejde og subjekt kan således anskues gennem Marx' arbejdsbegreb, der rummer ansatser til arbejdet som subjektiv kategori;

Arbejdet er i første instans en proces, hvori både mennesket og naturen deltager, en proces hvor mennesket på eget initiativ iværksætter, regulerer og kontrollerer sit stofskifte med naturen. Han stiller sig som naturmagt op som et modstykke til selve naturstoffet; han sætter de naturkræfter han er udrustet med, nemlig arme, ben, hoved og hænder i bevægelse for at tilegne sig

naturprodukterne i en form, der er tillempet hans egne behov. Samtidig med at han gennem denne bevægelse indvirker på og ændre naturen uden for ham selv, ændrer han sin egen natur. Han udvikler de kræfter, der slumrer i ham og tvinger dem lydigt til at efterkomme hans magtbud. (Marx; 1971, Kapitalen 1.bog bd. 2 s. 302)

Kvaliteten i Marx' arbejdsbegreb er, at det indkredser en grundlæggende ontologisk kerne i arbejdets væsen; som stofskifte mellem mennesket og naturen. Marx anfører yderligere; *han afstedkommer ikke blot en formændring af det materiale, han arbejder med, men samtidig virkeliggør han sit eget mål* (Marx; 1971, Kapitalen 1 bog bd. 2 side 303). Det arbejdende menneske forestiller sig altså produktet, før han udfører det, hvilket er enestående for den menneskelige race. Bestemmelsen af det menneskelige arbejde, ligger således i evnen til planlægning, regulering og iværksættelse og - frem for alt – **forestillingsevnen**; At kunne udføre i praksis, hvad der er tænkt i tanken.

For Marx var naturbegrebet ikke alene knyttet til den ydre natur. Menneskets egen natur åbnes gennem udviklingen af *de kræfter, der slumrer i ham*. På denne måde åbnes forholdet mellem menneske og natur, arbejdet og subjektivitet yderligere. Oskar Negt bygger videre på Marx arbejdsbegreb, og elaborerer her over forholdet mellem natur og menneske;

Dvs. arbejdet i den betydning af et fundamentalt, sanseligt genstandsmæssigt stofskifte mellem menneske og natur, hvor ingen af de to sider kan eksistere uden den anden. Forstået på den måde er arbejde den eneste formidlingsaktivitet, der er i overensstemmelse med emancipationens grundpostulat: nemlig naturaliseringen af mennesket og menneskeliggørelse af naturen (Negt; 1985 s. 161)

I formuleringen af *naturaliseringen af mennesket og menneskeliggørelse af naturen* fremskriver Negt arbejdets dialektik som en subjekt-objekt-konstitution, hvori subjekterne ikke kan definere sig uden objektet; genstanden. Kun i kraft af genstandsmæssig omgang med ting og natur bekræfter mennesket sin egen natur, og derigennem konstitueres de som subjekter, der kan frigøre sig fra naturens uforudsigelighed og tage kontrollen over selv samme uforudsigelighed. Først gennem beherskelse af egne reproduktionsbetingelser, kan mennesket skabe rammen for fremtidsforestillinger, der skaber orden mod en uordentlig natur.

Rudolf zur Lippe arbejder, som Oskar Negt, op ad Marx arbejdsbegreb. Lippe anfører imidlertid, at menneskets bestræbelser på at bringe naturen under kontrol og sikre egen reproduktionen producerer nye former for uorden, som har at gøre med et voksende behov for social orden;

Thanks to the exploitation of nature, humanity felt greatly assured and became sufficiently cognizant of itself to pose question about this nature, but it suffered from a lack of orientation for a reasonable social order. (Lippe; 1988a s. 5)

Det selvbevidste menneske stiller sig op overfor den ydre natur, men sprænger dermed selv samme naturforhold til også at omhandle, hvad menneskets egen natur. Lippe tilføjer Marx' arbejdsbegreb en stærkere subjekt dimension ved at udarbejde et kritisk perspektiv på menneskets naturbeherskelse. Ifølge Lippe, afsætter den rationalistiske beherskelse af den ydre natur sig som bestemte former for selvbeherskelse i mennesket selv⁸.

The geometrisation of the human body itself, a relatively belated event, can be considered as a type of reprojction. What in nature seemed to work as guarantee for continuity and good order is transferred onto man's own nature.
(Lippe; 1988a, s. 5)

Det er ikke kun den ydre natur, der rationaliseres og manipuleres med – også menneskets egen natur: kroppen, sanserne og bevidstheden indordner sig under rationalistiske ordensprincipper.

Den menneskelige reproduktion systematiseres gennem middelalderen og helt frem til opkomsten af manufakturer af forskellige rationalistiske samfundsformer. Reproduktionen antager former af arbejde, men binder samtidig arbejdet til det konkrete produkt og afgrænser det arbejdende menneske fra at deltage i konstitueringen af samfundet. I slavesamfundet bindes arbejdet til de ufri, og samfundet defineres som modverden til arbejdet. Samfundet fyldtes af borgeren, der ikke arbejdede, men skabte den offentlige udveksling af kunst, fornøjelse og politisk handle. De arbejdende udgjorde et stumt 'nødvendighedens rige', der skabte friheden for de få og selv var ekskluderet fra samfundet, forstået som socialt anerkendte udvekslinger, magtpositioner og beslutningsprocesser.

At skabe orden og beskyttelse mod en uordentlig og kaotisk natur har indrammet den menneskets civilisationshistorie. Ordensteknikker har været konstituerende og organiserende principper i enhver civilisationsepoke; feudalsamfund, slavesamfund og middelaldersamfund. I tidligere epoker, hvor teknikkerne har haft ringe overbevisningskraft for de dårligst stillede, er det blevet gennemført med magt.

Kurt Aagaard Nielsen og Birger Steen Nielsen, som ligeledes arbejder i sporet af Marx arbejdsbegreb, anfører at manufakturer og opkomsten af den industrielle æra adskiller sig fra tidligere civilisationsepoker ved, at arbejderne bliver fri til at sælge sin arbejdskraft som varer.

---

⁸ Lippe udarbejder kritikken med udgangspunkt i en analyse af geometriseringen af mennesket, hvor krop og kropsaktivitet fra det 16. århundrede og op beskrives i geometriske mønstre til forskel for organiske (Lippe 1988). Horkheimer og Adorno udarbejder en kritik, som ikke ligger fjernt fra Lippes. Hos Horkheimer og Adorno opstår splittelsen i mennesket i tabet af myten, hvor mennesket ophører med at overgive sig til et mytisk samspil mellem natur og menneske, men søger at bringe naturen under kontrol gennem indsigt og beherskelse. I samme proces bliver menneskets egen natur underlagt oplysningen (Horkheimer og Adorno (2001(1944))).

*De hidtidige bonerte rammer sprænges, mulighedshorisonten vides ud. Der sker en vidtgående frisættelse af det menneskelige arbejde, kvantitativt og kvalitativt. Potentielt **åbnes** horisonten. Arbejdet går fra – i et **samfundsmæssigt** perspektiv – hidtil i overvejende grad at have været **reproduktivt** til at blive **produktivt** (Nielsen og Nielsen; 1999 s. 13)*

Arbejdet som reproduktionsarbejde, som det, der holdt sulten fra døren i kampen mod den uordentlige natur, sprænges med det produktive arbejde. Der er ikke længere en umiddelbar sammenhæng mellem, det arbejde man laver, og de fornødenheder, der skal skaffes til livets opretholdelse. Produktionsarbejderens produkt er ikke nødvendigvis identisk med hans egne behov for produkter. Arbejdet sættes nu i højere grad i forbindelse med den samfundsmæssige rigdom og ikke alene i forbindelse med den lokale, nære og familiemæssige overlevelse. På denne måde skaber det borgerlige samfund de objektive forudsætninger for at sult, elendighed og angst kunne ophæves, og det selvforsørgende husfællesskab fortrænges eller opløses (Gorz; 1994)⁹. Aktiviteterne forbundet med dette husfællesskab har primært været karakteriseret af den 'møje', der var forbundet med dem, og de har været snævert knyttet til rammerne for husholdningen eller landsbyen. Arbejdsdelingen har endvidere været af en køns- og aldersspecifik karakter og har derved ikke været umiddelbart udskiftelig. Rammerne for aktiviteterne i husfællesskabet har været begrænset af det nære og den umiddelbare overlevelse. Ethvert medlem har kendt sin plads, og opgavefordelingen har været nøje. Med opkomsten af det produktive arbejde i manufaktur- og industrikapitalismen åbnes der nye muligheder for det arbejdende menneske;

Det er en mulighed for at slippe ud af andedammen og den kvælende binding til hjemmet og landsbyen.....Det er en mulighed for at føle sig nyttig for samfundet på en generel måde og ikke på en bestemt måde, underkastet bestemte forhold. Derved kan individet eksistere som universelt socialt individ. Forsvaret mod enkeltgruppers pres ved sit anonyme tilhørsforhold til samfundet som helhed. (Gorz; 1983, s. 88)

Arbejdet karakteriseres ikke længere ved at være forbundet selvforsørgelse indenfor husfællesskabets rammer. Arbejdet fremtræder som vare, som noget der kan byttes og udveksles i det offentlige totalsamfundsmæssige rum. Arbejdet som erhvervsarbejde får således betydning i et samfundsmæssigt perspektiv; at produktionsarbejderen arbejder, gør samfundet rigere og forandrer det. Arbejdet er heller ikke længere specifikt knyttet til bestemte medlemmer af husfællesskabet, og arbejderen bliver således udskiftelig. Dette sætter individet fri, ikke blot som sælger af varen arbejdskraft, men også fri til at gøre 'hvad de vil' med tiden ud over arbejdet. Denne

---

⁹ André Gorz analyse skal ses i en historisk sammenhæng fra manufakturens opståen og frem til det moderne produktions- og erhvervsarbejde der karakteriserer samtiden. Den tidlige industrielle epoke har givetvis blot ændret forudsætningerne for sult, elendighed og angst. Nogen ophævelse har der næppe været tale om for flertallet af fabriksarbejderne ved skiftet til det 20. århundrede.

frisættelse af individet betyder ikke blot større individuel livsfrihed. Den betyder også større frihedsgrader indenfor arbejdet.

Disse historiske nye frihedsgrader går hånd i hånd med en stigende polarisering af arbejdet. Arbejderen relaterer sig på den ene side til arbejdet som sælger af varen arbejdskraft. Arbejdet fremtræder i det offentlige samfundsmæssige rum som en ydelse, der kan byttes og udveksles og som har brugsværdi ikke blot for de nære omgivelser, men for andre samfundsmæssige individer. På den anden side relaterer arbejderen sig subjektivt og genstandsmæssigt i arbejdet som levende, sanseligt væsen. Det levende arbejde, der fremtræder gennem Marx arbejdsbegreb, giver liv til arbejdet i dets kapitalistiske form. De råstoffer, bearbejdnings og teknologier som udgør de objektive betingelser for at skabe produkter, benævner Marx *det døde arbejde*, mens menneskers subjektive samspil med produktionsproces og genstand benævnes *det levende arbejde* (Marx; 1971, 1. bog 2). Det levende arbejde er uberegneligt og uforudsigeligt – en masse af mennesker der ligeså vel kan være egensindige som autoritære, dovne som engagerede, fagligt dygtige eller uden talent. Udviklingen af de kapitalistiske produktionssystemer baserer sig ikke på uforudsigelighed og uberegnelige subjektive orienteringer, men på funktionel kontrol og kapitalakkumulation. Det levende arbejde er nødvendigt for at betjene produktionsapparatet og omsætte eget arbejde til kapital i form af varer eller tjenesteydelser, men underlægges det døde arbejde i form af systematiserede, forudsigelige produktionsprocesser og kontrol.

Et billede på den form for kontrol og underordning af det levende arbejde, som kapitalismen stimulerer, er Scientific management. Visionerne i Taylors Scientific management - fulgt op af Ford's organisatoriske strukturer - var en hær af specialiserede delarbejdere, der hver varetog specifikke detaljerede kortlagte arbejdsprocesser. For Taylor var den menneskelige krop og den menneskelige natur forstyrrende faktorer for opretholdelsen af orden. Derfor måtte mennesket tilpasses gennem nøje kortlægning af arbejdsprocessen. Historien om tilpasningen af mennesket til denne vision er en historie om tvang, disciplinering og indstiftelse af en religiøs kaldsetik, som går hånd i hånd med tillæring af funktionsopdelte teknologier. Ruskin, som er særligt optaget af de sider af arbejdets udvikling som rækker ind i arbejdets kunstneriske og æstetiske kvaliteter, bemærker om den kapitalistiske arbejdsdeling;

Vi har i den senere tid nøje studeret og forbedret civilisationens store opfindelse: arbejdets deling. Men vi giver den et falsk navn. Det er i virkeligheden ikke arbejdet som deles, men arbejderne, - de deles til udsnit af mennesker, brydes til små stykker og stumper af liv, så at hele den smule intelligens der er tilbage i et menneske, ikke er tilstrækkelig til at lave en knappenål eller synål, men opbruges til at lave hovedet på knappenålen eller øjet på synålen (Ruskin; 1917, s. 21)

Kritikken af arbejdsdelingen stikker dybere end betragtninger over opsplittningen af ellers hele arbejdsprocesser til mindre kontrollerbare enheder. Det, der primært kritiseres, er

opsplitningen og udhulingen af det levende arbejde, som nedbryder menneskers evner og sanser til reducerede dele af arbejdsprocessen.

For Marx er arbejdet i den kapitalistiske produktion kilden til al rigdom, gennem arbejderens produktivitet og evne til at producere ud over egne behov, surplus arbejdet. Arbejderen bindes i et arbejdskraftskredsløb, hvor dette kredsløb også i sidste ende er det, der undergraver selv samme kilde til rigdom - arbejderen. Marx systematiske fremskrivning af den kapitalistiske produktions udvikling er forholdsvis lineær. Alligevel registrerer han en vis form for subjektivitet i lønarbejdet gennem fremskrivningen af det levende arbejde. De objektive betingelser for at udføre et givent arbejde kan ikke skilles fra den måde, hvorpå det levende arbejde udfylder disse betingelser, og dermed orienterer arbejderen sig ikke alene instrumentelt, men bringer også en vis subjektivitet ind i lønarbejdet. Den subjektivitet, som farver det levende arbejde, er imidlertid abstrakt, idet subjektet ikke frit kan udfolde eller kontrollere produktets tilblivelse fra idé til produkt. Den subjektivitet, som det er muligt at udfolde i lønarbejdet, knytter sig til en instrumentel social orientering, hvor arbejderklassen agerer som kollektive subjekter for samfundsmæssig velfærd. Den abstrakte subjektivitet forbinder sig primært til borgerlige idealer – eksempelvis det borgerlige ideal bag de instrumentelle figurer om 'pligt og ret' og 'at yde før du kan nyde'. Disse idealer rummer løfter om tryghed, lykke eller selvudfoldelse, men forudsætter at arbejderen binder sig til arbejdet. Lønarbejdet, det produktive arbejde under kapitalismen, binder arbejderen dobbelt. Dels gennem de instrumentelle orienteringer; løn og opretholdelse af livet, og dels gennem løfterne om emancipation; om frigørelse gennem selv samme arbejde. Det er denne dobbelthed og de indbyggede ambivalenser heri, der ifølge Nielsen og Nielsen, får kultur og arbejde til at falde fra hinanden (Nielsen og Nielsen; 1999). De borgerlige idealer bliver abstrakte kulturelle holdninger, der forveksles med det almene. Arbejderens egen kultur - blandt andet håndværkets fagkultur, men også forståelsen af kvaliteten og karakteren af de ting, der produceres - falder ud, for i stedet at erstattes med kvantitet, præcision og nytteværdi. Denne dobbelte relation til lønarbejdet, hvor instrumentelle og emancipatoriske arbejdsorienteringer er et resultat af arbejdsdelingen, har konsekvenser for fagligheden i arbejdet.

Braverman peger på, at den systematiske brug af maskiner, teknologi og organisering fører til en 'fornedrelse af arbejdet' (Braverman; 1978). For Braverman var det faglærte håndværksarbejde idealet med dets selvstændighed, skabende elementer og deltagelse i den samlede produktionsproces. Som konsekvens af den industrielle produktionslogik bliver orienteringerne i arbejdet instrumentelle. Det handler om, at arbejdet stadig domineres af ledelsens ret til kontrol og planlægning gennem ekspertudviklede produktionskoncepter og organisationsudviklingssystemer og om den reducerede selvforvaltning af opgaver i overensstemmelse med medarbejdernes faglige og subjektive orienteringer.

Braverman sættes fokus på to elementer i denne reduktion;

- Ensidiggørelsen af arbejdsprocessen; dvs. et stigende tab af overblik over helheden for den enkelte medarbejder
- Erfaringstab; dvs. en systematisk fjernelse af erfaringselementer fra det konkrete arbejde.

Bravermans analyse sætter fokus på den udvikling, der blev en realitet, men også den udvikling, der ikke blev virkeliggjort. På denne måde bliver hans analyser særlig interessante for en eventuel fremtidsorientering, fordi de indebærer et plastisk perspektiv i kraft af det som går tabt og det som ikke blev virkeliggjort. Den del af 'fornedrelsen', der omhandler erfaringstabet understøttes af Negt. Hos Negt omtales dette som ekspropriationserfaringer (Negt; 1994); *ekspropriationen af sanserne, af tænkningen, af alle de evner til selv at udfører noget, som det komplekse maskineri efterhånden har frataget os* (Negt; 1994). Den intensiverede arbejdsorganisering, som bl.a. rengøringsbranchen de sidste år har undergået, kunne med Braverman og Negt i hånden perspektiveres overfor de forsømte eller forhindrede muligheder.

Både Braverman og Negt er med til at understrege kritikken og åbningerne i arbejdet. Umyndiggørelse og arbejdsdeling er kardinalpunkter for diskussionen om arbejdets fornedrelse. Med den kapitalistiske produktion og arbejdsdelingen minimeres udviklingsrummet for det levende arbejde, og individerne får stadig ringere mulighed for at fastholde arbejdet som subjektiv kategori, forstået som 'sanselig praktisk aktivitet'.

Bestemmelser af relationer mellem subjekt og arbejde rummer imidlertid også åbninger mod det utopiske - noget der kan blive. Det, der lades tilbage, sætter sig altid spor i det eksisterende. Som det kan ses hos rengøringsassistentene, har de stadig forestillinger om og ønsker til det arbejde, de gerne ville have - eller det arbejde, der kan blive. Bravermans kritik af ensidiggørelse og erfaringstab og Negts bestemmelse af ekspropriationserfaringer bidrager således væsentligt til diskussionen af arbejdsbegrebet ved at udarbejde et kritisk blik for de uindfriede udviklingsmuligheder.

Der er imidlertid andre vægtige teoretikere, som løfter arven fra Marx og diskuterer forholdet mellem arbejde, subjekt og samfund og muligheden for at bevæge disse forhold. En del af disse argumenterer for en svagere betoning af lønarbejdet og en stærkere betoning af subjektet som borger. De væsentligste udviklingsmuligheder knytter sig her til at nedsætte arbejdstiden for derigennem at minimere det fremmedgjorte (løn-) arbejdes betydning i individets livssammenhæng eller til fremskrivning af andre elementer af livssammenhængen, så som den politiske handlen, fritiden eller 'eget-arbejdet'.

Den arbejdende borger

I Hannah Arendts bog 'The human Condition' leverede hun en grundig undersøgelse af den kulturhistoriske forvandling af arbejdsbegrebet. Arendt adresserer det moderne samfunds status som arbejdssamfund;

The modern age has carried with it a theoretical glorification of labor and has resulted in factual transformation of the whole of society into a labouring society. (Arendt; 1998(1958), s. 4)

Hos Arendt skelnes mellem tre grundformer; arbejde, fremstille og handle¹⁰. Arbejde forbinder sig her med samme instrumentelle, overvejende sprog- og kommunikationsløse adfærd, som det fremmedgjorte arbejde i det borgerlige samfund. I modsætning til dette arbejdsbegreb står det at 'fremstille', som omfatter subjekt-objekt relationen til arbejdet ved at fastholde det menneskelige artskenedetegn; **forestillingsevnen**. En artsbestemmelse af mennesket, der kan genfindes hos Marx. Men hvor Marx' arbejdsbegreb er dobbelttydigt; Arbejdet rummer både elementer af instrumentiel aktivitet i nødvendighedens slidsomme arbejde og det levende arbejdes forestillingsevne mod individuel og samfundsmæssig myndighed, splitter Hannah Arendt arbejdet op i arbejde og fremstille. Arendt forholder sig kritisk til Marx arbejdsbegreb. Som et element i kritikken påpeger hun, at arbejderen ikke kun indgår i et arbejdskraftskredsløb, men også i et samfundskredsløb. Arbejderen orienterer sig ikke alene som arbejder i produktionssfæren, men også som borger i det omgivende samfund. Opbruddet i familien og det snævre husfællesskab betyder opkomsten af en samfundsmæssig offentlighed, hvori individerne kan vinde anerkendelse og frihed. Hvor Braverman og Negt fokuserer på det, der lades tilbage indenfor udviklingen af arbejdet, retter Arendt fokus på det, der lades tilbage i det offentlige rum - på borgerens muligheder;

While we have become excellent in the labouring we perform in public, our capacity for action and speech has lost much of its former quality since the rise of the intimate and the private. This curious discrepancy has not escaped public notice, where it is usually blamed upon a assumed time lag between our technical capacities and our general humanistic development or between the physical sciences, which change and control nature, and the social sciences, which do not yet know how to change and control society. (Arendt; 1998 (1958), s, 49)

Det er altså hverken gennem arbejde eller fremstillingen, at en samfundsmæssig orden skal skabes. For Arendt er det moderne samfund blevet fuldt i stand til at forandre og kontrollere naturen og skabe orden mod en uordenlig natur. Det, der for Arendt bliver det springende punkt, er - som det tidligere er nævnt hos Lippe - det moderne samfunds evne til at skabe orden i et uordenligt samfund. Arendt retter sin kritik mod civilisationen og den

---

¹⁰ Hos Arendt er de engelske begreber; labor, work og action. Oversættelserne er taget fra O. Negt (1985) oversættelse Birger Steen Nielsen.

menneskeskabte uorden, hvor *vita activa* (det aktive levede liv) er domineret af arbejde og fremstilling. Det tredje element af aktivitet, som er indeholdt i *vita activa*, er handling (action). *Handling er den af alle menneskets aktiviteter, der har mest brug for ordet. For alle andre aktiviteter spiller ordet en underordnet rolle* (Arendt; 1960 – *Vita Activa*)¹¹. Det er fra handlingen, at Arendts forestillinger om et mere politisk og kommunikativt arbejde og samfund udgår.

Handlingen opskrives som samfundsmæssig nøglekategori. Borgeren træder i stedet for arbejderen som udgangspunkt for samfundsmæssigheden, og handlingen træder i stedet for arbejdet som det, der kan skabe orden mod en uordentlig civilisation. Med det borgerlige samfund får det politiske imidlertid ikke betydning som organiserende princip for samfundsudviklingen, men bliver blot og bar administration af arbejde og fremstilling. En kritik som Arendt retter mod Marx' analyser;

In the modern world, the social and the political realms are much less distinct. That politics is nothing but a function of society, that action, speech and thought are primarily superstructures upon social interest, is not a discovery of Karl Marx but on the contrary is among the axiomatic assumptions Marx accepted uncritically from political economists of the modern age (Arendt; 1998 (1958), s. 33)

At det politiske, forstået som handling og kommunikation (speech), alene forstås som superstrukturer, der administrerer det sociale liv i arbejdssamfundet anser Arendt for problematisk. Hun konstaterer, at kun det, der kan ses og høres, er realiteter. Sanser, tanker og passion lever i skyggen, indtil det kan transformeres, depriveres og deindividualiseres til en form der passer den samfundsmæssige offentlighed. En offentlighed der fuldt og helt er underlagt det kapitalistiske arbejde. Som modbillede til dette argumenterer Arendt for, at det politiske gives en egen fylde og ikke blot som element i en reproduktion af arbejdssamfundet. Arendt åbner således mod hverdagslivet gennem borgerlivet og handlingen - et element Marx kun sporadisk berører. Ved at åbne for hverdagslivet får Arendt til en vis grad sat fokus på adskillelsen mellem kultur og arbejde, men hvor Negt taler for en udvidelse af arbejdet til også at omfatte kulturelle former, fastholder Arendt adskillelsen af handlingen fra arbejde og fremstilling, idet hun mener, at disse kategorier er for begrænsede og bornerte til at kunne rumme reel frigørelse og dermed vise veje til et aktivt politisk reflekteret samfundsliv.

Et andet interessant perspektiv på Marx arbejdsbegreb finder vi hos André Gorz. Gorz formulerer en teori, der i modsætning til Arendt, forholder sig direkte til det konkrete stofflige arbejde - men ikke det lønnede erhvervsarbejde, som det ser ud i det moderne industrialiserede samfund.

---

¹¹ Citatet er her hentet fra Negt; 1985, s. 160

I sin diagnose af det moderne arbejde er Gorz helt på linie med Marx, Ruskin og Braverman, idet lønarbejdet karakteriseres ved det;

....ustoflige, forhåndsbestemte specialiserede arbejde, hvor man hverken er herre over fremgangsmåde, formål eller resultat (Gorz; 1994, s. 66)

Lønarbejdets fremmedgjorte karakter angriber Gorz ved at opfordre til at reducere arbejdstiden til et minimum. Her er i første omgang ikke tale om en egentlig omformning af arbejdets system, men om at begrænse lønarbejdet til et absolut minimum til fordel for udvidelse af de autonome rum i den frie tid;

Forkortelsen af arbejdstiden har kun et frigørende mål, hvis den ledsages af en indskrænkning af de økonomiske og markedsbestemte aktiviteterets sfære til fordel for udvidelsen af sfæren af aktiviteter, der udføres for deres egen skyld, af tilbøjelighed, lyst, kald, begejstring, kærlighed osv. (Gorz; 1984 s. 87)

Gorz beskriver en omorganisering af arbejdet indenfor en dual-struktur, hvor der på den ene side findes et instrumentelt nødvendigt arbejde, som gennem højteknologiske udviklingsprocesser kan reduceres tidsmæssigt og på den anden et lystfyldt 'eget-arbejde' (Gorz; 1984, 1994). På den måde giver Gorz den ambivalens, der har ligget i arbejdet siden den industrielle produktion, et reelt udtryk. Arbejdet rummer således stadig et potentielt dannelsesprojekt, men det er indenfor frihedens rige i fritiden i 'eget-arbejdet', at der identificeres subjektive muligheder for dannelse af myndighed og samfundsmæssig orientering. Reduktionen af det fremmedgjorte arbejde er en nødvendighed for, at den fri selvvirkeliggørelse gennem 'eget-arbejdet' kan udfolde sig samfundsprægende og –skabende (Gorz; 1994, s. 69).

Gorz' arbejdsutopi er besnærende, fordi den taler til adskillelsen mellem fritid og arbejde, hvor arbejdet er et nødvendigt onde for tilvejebringelse af det materielle grundlag for at leve, og hvor fritiden tilvejebringer muligheder for selvforvaltede, autonome frie aktiviteter. Gorz fokuserer på de bevægelser, der lever udgrænset og løsnet fra arbejdssamfundet, men fastholder stadig fokus på aktiviteter, der har karakter af arbejde. Eget arbejdet er styret af lyst, behov, sanselighed og skabertrang og anses som medium for selvvirkeliggørelse, fordi det producerer ikke fremmedgjorte genstande. Gorz afskriver derved arbejdet, forstået som lønarbejdet, som nøglekategori i samfundsudviklingen, men fremskriver samtidig andre former for arbejde som organiserende princip for den menneskelige livssammenhæng og den samfundsmæssige forandring. Gorz svækker således ikke arbejdsbegrebet, men argumenterer for, at frigørelsen af arbejdet må være kernen i en samfundsudvikling, der giver plads til fri menneskelig udfoldelse;

Man må tage udgangspunkt i det, som arbejdet er og betyder i dag, og omforme og reducere det, samtidig med at man udbygger de samfundsmæssige og private frirum for selvvirksomhed, selvforsørgelse og selvvirkeliggørelse (Gorz; 1994, s. 79)

At henlægge frigørelsen til en adskilt sfære, hvor omfattende denne end måtte være, stiller imidlertid en lang række spørgsmål til det nødvendige arbejde. Herunder helt konkrete overvejelser som; hvordan rengøringsassistenternes hyggeorientering kan tilgodeses, og hvem der konkret har magten til at beslutte, om den skal tilgodeses? Med andre ord, hvordan og efter hvilke kriterier fastsættes, hvad der er 'nødvendigt arbejde' og hvad der er 'eget-arbejde?', og hvordan tematiseres og besluttet de samfundsmæssige udformninger og resultater af det nødvendige arbejde? Lønarbejdet er, som Gorz beskriver det, opdelt, mekaniseret og organiseret (Gorz; 1984, s. 83) efter fremmedgjorte og svært gennemskuelige kræfter. Men lønarbejdet er også bestemmende for de samfundsmæssige udformninger af produkter, ydelser, boliger og infrastrukturer. En akilleshæl i forholdet mellem samfund, subjekt og arbejde er derfor også bevægelser i, hvad der bestemmer, hvordan vi bruger ressourcer og råmaterialer, og hvordan vore produkter tager form. En kritisk indvending mod Gorz arbejdsutopi kunne være, at uanset om det samfundsmæssige nødvendige arbejde reduceres til 10 timer om ugen, vil det stadig være dette arbejde, der med dets rationalistiske former og fremmedgjorte produktionsprocesser behersker livsforholdene. Jahoda, Lazarsfeld og Zeisels socialpsykologiske analyser af arbejdsløsheden rejser endnu en indvending, som har at gøre med behovet for status og deltagelse i samfundsmæssigt anerkendt arbejde (Jahoda et al; 1972 (1933), Jahoda; 1982). Hvor det nødvendige arbejde er den primære kilde til samfundets opretholdelse, vil hvert enkelt menneskes position og kompetencer i dette arbejde være udslagsgivende for hans samfundsmæssige status.

Alternativet, hvor det nødvendige arbejde optager et minimum af tid og ressourcer til fordel for det frigjorte autonome eget-arbejde, er attraktivt i den forstand, at rigdomsproduktionen i det nødvendige arbejde omsættes til frihed. Forestillingen om frigørelse fra arbejdet står dog svagt på to væsentlige områder; Den første indvending retter sig mod den konkrete bestemmelse af, hvad der er nødvendigt arbejde – og hvad der ikke kan anses som samfundsmæssigt nødvendigt. Gorz formidler ingen organisatoriske eller praktiske overvejelser omkring, hvilke demokrati- og magtorganiseringer der skal bestemme over det nødvendige arbejde. Hvilke principper bør det nødvendige arbejde reguleres efter – og lader det sig overhovedet regulere, eller vil det fortsat være markedet, der bestemmer, hvilke produkter der produceres til hvilken nytte? Den anden indvending har at gøre med forestillingen om, at det nødvendige arbejde kan udføres i en selvstændig sfære, mens det frie og autonome eget-arbejde hører hjemme i en anden sfære. Strukturelt, politisk og økonomisk kunne denne forestilling muligvis udvikles og styrkes – men subjektivt fungerer den ikke. Arbejdet kan ikke skilles fra subjektive forestillinger om nytte, mening, status og myndighed. Det nødvendige arbejde kan ikke sige sig fri fra subjektiviteten – ligesom det frie, autonome eget-arbejde vanskeligt kan bevare subjektiv status og mening, hvis det ikke også bidrager til den samfundsmæssige nytte. Et alternativ til arbejdssamfundet risikerer således gennem opsplitningen i det nødvendige og det frie skabende arbejde at miste perspektivet for myndighed og beslutningskompetence over egen realitet i det nødvendige arbejde. Når alternative utopier retter opmærksomheden mod demokratiserende og myndiggørende perspektiver for samfundsudviklingen gennem aktiviteter på siden af arbejdet, bliver det

vanskeligt at forestille sig, hvordan arbejdets elitære og umyndiggørende rationaler kan sameksistere. Omvendt gives der ingen konkrete bud på, hvordan det nødvendige arbejde kan transformeres. Der hvor bidraget fra samfundskritiske bud på alternativer til arbejdssamfundet står stærkt, er i pointeringen af samfundsmæssig og menneskelig betydning af nye spillerum for frie, skabende og autonome aktiviteter. Opskrivningen af frie aktiviteter har mest af alt gennemslagskraft som en kritisk kommentar til måden arbejdsløsheden forvaltes og til mangelen på arbejde (Christensen; 2000).

Arendt og Gorz kan imidlertid begge krediteres for at skubbe til arbejdsbegrebet og rejse nye diskussioner om hvad der bør være det organiserende princip for samfundsudviklingen. Arendt argumenterer for det politiske og handlingen og Gorz for det frie autonome eget-arbejde. Begge argumenter har den særlige kvalitet, at de er dannet på baggrund af kritikken af lønarbejdets fremmedgjorte og rationalistiske dominans over livsforhold og samfundsudvikling, og at de rækker ind i utopiske forestillinger om nye dannelsesprocesser i forholdet mellem subjekt, arbejde og samfund. Oskar Negts arbejde, som tidsmæssigt er senere end Arendts og samtidigt med Gorz', er i dialog med begge argumenter og er på samme vis udviklet i et spænd mellem kritik og utopi, - hvor særligt den utopiske horisont er stærkt tegnet ind i Negts arbejdsbegreb.

Arbejdsbegrebet hos Negt går gennem Marx og Hegel og den arbejdets dialektik, som begge har formuleret; *et fundamentalt, genstandsmæssigt stofskifte mellem menneske og natur, hvori ingen af de to sider kan eksistere uden den anden* (Negt; 1985, s. 161). Det levende arbejde er et centralt element i Negt's arbejdsbegreb;

Subjekternes frihed og autonomi har brug for en genstandsmæssighed, som de er relateret til og hvori de kan bekræftes eller fornægtes (Negt; 1985, s. 161)

Arbejdet hos Negt skal forstås som en væsensytring; som en sanselig, praktisk aktivitet, som menneskets udformning af sin egen genstandsverden. Med opkomsten af det industrielle, kapitalistiske samfund bindes arbejdet til en bestemt realitet, hvor det levende arbejde underlægges det døde arbejde. Objektverdens realitetsmagt over det levende arbejde, hvor den samfundsmæssige rigdom af ting, forhold og kulturelle skabelser underlægges det fremmedgjorte arbejdes rationalitet, er menneskeskabt. Det er således en menneskeskabt rationalitet at skabe orden mod en uordentlig natur og subjektivitet, der sætter rammer og regler for det levende arbejdes integrationskraft, frirum og muligheder.

Det kapitalistiske samfunds transformation af arbejdet til lønarbejdets rationalistiske former, gør det vanskeligt at gennemsætte arbejdet alene som subjektiv kategori. Men det levende arbejdets konkrete subjektive forankring, gør det også umuligt helt at afskrive arbejdets subjektive betydning, som dannelses- og forandringskategori. Lønarbejdet og det levende arbejde bindes med det moderne samfund i en kompleks enhed, hvor det ene ikke blot kan afskrive sig det andet, og hvor installationen af et 'frihedens rige' ved siden af den genstandsmæssige samfundsmæssige praksis bliver problematisk. Hos Negt betyder dette,

at åbningerne mod en frisættelse af arbejdets subjektive orienteringer må findes gennem en udvidelse og en mangfoldiggørelse af de samfundsmæssige anerkendte former for arbejde;

Alternativerne til det borgerlige erhvervsarbejde, der har gjort os dumme og ensidige, er ikke den idealistiske illusion om en ophævelse af arbejdet som sådan, men kampen for at mangfoldiggøre og udvide samfundsmæssige anerkendte former for arbejde, der står i egenproduktionens og selvvirkeliggørelsens tjeneste (Negt; 1985 s. 163)

For Negt ligger svaret ikke i afviklingen af arbejdet, heller ikke i henlæggelsen af arbejdet til et 'nødvendighedens rige'. Svaret ligger i højere grad i at få fat i en konkretisering af det essentielle; arbejdet som genstandsmæssig, sanselig og subjektiv aktivitet, der binder det arbejdende individ til den samfundsmæssige forandring, kultur og udvikling.

For Negt er der således ingen vej uden om et fast livtag med selve det borgerlige, fordømmende og ensidige erhvervsarbejde. Lønarbejdets fremmedgørende karakter må overkommes indefra. I dialogen med Gorz imødekommer Negt behovet for subjektivt forankrede arbejdsaktiviteter, men insisterer på, at sådanne aktiviteter ikke kan transformere samfund, subjekt eller arbejde på siden af lønarbejdet. *Så længe det er det fremmedgjorte arbejde, der behersker livsforholdene, står al fri tid fortsat under den indflydelse der gælder i arbejdstiden* (Negt; 1985, s. 156). Negt har brugt en del af sit arbejde til at argumentere for nedsættelse af arbejdstiden (Negt; 1985). Grundfiguren i Negts argumentationskæde er imidlertid væsentlig forskellig fra Gorz. Nedsættelse af arbejdstiden er frem for alt et middel til at vende magtforholdet mellem den frie tid og tiden brugt i lønarbejdet og et anslag mod tempo og rationaliseringslogikken. Der er således tale om kampen for en ny *begyndelse*, et signal og en mulighed for nye orienteringer. Arbejdstidsnedsættelse anses ikke som et mål i sig selv, men som et skridt på vejen mod *tidssuverænit*et – menneskers muligheder for selv at bestemme og regulere deres livsforhold. Muligheder for at bestemme og regulere egne livsforhold er direkte forbundet med de objektive muligheder for emancipation, som udgår fra lønarbejde, produktionsprocesser og produkter. Negts arbejdsutopi indeholder også et politisk dannelsesprojekt og et subjektivt meningsfyldt arbejdsbegreb – men begge udgår fra transformationsprocesser i lønarbejdet, som fastholdes som organiserende princip for samfundsudvikling.

Lønarbejdet er det der aktuelt anses som det nødvendige arbejde, og det der indstifter den enkeltes medlemskab i samfundet. Har man arbejde følger en række privilegier automatisk med. Har man derimod ikke arbejde, falder disse privilegier fra, og råderummet over eget liv reduceres. Ikke blot i form af ambivalenser i de subjektive orienteringer, men også det objektive råderum i form af fri råderet over egen tid, egne midler og eget rum. Lønarbejdet indstifter det samfundsmæssige medlemskab i en helt konkret form, og det lader sig ikke gøre under de nuværende forhold at afskrive arbejdet dets betydning hverken samfundsmæssigt eller subjektivt. Arbejdets subjektive betydning er endnu en hjørnesteen i argumentet for arbejdets organiserende princip, som forfægter henlæggelsen af arbejdet til 'nødvendighedens rige'. Arbejdet konstituerer den enkeltes oplevelse af egen myndighed og

nytte i forhold til samfund og i forhold til den subjektive livssammenhæng (Becker-Smidt; 1982). Negt fastholder det levende arbejde som udgangspunkt for udfoldelse og mangfoldiggørelse af arbejdet. Negt's svar til Arendt bliver, at arbejdet må betragtes som moment i den hele livssammenhæng og ikke som vedhæng til en sådan. Sker dette, reduceres arbejdet alene til instrumentiel handling, der skal afvikles hurtigst muligt, og en række orienteringer undertrykkes og fornægtes, hvilket kan betyde en udtømning af subjekterne. Negts betoning af livssammenhæng har således rødder i forestillingen om menneskets sanselige, genstandsmæssige udtryk for eget liv, som Marx identificerer som et essentielt princip for et menneskeligt væsen:

*Den kendsgerning, at mennesket er et **legemligt**, levende virkeligt sanseligt genstandsmæssigt væsen, udstyret med naturlige kræfter, betyder, at det har **virkelige, sanselige genstande** som genstand for sit væsen, sin livsytring og at det kun kan **udtrykke** sit liv i virkelige, sanselige genstande (...) Et væsen, som ikke har sin natur udenfor sig selv, er ikke et **naturligt** væsen og tager ikke del i naturens væsen. Et væsen der ikke har naturen udenfor sig selv, er ikke et genstandsmæssigt væsen. Et væsen, som ikke selv er genstand for et tredje væsen, har ikke noget væsen til **genstand**, dvs. det forholder sig ikke genstandsmæssigt. Dets liv er ikke et genstandsmæssigt liv. Et ikke-genstandsmæssigt væsen er et uvæsen (Marx; 1969, s. 79-80,)*

Eller mere konkret; mennesker har brug for at beskæftige sig sanseligt og konkret med de genstande, som de former, og som former deres liv – og mennesker har brug for at blive genkendt og anerkendt igennem genstande. Genstanden har således forrang for menneskets erkendelse af verden, fordi det er gennem genstanden at mennesket former sig selv og sin egen subjektivitet. Man kan med andre ord ikke forestille sig et menneske, der i væsen besidder æstetisk sans, forestillingsevne, kritisk sans eller retfærdighedssans uden genstande, som disse evner dannes og formidles gennem. Fremmedbestemte og instrumentelle anvisninger og udformninger af genstande sætter derfor fremmedgørende og instrumentelle spor i dannelsen af det menneske, som gøres til genstand for sådanne anvisninger. *Genstandsmæssigheden* er krumtappen i Marx arbejdsbegreb – og i Negts arbejdsutopi.

Man behøver imidlertid ikke at gå ad den teoretiske vej og tilbage til Marx for at udlede, at udtømningen af arbejdet, som selvforvaltet og genstandsmæssig aktivitet, er problematisk for den enkelte. Arbejdets fremmedgjorte karakter i det moderne samfund fører på et synligt empirisk niveau til nye former for arbejdsrelaterede lidelser, komplikationer og sygdomstegn. Stigningen i stressrelaterede og somatiske sygdomme (Ehlers; 2004), udstødningen af 'det grå guld' (Jensen og Kjeldgaard; 2002) og stigningen i antallet af arbejdsulykker (Mikkelsen; 2002) er konkrete eksempler på risici og følgevirkninger ved den moderne lønarbejdertilværelse. I den aktuelle udvikling af lønarbejdet, præget af fleksibel specialisering, optræder disse risici imidlertid ikke som indre problematikker knyttet til lønarbejdets fremmedgørende og instrumentelle karakter, men som sekulariserede problemområder, som kan overkommes ved en målrettet indsats.

Fremtidens arbejde og det fleksible selv

Ud af 60'erne og 70'ernes industrisociologiske undersøgelser, identificerer Kern og Schumann nye muligheder for et opgør med den tayloristiske arbejdsdeling. Årsagen er opkomsten af fleksible produktionskoncepter, som efterspørger nye typer af kvalifikationer og som baserer sig på nye differentierede markedskrav (Kern og Schumann; 1984). I stedet for den produktive delarbejder er det nu 'det hele menneske', der sættes i centrum. De kvalifikationer og kompetencer, der efterspørgeres, er løsnet fra samlebåndet og omfatter bl.a. kommunikative evner, omstillingsparathed, fleksibilitet og procesansvar. Gennem de nye produktionskoncepter opskrives subjektive sider af arbejdet, og det levende arbejde skal ikke længere blot subsumeres med automatisering. Markedskravene kan nu omsættes i arbejderens kvalifikationer og faglige suverænitæt som produktivkraft (Bottrup og Clematide; 1992).

Mulighederne for humanisering af produktionsforholdene knytter sig således til en uddannelses- og dannelsesmæssig normaliseringsproces af nye typer kvalifikationer og kompetencer. De humanistiske former i de nye produktionskoncepter åbner for kommunikative, stimulerende og inspirerende samarbejdsformer. Hermed opskrives en række andre orienteringer i arbejdet end de, der knytter sig direkte til produktet og teknologien. De nye organisationsudviklinger indgiver løfter om et større bevægelses- og råderum samt mere indflydelse, hvis medarbejderne så til gengæld bliver mere fleksible, forandrings- og omstillingsparate. Måleenheden bliver fleksibilitet, gode arbejdsforhold og trivsel.

I kvalifikations og dannelsesprocesser knyttet til fleksibel specialisering er det imidlertid ikke alene samlebåndet som forlades. Arbejdsprocesserne og arbejderen løsnes også fra produktets genstandsmæssighed og den konkrete faglighed. De nye produktionskoncepter efterspørger ikke subjektive orienteringer i arbejdet, som er bundet op på genstandsmæssige og sanselige relationer til produktet. Humaniseringen af arbejdet er knyttet til almene kvalifikationer. Overfor samlebåndets inhumane reduktion af arbejdskraften til arme, ben og takt kan almenkvalificeringen med rette anses som et løft til arbejderklassens muligheder for personlig udvikling, dannelse og udfordringer i arbejdet. Det springende punkt er imidlertid, hvad personlig udvikling, dannelse og udfordring retter sig imod, og i hvilket omfang disse muligheder reelt indgiver løfter om et fremadskridende kulturelt og socialt velfærdsprojekt?

I moderne virksomhedsdrift stilles stadig større krav til medarbejderne indenfor abstrakte kategorier som: omstillingsparathed, fleksibilitet og personlighedsudvikling (Navrbjerg; 2001, Darsøe; 2001a, Bottrup og Clematide; 1992, Nielsen og Nielsen; 1999). På den ene side tilvejebringer fleksibel specialisering flere frihedsgrader og større mulighed for at udfolde egne ønsker til arbejdets tilrettelæggelse og udførelse. På den anden side stiller udviklingen af organisation og de nye produktionskoncepter løbende nye krav til medarbejderne med dertil hørende løbende risici for at falde nedenom den efterspurgte kompetence profil. Der er en flygtighed i de kompetencer, der synes nødvendige for at kunne fastholde arbejdet. I det omfang kvalifikationskravene er bundet snævert til driften, har de oftest karakter af meget

specifikke redskaber, der måske højst har en levetid på 2-3 år. Så skal nye fagspecifikke specialkvalifikationer opøves, og de bygger ikke nødvendigvis videre på det medarbejderen allerede ved og kan. Ofte er kvalifikationskravene desuden bundet til mere abstrakte kompetencer som har at gøre med at navigere og producere i en foranderlig organisation. Ifølge sociologen Richard Sennett er det netop flygtigheden i de kvalifikationer, der efterspørges i de fleksible produktionskoncepter, som nedbryder og eroderer karakteren:

Marxismen havde engang den vane at behandle enhver form for forvirring som udtryk for falsk bevidsthed. Under de nuværende betingelser er forvirring derimod en præcis beskrivelse af virkeligheden, herunder den personlige uklarhed, der i dag hersker om svaret på spørgsmålet: 'hvem i dette samfund behøver mig?'(Sennett; 2003, s.165)

Sennett vender, trods kindhesten til marxismens vaner og uvaner, alligevel tilbage til forholdet mellem subjekt og samfund. Det er således ikke blot uigennemskueligt, hvilken kompetenceprofil virksomheden har brug for, men også hvilke kompetencer og produkter samfundsudviklingen behøver. Flygtigheden i strategi, markedskrav, konkurrencekrav og kompetenceprofiler udgør en konstant risikofaktor, som nedbryder den personlige stabilitet og tryghed. Usikkerhed og angsten for eksistentielle trusler har fået nye kilder gennem fleksibiliseringen. Tidligere stod den eksistentielle kamp mod naturen, der skulle bringes under kontrol – den ydre såvel som den indre. Senere udgik der usikkerhed og trusler fra samfundsmæssige opfindelser og udviklinger såsom atomkraft og verdenskrige. Kilderne til usikkerheden er ikke længere så entydige at spore:

Det specielle ved nutidens usikkerhed er derimod, at den råder uden nogen overhængende trussel om historisk katastrofe. Den udgør derimod en del af en livskraftig kapitalismes hverdagspraksis og grundlag. (Sennett; 2003,s. 30)

I Sennetts analyse er det fleksible menneske et frygtsomt menneske – og frygten vokser, når fortidens erfaringer tilsyneladende ikke længere kan bruges som en rettesnor i nutiden (Sennett; 1999, s.107). Erfaringer om egen produktivitet, nytte og faglighed er betydningsfulde for subjektive oplevelser af at være en del af og bidrage til samfundet. Vanskeligheden ved at danne og opretholde karakter er således knyttet til tabet af en arbejdsmæssig meningsfuld livsfortælling.

Kurt Aagaard Nielsen og Birger Steen Nielsen anførere i deres kritik af fleksibiliseringen; at råderummet omkring arbejdslivet indsnævres og dermed forholdet mellem arbejde og subjektivitet, og at der indstiftes falske forsoningskategorier mellem udviklingsmuligheder i arbejdet og subjektive ønsker til selvudfoldelse gennem arbejdet (Nielsen og Nielsen; 1999). Ifølge Nielsen & Nielsen indeholder selvudfoldelsesmulighederne i den stigende opmærksomhed på konkret og praksisnær læring ikke egentlige dannelsesperspektiver. Arbejdet indlejres i en lukket virksomhedshorisont, og den arbejdsorienterede dannelsesproces bliver snævert knyttet til denne horisont.

*'Almenkvalificering' er – som managementstrategi – systematisk relateret til den abstrakte 'fri (lønarbejder-)subjektivitet' som Marx kritiserede. Det er visselig ikke længere **borgerlige** dannelsesorienteringer, der er på spil, men den 'subjektivitet' der her skal produceres, er en subjektivitet der har løsrevet sig fra den **genstandsmæssighed** som er afgørende omdrejningspunkt i **kunstsansen**, og som konstitueres i **spændingsfeltet** mellem erfaringsdannelsens konkrete, sanselige arbejds- og livsdimensioner og dens almene samfundsmæssige og kulturelle dimension. Læreprocesser der i **denne** forstand er **genstandsløse**, kan være aldrig så kontekstualiserede, situerede og praksisnære – men en **dannelses** karakter i streng forstand har de ikke. (Nielsen og Nielsen; 1999, s. 21)*

Nielsen og Nielsen præsenterer både en kritik af de dannelsesmæssige kvaliteter af de abstrakte kvalifikationer, som fleksibiliseringen efterspørger og en utopi i form af begrebet om *kunstsans*. Kunstsans skal ikke forstås abstrakt – som en sans for kunst. Begrebet sigter til et langt mere konkret forhold mellem subjekt og arbejde – som en æstetisk og praktisk sans for kunsten at udføre og tage del i et bestemt stykke arbejde eller *evnen til I arbejdet med detaljen at fastholde del og helhed som både praktisk og forestillet helhed* (op. cit. s.22). Kunstsans er en arbejdsrelation, som Marx identificerede hos de tidlige dedikerede håndværkere, som søgte at kende og bemestre hele spektret af formprocesser, inden de kunne påkalde sig mesterstatus i et fag. I denne form er kunstsansen imidlertid begrænset og bornert, hvor en udfoldet kunstsans i Nielsen og Nielsens arbejde er knyttet stærkere til livssammenhængen end til et afgrænset fagområde. Udfoldelse af kunstsans i arbejdet er et dannelsesmæssigt og samfundsorganisatorisk modbillede til den instrumentelle indlæring, der retter sig mod bestemte karriere- og udfoldelsesmuligheder. Kunstsans er en individuel æstetisk udfoldt relation mellem subjekt og genstand, som går på tværs af kulturens formelle opsplitninger mellem det private og det offentlige, arbejdstid og fritid, faglighed og individualitet. Når Nielsen og Nielsen argumenterer for kunstsans som organiserende princip for relationen mellem subjekt og arbejde, er det samtidig et omfattende opgør med eksisterende sociale, økonomiske og kulturelle organiseringer af arbejdslivet. Nielsen og Nielsen argumenterer af samme grund for læringsrum, der ikke er udledt af arbejdslivets kvalifikations- og læringskrav. Den type læreprocesser, som kan etablere en subjektiv platform for kunstsans i arbejdet, må udgå fra livssammenhængen og række ind i arbejdet modsat læreprocesser, som udgår fra lønarbejdet, men rækker ind i de personlige forhold.

Den type læring og personlig udvikling som fleksibel specialisering efterspørger, er løst koblet til en egentlig faglighed og udflydende i beskrivelsen af abstrakte læreprocesser såsom at lære at organisere, tage ansvar, forvalte, kommunikere, samarbejde, lytte etc. Læreprocesser relateres og afgrænses således i begrænset omfang af et indre forhold til arbejdets genstandsfelt – hverken i en konkret fysisk eller åndelig betydning. Hvad der er godt at vide og at kunne for at begå sig på arbejdsmarkedet står snarere i et udvendigt forhold til markeds- og organisationsforhold. Dannelse og læring i arbejdslivet bliver grænseløst i den forstand, at den genstandsmæssige relation i arbejdet, som subjektet forsøger at erkende verden og sig selv igennem, opløser og transformerer sig til skiftende

organisationsformer, netværk, holdninger og værdier. Mangelen på genstandsmæssige grænser og relationer i arbejdet gør det vanskeligere at afgrænse sig selv. Selvet, som gennem en genstandsmæssig erkendelse af verdenen, lærer at tage ansvar, forvalte og organisere qua erfaringer med hvordan formgivningen og den fremadskridende proces bedst lader sig realisere, er i almenkvalificerende læreprocesser i fare for at transformere objektet for formgivning til selvet selv. Grænsefladerne mellem det erkendende subjekt og det formbare objekt kan muligvis ikke lade sig beskrive entydigt eller fyldestgørende med udgangspunkt i genstandsmæssigheden. Men, som Sennett påpeger, synes der at være udflydende og opløsende dannelsesprocesser på spil i moderne arbejdsliv, som har at gøre med en flygtighed og fleksibilitet, som løsner selvet fra genstandsmæssige grænser og relationer.

Med genstandsmæssige grænser og relationer sigtes der ikke nødvendigvis til helt konkrete fysiske grænser ved konkrete objekter. Genstandsmæssighed kan også have en åndelig karakter, hvor genstandsfeltet i arbejdet ikke lader sig fysisk afgrænse. En sådan genstandsmæssighed knytter sig f.eks. til intellektuelt arbejde og servicearbejde, hvor genstandsmæssighed kan belyses gennem et begreb om *koncentration*. I nudansk ordbog beskrives begrebet således;

Koncentration /-en,-er: (*I kemi*) *fortætning, forstærkning; samling, samling af tankerne, opmærksomheden [fra fransk, afl. af concentrere; egl. 'midtsamling']*. Koncentration er en opmærksom og samlende aktivitet – at samle og rette sine tanker mod en midte eller et afgrænset område. Dette at koncentrere sig om noget indeholder desuden en fremadskridende erkendelsesorientering omkring en sammenhæng eller en midte. Det arbejde, som har diffuse eller ingen fysiske genstande som objekter for subjektet, indeholder en genstandsmæssighed i form af det sagsforhold, som arbejdet koncentrerer eller samler sig omkring. Det kræver en anderledes subjektiv opmærksomhed at fastholde koncentration og samling i sådanne arbejdsrelationer end der, hvor genstanden rent fysisk trænger ind i arbejdet og med sin tilstedeværelse påkræver sig opmærksomhed.

Koncentration retter sig mod en midte eller en fortættet substans af fysisk eller åndelig karakter og indebærer således også en afgrænsning fra genstande eller sagsforhold, som forstyrrer eller spreder koncentrationen. Afgrænsning er i denne forstand ikke en absolut proces, men snarere en fokusering af nuets erkendelses- og formgivningsprocesser, som indebærer bevægelige grænseflader i det omfang, at også genstanden for arbejdet ændrer form og retning undervejs i arbejdsprocessen. Moderne management og fleksibel specialisering kalder imidlertid ikke på koncentration som en kernekompetence, men i realiteten på afgrænsningens modsætning; evnen til at multi-taske, at være fleksibel og omstillelig. Frem for den koncentrerede opmærksomhed mod arbejdets genstand stimulere fleksibel specialisering til en omstillelig og forandringsfølsom organisatorisk opmærksomhed.

I et dannelsesmæssigt perspektiv er det påfaldende og bemærkelsesværdigt, at moderne management og fleksibel specialisering går hånd i hånd med opfordringer til individuel grænsedragning og mægtiggørelse. Jesper Tynells analyse af moderne management bærer

ikke uden grund overskriften 'det er min egen skyld' (Tynell; 2002). Tynells arbejde peger på, hvordan moderne ledelseskoncepter på en gang søger at konstruere medarbejderne som frie, autonome subjekter og som rationelle virksomhedsmotiverede individer med fælles mål og værdier. Ansvar for arbejdsområdet, arbejdsbelastningen, tidspres og kvalitetsmål påhviler den enkelte medarbejder, mens styringsrationalitet og ressourcefordeling forbeholdes ledelsen med et voksende gab mellem de ressourcer ledelsen stiller til rådighed og en kvalificeret løsning af opgaverne. Resultatet er, at størsteparten af medarbejderne oplever sig utilstrækkelige, men samtidig holder de sig selv ansvarlige for deres eget arbejdspress og deres psykiske og fysiske sammenbrud. Den individuelle oplevelse af at være et autonomt subjekt, som selv kan og bør sætte grænserne, er succesfuldt internaliseret trods styringsrationalets åbenlyse overforbrug af medarbejdernes ressourcer. Det sammensurium af falske forsoninger mellem subjektive arbejdsorienteringer og virksomhedsrationaler, som Tynell støder mod i analysen af IT industrien, kan imidlertid ikke føres tilbage til styringsrationalets overforbrug af medarbejderne alene. Bedre ressourcefordeling og human ledelse vil ikke løse problemet i, at medarbejderne lod sig forføre og forsoner sig til at begynde med – eller dæmme op for at det kan ske igen. Moderne og diffuse symptomer som udrændthed, stress eller somatiske sygdomme (Prætorius; 2003, Ehlers; 2004) giver anledning til at stille sig kritisk overfor menneskers evner til at afgrænse, koncentrere og samle sig selv. Denne evne lader sig imidlertid ikke uden videre danne gennem selvtæknikker, personlig udvikling eller bemestringsstrategier. Det er et dannelsesproblem i en mere omfattende betydning, som har at gøre med forhindret eller uindfriet opmærksomhed, samling og koncentration i arbejdets genstandsfelt. Den fleksible specialisering af arbejdet løfter ikke den udfordring, som de tayloristiske produktionskoncepter var overhørige; at tematisere hvad det er, vi producerer - hvordan og hvorfor vi gør det.

Transformationen af det moderne arbejde til enten succes eller i det mindste overlevelse indenfor rammerne af flygtige og omskiftelige organisationskoncepter betyder, at selve arbejdsaktiviteten, produktet og teknologien tillægges stigende betydning. Hvad der er godt at kunne og bemestre på fremtidens arbejdsmarked er i stigende grad knyttet til abstrakte personlige kvalifikationer, som alene af den grund forhindrer en egentlig genstandsmæssig koncentration. Det moderne arbejdsmarked er blevet en usikkerhedens markedsplads, hvor det er vanskeligt at kvalificere sig til eller sikre sig en stabil og fremadskridende arbejdslivsfortælling. Et er, at arbejdsmarkedet ikke tilbyder subjektive dannelseskategorier, men i stedet indstifter udvendige kvalifikationskategorier. Et andet, at samme udvikling forøger risici og frygt for at miste status, job og eksistensgrundlag. Succes er en flygtig kvalitet, som afhænger af den enkeltes evne til at bøje og forme personlige kvalifikationer og kompetenceprofil i overensstemmelse med de jobs, der aktuelt tilbydes på markedet. Transformationen af lønarbejdet står i den henseende i et indre forhold til arbejdsløshedens transformation. Hvad enten der er tale om lønnet arbejde, aktivering eller arbejdsløshed, synes eksistensgrundlaget at være sat under nyt pres af kravene til det fleksible selv.

Arbejdsløshedens transformation

Kulturelle, samfundsmæssige og dannelsesmæssige betingelser for arbejdsløsheden har langsomt ændret karakter. Siden industrialiseringen for alvor indstifter fænomenet 'arbejdsløshed' som modstykke til det faste lønnede arbejde, har arbejdsløsheden været at betragte som et forbigående fænomen. Uanset om arbejdsløsheden har optrådt som forudsigelig effekt af udviklingen inden for bestemte brancher – eks. Stål- og jern-industrien og tekstilindustrien, eller den har optrådt vilkårligt, hvor enkelte virksomheder har måttet lukke, skære ned eller flytte ud, har den været at betragte som et forbigående fænomen, der kan overvindes. Fra depressionen i 30'erne til et godt stykke op i 80'erne tales der om arbejdsløsheden overfor eksempelvis renten, bruttonationalproduktet og inflationen. Arbejdsløsheden er i denne periode direkte forbundet med konjunkturbølgerne, hvor højkonjunkturer opsuger en betragtelig andel af den overskydende reserve armé af arbejdskraft. Forbindelsen mellem konjunkturbevægelserne og arbejdsløsheden omsættes i den Keynesianske økonomiske politik, hvor svaret på kritiske arbejdsløshedstal er at sætte gang i hjulene og forøge væksten: Vækst tilvejebringer velfærd og købekraft, som tilvejebringer nye arbejdspladser, som igen skaber vækst. Op gennem 80'erne og frem til i dag er båndet mellem arbejdsløshed og konjunkturbevægelser langsomt løsnet. I dag hersker der således ifølge diskursanalytikeren Jacob Torfing, en udbredt erkendelse af arbejdsløshedens *strukturelle* karakter blandt politiske magthavere, hvor vækst i sig selv er et utilstrækkeligt redskab til at bringe arbejdsløshedstallene ned (Torfing; 2004)¹². Torfing finder flere fortolkninger og forklaringer på *strukturledigheden*; mismatch mellem de arbejdsløses kompetencer og virksomhedernes behov er ét bud. Her er det kvalifikations- og kompetence forklaringen, som er ude at gå – de ledige er ikke i besiddelse af de kvalifikationer, som efterspørges af erhvervslivet, hvorfor de vanskeligt kan tilbydes jobs. Denne forklaringsmodel indbefatter de såkaldte *flaskehalseproblemer* - Altså mismatch mellem de kvalifikationer, som arbejdsstyrken rent faktisk har erhvervet sig gennem uddannelse, og de kvalifikationer, som erhvervslivet efterspørger. Arbejdsstyrken har så at sige de forkerte kvalifikationer.

Høje lønninger og høje velfærdsydelse, som forøger afstanden mellem top og bund, fordi den løn, som de arbejdsløse er villige til at arbejde for, ikke modsvarer deres produktivitet, er et andet bud. Denne forklaringsmodel er primært formuleret af arbejdsgiverforeninger. Forklaringen læner sig i nogen grad op ad den forudgående – de ledige er ikke i besiddelse af kvalifikationer, som kan modsvare de høje lønninger på arbejdsmarkedet, hvorfor de, som er i besiddelse af de rette kvalifikationer, tilbydes jobs til en stadig højere løn, der skal sikre fastholdelse. De høje velfærdsydelse bidrager til at holde lønningsniveauet oppe – hvis velfærdsydelse sættes ned, kan lønningsniveauet sættes tilsvarende ned til fordel for en ny balance mellem løn og produktivitet. Et tredje bud er mangelen på ufaglærte arbejdspladser, som primært er formuleret fra arbejdstagerorganisationer. Her er det

---

¹² Torfing er udover sit diskursanalytiske engagement også optaget af arbejdsmarkedsforskning. Hans bidrag til magtudredningen indeholder en grundig redegørelse for de politiske diskurser som præger udformningen af arbejdsmarkeds- og socialpolitikken (Torfing 2004)

nedgangen i antallet af ufaglærte jobs, som udgør hovedårsagen til strukturledigheden, idet der ikke er tilsvarende reduktion af den ufaglærte andel af arbejdsstyrken. Der er ifølge denne forklaringsmodel for mange ufaglærte, som slås om de ufaglærte jobs.

Endelig finder Torfing den største politiske tilslutning til opfattelsen af strukturledigheden som konsekvens af *marginaliseringens ødelæggende virkninger* (Torfing; 2004 s. 252). Den strukturelle arbejdsløshed bliver således forklaret med, at arbejdsløsheden i sig selv er dequalificerende og ødelæggende for fremtidig arbejdsevne. Den udsatte situation, som den arbejdsløse befinder sig i, forøger i sig selv marginaliseringseffekten – de lediges selvtillid og tro på egne evner og samfundsnytte nedbrydes i en sådan grad, at det afsætter sig som forringede evner til at påtage sig ordinært arbejde. Arbejdsløsheden ødelægger så at sige de arbejdsløses arbejdsevne. Hvor de forudgående tre forklaringsmodeller henviser til strukturelle uoverensstemmelser mellem arbejdsstyrkens kvalifikationer og lønniveau overfor erhvervslivets krav, trækker forklaringen om *marginaliseringens ødelæggende virkninger* i en anden retning. Her er der ikke tale om strukturelle uoverensstemmelser mellem potentielle arbejdstagere og erhvervsliv, men om psyko-social ødelæggelse eller nedbrydning af de lediges personlige og faglige evner til at begå sig på arbejdsmarkedet. Hovedårsagen til strukturledigheden har således forskudt sig til at finde sted i de ledige selv som afledt effekt af ledigheden.

I 30'erne udførte Marie Jahoda m.fl. en omfattende empirisk undersøgelse af arbejdsløshedens social psykologiske virkninger i den tyske by Marienthal, hvor hele byen var lammet af arbejdsløshed (Jahoda, Lazardsfeld, Zeisel; 1972 (1933)). Forskergruppen fremdrager en række skadevirkninger, hvor mangel på identitetsskabende aktivitet, samfundsmæssig nytte, faste tidsstrukturer og tabet af sociale sammenhænge og status er de væsentligste årsager til psyko-sociale kriser i form af apati, depression og resignation. At arbejdsløshed kan være psykologisk belastende for selvet er således ingen ny viden. 30'ernes depression og massearbejdsløshed fremstår massivt i industrialiseringens historie. Der var hele byer og regioner, som var karakteriseret ved udpræget fattigdom og desperation. Fra midten af 30'erne vender billedet langsomt, men først efter 2. verdenskrig kommer der for alvor gang i hjulene igen. Fra midten af 40'erne og frem til 60'erne beskrives perioden som en lang højkonjunktur, hvor der er brug for arbejdsstyrken. Et stort antal af de, som var substantielt berørt af arbejdsløsheden i 30'erne, var således erhvervsaktive under højkonjunkturen i 50'erne og 60'erne, hvor arbejdsløsheden var minimal. Trods arbejdsløshedens psykologiske belastninger under depressionen havde de berørte tilsyneladende ikke mistet deres arbejdsevne eller værdi for arbejdsmarkedet. Arbejdsløsheden var midlertidig og blev nedbragt via den økonomiske højkonjunktur. Det nye i Torfings analyse af den strukturelle ledighed er, at den synliggør at den politiske regulering foretages på baggrund af en formodning om, at den subjektive belastning ved arbejdsløshed forringer og udhuler den arbejdsløses arbejdsevne - at arbejdsløsheden kan blive permanent som følge af almene psykologiske reaktioner på det at være arbejdsløs.

Hvor Jahoda finder et simpelt forhold mellem årsag og virkning, finder Torfing en politisk formodning om et mere kompliceret forhold mellem virkning og afledt virkning. I Jahoda's

analyse er der ingen tvivl om, at en lang række skadevirkninger kan overkommes gennem beskæftigelse - den arbejdsløse forbliver en del af en reserve armé, som midlertidigt er ude af cirkulation. I Torfings analyse optræder arbejdsløsheden som selve skadevirkningen, der bringer de ledige længere og længere væk fra arbejdsmarkedet, hvor figuren om cirkulation og reserve armé ikke længere optræder meningsfuldt.

Transformationsprocessen trækker således den ledige mod at beskæftige sig med egen ledighed frem for strukturelle, politiske eller økonomiske bevægelser. Tilsvarende trækkes social- og arbejdsmarkedspolitikken mod at beskæftige sig med *marginaliseringens ødelæggende virkninger* – hvor bevægelser, som kan modvirke de ødelæggende virkninger i selvet, er centrale. Niels Åkerstrøm Andersens analyse af forskydningerne mellem socialpolitik og borger, hvor individets mægtiggørelse og hjælp til skabelse af det selv, der kan hjælpe sig selv, er således et eksempel på denne dagsorden:

Der er tale om forskydninger i socialpolitikens måde overhovedet at være socialpolitik på, i socialpolitikens måde at forholde sig til problemer, ansvar og individ på, en forskydning fra at selvet ikke var på dagsordenen, men kun relevant som 'aktiv modtagelse af hjælp', til at selvet er dagsordenen. (Åkerstrøm Andersen; 2003 s. 85)

Mægtiggørelsen består således i, at klienten påtager sig at udvikle sit eget selvforhold på en sådan måde, at klienten reflektivt udvikler vilje, fremtidsplaner og muligheder. Åkerstrøm Andersen taler her om klientens evne til at reflektere sig selv som fri og sætte en fremtidshorisont for denne friheds forvaltning. I et socialpolitisk investeringsperspektiv gøres klienten til et udviklingsprojekt, hvor succesen af investeringen er betinget af graden af udvikling i klientens selvforhold (Åkerstrøm Andersen; 2003, s. 174). Torfing taler her om udviklingen af en ny udviklingskultur og tilslutter sig analysen af mægtig- og myndiggørelse af de ledige som middel og forebyggelse af marginaliseringens ødelæggende virkninger uden dog at gå tæt på socialpolitikens konkrete krav og hjælpefunktioner (Torfing; 2004 s. 227).

Hos Åkerstrøm peger analysen på, at socialforvaltningens desperation og afmagt over for de svageste grupper er medvirkende til, at der udvikles kontraktlige forhold mellem klient og forvaltning, som via selvteknikker skubber klienten mod mægtiggørelse og omskabelse af selvet. Torfings analyse sigter mod et andet niveau, hvor social og arbejdsmarkedspolitiske forsøg på at knække strukturledigheden udmønter sig i aktivering, opkvalificering og motivationsfremmende initiativer som løsningsmodel – den enkeltes mægtiggørelse som løsning på den strukturelle arbejdsløshed.

Nanna Mik-Meyer har taget en helt anden vej ind i socialforvaltningens arbejde, hvor hun stræber efter at afdække relationen mellem klient og socialarbejder. Hendes analyser peger på, at klienterne må påtage sig bestemte problemidentiteter for at kunne modtage socialarbejderens hjælp, og at relationen mellem klient og socialarbejder er betinget af at klienten påtager sig at have behov for hjælp i de personlige og psykologiske forhold (Mik-

Meyer; 1999. Mik-Meyer; 2004). Hos hende står socialforvaltningens rolle som opdragelses- og dannelsesinstitution centralt.

Der tegner sig et rimeligt samlet billede af arbejdsløshedens transformation, hvor fokus i de samfundsmæssige aktiviteter overfor arbejdsløsheden er flyttet fra arbejdsmarkedspolitiske redskaber og forhold til de sociale og dannelsesmæssige forhold. Det kunne se ud til, at arbejdsmarkedspolitikken har resigneret i den forstand, at arbejdsmarkedspolitik og socialpolitik i begrænset omfang er motiveret af at fremme arbejdsmarkedets evne til at rumme mangfoldigheden af arbejdsevner, mens de marginaliseredes evner til at tilpasse sig arbejdsmarkedet anstreges til det yderste. De begrænsede ressourcer og strategier, der knytter sig til udviklingen af arbejdsmarkedet, overfor de stigende kontrol- og motivationsfremmende ressourcer, der knytter sig til det sociale arbejde, indikerer kulturel og samfundspolitisk rådvildhed. De traditionelle kriseløsningsmodeller, hvor økonomiske og politiske strukturer og årsags-virknings relationer dominerer løsningsstrategierne, er således vigende til fordel for praktiske og politiske strategier, som fører ind i selvet. Årsag, virkning og løsningsstrategier bindes op i et og samme perspektiv på selvet og selvets konditioner for at tilpasse sig og udvikle sig inden for en arbejdsmarkedsrealitet, som ikke syntes at besidde de bevægelsesmuligheder, som knyttes til selvet. Mik-Meyer konstaterer således, at der i det sociale arbejde på revalideringscentre er to typer af kategorier for klienter: de fastlåste og de flytbare, hvor de fastlåste betragtes som klienter, der ikke har erkendt deres hjælpebehov i deres problematiske, psykologiske tilstand (Mik-Meyer; 2004 s. 167). Modstand mod og uvilje til at påtage sig at arbejde med selvet, som svar på egen udsatte situation, stadfæster på denne vis det sociale systems identificering af et udbredt hjælpebehov og en vanskelig psykologisk tilstand.

Arbejdsløshedens transformation er således en transformationsproces, som rækker både indad og udad – indad i form af den stigende fokusering på selvet og psykologiseringen af udsatte livssituationer. Udad i form af transformationer af de sociale, politiske og kulturelle orienteringer af velfærdssamfundets indsats over for de udsatte og marginaliserede. Den væsentligste transformation, som har psykologiseringen af de udsatte som afledt virkning, har at gøre med det kulturelle og samfundsmæssige håb om, at vækst og velfærdsstigninger kan løfte de socialt og økonomisk trængte ud af deres nød. Når kriseløsningerne aktuelt baserer sig på strategier, der igen og igen forsøger at udvikle, træne og vejlede de udsatte ud af deres udsathed, er det et utvetydigt signal om, at den kulturelle tro på, at velfærdssamfundet kan favne de svage, er truet. Budskabet om at kun de, som formår at flytte og udvikle selvet, har plads på fremtidens arbejdsmarked, er samtidig et opgør med reserve arméen og den kulturelle tro på cirkulations figuren.

Opløsningen af cirkulations figurens kulturelle gennemslagskraft er et eksemplarisk billede på den krisetilstand, som Oscar Negt betegner *erosionskrisen* (Negt; 1985). Erosionskrisen er frem for alt en krise i de subjektive muligheder for at orientere sig i et fælles billede af samfund og kultur. Erosionskrise-begrebet er et begreb for den samfundsmæssige tilstand af rådvildhed, usikkerhed og afmagt, der optræder, hvor subjektive muligheder for at forbinde sig til kulturel og samfundsmæssig udvikling bortroderes. Negts krisebegreb er upræcist i

den forstand, at det ikke tilbyder en afgrænset ramme at diskutere årsags – virknings relationer i. Hensigten med dette krisebegreb er en anden. Det som erosionskrisebegrebet tilbyder, er en ramme, der gør det muligt at diskutere relationerne mellem subjekt, samfund og kultur, hvor transformationsprocesserne tvinger det hidtil forbundne fra hinanden. Når cirkulations-figurer opløses og erstattes af *marginaliseringens skadelige virkninger*, er der tale om en adskillelse af det, der hidtil har været forbundet¹³. Den arbejdsløse kunne tidligere bevare en potentiel samfundsnytte som en del af de ubrugte ressourcer i reserve arméen – men i dag er den samme arbejdsløshed forbundet med en degenerering af arbejdsevnen.

Forbindelsen mellem vækst og arbejdsløshed er under opløsning og dermed også den kulturelle tro på, at vi kan arbejde os ud af krisen til gavn for den kollektive velfærd. Velfærdsmæssige spørgsmål til hvordan der samfundsmæssigt bør tages hånd om de svageste, og hvordan disse grupper af mennesker får andel i et samfundsmæssigt fremtidsperspektiv, er præget af rådvildhed og opfordringer til individuel mægtiggørelse. Det er en bemærkelsesværdig udvikling, set i lyset af at stigningen i væksten dagligt tilvejebringer nye muligheder for at udjævne den sociale nød. Krisetilstanden består netop i de subjektive orienteringsmuligheder i denne bemærkelsesværdige udvikling. Samfundsmæssigt set byder udviklingen på begrænset håb for kollektiv velfærd i form af øgede spillerum for myndige mangfoldige arbejdssituationer, der ikke truer eksistensgrundlaget. Samme krisetilstand skaber forøgede spillerum for nye muligheder for subjektiv frihed, idet der frisættes nye udviklingsmuligheder, hvor traditionelle former for social eksistens falder fra hinanden. Arbejdsløshedens transformation - anskuet som et billede på erosionskrisen - fremmer således den enkeltes muligheder for individuelt at mægtiggøre egen udviklingsprofil, mens den enkeltes mulighed for at blive grebet i et kollektivt sikkerhedsnet er under opløsning. Når Negt således hævder, at erosionskrisen frem for alt er en *kulturel krisetilstand* indkredser han den angst, usikkerhed og uigennemsiagtighed, som opløsningen af kollektiv tro på fælles fremgang og fremskridt afsætter i hverdagsliv og sociale orienteringer. Kulturelt set er der begrænsede muligheder for at beskæftige sig med egen arbejdssituation, hvor arbejdet forstås samfundsmæssigt. Heraf følger også en umulig opgave med at skabe gennemsiagtighed omkring egen produktivitet målt i en samfundsmæssig målestok (eller endog i en virksomhedsspecifik). Eftersom den samfundsmæssige betydning af arbejdet løsnes fra et velfærdsperspektiv, er den kulturelle betydning af relationen mellem arbejde og samfund stort set forvredet til et spørgsmål om karriere – eller udstødning.

---

¹³ Det bør bemærkes at en diskussion mellem Negt og Torfing af forholdet mellem *marginaliseringens ødelæggende virkninger* og erosionskrisen i realiteten er dødfødt. Torfing er socialkonstruktivist og anser marginaliseringsproblematikken som en konstruktion afledt af bestemte diskurser. Negt's begreb om erosionskrisen er fænomenologisk og ikke kompatibelt med en socialkonstruktivistisk beskrivelse. Det er arbejdet 'Fantasi og rummelighed' i realiteten heller ikke, men vi anerkender betydningen af Torfings analyse for den politiske regulering og dermed også for det levede liv.

To virkeligheder og angsten for udstødning

Negt arbejder med en figur, der beskriver hverdagslivet og den samfundsmæssige realitet i to virkeligheder (Negt; 1985). Den første virkelighed er bestemt af de forhold, som knytter sig til lønarbejdet: indkomst, tryghed, og status. Mennesker i den første virkelighed lever i samfundsmæssige rytmer og strukturer, som er overensstemmende med arbejdssamfundet, og orienterer sig mod '*demokraternes konsensus*' – mod den samfundsbevarende midte. Den første virkelighed er således præget af sammenfald mellem individuelle interesser i at bevare eget hverdagsliv og samfundets systembevarende interesser. Ligesom det er dette sammenfald i interesser, som legitimerer dispositioner og spillerum i den første virkelighed, idet der er knyttet stærke overlevelses- og identitetsindstiftende interesser til den politiske og økonomiske understøttelse af virksomhedernes overlevelsesmuligheder, institutionernes åbningstider, den trafikale infrastruktur, rettigheder og risici i forbrug og reproduktive aktiviteter. Hermed ikke være sagt, at subjektive livsinteresser i den første virkelighed er identiske med systembevarende politiske og økonomiske interesser. Den første virkelighed holdes sammen af det, som binder os sammen – interessen i at forbedre eller opretholde status quo i levestandard, forbrugsmuligheder, rettigheder og frihedsgrader, og ikke gennem mangfoldigheden af livsinteresser, som adskiller os fra hinanden. Det normative fællesskab i hverdagsliv og orienteringer i den første virkelighed handler banalt set om at bevare eget lønarbejde, mulighederne for fremtidigt lønarbejde og de samfundsmæssige goder og privilegier, som knytter sig til lønarbejdet. Negt fremskriver den første virkeligheds dominans over de samfundsmæssige og kulturelle forhold, som skal forstås dialektisk i spejlingen i den anden virkelighed.

Den anden virkelighed er den første virkeligheds skyggeside. Her befinder alle de afkoblede og udskilte mennesker sig, som har det tilfælles, at de er '*faldet ud af det samfundsmæssigt anerkendte arbejds-system*' – de kan være arbejdsløse, handicappede, misbrugere, nedslidte, skadede eller af andre, oftest komplekse og unikke, grunde være ude af den første virkelighed. Den anden virkelighed lider under knaphed på ressourcer, tid som ikke efterspørges eller anerkendes og mangel på orienteringsmuligheder. I den anden virkelighed er lønarbejdet ikke længere prægnant eller konstituerende for hverdagslivet – hvad der konstituerer og samler livet, er overladt til den enkelte og kan ytre sig i alt fra husholdning til husbesættelser.

Oskar Negt har en forkærlighed for at beskæftige sig med de ekstremt udsatte livsforhold i den anden virkelighed, f.eks. vagabondens og den sindslidendes. Med den tilspidsning, som henholdsvis '*demokraternes konsensus*' og de sindslidendes hverdag udgør, tegner han således et skarpt billede af, hvor forskellig virkeligheden og mulighederne tegner sig afhængigt af, om man er almindelig lønarbejder eller frakoblet og faldet ud af arbejdets system. Der er ingen tvivl om, at Negt regner de arbejdsløse i den anden virkelighed – ligesom han vil regne den idealistiske, men lønnede, folkeoplyser i den første virkelighed. Der kan imidlertid være langt fra den sindslidendes hverdag til den arbejdsløse gymnasielærers – ligesom der kan være langt fra folkeoplyserens arbejdslivsstrukturerede hverdag til fabriksarbejderens. Den hverdagslivsorienterede klangbund og styrke i

betragtningen over de to virkeligheder, er således også dens svaghed. Der er mange nuancer og gråzoner, som unddrager sig et entydigt tilhørsforhold i nogen af de to virkeligheder. Her kunne man stille spørgsmålstegn ved, om mennesker orienterer sig helt så entydigt mod henholdsvis den trygge midte eller de individuelle overlevelsesstrategier, som Negt antyder. Tilsvarende kunne man kritisk undersøge, om der blot er tale om to virkeligheder – hvorfor ikke en mangfoldighed af virkeligheder?

En række etnografiske og sociologiske betragtninger og optikker – eksempelvis Højrup's fire livsforms betragtninger (Højrup; 1983)– kunne påvise, at der vitterligt er flere virkeligheder at afdække. Styrken i Negts betragtning ligger egentlig ikke i at afdække to kategorier for virkelighed – en sådan analyse ville hurtigt vise sig ikke at være udtømmende. Styrken i figuren om de to virkeligheder består i at fastholde arbejdet som den væsentligste kilde til samfundsmæssig udvikling og subjektiv myndiggørelse. Når en anseelig del af menneskene afgrænses fra at tage del i arbejdet, udgør det ikke blot et demokratisk problem i form af udelukkelse fra den samfundsdominerende virkelighed. Det udgør desuden et væsentligt og substantielt undertrykkelsesproblem i form af det enorme angstpotentiale som udelukkelse – eller potentiel udelukkelse – fører med sig (Jævnfør Jahoda et al.; (1972(1933))).

Arbejdsløsheden, eller angsten for arbejdsløsheden, stiller sig i vejen for subjektiv myndiggørelse i arbejdet og en samfundsmæssig udvikling, som afspejler myndige arbejdsrelationer. Betragtningen over de to virkeligheder indeholder en kritisk pointering af, at arbejdsløsheden og udstødningen absorberer de fleste forsøg på fri udforskning af arbejdets udviklingsmuligheder. Når denne kritik føres helt til dørs, kunne man anføre, at centeret i arbejdsmarkedsudviklingen ikke er relationer til arbejdet – men angsten for udstødning. Figurens samfundskritiske pointe er imidlertid værdiløs uden den stærke hverdagslivsforankring, som de to virkeligheder repræsenterer. Og disse to virkeligheder er både reelle og substantielt forbundet med samfundsudviklingen – uanset sameksistens af mangfoldige nuancerede virkeligheder mellem *demokraternes konsensus* og skyggetilværelsen.

Samtidig er de forholdsvis få karakteristika, som beskriver den anden virkelighed, et udtryk for vanskeligheden i, med ord og begreber rundet af den første virkelighed, meningsfuldt at beskrive realiteter for de udgrænsede. For så vidt overlades betragtninger over den anden virkelighed til negationen eller afgrænsningen fra den første og har i ringe grad offentlig bevågenhed, sprog eller historie i sig selv. Mangel på offentlighed, sprog og realitetsudsigelser med rod i den anden virkelighed udgør en skævhed i det almene billede af muligheder, erfaringer og vanskeligheder i den anden virkelighed, som igen afsætter sig i både offentlige og forvaltningsmæssige foranstaltninger. Der ligger en meget væsentlig udfordring i at efterspørge og stimulere udgrænsede offentlighedsarenaer, hvor arbejdsløse og udgrænsede gives muligheder for med egne ord og realiteter at formulere muligheder og vanskeligheder for et liv i den anden virkelighed. Den udfordring, og betydningen af offentligheder rundet af den anden virkelighed, er et væsentligt tema for arbejdet i 'Fantasi og rummelighed', som vi vender tilbage til. Her er det imidlertid relationer og spændinger

mellem de to virkeligheder, som indkredses i sociologisk, socialpsykologisk og samfundsmæssig forstand.

I den første virkelighed kan livet leves uden, at samfundets institutioner griber forstyrrende ind i dagligdagen – tværtimod understøttes de mange arbejdsbetingede opsplittings i hverdagen med en række institutioner, som hver især bringer orden i fragmenterede forhold. Institutionerne er ikke nødvendigvis forbundne (f.eks. har børnehaven ingen dialog med fagbevægelsen), men forbindes ved at opfylde fragmenterede funktioner og behov for den enkelte – som er rimeligt identiske fra lønmodtager til lønmodtager, såsom behov for infrastrukturer og børneinstitutioner. Samfundets institutioner stiller sig anderledes overfor mennesker i den anden virkelighed. I den anden virkelighed ophører *hverdagslivets institutionelle automatik* – der ydes ikke længere støtte til at opretholde hverdagen, men derimod støtte til at ændre og flytte den enkeltes liv, hvor målet er at blive integreret på arbejdsmarkedet. Hverdagslivets institutionelle automatik er ikke en deterministisk fremskrivning af lønarbejderadfærd, valg og fravalg – men en pointering af, at en lang række valg af intim, familiemæssig, social, kulturel og politisk karakter er lagt ind i institutionelle rammer, som enten tilpasser sig under eller retter sig mod arbejdssamfundets krav og strukturer. Automatikken udtrykker spændvidden i de valg, tilbud og prioriteringer, som er legitime og forenelige med hverdagslivet i arbejdssamfundet. De samfundsmæssige institutioner, som har central betydning for livet i den anden virkelighed, er imidlertid ikke identiske med de institutioner, som understøtter hverdagen i lønarbejdertilværelsen. Institutionerne i den anden virkelighed er f.eks. socialkontorer, a-kasser, læger, lægespecialister, revalideringscentre, væresteder og arbejdsformidlinger, hvor der som hovedregel arbejdes for integration på arbejdsmarkedet med udgangspunkt i den enkeltes situation.

De to virkeligheder er forbundet sådan, at den ene betinger den anden – de to virkeligheder producerer og reproducerer hinanden i et indvendigt forhold, der ikke kan løsnes fra den samfundsmæssige sociale og økonomiske orden. Hvor lønarbejdertilværelsen kan opleves stressende, presset, opsplittet, fagligt eller personligt uforløst eller måske økonomisk trængt, vil de oftest blive foretrukket frem for livet i den anden virkelighed. Uanset hvilke frustrationer der måtte knytte sig til lønarbejdertilværelsen, vil de fleste blive tolereret, stillet overfor de forventede vanskeligheder i den anden virkelighed. Således bidrager de individualiserede bemestringsstrategier til at fastholde strukturen og fastholde grænserne mellem inklusion og udstødning. De to virkeligheder reproducerer hinanden hen over en mærkværdig 'survival of the fittest'. De, som overlever eller trives i den første virkelighed, reproducerer, gennem internalisering af logikken i kravene til arbejdsmarkedstilknytning, selv samme logik og bidrager dermed også til at fastholde udgrænsningen af den anden virkelighed. Som enkeltstående individ er det i realiteten et spørgsmål om at rette ind eller falde ud. Hvad der må udholdes og forsages i den første virkelighed vejes op mod livet på skyggesiden. Angsten og ubehaget ved den anden virkelighed er absolut central for opretholdelsen af den første virkelighed – og for den anden virkeligheds skyggetilværelse.

I kritikken af globaliseringens konsekvenser beskæftiger Zygmunt Bauman sig med to verdener (Bauman; 1998), hvori han spidsformulerer to livsformer, der befinder sig på hver sin ende af skalaen af globaliseringens livsformer: turistens og vagabondens. Turistens tilværelse er ekstravagant og bundet i tid, mens vagabondens er fattigt og bundet af rummet. Hvor turistene tager det næste fly til en eksotisk destination, må vagabonden møjsommeligt bevæge sig fra by til by på sine fødder og tigge sig til sin eksistens. Også turistene og vagabonden er forbundet; *vagabonden er turistens alter ego (Bauman; 1998 s.92)*. Grænsen mellem vagabondens og turistens tilværelse er markant og dog spinkel – begge er de rejsende i verden og optaget af dens muligheder. Grænselinien er bestemt af de privilegier, som er turistens, men som umærkeligt kan glide over i vagabondering.

Synet af vagabonden får turistene til at gyse – ikke på grund af hvad vagabonden er, men på grund af det turistene kan blive. (Bauman; 1998, s. 95)

Billedet af turistene og vagabonden kan kritiseres for at beskæftige sig med et, muligvis eksemplarisk, men dog lille udsnit af befolkningen. Bauman breder billedet noget ud og beskriver samtidig den angst, som er at spore i enhver, som opretholder sit eget liv, ved også at skele til egen forholdsmæssige succes og lykke:

Der er så mange bananskræller at glide i og så mange skarpe kanter at falde over på vejen. Når det kommer til stykket, er de fleste jobs midlertidige, aktierne kan lige så godt falde som de kan stige, færdigheder falder jævnlige i værdi og overhales af nye og forbedrede færdigheder, de aktiver man er stolt af og værdsætter nu, bliver forældede på kort tid, fornemme kvarterer bliver tvivlsomme og tarvelige, samarbejde indgås blot 'indtil videre', værdier værd at stræbe efter og værd at undersøge kommer og går... på samme måde som livsforsikring ikke beskytter dens ejer mod døden, beskytter ingen forsikringspolice i turistens livsstil indehaveren mod at glide over i vagabondering. (Bauman; 1998, s. 95)

Selv de mest privilegerede kan stå for fald. Angsten for afgrunden definerer samtidig spillerummet for de udskilte. Livet som turist, hvad enten det er på 1., 2. eller 3. klasse, har også sine omkostninger, som oppebæres og udholdes af afgrunden ulidelige alternativ, hvorfor afgrunden skal forblive en afgrund. Jo være vagabondens vilkår er, des bedre føles det at være turist. *Hvis der ingen vagabonder var, måtte turistene opfinde dem. (Baumann; 1998, s.96)*. Det er en grusom sætning, der indeholder en civilisationskritik, hvor egen lykke bestemmes relationelt overfor de andres ulykke. Elendigheden bliver her et grundvilkår for lykken. Det gode liv, som er turistene forundt, er kun godt så længe, vagabondens er elendig – og var der ingen elendighed, var der intet spejl for egen forholdsmæssige lykke. I Baumans optik optræder vagabonden og turistene således som to arketyper sociologiske livsformer, som er forbundet gennem turistens dominans over vagabonden, som tillader turistene at definere eget liv i kontrasten. Baumans billede indeholder analoger til Negts beskrivelse af de to virkeligheder. Begge har de et skarpt blik for angsten, som er de privilegeredes følgesvend.

Hvor Bauman konstaterer et dikotomt relationelt forhold mellem egen lykke på bekostning af den andens ulykke, er de to virkeligheder hos Negt dog rundet af en anden civilisationskritik, hvor subjektet er substantielt berørt af et indvendigt forhold mellem myndiggørelse og undertrykkelse. Den civilisationskritiske figur, som de to virkeligheder abonnerer på, kan føres tilbage til Adorno og Horkheimer.

Hos Adorno og Horkheimer stiller det relationelle forhold mellem lykken og ulykken sig lidt anderledes an. Her er der i realiteten tale om betragtninger over to relationelt betingede former for ulykke, som spores som et indvendigt forhold i selve civilisationsprocessen ((Horkheimer og Adorno; 2001 (1944)). Kernen i figuren er kritikken af den tilpasning, underkastelse og ensretning, som fordres af menneskene i en verden, hvor rationelle organiseringer og udformninger af livssammenhænge er bærende for den samfundsmæssige orden. Autonome, partikulære livsytringer kan ikke rummes i den samfundsmæssige orden, men den samfundsmæssige orden præsenterer sig historisk nødvendig, idet den tilvejebringer systematiske kategorier for opretholdelse af livet. Den dobbelte ulykke er således betragtningen over det forkrøblede udfoldede selv hos subjektet, som må give afkald på sig selv for at underordne sig civilisationen og den fælles orden samt udstødsens forbandelse og sårbarhed hos den, som ikke formår at underordne sig eller falder ved siden af civilisationsudviklingens selvforståelse. Uanset om tilpasningen er succesfuld eller ej, er resultatet subjektivt lidelsesfuldt. Betragtningen kan i dette perspektiv bidrage til en forståelse af det totalitære regime, som i en mild grad sætter sig igennem overalt, hvor der udskilles mennesker, som af regimet anses for anderledes, utilpassede og uønskede, men netop derved bekræfter og former normaliteten hos de accepterede.

De bliver holdt med foder som en hær af arbejdsløse. Deres degradering til blotte objekter for forvaltningsvæsenet, som preformerer hver eneste gren af det moderne liv helt ud i sprog og iagttagelse, holdes op for dem som et spejl af den objektive nødvendighed, som de ikke tror at kunne stille noget op imod. Elendigheden som modsætning mellem magt og afmagt vokser til det umådelige samtidig med kapaciteten til for altid at afskaffe al elendighed. (Horkheimer og Adorno; 2001 (1944), s. 79)

Det er faktisk ikke de arbejdsløse, men hele befolkningsmassen, som her adresseres. Hos Adorno og Horkheimer er tabet af selvet og afmagten overfor tilpasningens tilsyneladende nødvendighed selve grundlaget for udskillelsen af de ikke-accepterede over hvem, der udøves så meget desto mere magt og elendighed. Det er samme indvendige forhold mellem subjektets undertrykkelse af selvet i lønarbejderformen, og undertrykkelsen af de, som står udenfor, som indeholdes i Negts analyser af de to virkeligheder. Hos Negt er der således ikke tale om, at den enes lykke er relationelt betinget af den andens ulykke, men om tab og splittelse i subjektet selv afledt af de sociale former for organisering i samfundet. Det er lønarbejdets organisering og indbyggede hindringer af myndige liv, som er kilden til de to virkeligheder.

Det drama mellem individ og samfund – mellem subjektet og de sociale organiseringer, som den civilisationskritiske figur adresserer, er og bliver uforløst. En indvending mod figuren kunne være, at den ikke tillader os at undersøge eller eksperimentere med mere hele former for socialt liv og sociale organiseringer. Der gives ikke mange muligheder for at røre ved eller bevæge de sociale tilstande og eksperimenter med relationerne mellem subjekt og samfund. Her går Negt en anden vej end sine læremestre, idet han opholder sig ved den voksende kapacitet til for altid at afskaffe elendigheden og de forestillinger om et bedre liv, som er samtidige med civilisationen. Hvor mislykket man end kan anskue velfærdssamfundets forsøg på at løse denne opgave, er det ubærligt at overlade det bestående til kritikken alene. Udviklingsprocesserne bærer altid spor af uindfrie drømme og forestillinger, som er værd at forfølge og artikulere i håbet på at udvikle bedre former for socialitet end de bestående. Dramaet kan, om end ikke løses, så sættes i bevægelse. Det kræver imidlertid at trykket lægges på netop utopier og drømme, som lever skjult i de subjektive meningstilskrivelser og forestillinger nedenunder den rationalistiske ordenstvang.

Hverken Bauman eller Adorno og Horkheimer er optagede af de utopiske forestillinger, der knytter sig til arbejdet, men af kritikken af de samfundsmæssige totalitære civilisations- og moderniseringsprocesser. Oskar Negts bidrag til kritisk teori er derimod at holde kritikken op i mod uudnyttede muligheder for alternative udviklinger, som kan tilvejebringe mere hele og myndige vilkår for liv og arbejde. De to virkeligheder er ingen undtagelse. Hvor Bauman præsenterer turistens angst for at glide i de mange bananskræller som en forklaring på turistens udgrænsning af vagabonden, har Negt et emancipatorisk formål med at adressere den angstbesatte virkelighed, som har et praktisk bevægeligt perspektiv;

*Angst gennemtrænger dette samfunds hverdagsliv i en sådan grad, at det er blevet et eksistentielt samfundsmæssigt problem at finde veje til en politisk-praktisk overvindelse af denne angst. Derfor er det ubetinget nødvendigt at komme på sporet af **kilderne** til angsten. (Negt; 1985, s.212)*

Kilderne til denne angst inddeler Negt, med Freud i mente, i to hovedgrupper; *Realangst*, som har at gøre med en ydre fare, som kan forventes at true egne eksistensbetingelser. Altså et udtryk for selvopretholdelsesdriften. *Den neurotiske angst* eller *forventningsangst*, som knytter sig til de indre farer, den psykodynamiske kamp i subjektet for at bemestre kaos og forsage identitetens opløsning i driftstilfredsstillelser (Negt; 1985, s 217). Hvor naturbeherskelse og teknik har reduceret de ydre farer, er de indre taget til. Den almene, fritsvævende indre ængstelse, som - af mangel på ydre omdrejningspunkter - knytter sig til skiftende lejligheder og forhold, har i den europæiske kulturudvikling påkrævet sig *erstatningstilfredsstillelser* i form af sikkerhedssystemer;

*I stedet for realiseringen af krav om lykke og ønskefantasier som det bestemmende motiv træder der nu en logik, der er bestemt af **forsvaret mod lidelse**, og hvor de drivende motiver er undgåelse af alle muligheder, der kan medføre lidelse og formindskelse af ulykken. (Negt; 1985, s.218)*

Hvad der her trækkes op er en hverdagskultur, som er befæstet med forsvars- og sikkerhedssystemer i en sådan grad, at de egentlige kilder til angsten fortaber sig. Hvor sikkerhedsbehovet bunder i forventningsangsten, får udbredelsen af denne logik den effekt, at al angst mødes med et øget krav om kontrol, beskyttelse og sikkerhed. Også hvor der reelt er tale om ydre trusler mod menneskers eksistensbetingelser, som kunne bevæges gennem et langsommeligt arbejde med at etablere et alternativ. I sidste ende er opfordringen til at opholde sig ved kilderne til angsten altså en opfordring til kritisk at undersøge, hvorvidt de konkrete angstreaktioner i hver enkelt sagsforhold, som mødes med et forsvar mod lidelse, rummer muligheder for andre typer af reaktioner motiveret af krav om lykke og ønskefantasier.

At bevæge de sociale former for eksistens beror på, hvorvidt de konkrete former for angst og blokeringer indeholder en ydre undertrykkelse eller trussel mod eksistens- og udfoldelsesbetingelser, som denne bevægelse kan rette sig mod. Hvor kultur, teknik og udviklingsretning i særlig grad er befæstet med ængstelige beskyttelses- og sikkerhedsteknikker, er der grund til at opholde sig og undersøge muligheder for alternative udviklinger, som ikke har afsæt i en ængstelig logik. Relationen mellem arbejde og udstødning er af en sådan art. De to virkeligheder opretholdes frem for alt gennem angstens socialpsykologiske kit. I et teoretisk kritisk blik kan de to virkeligheder således ledes tilbage til angstpotentialerne ved lønarbejdets sociale og kulturelle udformninger.

I det følgende forlades de teoretiske refleksioner over angstreaktioner for i stedet at undersøge realitetsindholdet i den anden virkelighed. Her er det ikke alene et spørgsmål om samfundsstrukturer eller rationalitet, men om måden hvorpå hverdagslivet stiller sig fundamentalt forskelligt an, afhængigt af om man befinder sig midt for eller på vrangen af arbejdssamfundet. De to forskellige realitetssfærer er naturligvis resultater af en bestemt samfunds- og civilisationsudvikling, men idet fokus rykkes til den realitetstygde, der fylder i livet som henholdsvis lønarbejder og udgrænset, øges opmærksomheden omkring de konkrete sociale former for liv, der eksisterer. En sådan opmærksomhed er nødvendig for at arbejde med bedre og mere hele former for liv, som fordrer en bevægelse i de sociale former for eksistens.

Den anden virkelighed og integrationspolitikken

Negts beskrivelse af de to virkeligheder tager udgangspunkt i de samfundsmæssige forhold, som de så ud i 1984. Den anden virkelighed er på dette tidspunkt hovedsageligt kendetegnet ved at være afkoblet eller underprivilegeret, hvad angår andelen i samfundsmæssige goder, der knytter sig til lønarbejdet – af økonomisk, politisk, kulturel eller institutionel karakter. Siden midtforserne har de samfundsmæssige, politiske og økonomiske tilgange til den anden virkelighed imidlertid ændret betingelserne for et liv uden for arbejdets system markant, - jævnfør arbejdsløshedens transformation. Den anden virkelighed er således blevet knyttet fastere til den første gennem tiltagende integrationsteknikker. Disse teknikker får betydning for former og rammer for hverdagsliv og socialt liv i den anden virkelighed.

Gennem de sidste 10 år er der sket et markant skift fra welfare til workfare, hvor pligten til at yde 'noget for noget' fastholder en afart af arbejdsmarkedsrationalitet (Jessop; 1990, Lind; 1995, Hornemann Møller og Lind; 2000). I Danmark kan skiftet læses ud af den såkaldte *aktivlinie*, som for alvor blev introduceret i 1994¹⁴. Aktivlinien er blevet revideret flere gange op gennem 90'erne og frem til gældende 'lov om aktiv beskæftigelsespolitik'. De væsentligste ændringer har form af skærpelser af krav til rådighed og aktivitet samt en række indskrænkninger af de sociale ydelser. Aktivlinien handler frem for alt om at tilvejebringe aktivitetstilbud og håndhæve, at ikke-beskæftigede gør brug af disse tilbud. Til forskel fra 80'erne er arbejdsmarkedspolitikken i dag kendetegnet ved redskaber som *vejlednings- og afklaringsforløb*, *uddannelsesforløb*, *virksomhedspraktik* og *ansættelse med løntilskud* (Beskæftigelsesministeriet; 2003).

Beskæftigelsespolitikken er i stigende grad karakteriseret ved, at de ledige skal fastholdes i aktivitet gennem en bred vifte af tilbud, som kan føre den ledige tilbage til arbejdsmarkedet. Den hyppige brug af ordene *kvalificering*, *oplæring*, *genoptræning* og *kompetencer* (beskæftigelsesministeriet 2003) signalerer desuden, at der efter seks til 12 måneders ledighed kan forventes et tab af faglige og/eller sociale kvalifikationer og kompetencer, og at det i sig selv kan udgøre en forklaring og løsning på ledigheden. Den gældende lov om aktiv beskæftigelsespolitik er i den forstand på linie med Torfings påvisning af den politiske tilslutning til formodningen om *marginaliseringens ødelæggende virkning* (Torfing; 2004). Evnen til lønarbejde er noget man skal øve sig på, holde ved lige og genoptrænes til kontinuerligt for at fastholde muligheden for at blive integreret på arbejdsmarkedet. Aktivering har en særegen status på arbejdsmarkedet, idet de aktiverede hverken regnes for beskæftigede eller ledige. Aktiverede tæller således ikke i ledighedsstatistikken, men har ikke krav på overenskomstmæssige forhold, optjening af dagpengeret eller arbejdsmiljølovens beskyttelse. Denne særegne klassificering af aktiverede er begrundet med, at aktivering anses for et kvalificerende forløb, der retter sig mod integration på arbejdsmarkedet. Aktivering kan således sidestilles med uddannelse – her er der imidlertid tale om et noget diffust afgrænset uddannelsesforløb, som retter sig mod de personlige kompetencer til at erhverve sig en arbejdsmarkedstillknytning.

Integrationspolitikken omfatter ikke alene de arbejdsløse, men har sat sit tilsvarende fingeraftryk på andre marginaliserede livsområder, der udspiller sig i den anden virkelighed. På det handicappolitiske område er normalisering af de handicappedes livsforhold omdrejningspunktet for integrationspolitikken. Op gennem 90'erne er det blevet et erklæret mål at afskaffe institutionsbegrebet og nedlægge specialinstitutioner. Argumentet for *et liv i*

---

¹⁴ Aktivlinien grundligges i arbejdsmarkedsreformen som træder i kraft Januar 1994 med 'lov om aktiv arbejdsmarkedspolitik' som understreger lediges pligt til at følge handlingsplaner. I Januar 1996 og igen i Januar 1998 skærpes aktivlinien yderligere, hvor bla. aktiveringsindsatsen fremrykkes og rådighedsreglerne skærpes. Aktivlinien går igen i nyeste 'lov om aktiv beskæftigelsespolitik' af Juni 2003, hvor der bl.a. sættes loft på de sociale ydelser for familier på overførelsesindkomst og åbnes op for brug af aktiverede i virksomhedsdriften uden for de overenskomstmæssige løn – og arbejdsvilkår.

egen bolig er, som det fremgår af sammenfatningen af resultater fra socialministeriets evalueringsprogram ' *et liv så tæt på det almindelige som muligt*';

ønsket om at fremme socialt medborgerskab, hvor den enkelte tager ansvar for sig selv og sin familie, bliver aktør i sit eget liv, så at sige.. det fremgår endvidere, at ønsket er... at tilgodese værdier som selvbestemmelse, individualisering og integration i det almindelige samfund (Socialministeriet; 2003, s. 23).

Tilsvarende opløses specialskoler og specialklasser, idet 'den rummelige folkeskole' anses for mere integrerende og fremmende for barnets dannelse, da hverdagen udspiller sig i normale miljøer. For grupper af hjemløse, sindslidende og misbrugere er tendensen tilsvarende at forfølge integrations-dagsordenen. I en større anlagt etnografisk undersøgelse af samspillet mellem hjemløse, sindslidende og misbruges livsverden, og de offentlige tilbud, som retter sig mod denne gruppe, sammenfatter Høgsbo m.fl.:

De sammenhænge, de lever i, adskiller sig så meget fra det normale, at man offentligt betragter det som et alvorligt socialt problem, der bør løses ved, at man får integreret disse mennesker i mere normale sociale sammenhænge (Høgsboe et al; 2003).

I forhold til beboere i sociale boligbyggerier er integrationspolitikken optaget af 'ghettodannelser', hvor etniske grupper bebor hovedparten af sociale boligbyggerier til skade for integrationen i den danske kultur. I det hele taget er integrationspolitikken optaget af at bringe de udskilte og afkoblede så tæt på 'normal-forhold' som muligt. Normaliseringer, som holder livet i den anden virkelighed i et tilsyneladende pulsslag med den første.

Integrationspolitikken kan vanskeligt angribes for alene at have et repressivt ærinde. Der er ledige, der vil genoptrænes og aktiveres, handicappede der vil undervises på normale skoler og bo i eget hjem og etniske familier, der vil bo i områder med flere danskere.

Integrationspolitikken har i mange tilfælde et heldigt udfald, hvor det lykkes at integrere mennesker, i større eller mindre grad, i den første virkelighed – til brugernes fulde tilfredshed. Henning Hansen konkluderer således, at op mod halvdelen af de aktiverede oplever forbedringer af deres arbejdsliv og deres sociale liv som følge af aktivering (Hansen; 2001). Integrationspolitikken bør også tolkes som et positivt modsvar til passiviserende og objektiverende betingelser for at leve i den anden virkelighed, som kan føres tilbage til tunge langvarige bureaukratiske sagsbehandlinger og klassificeringer. I sit arbejde med at opspore muligheder for respektfulde betingelser for de udgrænsede bemærker Richard Sennett om velfærdstatens dannelse af totalinstitutioner;

Det store bureaukratiske dilemma, som velfærdsstatens socialdemokratiske skabere stod overfor, handlede om at skabe autonomi midt i afhængigheden. For deres klienter på hospitaler, asyler, i boligbyggerier og lokalcentre gav problemet sig udslag i, hvordan man kunne undgå at blive en passiv omsorgsmodtager – problemet var passivitet, ikke afhængighed. (Sennett; 2003, s. 211)

Her giver integrationspolitikken historisk nye anvisninger til et aktivt liv som *medborger*, trods eksklusionen fra lønarbejdets strukturerende livsområder. Aktivlinien, og det sociale medborgerskab for udviklingshæmmede, er udtryk for samme ideologiske opgør med passiviteten. I velfærdsstatslig sammenhæng markeres et skift, som er mere omfattende end skiftet fra welfare til workfare. Det afgørende nye i integrationspolitikken er ikke alene normen om, 'at yde, før man kan nyde', men at der rejses krav om aktivt at gøre noget ved egen situation og om muligt normalisere egne forhold. Det er både de udsattes betingelser i klassifikations- og institutionslivet, og den samfundsmæssige forholden sig til de udsatte og det ideologiske tryk, der rettes mod den anden virkelighed, som er i spil. Integrationspolitikken er et udtryk for den samfundsmæssige forventning til aktivt at tage del i samfundslivet - at påtage sig den reflekterede rolle som medborger og finde en aktiv plads i den sociale orden. Passiviteten, som tidligere hovedsageligt er blevet anset som socialpsykologiske *følgevirninger* af eksklusion og mangel på meningsfuld aktivitet (jævnfør Jahoda 1982), er blevet den ideologiske fjende i velfærdspolitikken, hvor aktivitet i sig selv er opskrevet som middel til at bekæmpe eksklusion. Men det er bestemte typer af aktivitet, som er på spil. Aktiviteterne skal målrettes integration på det eksisterende arbejdsmarked, under de eksisterende betingelser.

Archilleshælen i integrationspolitikken er ikke målsætningen om at integrere udsatte, men den *ensidige* målsætning om integration, hvor aktivitet måles i forhold til graden af bestemte forestillinger om 'normaliseret liv'. Der, hvor de arbejdsløse, afvigende og utilpassede ikke evner, vil eller har mulighed for aktivt at lade sig normalisere, kommer integrationspolitikken til kort og bliver et moralsk projekt uden løsninger eller værktøjer til rådighed, der kan forbedre betingelserne for et liv i den anden virkelighed. De udgrænsedes egne betingelser og kompetencer i forhold til deres egen situation anses i ringe grad som mulige begyndelser for et sådan liv. I den sammenhæng har skiftet fra passiv forsørgelse af klienter til aktiv integration af medborgere ikke rykket ved den grundlæggende mangel på participationsmuligheder, som også de massive bureaukratiske velfærdsinstitutioner savnede;

I praksis begik disse institutioner, som forsøgte at behandle klienter som hele mennesker, den store og iøjnefaldende fejl at benægte, at klienterne var kompetente til at have medindflydelse på vilkårene for deres egen afhængighed. (Sennett; 2003, s.213)

Kernen i Sennetts kritik er, at bureaukratiet aldrig lærte at anerkende klienternes autonomi eller deres ekspertise på egne realiteter, men gjorde mennesker til tilskuere til deres egne

behov. Workfare og integrationspolitikken rører ikke ved dette forhold. Om noget kan man tale om en tilspidsning, idet der nu sættes helt klare kriterier for, hvordan klienterne bør transformere sig fra tilskuere til forandrings-aktører. Medindflydelsen er begrænset til forhandlinger hen over de enkelte handleplaner – handleplanernes overordnede målsætning om at flytte den enkelte står ikke til forhandling.

Sennett formulerer en fundamental kritik af de moderne velfærdsamfunds forholdene sig til de udgrænsede, hvor fraværet af anerkendelse og respekt for det anderledes konditionerede er helt central. Den samfundsmæssigt sociale udfordring til, hvordan det lige forholder sig til det ulige, tages ikke op til politisk eller praktisk overvejelse i de integrationspolitiske initiativer. Borgere, medarbejdere og institutioner har ikke fået bedre muligheder for respektfuld forholdene sig til det, som er ulige, uens med verden, anderledes eller dårligere konditioneret til et liv i arbejdssamfundets strukturer. Aktiviteter i den anden virkelighed har det ideologiske og praktiske mål at komme så tæt på et almindeligt liv som muligt. Nogen egentlig overskridelse, reduktion eller accepterende relation til virkelighedsgabet er der derimod ikke tale om – de indre spændinger i forholdet mellem normalitet og afvigelse er uændrede – de udskilte grupper er som hovedregel stadig udskilte, ligesom der stadig udskilles og udfases mennesker fra den første virkelighed. De kritiske spørgsmål, som selve eksklusionen stiller til normalitetskravet, får ikke mulighed for at slå rod eller blive undersøgt. Integrationspolitikken gennemgribende teknikker på alle livsområder i den anden virkelighed efterlader ikke mange muligheder for usædvanlige liv på usædvanlige vilkår.

I 70'erne talte man om 'et ideologisk tryk på de arbejdsløse', hvor trykket i den samfundsmæssige debat lå på skyldsspørgsmålet (Institut for socialmedicin m.fl.; 1979). Det var legitimt at stille spørgsmålstejn ved, i hvilken grad de arbejdsløse reelt var uden mulighed for ansættelse.

Det ideologiske tryk på den anden virkelighed kan i dag tilføjes et fleksibilitets- og aktivitetstryk. Det ideologiske krav til den anden virkelighed er at fremvise øvelser og aktiviteter med et skin af normalitet. Arbejdet med at fremvise aktivitetsevne og integrationsvillighed har helt konkrete praktiske implikationer for realiteterne i den anden virkelighed. At være udstødt er blevet et arbejde i sig selv. Tidligere tiders fordomme om de arbejdsløses livsstil på sofaen falder på gold jord i en tid, hvor aktivitetshuse, aktiveringsfabrikker, jobcentre og vejledningsforløb tegner sig for en hel industri, der ernærer sig ved at implementere integrationspolitikken og udvikle praktiske svar på integration.

Aktivlinien tilbyder den enkelte nye muligheder for at kvalificere sig til konkurrencen om de jobs, der er at få. Aktivlinien og integrationspolitikken kan imidlertid også anskues som et ideologisk projekt, der implicerer disciplinering til fleksibilisering: Den anden virkelighed er i sig selv blevet et fleksibilitetsfremmende system, hvor man skal kunne sno og dreje sig, omstille, udvikle, tilpasse og kvalificere sig. Også på dette område holdes den anden virkelighed i pulsslag med den første. Aktivliniens fremrykning af aktiveringstidspunkt, arbejdsformidlingens pligt til at udfærdige handleplaner og etablere en fortløbende række af aktiveringsprojekter, vejlednings- og afklaringsforløb er praktiske svar på den anden

virkeligheds krav om personlig udvikling, forandringsparathed og fleksibilitet – på linie med udviklingen i arbejdslivet. Livet i den anden virkelighed og den smidighed, der må opøves for at begå sig i denne realitet, er i sig selv en prækvalificering til det fleksible lønarbejde. Det man kvalificerer sig til i den anden virkelighed, er imidlertid retten til at modtage sociale ydelser og ikke opretholdelsen af et lønarbejde.

Oscar Negt har en interessant betragtning af noget nyere dato om de arbejdsløses forhold og forholdene sig til forholdene;

Kun en udvej er gangbar: At mennesker begynder, efter forholdende, som forholdende nu engang er, at bøje og krumme sig, for overhovedet at overleve. Når forholdende ikke ændre sig, må mennesker rette alle kræfter mod, at bevæge sig med størst mulig fleksibilitet inden for forholdende. Det er en af grundene til, at næppe noget begreb i de sidste 20 år, er blevet udfoldet med sådan tryllekraft, som fleksibilitet. (Negt 2001; s.260 – vores oversættelse)

Fleksibilitets-begrebets tryllekraft og evne til at trænge ind i både konkrete og bevidsthedsmæssige forhold som et sært almægtigt princip for vor tid, er paradoksalt nok ikke bestemt af muligheder og bevægelighed i de objektive forhold, men af menneskers afmagt over for forholdende.

Integrationspolitikken bidrager både som ideologi og praksis til dette paradoks. Normalisering og ensretning af menneskers muligheder for at leve mangfoldige liv er en frodig grobund for det fleksible selv, som påtager sig at omdanne og forme egen eksistens i overensstemmelse med realiteten af forholdende. I en kultur, hvor selv åbenlyst usædvanlige og anderledes konditionerede mennesker i ringe grad kan leve et usædvanligt liv, er det vanskeligt at fastholde den voksende kapacitet til at afskaffe elendighed og mangfoldiggøre mulighederne for, hvordan livet kan leves. Flexibilitets begrebets fortryllende magt fastfryser i mere end en forstand forholdende som forholdende er.

Forskningsspørgsmål mellem realitet og bevægelse

Der er kritiske eller vanskelige aspekter ved hverdagslivet i både den første og den anden virkelighed. Hvor de i den første virkelighed har at gøre med at fastholde eller forbedre egne vilkår for job, job berigelse og berigelse af den frie tid, har det i den anden virkelighed at gøre med materiel deroute, fremtidige jobchancer og at fastholde myndighed i relationene til myndighederne. Forhandlinger og dialog om egne muligheder og goder foregår i to umiddelbart forskellige realitets-sfærer. Lønarbejdernes realitets-sfære afgrænses af arbejdsgivere og fagforeninger, mens de udgrænsedes realitets-sfære afgrænses af socialkontorer, revalideringscentre og a-kasser. Den realitetsmægtighed, som lønarbejderen konfronteres med, er direkte begrundet i markedskrav, mens realitetsmægtigheden for de udgrænsede præsenterer sig mere diffust i form af villighed til at orientere sig mod arbejdsmarkedet, som ofte optræder i skikkelse af systemet.

Uanset om realitetsmægtigheden træder frem af jobkonsulentens opfordring til at deltage i afklarende vejledningsforløb eller arbejdsgiverens opfordring til at afprøve nye samarbejdsformer, er de moderne realiteter i arbejdsmarkedsdynamikken bundet op på sammenlignelige krav om at fremvise fleksibilitet og forandringsvillighed. I den forstand er realitets-sfæren mellem den første og den anden virkelighed væsensforskellige i den daglige praksis, men påfaldende ens i opfordringen til bevidsthedsmæssig udvikling af selvet i overensstemmelse med den fleksible arbejdsmarkedsudvikling.

Produktionsoffentligheden dominerer og afgrænser variationen i offentligt anerkendte aktiviteter og initiativer, og det er inden for disse rammer, at både lønarbejdere og udgrænsede må krumme og bøje deres vilje, væren og handlen.

Grænserne for vilje, væren og handlen er ikke mere stækket, end at der også udspiller sig en række sociale og mangfoldiggørende velfærdsprojekter og initiativer inden for rammerne af denne offentlighedsorientering. Regulerings- og tilskudsmuligheder i forlængelse af virksomhedens sociale ansvar og det rummelige arbejdsmarked har således bidraget med en række projekter, som er kommet de udgrænsede til gode i form af ansættelse på særlige vilkår eller med særlige indslusningsmuligheder. Det ser imidlertid ud til, at de gode intentioner og initiativer støder mod produktionsoffentlighedens egen logik. I en større anlagt undersøgelse af det sociale ansvar på 2.355 danske virksomheder, spørger Helle Holt til virksomhedernes holdning til socialt ansvar i fremtiden. Generelt tilkendegiver virksomhederne stor vilje til at påtage sig mere socialt ansvar i fremtiden - der er imidlertid et væsentligt forbehold;

Det eneste alarmerende ved tilkendegivelsen er, at stort set alle er enige i, at det på grund af udviklingen på virksomheden er blevet vanskeligere at fastholde medarbejdere, der ikke er i stand til at yde en fuld arbejdsindsats. Når dette er en generel betragtning, er der grund til bekymring, idet det betyder, at det er blevet vanskeligere at finde plads til personer, der står i fare for at blive marginaliseret, eller som er udstødt fra arbejdsmarkedet. (Holt; 1998, s.96)

Udviklingen på virksomhederne går altså, ifølge virksomhederne selv, mod mindre rummelige arbejdsbetingelser. Virksomhedernes forhold til social marginalisering og socialt ansvar spidsformulerer problematikken; fastholdelses- og integrationsinitiativerne er ikke substantielt rettet mod arbejde og organisation og rører ikke ved den logik, som dominerer virksomhedsdriften.

I dette studie er vi optaget af, hvad der foregår – og kan bringes til at foregå på grænsen til de afviste realitetsmuligheder. Det vil sige aktiviteter, som i en eller anden form kan åbne eller bevæge de forhold, som reproducerer og ensretter arbejdsmarkedsudviklingen og øger risikoen for udgrænsning. Den arbejdsontologiske analyse og beskrivelsen af udgrænsningens dynamik, som er omdrejningspunkterne i dette kapitel, belyser en række vanskeligheder, som ikke uden videre lader sig åbne eller løse. Hvordan kan arbejdets genstandsmæssige og sanselige dannelseskarakter stimuleres på et arbejdsmarked, som

ikke prioriterer koncentration? Hvordan kan den neurotiske ængstelse i kulturen dæmpes i et arbejdssamfund, hvor usikkerhed og fleksibilitet er et livskraftigt grundlag? Og hvordan kan den virkelige fare for at blive udstødt begrænses eller bekæmpes?

Hvad vi således ønsker at undersøge, er bevægelser som modsætter sig, nuancerer eller irriterer den dominerende ensretning af det fleksible arbejdsliv og adresserer udstødningstematikken som andet og mere end et spørgsmål om personlig udvikling. Her er det imidlertid vanskeligt at sige noget fremadskuende ud fra teoretisk analyse alene, hvorfor vi forsøger at løfte denne udfordring gennem konkrete samarbejder med mennesker i og uden for det ordinære arbejdsmarked.

Det er dette samarbejde mellem forskere og deltagerkredse, som vi benævner 'Fantasi og rummelighed'. Samarbejdet tog sin begyndelse i November 2000 og er i 2004 stadig vitalt – og har følgelig fortsat udfordringer at løfte. Samarbejdets karakter, resultater og status som aktionsforskningsprojekt vil blive præsenteret yderligere i de følgende kapitler. Her er det de teoretiske og praktiske udfordringer til 'Fantasi og rummelighed', som præsenteres tematisk fulgt af tre centrale forskningsspørgsmål, som denne afhandling vil forfølge.

Det første tema har at gøre med vanskelighederne i at fastholde *arbejdets genstandsmæssige og sanselige dannelseskarakter* i det konkrete arbejde. Hermed forstår vi vanskelighederne ved at fastholde selve arbejdsaktiviteten – den konkrete bearbejdning og resultaterne heraf som organiserende princip for udviklingen af det konkrete arbejde, modsat organisatoriske og strukturelle forhold *omkring* arbejdet som tillægges hovedparten af udviklingspotentialet i moderne management. Det paradoks, som vi gerne vil berøre, er således relateret til Helle Holts pointe. Nemlig at der - trods initiativer til at øge rummeligheden på arbejdspladserne - synes at blive mindre og mindre rum til de særegne. Holts undersøgelse peger mod et kritisk knudepunkt i arbejdsmarkedsudviklingen; spørgsmålet om hvorvidt fleksibel specialisering er kompatibelt med social rummelighed, diversitet og et fremadskridende velfærdsprojekt?

Hvor arbejdspladserne specialiserer sig, skabes der vanskeligere betingelser for at føje sammen, hvad der er blevet adskilt. Fleksible specialiserede arbejdsprocesser lider på en ejendommelig måde både af mangel på fordybelse og mangel på bredde og variation. Det spørgsmålstegn, som Marie Jahoda stiller til *kvaliteten* af arbejdets erfaringskategorier sammenholdt med Sennetts spørgsmål om *Hvem i dette samfund behøver mig?*, stiller i denne sammenhæng aktuelle udfordringer til det fleksible arbejde. Hvad er egentlig kvaliteterne i det moderne lønarbejde, når det kommer til faglighed, samfundsmæssig nytte, tryghed og fremskridtstro?

Forskningstemaet, som retter sig mod arbejdets genstandsmæssige og sanselige karakter, har vi givet et praktisk og konkret udtryk i forskningsspørgsmålet; *hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud – der ikke producerer udstødning?*

Med 'social bæredygtig arbejdsplads' forstår vi en arbejdsplads, som ikke producerer social udstødning. Arbejdsspørgsmålet er således en konkret og praktisk udfordring til deltagergrupperne i 'Fantasi og rummelighed' om at lede efter, hvad der kan føje social rummelighed og arbejdspladsudvikling sammen. Den socialt orienterede tolkning af *rummelighed* pointerer muligheden for diversitet, i måden hvorpå arbejdet udføres. Dette rummelighedsbegreb adskiller sig på ét væsentligt punkt fra hovedparten af de rummelighedsinitiativer, der er i spil på virksomhedsniveau; trykket ligger på bredde og forskellighed i arbejdets udførelse – ikke på en række af særlige vilkår, som kan integrere eller fastholde mennesker på arbejdsmarkedet uden at røre ved socialt marginaliserende arbejdsprocesser. Det nye ved denne måde at tænke rummelighed er således at undersøge, om selve arbejdet og arbejdsprocesserne kunne udvikles i overensstemmelse med diversiteten i kompetencer, konditioner og ønsker til arbejdslivet. Titlen 'Fantasi og rummelighed' sigter mod dette indvendige forhold mellem fantasifuld udvikling af arbejdsprocesser og udvidelse af de konkrete rum for mangfoldige måder at opretholde et arbejdsliv.

Det andet tema har at gøre med *polariseringen mellem den første og den anden virkelighed*. Oskar Negts teori om en indre forbindelse og reproduktion af de to virkeligheder og påpegnings af ængstelsens blokerende betydning for bevægelser af samme dynamik, er en væsentlig inspiration for det metodiske design i 'Fantasi og rummelighed'. Når arbejdsløsheden og risiciene for udstødning stiller sig i vejen for fantasifuld udvikling af de nuværende former for arbejde og social organisering, er det nødvendigt at arbejde praktisk og politisk med at overkomme blokeringerne. De første skridt mod at overkomme blokeringen er overhovedet at etablere dialog mellem de to virkeligheder – de næste at undersøge, om der kan skabes forbindelser eller sammenhænge mellem erfaringer og ønsker fra arbejdsliv og fra kanten af arbejdsmarkedet, som kan udgøre et fælles praktisk og politisk projekt. Temaet om polarisering mellem den første og den anden virkelighed har vi givet en metodisk drejning og et praktisk udtryk i forskningsspørgsmålet; *Hvordan kan arbejdslivet udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet?*

Metodisk ligger trykket på at etablere dialog mellem medarbejdere og mennesker på kanten af eller udenfor arbejdsmarkedet, hvor erfaringer om arbejde og udstødning er omdrejningspunktet for praktiske forsøg på at formulere broer mellem arbejdsliv og udgrænsning. Det er en ny udviklings- og dialogpraksis, som efterspørges, hvor udgrænsedes erfaringer med udstødning bruges aktivt af arbejdspladserne i en forebyggende udviklingsproces. Udviklingsperspektivet i arbejdsspørgsmålet er således at dæmme op for udstødningstrusler og berige social rummelig udvikling af arbejdslivet.

Det tredje og sidste tema har at gøre med *ulighedens problem*. Richard Sennet præsenterer os for en skrap kritik af bureaukratiets uværdige klientgørelse, som henviser mennesker til at være tilskuere til egne hjælpebehov, og efterspørger institutioner, som kan både støtte og sikre indflydelse og autonomi.

Temaet om ulighedens problem handler i første omgang om overhovedet at opsøge vanskelighederne i at have et hjælpebehov og at anerkende, at de berørte er kyndige i netop afhængighedens mange facetter. I denne forstand retter temaet sig mod at styrke anerkendelse af de udgrænsedes virkelighed, kritik og drømme. På et mere praktisk niveau har det i første omgang handlet om at skabe et forum, hvor mennesker, som ikke vil være tilskuere til deres egne behov, får mulighed for at samles og udveksle erfaringer. Temaet har vi vendt til et metodisk og handlingsorienteret forskningsspørgsmål: *hvordan kan udgrænsede blive deltagere i udformningen af arbejdsmarkedspolitik og regulering?*

Vi indfører her en bestemt orientering mod arbejdspladserne, hvor de politiske visioner om *plads til alle* kobles med et deltagerperspektiv på dem, der endnu ikke er plads til. Vanskelighederne i, hvordan det lige forholder sig til det ulige, er således ikke her et abstrakt eller institutionelt anliggende, men et anliggende for deltagerne i 'Fantasi og rummelighed' med en genstandsmæssig krog i idéen om socialt rummelige arbejdspladsforhold.

Forskningsspørgsmålet indeholder flere udfordringer. For det første er det en praktisk udfordring overhovedet at samle en gruppe af mennesker på kanten af eller udenfor arbejdsmarkedet, som ønsker at være deltagere i udviklingen af et sådan projekt. Det er en tilsvarende udfordring at finde en arbejdsplads eller en gruppe medarbejdere, som ønsker og kan deltage. For det andet præsenterer forskningsspørgsmålet arbejdsmarkedspolitik som et politisk og praktisk projekt, der kan udvikles gennem de udstødte og udsattes erfaringer, og tilstår hermed en indflydelse på forlods som rettelig skal tilkæmpes og afprøves. Som sådan er forskningsspørgsmålet egentlig også en udfordring til den instrumentelle logik, der søger at fremme et socialt medansvar gennem statslige tilskudsmuligheder, men i ringe grad tematiserer den ulighed, som *særlige vilkår* understreger. Den tredje og afgørende udfordring i forskningsspørgsmålet er spørgsmålet om, *hvordan* udgrænsede kan få indflydelse på udviklingen af socialt rummelige arbejdspladser. *Hvordan* dannes en gruppe, som kan tale med de udgrænsedes stemme? *Hvordan* inddrages denne stemme i dialoger om socialt rummelige arbejdspladser? *Hvordan* etableres nye dialoger – og *hvordan* kan sådanne dialoger skabe nye typer af handlinger og udviklingsretninger?

Udviklingen i aktionsforskningsprojektet 'Fantasi og rummelighed' er et udtryk for de praktiske bestræbelser på at arbejde med *hvordan*.

Vi har i dette kapitel fokuseret på vanskelighederne for et myndigt liv i eller uden for arbejdet. Det tre forskningsspørgsmål;

- *Hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud – der ikke producerer udstødning?*
- *Hvordan kan arbejdslivet udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet?*
- *Hvordan kan udgrænsede inddrages i udformningen af arbejdsmarkedspolitik og regulering?*

er alle knyttet op på et overordnet forsøg på at finde praktiske greb, som kan bevæge de konkrete former for liv og sociale organiseringer mod en mere myndig udvikling af arbejde og liv.

I de følgende kapitler vil vi redegøre for hvordan arbejdet med de tre forskningsspørgsmål har efterspurgt særlige metoder og budt på nye indsigter.

Endelig vil vi viderebringe de erfaringer, resultater og nye udfordringer, vi har kunnet kondensere i arbejdet med forskningsspørgsmålene i 'Fantasi og rummelighed'.

Kapitel 3

-

Forskning og social forandring

Fra den kritiske analyse og forskningsspørgsmålene i kapitel 2 bevæger vi os nu til de teoretiske og metodiske overvejelser om bevægelse og sociale forandringsprocesser. Til dette har aktionsforskningen vist sig særligt egnet, fordi denne forskningstilgang tager udgangspunkt i og fastholder bevægelse og sociale forandringsprocesser, som en del af metodologien og som en del af den videnskabsteoretiske baggrund.

Arbejde, bæredygtighed og aktionsforskning

I kapitel 2 tegnede vi op, hvordan de subjektive muligheder for at orientere sig i et fælles billede af samfund og kultur opløses i tilknytning til erosionskrisen. I den opskrivning af fleksibilitet, forandringsvillighed og omstillingsparathed, der følger i kølvandet på 'den fleksible kapitalisme', falder de subjektive og sociale muligheder for at orientere sig mod samfundsmæssige sammenhænge nedenunder, og den praktiske forbindelse mellem organiseringen af produktionen og samfundets fælles bedste synes at opløse sig.

Det menneskebillede, der produceres i forlængelse af 'den fleksible kapitalisme', svarer ifølge Negt til billedet af **det alsidigt disponible menneske**, der er *totalt fleksibelt, når som helst parat til at bryde op med livsforhold, der har slået rod, for at føje markedets mekanismer* (Negt; 1997). Det moderne arbejdsmarked er blevet en usikkerhedens markedsplads, hvor det er vanskeligt at kvalificere sig til eller sikre sig en stabil og fremadskridende arbejdslivfortælling. Ifølge Sennett kan den fleksible kapitalisme ikke give *nogen retningslinier for, hvordan man lever et almindeligt liv* (Sennett; 1999, s. 166). Den enkeltes evne til at 'tyde verden' eroderes, idet der ikke etableres reelle forbindelser mellem den enkeltes liv og den samfundsmæssige udvikling. Arbejdsmarkedet tilbyder i ringe grad subjektive dannelseskategorier, men retter i stedet opmærksomheden mod udvendige kvalifikationskategorier, der er flygtige og fragmenterede i deres udformning: Hvad der er godt at vide i dag, er ikke nødvendigvis det, der efterspørges i morgen. Samtidig forøger denne udvikling frygt og risici for at miste status, job og eksistensgrundlag. Hvad enten der er tale om lønnet arbejde, aktivering eller arbejdsløshed, synes eksistensgrundlaget at være sat under nyt pres af kravene til det fleksible selv (kapitel 2). Den samfundsmæssige rigdomsproduktion er så at sige i mindre og mindre grad afhængig af levende arbejdskraft, hvilket afsætter sig som individuel og kollektiv orienteringsusikkerhed omkring spørgsmålet: Hvem i dette samfund behøver mig? Det alsidigt disponible menneske sættes under pres i sin relation til egne evner, egne erfaringer og eget hverdagsliv og underkastes i stigende grad til ekspertdefinerede udviklings- og løsningsforslag. Erkendelserne af hvordan bestemte hverdagsproblemer eller konflikter, som man lider under og måske er fikseret til, er formidlet og indskrevet i en større sammenhæng vanskeliggøres, fordi der samfundsmæssigt set mangler rum og forestillinger om, hvordan sådanne erkendelser kan bringes i spil (Nielsen; 1997, s. 306).

Feltet omkring arbejde og udstødning er præget af denne type vanskeligheder. De samfundsmæssige forbindelser mellem arbejde og udstødning oversættes i stigende grad til et spørgsmål, der handler om forholdet mellem individ og villighed (kapitel 2). At arbejde og udstødning er to sider af samme samfundsudvikling falder så at sige nedenunder i dette fokus.

Ikke mange steder tilbydes offentlige rum for diskussionen af, at den stadige polarisering af arbejdsmarkedet er bundet til de samfundsmæssige strukturer og med de tvetydigheder og ambivalenser, der er forbundet med arbejdets udvikling (Kapitel 2).

Gennem den analytiske empirisme¹⁵ kastes et interessant lys over de socialpatologiske dimensioner af livsverdenen for både arbejdende og arbejdsløse. Men en sådan analyse kan ikke bevæge tvetydighederne eller konkretisere forandringspotentialerne overbevisende. Den analytiske empirismes registreringer kan blotlægge forskydninger i samfundsmæssige tilstande, som det eksempelvis var tilfældet i kapitel 2's analyse af arbejdsløshedens transformation og af arbejdslivets udvikling. Men sådanne analyser er meget lidt egnede til at skaffe viden om, hvordan samfundsmæssige problemer bevæges, og hvordan demokratiserende forandringer kan gennemføres. Samtidig er der en forøget risiko forbundet med den analytiske empirisme, der har at gøre med en stadigt stigende ekspertkultur. Når ekspertkulturens udsigelser og analyser præsenterer sig som samfundsmæssige sandheder, er der en forøget risiko for, at disse analyser placerer sig i realitetsmagtens position og reproducerer samme samfundsmæssige skævheder og forskydninger, som de havde til formål at afdække. Analyserne kan tendentielt fastholde stivnede forhold mellem aktører og sociale strukturer og fastholde den ekspertproducerede videns dominans over hverdagerfaringerne (Nielsen, 1996, s. 336). Men samtidig kan denne type vidensproduktion påpege forskydningerne og stille skarpt på problematiske samfundsmæssige forhold. Den kan ikke løse, udfolde og i praksis gennemføre gestaltninger af nye fremtider. *Den kan advare* (Nielsen, 1996, s. 338).

Aktionsforskningen går ind i denne problematik ved at lægge vægten på forskning i forandring. Metodisk er aktionsforskningen således ikke et spørgsmål om at måle de samfundsmæssige forskydninger, men i højere grad et spørgsmål om, hvordan konflikter, lidelser og ambivalenser, der er på spil i disse forskydninger, kan bringes i bevægelse, og hvad denne bevægelse ender med at gestalte. Aktionsforskningen har sit udspring i forandringen og dermed i udformningen af potentielt nye fremtider. Aktionsforskningens historiske udvikling og nutidige status vender vi tilbage til senere i kapitlet.

Metodisk defineres 'Fantasi og rummelighed' inden for aktionsforskningens ramme. Erkendelsesinteressen i projektet ligger i bevægelserne af forholdet og formidlingerne mellem arbejde og udstødning og ikke i forhold til en analyse af figurens empiriske omfang. At forholdet mellem arbejde og udstødning synes fastholdt i en adskillelse, der reproduceres gennem den samfundsmæssige udvikling, bliver således ikke dokumenteret, ud over den kritiske analyse i kapitel 2. Den bliver i højere grad bevæget igennem projektets praktiske greb.

---

¹⁵ Hos Kurt Aagaard Nielsen præsenteres den analytiske empirisme, som en samlebetegnelse for videnskabsformer, der ikke er aktionsforskning. Den *sigter mod at registrere forskydninger mellem stationære tidspunkter* (Nielsen; 1996, s. 336). Den analytiske empirisme dækker således over videnskabelse, der gennemføres som statiske blik eller optegnelse over virkelighedens tilstand.

I kapitel 2 optegnende vi projektets forskningsspørgsmål som værende:

- *Hvordan kan arbejdslivet udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet?*
- *Hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud, der ikke producerer udstødning?*
- *Hvordan kan udgrænsede deltage i arbejdsmarkedspolitiske reguleringer?*

De tre forskningsspørgsmål tager udgangspunkt i figuren om arbejde og udstødning, men skal alle besvares gennem et samspil mellem forsker og projektets aktører. Der er ikke tale om, at projektets aktører skal hjælpe forskerne med at besvare spørgsmålene gennem forskellige kvalitative analyser. Der er i højere grad tale om et produktivt samspil, hvor aktørerne og forskerne udvikler praktiske udkast til samfundsmæssige formidlinger mellem arbejde og udstødning. Opfordringen til at skabe praktiske udkast er forankret i et arbejde med at undersøge og forfølge nye fremtidige veje for udviklingen af arbejdslivet. Derfor er projektets aktører ikke defineret ud fra deres status som eksperter på forskellige områder, men i forhold til deres praktiske erfaringer fra egne livssammenhæng med at være arbejdsløs, medarbejder, ekspert og forsker. Udgangspunktet for 'Fantasi og rummelighed' er at undersøge, hvordan demokratiske, sociale samarbejder omkring arbejdslivet kan forstås som en del af samfundsmæssige forandringsprocesser, og hvordan arbejdere, udstødte, forskere og eksperter kan samarbejde om at formidle og bevæge forholdet mellem arbejde og udstødning. Metodisk retter projektet sig mod rummelige arenaer, hvor kritik, utopi og begyndende prøvehandlinger kan udfolde nye skridt mod et rummeligt arbejdsmarked. Projektets rummelighedsopfordring retter sig således både indad og udad. Indad gennem opfordringen til i selve projektet at fastholde mangfoldighed og rummelighed i projektets eget forløb. Og udad i forhold til at søge efter alternative udformninger af social organisering, der potentielt kan bevæge det stivnede forhold mellem arbejde og udstødning.

Projektets rummelighedsopfordring har derfor et andet ophæng end traditionelle udformninger og tiltag mod det rummelige arbejdsmarked. Rummelighedsopfordringen i 'Fantasi og rummelighed' udgår fra den kritiske analyse af de samfundsmæssige forhold, der virker ind på forholdet mellem arbejde og udstødning, men samtidig fastholder denne opfordring blikket på udviklingen af alternative udkast, der kan bidrage til at bevæge samme kritikfigur. Med dette blik på rummelighedsbegrebet henter projektet inspiration fra bæredygtighedsbegrebet:

Bæredygtighedsbegrebet i 'Fantasi og rummelighed' er på mange måder en forskningsmæssig analysekategori. Vi har brugt bæredygtighed som en åbning ind i feltet gennem vore invitationer, her blev projektet præsenteret på følgende måde:

*Projektet om 'marginalisering, læring og arbejde' vil undersøge, hvordan en anden og mere **social bæredygtig** indretning af arbejdet og af hverdagslivet kunne se ud. Hvordan kunne livet have formet sig, hvis der havde været alternative veje at gå? Hvad er det, der trænger til at blive lavet om for at skabe balance i dagligdagen, sådan at både familieliv, arbejdsliv og samfundsliv opleves meningsfuldt og givende? (Kapitel 1: Om samarbejdet med GRUM)*

Kernen i projektet om marginalisering udgøres af bæredygtighedstanken: Kan man indrette arbejdspladser, virksomheder og lokalsamfundsliv på en sådan måde, at både arbejdsliv og lokalsamfundsliv er socialt og økologisk bæredygtigt ?(...) et sådant spørgsmål tror vi besvares mest meningsfuldt igennem medarbejdernes egne drømme, fantasier og erfaringer. Derfor vil vi gerne samarbejde med medarbejdere og fagligt valgte.(kapitel 1: Om samarbejdet med De valgte)

Bæredygtighedsbegrebet sættes i begge præsentationer op som en måde at gribe ind i indretningen af arbejde og hverdagsliv. Bæredygtighed sættes op som et orienteringspunkt for en alternativ tilgang til udviklingen af forholdet mellem arbejds- og hverdagsliv og som en alternativ måde at diskutere balancen mellem arbejde, virksomhed og lokalsamfund på. Bæredygtighed er i projekt 'Fantasi og rummelighed' en analysekategori og en praktisk ansproing af behovet for alternative udviklingsarenaer.

Bæredygtighedsbegrebets funktion i 'Fantasi og rummelighed' er at åbne for forbindelsen til det samfundsmæssige på en anden måde, end den fleksible udviklingslogik tillader. I 'Fantasi og rummelighed' introducerer vi bæredygtighedsbegrebet med en bestemt funktion for øje, der lægger sig tæt op ad Olsén et al:

Det skal kunne udtrykke den utilfredshed, der eksisterer i samfundet i forhold til miljømæssige og sociale følger af den økonomiske vækstproces, og det skal være positivt orienteringspunkt for rigdom og velfærd, der opstår af menneskers produktive vækst (Olsén et al; 2003, s. 264)

Der er således tale om et bæredygtighedsbegreb, der kan danne rammen for en social og kulturel orienteringsproces, der kan imødekomme den samfundsmæssige kritik, som udgår fra livssammenhængen, men samtidig holde fast i de forestillinger, drømme og ønsker, der udspringer af samme. Bæredygtighedsbegrebet udgår på denne baggrund fra det, vi tidligere har omtalt som erosionskrisen. En krisetilstand, hvori den samfundsmæssige betydning af arbejdet i stigende grad løsnes fra velfærdsperspektivet. Det er ikke længere entydigt, at den enkelte bidrager til den samfundsmæssige rigdom gennem arbejdet, men det er heller ikke længere entydigt, at den enkelte får del i den samfundsmæssige rigdom, hvis man ikke længere kan arbejde.

Bæredygtighedsbegrebet er en måde at fastholde forholdet mellem arbejde og samfund. Også andre fastholder arbejdet som en central del af bæredygtighedsbegrebet. I en kritik af arbejdsbegrebets fravær i bæredygtighedsdiskussionerne skriver Hvid og Lund således:

Work is essential for sustainable development due to work's active, creative and developing nature (Hvid og Lund, 2002, s. 1)

I deres arbejde beskriver Hvid og Lund, hvorledes arbejdet på en gang er det, der udvikler og undergraver den samfundsmæssige bæredygtighed. Arbejdets betydning for bæredygtig udvikling understreges som en del af en virksomhedsbåret bæredygtighedsstrategi. Samtidig understreges det, at en sådan bæredygtighedspolitik ikke kan fremdrives uden en samfundspolitisk opbakning. Forfatterens analyse rammer meget præcist ind i den diskussion af bæredygtighed, der har størst bevågenhed samfundsmæssigt set. Spørgsmålet er, om samfundsmæssig bæredygtighed overhovedet kan knyttes meningsfuldt op som et udviklingsmål, snævert forbundet med den enkelte virksomhed?

Henrik L. Lund har i sit ph.d. forløb fulgt det såkaldte DBA Projekt ('Den bæredygtige arbejdsplads')¹⁶. DBA projektet har arbejdet målrettet med at fremme samfundsmæssige bæredygtighedsinteresser, hvor perspektiver på arbejdslivets kvalitet og medarbejderparticipation begge er formulerede og aktive markører for projektets visioner. I sin sammenfatning til afhandlingen konkluderer Lund:

DBA-projektet rummer generelt mange erfaringer, der betyder, at man må forholde sig særdeles kritisk til ideer om at gøre de enkelte virksomheder til horisont for fagpolitisk arbejde, der har til hensigt at varetage samfundsmæssige bæredygtighedsinteresser. (Lund 2004a; s.29)

DBA-projektet indeholdt desuden en række tværgående netværksarenaer, hvor Lund identificerer anderledes potentialer og virksomhedsoverskridende perspektiver for samfundsmæssig bæredygtighed (ibid. s.30). En yderligere konklusion i Lunds analyse af projektet er, at på trods af projektets udgangspunkt om at skabe bæredygtighed gennem øget medarbejderinddragelse, ser det ud til, at medarbejderinddragelsen i sig selv er et mål for bæredygtighed (Lund; 2004c, s. 82).

Det kunne altså se ud som om de samfundsmæssige bæredygtighedsbestrebelse ikke i sig selv kan indrammes gennem en øget medarbejderdeltagelse. I stedet ser det ud til, at medarbejderdeltagelse i sig selv udgør en væsentlig del af bæredygtighedstematikken. Skal samfundet udvikle sig i en bæredygtig retning, må medarbejderne have indflydelse på egne arbejdsvilkår gennem øget autonomi, øget demokratisering af produktionen og øget mulighed for dialogiske rum for udvikling af arbejdet (Hvid og Lund; 2002). Dette perspektiv tilfører ny viden til bæredygtighedsbegrebets mulige forankring som orienteringspunkt for samfundsmæssig udvikling.

Bæredygtighedsbegrebet i 'Fantasi og rummelighed' er i dialog med disse åbninger. Når vi alligevel ender med at forholde os en smule skeptiske, handler det som beskrevet i kapitel 2 om produktionsoffentlighedens repræsentation som realitetsmagt. Øget demokratisering af produktionstilrettelæggelsen bremses i langt de fleste tilfælde af virksomhedens økonomiske

---

¹⁶ DBA-Projektet var iværksat af LO Danmark og omfattede 15 virksomheder. Projektet forløb over en 3-årig periode. Der kan læses mere om projektet i Lunds afhandling fra 2004 (Lund; 2004a, 2004b, 2004c)

rationalitet. Det skal kunne betale sig på bundlinjen! Der er derfor sjældent tale om en indflydelse, der rækker ud over den daglige organisering af arbejdet og ind i de produkter, der tilvejebringes. Det vi gør, og det vi laver, adresseres sjældent i virksomhedernes bæredygtighedsbestræbelser. Medarbejderne kan få indflydelse på den måde tingene gøres på, men om det er de rigtige ting, der gøres, er vanskeligere at tematisere som en del af en øget medarbejderindflydelse.

Bæredygtighedsbegrebets potentialer som orienteringspunkt stiller sig imidlertid op i forhold til de metodiske og videnskabsteoretiske overvejelser, der knytter sig til udviklingen af projektets praktiske greb. Derfor vil det efterfølgende sigte mod en aftegning af, hvordan socialvidenskabelig forskning kan bidrage til en ændret samfundsmæssig praksis, der går i retning af mere bæredygtige forhold. Udgangspunktet er bevægelse af sociale organiseringer i samfundet, og det rækker således ind forsøget på at ændre den samfundsmæssige praksis i forholdet mellem arbejde og udstødning. I 'Fantasi og rummelighed' tages udgangspunkt i aktionsforskningen, derfor foregår de efterfølgende diskussioner med udgangspunkt i denne forskningstradition.

Aktionsforskningens historie

– inspirationen fra Skjervheim og Lewin

Historisk har aktionsforskningen været en modreaktion på og en kritik af samfundsvidenskabernes overtagelse af naturvidenskabens objektivistiske kundskabsideal og positivistiske forskningsmetoder. Indenfor den filosofiske tradition blev diskussionerne drejet i retning af de *eksperimentelle arenaer*. Der er en række vanskeligheder i at eksperimentere indenfor human- og socialvidenskabernes. Opfattelsen af det *virkelige* som blot og bart *objekt* for forskningen og ikke som *menneskelig-sanselig aktivitet, bevægelse eller praksis*, synes at afstedkomme modsigelsesfyldte og problematiske forskningsresultater.

Hawthorneforsøgene er på mange måder det mest udtryksfulde billede på den objektivistiske metodes muligheder og begrænsninger indenfor det sociale felt. Hawthorneforsøgene dækker over en række forskellige forsøg og undersøgelser, gennemført i perioden fra 1924-33, på Western Electric-koncernens fabrik Hawthorne i Chicago¹⁷. Det første forsøg i en længere forsøgsrække tog udgangspunkt i at undersøge, hvilken virkning lysforhold havde på trivselen, de såkaldte 'lysforsøg'. Forsøgene var bygget naturvidenskabeligt op. Gennem kontrollerede eksperimentopstillinger forsøgte forskerne at eliminere alle tænkelige indflydelsesfaktorer, således at man alene kunne måle på lysforholdenes betydning for trivsel og produktivitet. Det viste sig dog umuligt at kontrollere og isolere den sociale faktor. Enhver ændring af forholdene omkring medarbejderne synes at øge medarbejdernes produktivitet. Den væsentligste nyopdagelse i Hawthorne Eksperimenterne var således, at det var det totale eksperiment med opmærksomheden fra forskere og kontrollanter, der var det vigtige

---

¹⁷ Hawthorneforsøgernes udformning og konkrete betydning for arbejdslivsforskningen uddybes yderligere på www.solidaritet.dk og i Mayo; 1939, 1945, af nyere litteratur se Gillespie; 1993.

og ikke de enkelte forhold, der blev ændret. Dette er den såkaldte Hawthorneeffekt. Gillespie omtaler denne effekt som; *den effekt, der kommer af andre faktorer end de, der forsøgsmæssigt er opstillet for at opnå en tilstræbt effekt eller formuleret lidt mere kompliceret; de ikke-forventede effekter af ikke-eksperimentale variable i samfundsvidenskaben* (Gillespie; 1993). Trods ihærdige forsøg i sociologien og psykologien på at eliminere denne effekt og dermed opnå udsigelse om objektive forhold i den sociale verden, bliver der i tiden efter Hawthorneforsøgene stadig mindre tro på denne form for vidensdannelse inden for social- og humanvidenskaberne (Nielsen; 2001, s. 128).

Lewin

- participation og vidensformer

Kurt Lewin (Lewin; 1946) fik for alvor sat kritikken af de objektivistiske eksperimenter på dagsordenen ved at fastholde en praktisk orientering i socialvidenskaben. Kritikken handlede i høj grad om, at gabet mellem laboratorieforsøg og den virkelige verden var så stort, at procedurer skabt i laboratoriet ikke var værd at forfølge (Gustavsen; 1996). Laboratorierne var så at sige rensset for den kompleksitet, som realiteterne indeholder.

I Lewin's optik er det sociale felt præget af en ufærdighed, idet de sociale relationer altid er i udvikling og dannelse. Denne optik er siden benævnt 'teorien om det ufærdige' (Mathiesen, 1971), og i dette ligger kritikken af socialforskningens reduktionisme, når den kun interesserer sig for det, der er i observationsøjeblikket. At det sociale felt principielt er ufærdigt, betyder, at forskeren på en gang er forpligtet til at se det værende, men også at se det potentielle og mulige, der kan udspringe af det værende. Det handler ikke alene om at komme bagom i dybdeanalyser og fortolkninger, men i høj grad også om at fokusere på 'det, der kan blive'.

De forsøg, som Kurt Lewin selv gennemførte, lignede af ydre de objektivistiske laboratorieforsøg. De indeholdt elementer af stimulus-respons-målinger, men på samme tid indebar de også elementer af at træne og lære deltagerne (forsøgsgrupperne) demokratiske deltagelsesprocesser. Dette dobbelt-perspektiv er siden tolket som en begyndelse til dialogiske relationer mellem forsker og population og en grundlæggende normativitet i aktionsforskningen, der retter fokus på sammenhængen mellem demokratisering af forskningen og demokratisering af samfundet (Gustavsen; 1996 og Nielsen; 2001). Siden er disse tanker udviklet i den såkaldt *socio-tekniske tradition* inden for aktionsforskningen (Thorsrud og Emery, 1970, se senere). Hovedtanken i denne tradition var, at ny erkendelse kun for alvor kan opstå, når genstanden eller forskningsfeltet bringes i bevægelse eller forandring i et samspil mellem aktører og forskere. En væsentlig side af dette samspil tog udgangspunkt i partcipatoriske eksperimenter og samarbejdsforsøg. Der var således tale om spirende bud på et nyt vidensparadigme, som afløser for den klassiske videnskab.

Socioteknikken blev siden udviklet henimod aktionsforskning som grundlag for *problemløsning og konfliktløsning*, primært indenfor arbejdsmiljø- og arbejdslivsudviklingen, i form af den såkaldte dialogtradition. I dialogtraditionen bortfalder den eksperimentelle

dimension for i stedet at sigte på skabelsen af nye dialoger og netværksformer, der allerede er aftalt som den nye virkelighed. Dialogtraditionen er således praksis- og udviklingsorienteret, men den er ikke eksperimentel.

Aktionsforskningen er i socioteknikken i højere grad præget af loyalitet med aktionen end med teorien (Mathiesen, 1971). Det indebærer, at der i praksis fokuseres på at forøge deltagernes myndighed og produktivitet gennem træning i demokratiske deltagelsesprocesser, hvor horisonten forbliver inden for arbejdspladsen, organisationen eller lokalsamfundet. Forbindelsen til teoretiske nyudviklinger forbliver tilsvarende indenfor, hvad man kunne kalde 'lokalteoriudvikling', og der er ikke tale om egentlige sociale rekonstruktioner eller reformer på samfundsmæssigt niveau. Koblingen mellem den demokratiske forskningsproces og den samfundsmæssige demokratisering løsnes således i denne tradition, og den demokratikultur, der skabes inden for projekternes rammer, knyttes til organisationen eller det lokale. Demokrati tager form som et procesgreb, der nok imødekommer en form for organisatorisk demokrati i form af medbestemmelse og indflydelse, men ikke udfoldes som et eksemplarisk samfundsmæssigt forhold, og der røres ikke ved de samfundsmæssige diskurser. På denne baggrund knyttes også vidensbegrebet til praksissammenhængen eller det lokale, og det eneste 'almene' eller ikke kontekstbundne er i denne forbindelse metoderne (Gustavsen;1996). Traditionens fokus på organisationsmæssige forandringsprocesser vanskeliggør derfor forbindelsen til samfundsmæssige problemstillinger såsom bæredygtighed. Bæredygtighedsperspektivet kan medtages, hvis det formuleres inden for konteksten, men forankringen vender sig ikke mod den offentlige diskurs. Social bæredygtighed, og dermed problematikken omkring udstødning og marginalisering, kan alene bringes i spil, hvis de involverede aktører bringer det på banen. Så er spørgsmålet, hvem de involverede aktører er, og om disse aktører er i stand til at bringe social bæredygtighed ind som andet og mere end lokal skabelse af flere arbejdspladser og større arbejdspladsrummelighed?

Både socioteknikken og dialogtraditionen ligger delvist i tråd med teorier om 'The new production af knowledge', der er et nyere bud på en senmoderne kundskabsproduktion. Bag denne tilgang, der blev udviklet i starten af 1990'erne, står videnskabsteoretikerne Michael Gibbons og Helga Nowotny (Gibbons et al; 1994). 'The new production of knowledge' anfører, at det senmoderne samfunds stigende kompleksitet gør det uinteressant og umuligt kun at søge efter viden, der er universel. Gibbons og Nowotny står for et opgør med den stramme videnskabsorientering i klassisk forstand, hvor et bestemt sæt af ideer, værdier, metoder og normer, som kun kan skabes i videnskabelige miljøer, anses som vejen til sand og generel viden. Den stramme videnskabsorientering kalder Gibbons og Nowotny Modus 1.

Overfor modus 1 stiller de en vidensproduktion, der benævnes modus 2. Modus 2 tager udgangspunkt i forskningen i lokale kontekster. I modus 2 forskningen sættes en reflektiv vidensproduktion på dagsordenen og tidligere generelle sandhedskriterier erstattes af kriterier om 'robusthed'. Ny viden opstår ifølge 'the new production of knowledge' alene som lokal viden. Der skal ikke længere ledes efter 'sandheder' men i stedet efter lokal viden, der er skabt af en bred gruppe af aktører i den lokale kontekst, og på denne baggrund skabes

grundlaget for en robust udvikling i det lokale. Fornyelsen af de sociale strukturer skal ske gradvist gennem pragmatiske og komplekse forhandlinger mellem aktørerne. Forskernes rolle bliver at facilitere disse forhandlinger. Spørgsmålet er, om der er temaer, der ikke kan indfanges fyldestgørende inden for denne nye vidensproduktion?

Forholdet mellem arbejde og udstødning synes at være et tema, der har vanskeligt ved at lade sig tematisere inden for den nye vidensproduktion. Men fortolkningen af temaet er afgørende. Hvis forholdet forstås som et spørgsmål om at dæmme op for arbejdslivets sociale omkostninger gennem fastholdelse og integration, kan problemfeltet meningsfuldt indfanges af den nye vidensproduktion. Forstås forholdet derimod som et strukturelt samfundsmæssigt anliggende, som det er tilfældet i 'Fantasi og rummelighed', er det derimod vanskeligere at forestille sig, hvordan den ny vidensproduktion kan imødekomme problemstillingen.

Den ny vidensproduktion bringer en solid opmærksomhed til det lokalt specifikke, både hvad angår vidensformer og problemkomplekser. Modus 2 tænkningen er i udgangspunktet sympatisk, fordi det senmoderne samfunds stigende orientering mod det globale synes at give den lokale kontekst stadig mindre opmærksomhed og betydning. Alligevel synes dette fokus på den lokale kontekst at have sin akilleshæl netop i forholdet til det globale eller samfundsmæssige. For den ny videns fokus på den lokale kontekst synes på mærkværdigvis at lide under samme begrænsninger som det globale fokus. Hvor den globale orientering synes at udgrænse det lokale, så synes det lokale fokus i den nye vidensproduktion at udgrænse det samfundsmæssige perspektiv i det lokale. Det må bemærkes, at dette ikke er en tilfældighed eller udtryk for uopmærksomhed. Den ny vidensproduktion afgrænser sig meget bevidst fra i udgangspunktet at ville formulere udkast på samfundsmæssige forandringer. Forandringsperspektivet lægges i udgangspunktet på den lokale kontekst, hvad der sker siden hen står åbent. Dermed må den nye vidensproduktion forstås som en eksplicit afskrivning af f.eks. kritisk teori, hvis grundlag netop retter sig mod opfattelsen af samfundet som reificeret, og som et samfund med herredømme og social ulighed, men også som et samfund, hvori der findes omfattende utopiske orienteringer i kulturen. Den kritiske teori ønsker om at skabe en ny og grundlæggende demokratisk samfundsorden, gennem på den ene siden erkendelse af de samfundsmæssige reifikationer og på den anden at tage udgangspunkt i de utopiske orienteringer om et levende ikke fremmedgjort samfund, er ikke en del af den ny vidensproduktions videnskabsteoretiske fundament og dermed heller ikke en del af de praktiske forandringsperspektiver.

I 'Fantasi og rummelighed' rejses forholdet mellem arbejde og udstødning inden for kritisk teori. Dette har at gøre med opfattelsen af forbindelsen som et anliggende, der har samfundsmæssig klangbund og udspringer af samfundsmæssige og sociale udviklingsprocesser. Vi betragter med andre ord forholdet som en del af et samfundsmæssigt problemkompleks, der ikke umiddelbart kan løses programmatisk, men må løses gennem søgebevægelser mellem det særlige (lokale) og det almene (samfundsmæssige). At dette særlige ikke kan underlægges det almene, er således en opfattelse, 'Fantasi og rummelighed' deler med tænkningen bag den ny vidensproduktion.

Men at det særlige ikke er i dialog med det almene, kan vi ikke tilslutte os. Hvis projekter ikke problematiserer i hvilket omfang, det lokale eller særlige er forbundet med det almene eller samfundsmæssige, så forøges risikoen for at det lokale reproducerer samfundsmæssige skævheder eller reificeringer. Med andre ord – hvis den nye vidensproduktion ikke anerkender i hvilken grad, det lokale er underlagt den globale mainstream, og at denne globale mainstream ikke problematiseres – så kan projekter med lokale udgangspunkter vanskeligt blive til andet og mere end organisationsforandring i pragmatisk forstand.

Bæredygtighedsbestrebelse i en modus 2 tænkning kan ikke være en søgebevægelse mellem kritik og utopi, men kan alene bringes ind som en programerklæring, der forholder organisatoriske forandringsprocesser til pragmatiske erklæringer om bæredygtige udviklingsprocesser. Bæredygtighedsbegrebet låses så at sige i den globale forståelse af begrebet og bliver et spørgsmål om forhandling af risici og ikke et spørgsmål om en grundlæggende væstkritik og forestillinger om demokratiske omstillinger i samfundet (Sachs; 1998, 2001).

I 'Fantasi og rummelighed' retter vi således en særlig opmærksomhed mod begreber som *reifikation, det almene i det særlige og det muliges perspektiv*. Begreberne vil i det efterfølgende blive beskrevet og problematiseret med udgangspunkt i den norske filosof Hans Skjervheim, men også gennem en række af aktionsforskningens betydeligste traditioner.

Skjervheim

- reifikation og performativ handlen

I 1957 gik den norske filosof Hans Skjervheim kritisk ind i to specifikke områder af den objektivistiske forskning; refleksionen og forskerens rolle. Om refleksion skriver han:

Spørgsmålet er ikke om man skal reflektere eller ikke reflektere, men om vi reflekterer godt eller dårligt, om vi bliver stående i en blindgyde eller om vi kan finde vej ud af den blindgyde vi måtte være kommet ind i (Skjervheim, 2001 (1957) s. 163)

Kritikken rejses således inden for en epistemologisk ramme. For Skjervheim handler det om forskellen mellem at deltage og lade sig engagere på den ene side og konstatere og objektivere på den anden. Hvis man som forsker objektiviserer sin omverden, de andre og samfundet, så stiller man sig udenfor, og samfundet fremtræder derfor som noget fremmed for en, som man ikke deltager i eller ikke er i stand til at deltage i. Samfundet og de andre bliver med andre ord determinerede størrelser, som ubrydelige 'naturlove', der alene kan observeres som fakta. At fastholde forskningsfeltet, samfundet og de andre som fakta gør feltet ubevægeligt.

Forskeren er en del af samfundet og de andre og kan ikke undsige sig denne 'væren en del af'. Forskeren bærer engagementet i sig. Herom skriver Skjervheim:

Vi kan ikke vælge at være engagerede; i og med at vi er i verden, er vi altid engagerede i et eller andet. Engagement er en grundstruktur i den menneskelige tilværelse (Skjervheim; 2001 (1957) s. 81)

Det, vi kan vælge, iflg. Skjervheim, er altså ikke, om vi er engagerede eller ej men i højere grad, hvad vi lader os engagere i. Forskeren kan således ikke undlade at engagere sig i feltet og dermed påvirke feltet, det, han kan vælge, er, om han tager sit eget engagement alvorligt. For den tyske filosof/sociolog Rudolf zur Lippe adresseres samme problematik i udtrykket *action is part of life itself* og *awareness is part of life, not about life* (zur Lippe; RUC, 2003¹⁸). Forskerens engagement eller påvirkning af feltet kan derfor ikke udelades. Spørgsmålet er, hvordan forskeren vælger at håndtere og integrere dette i sin forskning?

Det er ikke nok, at forskeren er sig bevidst om sin fremtræden, men at denne bevidsthed også omfatter fremtrædelsens indreniveau, altså den påvirkningskraft denne ydre fremtræden har i forhold til de indre dynamikker. Indvendingen er, at det *performative element* i relationen mellem forskeren og feltet ikke tages ind i forskningsprocessen. Det performative element, eller det forandringsorienterede element i interaktionen mellem forsker og felt, som har at gøre med at begge deltager i en dialog, der er i bevægelse i kraft af deres engagement i dialogen, får ingen plads i undersøgelsesrammen.

For at løse disse vanskeligheder må vi gribe tilbage til aktionsforskningen og aktionsforskningens særlige opmærksomhed på det performative samspil mellem forsker og deltager. Vender vi tilbage til Skjervheim, må relationer mellem mennesker altid bygge på en treleddet relation mellem: den anden, mig og sagsforholdet (Skjervheim, 2001 (1957)). Forskeren er således altid indskrevet i den samme figur som aktørerne og kan ikke stille sig neutralt, idet mellemmenneskelige relationer ikke er neutrale men altid baseret på værdiforudsætninger, som skal gøres aktive (Nielsen; 2004). Relationen til andre mennesker må således bygge på opfordringer til at gøre noget, at man vil noget sagsmæssigt med den anden, ellers opløser relationen sig til kunstige konstruktioner af virkeligheden alene skabt for, at forskeren skal kunne bedrive sin forskning.

En del af den analytiske empirisme har netop karakter af beskrivelser og analyser af eksisterende forhold baseret på empirisk dataindsamling. Det er forskning, der forsøger at 'tage temperaturen' på udvalgte sagsområder ved f.eks. at konstruere et spørgeskema, iscenesætte en interviewsituation eller foretage statistiske indsamlinger af data. Sådant forskning kan tilvejebringe dokumenteret overblik eller en indsigt i et område, som er defineret af spørgsmål eller data udstukket af undersøgelsesrammen. Sådant forskning kan *advare*, men den rummer samtidig en risiko for at reproducere samfundsmæssige forhold som værende uden for demokratisk bevægelse eller forandringsmuligheder.

---

¹⁸ Rudolf zur Lippe afholdt i oktober 2003. Oplæg på Dansk aktionsforskningsnetværks årlige aktionsforskningskonference

Dette kan eksemplificeres med netop problemfeltet i 'Fantasi og rummelighed'. Hvis forskningen betragter arbejde og udstødning som to af hinanden uafhængige størrelser, altså stiller Negts figur om de to virkeligheder op som en samfundsmæssig lovmæssighed, der er uden indre forbindelse, så bidrager forskningen til at fastfryse en adskillelse. Og så kan forandringsperspektivet være både demokratisk forankret og de gode forslag solide og konkrete, men en egentlig bevægelse af det indre forhold mellem de to virkeligheder ser ikke dagens lys og bliver ikke mulig. Som beskrevet i kapitel 2 er bevægelsen af forholdet mellem arbejde og udstødning en vanskelig affære. Samfundsmæssigt står vi overfor et problemfelt, der er så inderliggjort i kulturerne, at selv de mest fremadskuende analytiske empirister får svært ved at åbne horisonten og bryde de frosne former gennem de klassiske metoder i socialvidenskaberne.

En forklaring ligger delvist i den socialvidenskabelige epistemologi. Fuglsang og Ljungström, beskriver det således, i måske kryptiske termer;

*Den socialvidenskabelige verden er en verden af det allerede givne, den verden hvor forestillingen om det ligefremme antages at kunne indkredses gennem begrebsindhold og begrebsomfang, og hvor vi hengiver os til fremtrædelsens institutionelle ydre, det korpus, hvis konturer og træk er forklaringer og forudsigelser. Vi synes således at tage til takke med den erindring og dermed den erfaringsmulighed, der fremskrives mellem begrebets intension og ekstension og begivenhedernes tematiske funktionalitet, der i den socialvidenskabelige gerning transformeres til teoriernes og modellernes essensfetichistiske begrebsarkitektur, der på en gang cementerer det fravær, vi hensættes i, når vi ønsker at **vise-verden-i-væren**, og som yderligere bagom ryggen indskriver endnu en figur, det usynlige tredje, der altid står uden for iagttagelsen, når den strækker sig mod det vi kalder verden og det virkelige (Fuglsang og Ljungström, 1999, s. 26)*

Den figur, som her beskrives, retter kritikken mod socialvidenskabernes beskrivelser og begrebssættelser inden for den allerede givne verden. Med iagttagers blik sætter forskningen sig udenfor og beskriver, hvad man kunne kalde det givnes realitet, der hos Fuglsang beskrives som en verden af det allerede givne. Således hensætter forskeren sig i en ramme af det usynlige tredje og konstruerer begreber og teori, der passer præcis til det, der ses, det virkelige. Det, der forskes i, er, hvordan de underliggende antagelser bagom politiske strategier eller tiltag virker sat overfor, hvordan de var tænkt, dvs. forholdet mellem intension og ekstension. Kritikfiguren rammesætter, hvad man kunne kalde distanceforskningen. En forskningsoptik, der gennem iagttagelse af det eksisterende, transformerer undersøgelser og datamateriale til teorier og begreber, der kan beskrive, hvad der er iagttaget fra afstanden eller distancen. At hengive sig til fremtrædelsens institutionelle ydre eller begivenhedernes tematiske funktionalitet, bliver en præmis for denne type forskning, fordi undersøgelsesrammen sættes indenfor selv samme fremtrædelse eller funktionalitet. Vanskelighederne ved at sætte arbejde og udstødning på den forskningsmæssige dagsorden som sammenhængende figur accentuerer netop dette

problem. Samfundsmæssigt fremtræder arbejde og udstødning som to af hinanden uafhængige størrelser, og de fleste undersøgelser vil vise frem mod dette forhold netop pga. af denne samfundsmæssige fremtræden.

Kritikken indrammer således ikke, at det er dårlig forskning men i højere grad, at denne type forskning kan blive selvforklarende eller selvbestyrkende i og med, at de antagelser undersøgelsesrammerne bygger på allerede er observerede eller iagttaget i et samfundsmæssigt perspektiv. Hans Skjervheim (Skjervheim, 1957) taler her om en *fordobling af virkeligheden*. Det, der undersøges, er et stykke reificeret eller frosset virkelighed og ikke virkeligheden selv. Undersøgelsessituationerne er konstruerede alene med det formål at forske. Forskningsresultaterne afspejler således et stykke virkelighed, som aldrig havde fundet sted, hvis ikke forskeren havde konstrueret den. Samtidig er konstruktionen af denne virkelighed skabt ud fra det, der er i opmærksomhedens lys og præget af en fastlåsthed. Det er altså ikke en modtagende forskning; 'Åben for hvad der kommer 'mig' i møde', men en rammesat forskning, der godt kan være åben, men åbningen forefindes inden for en allerede given scene. Om virkelighedsfordobling skriver Skjervheim;

Den objektivistiske forsker engagerer sig i sin egen distance og opretter virkelighed eller fordobler virkelighed igennem sine observationsmetoder. Den i observationsvirkelighed eksisterende relation mellem populationen og teorien bekræfter et reificeret samfund (Skjervheim; 1957 i Nielsen; 1996)

Hermed tager Skjervheim afsæt i et af aktionsforskningens ontologiske kernebegreber, nemlig reifikation (Nielsen; 2004). Hos Berger og Luckmann defineres reifikation på denne måde; *Reifikation er at opfatte menneskelige fænomener som om de var ting dvs. som noget ikke menneskeligt eller muligvis overmenneskeligt* (Berger og Luckmann; (1992 (1966), s. 108)¹⁹. Reifikationsbegrebet er hos Skjervheim et kritisk begreb, der formidler et ekstremt skridt i den samfundsmæssige objektiveringsproces, som er problematisk. På samme måde antydes reifikationsbegrebet hos Negt, når han beskriver objektverdenens realitetsmagt over det levende arbejde. Reifikationsbegrebet forbinder sig på en gang til den institutionelle samfundsmæssige orden og til den sociale orden. Grundlæggende skriver reifikationsbegrebet sig ind som afgørende præmis for den rationalistiske orden, som blev diskuteret gennem zur Lippe i kapitel 2.

Reifikationen handler om, at mennesker er i stand til at 'glemme' den orden, de selv har skabt, det være sig i den videnskabelige verden, i de samfundsmæssige institutioner eller i forholdet til deres eget arbejde – altså forholdet mellem producenten og produktet. Reifikationsbegrebet handler om en tingsliggørelse af menneskeskabte fænomener og sammenhænge. Disse sammenhænge og fænomener fremtræder som en ydre objektiv realitet eller tvang overfor de samfundsmæssige individer. Skjervheim ser i modsætning til

---

¹⁹ Vi er bekendte med Berger og Luckmanns arbejde i bogen; den samfundsskabte virkelighed, oftest indskrives i en socialkonstruktivistisk tradition. Denne diskussion vil vi ikke tage her, men henvise til Nils Bredstorffs diskussion i bogen; *Diskurs og konstruktion* (Bredstorff, 2002).

marxismen reifikationen som noget, der gør sig gældende i alle små og store sociale sammenhænge.

For Skjervheim er virkeligheden kun tilsyneladende i en frosen tilstand. Virkeligheden er principielt altid i bevægelse dvs. ufærdig, fordi den bebos af mennesker, der i omgangen med hinanden altid udvikler og forandrer den verden, de lever i. Realiteterne er ikke absolutte, selv om de i nogle tilfælde kan se sådan ud. Derfor er reifikationsbegrebet hos Skjervheim et kritisk begreb, idet han altid ser, at reificeringer kan skubbes i baggrunden, og ansvarliggørelsen af sociale fællesskaber kan træde frem i forgrunden. Gennem det performative element ligger en handlingsopfordring, der rækker ud over konflikt- og problemløsningen og ind i den sociale praksis. Skjervheim ansporer således en samfundsvidenskab, der rummer en forestilling om en verden, der kunne se anderledes ud, men også en samfundsvidenskab der ser mulighedsperspektivet i det allerede værende. Der er altså tale om en samfundsvidenskab, der i sit erkendelsesgrundlag og i sin opfordringsstruktur har frigørelsen fra reificerede tilstande som sit grundlag - ikke bare som ide, men som realitet;

Opgøret med positivismen har således et langt videre perspektiv end det rent teoretiske og akademiske. Det gælder selve den sociale praksis, det der står på spil er friheden/frigørelsen (fridommen) i det moderne samfund, ikke bare som ide, men som realitet. (Skjervheim, 2001 (1957), s. 213 – vores oversættelse)

Opgøret med positivismens egne understøttelser af reificerede samfundsmæssige tilstande har for Skjervheim langt videre perspektiv end blot et akademisk opgør. Skjervheim sætter således fokus på den sociale praksis, der gennem performative handlinger kan åbnes som ansvarlige fællesskaber og således danne baggrund for en frigørelse i det moderne samfund. Gennem de performative handlingers konkrete og virkelighedsnære udgangspunkter forbliver frigørelse ikke blot en ide eller forestilling om 'en anden verden' men en realitet, der med små skridt går vejen mod en erkendelse af og et opbrud i reificerede tilstande. Men hvor gode og rigtige de Skjervheimske tanker end er, så er de ikke uden praktiske vanskeligheder. For hvor i samfundet stiller ansvarlige fællesskaber sig op, der kan sige sig fri fra i en eller anden forstand at reproducere reificerede tilstande?

Aktionsforskningen synes at rumme muligheden for at sætte aktiviteter i søen, der i en eller anden form kan åbne eller bevæge de forhold, der ensretter arbejdsmarkedsudviklingen og øger risikoen for udgrænsning. En af aktionsforskningens styrker er en orientering i samspillet mellem teori og praksis, som potentielt rækker udover de samfundsmæssige lovmæssigheder og dermed muliggør en optøning af frosne former. Aktionsforskningen er ikke blot en metode – men en kulturel orientering, der sigter mod at gøre mennesker mere myndige gennem bevægelse af og aktiv deltagelse i modaktioner til reifikation. Aktionsforskningen sigter med andre ord mod en fælles erkendelse af, hvordan bestemte hverdagsproblemer eller konflikter, som man lider under og måske er fikseret til, er formidlet og indskrevet i en større sammenhæng.

Her kan aktionsforskningen med fordel lade sig inspirere af Oskar Negt, selvom han ikke eksplicit indskriver sig i aktionsforskningen. For Oskar Negt ligger kritikken og åbningerne netop i det videnskabelige arbejdes erkendelsesinteresse. Ved at arbejde med frigørelse som erkendelsesledende interesse bliver videnskaben den kritiske modspiller til den politiske handling. Uden denne modspiller mister politikken sin dømmekraft i forhold til den hast, hvormed magtforholdene forandrer sig. Negt taler om sociologi som mulighedsvidenskab;

*I denne forstand forstår jeg en sociologi, der nægter at levere underdanige tjenesteydelser, der skal understøtte fordoblingen af virkeligheden som en **mulighedsvidenskab**, der må koncentrere sin erkendelsesinteresse om to perspektiver: for det første om det der i den bestående virkelighed går i retning af bedre muligheder, alt det, der i menneskenes utopiske motivationer arbejder hen imod en mere retfærdig og tilfredsstillende indretning af forholdene, men som endnu er unddraget offentligt kendskab og anerkendelse. Og for det andet om det, der i den bestående virkelighed går i retning af **dårligere** muligheder, alt det, som er egnet til gang på gang at krydse menneskers frigørelsesforhåbninger, og som er parat til at gribe ind overalt, hvor der har dannet sig autonome, selvorganiserede områder, og om nødvendigt med vold og magt på ny skabe 'orden'. (Negt; 1985, s. 209)*

Forskning på feltet omkring marginalisering kan med fordel ske til eksempelvis sociologien som mulighedsvidenskab. Vi beklikker ikke, at traditionel arbejdsmarkedsforskning har en politisk og videnskabelig berettigelse. Det er bestemt væsentligt at dokumentere, kontrollere og analysere de faktiske effekter og konsekvenser i forhold til de politiske intentioner og redskaber. Hvad vi derimod forsøger at gøre opmærksom på er; at når arbejdsmarkedspolitisk forskning gang på gang dokumenterer og analyserer effekter og konsekvenser af arbejdsmarkedspolitikken, reproduceres den pre-definerede undersøgelsesramme, som derved fornyer sit eget mandat til netop denne undersøgelsesramme.

Både forskningen og realpolitikken på området omkring marginalisering befinder sig i en blindgyde, hvor spørgsmålet om god eller dårlig refleksion og om vi kan finde vej ud af den blindgyde, vi er kommet ind i, ikke stilles højt. Det politiske rummelighedsbegreb skriver sig ind i dette felt. Der er tale om en helt konkret tænkning af rummelighed, instrumentelt forbundet med arbejdsmarkedet. Arbejdspladserne skal åbne sig, så de kan rumme de, der ikke har arbejde, hvad enten de er utilpassede, syge eller uden kompetencer. Rummeligheden understøttes af politiske kunstgreb, der opretholder kunstigt skabte arbejdspladser – på særlige vilkår. På denne måde stivnes eller fastfryses samfundsudviklingen, idet både forskning og realpolitik vægrer sig ved offentligt at undersøge eget refleksionspotentiale og undgår at forholde sig til blindgyden.

'Fantasi og rummelighed' er i udgangspunktet et forsøg på at finde ud af en blindgyde, ikke alene sat i forholdet til en samfundsmæssig optik, men også i høj grad som en del af den passende mængde selvkritik, der må være til stede inden for projektets egne rammer. Også

et projekt som 'Fantasi og rummelighed' bærer i sig en risiko for at havne i blindgyder og skabe reproduktioner af skævheder og samfundsmæssige fastfrysninger. Vejen ud af blindgyden kan være en rummelighedsopfordring, der ikke alene forsøger at nå et samfundsmæssigt niveau, men også i høj grad er indlejret i selve praksis, i projektets metodiske design og sociale organiseringer. Rummelighed handler således ikke blot om tolerance og åbenhed, men om at skabe rammer, hvori rummelighed bliver en del af en utopisk horisont, om at se det muliges perspektiv.

I 'Fantasi og rummelighed' har den forskningsmæssige praksis forsøgt at eksperimentere med Negts forståelse af 'mulighedsvidenskaben'. Projektet har haft et ønske om at se de muligheder, der både går i dårligere retning og i retning af det bedre. Derfor har projektet en stærk tilknytning til praksisfeltet i forhold til deltagerkredsens kritikker og utopiske orienteringer, og derfor spejler projektet sig i eksisterende forskning på området for at rekonstruere de fastfrysninger, der gør udvikling og nytænkning så uendelig svær.

'Fantasi og rummelighed' er således et resultat af en praktisk interesse om ikke blot at finde ud af, hvordan tingene er, men også en interesse i at kunne gribe ind i det, der bevæger sig og kunne forandre det gennem konkrete handlinger med det sociale felt. Til en vis grad handler det om at bryde med figuren, der i socialvidenskaberne synes at være en meningsfuld social konstruktion, altså figuren, hvori arbejde og arbejdsløshed ses adskilt. Denne figur synes overmenneskelig i sin konstruktion, som en samfundsmæssig selvfølgelighed, hvis komplikationer og implikationer alene kan mødes med risikovurderinger og defensive politiske strategier, der handler om at mindske de lidelser og forringelser, der måtte følge i dens kølvand. Samfundsmæssigt står vi uden reelle modbilleder til denne figur, i hvert tilfælde når det gælder større fortællinger om en anden fremtid. 'Fantasi og rummelighed' kan ikke byde på en stor fortælling i denne sammenhæng, men det kan til en vis grad byde på begyndelserne til en sådan fortælling.

Før vi går videre med kvaliteter, erkendelser og bevægelser i 'Fantasi og rummelighed' vil vi gå et spadestik dybere ned i diskussionen om metodiske og teoretiske traditioner inden for aktionsforskningen.

Aktionsforskningen udspringer grundlæggende af tankerne om at forskere og lægmænd indgår i en fælles erkendelsesproces i en udviklende eller eksperimenterende forandring (Svensson; 2002). En række forskelligheder gør sig gældende i de traditioner, der har udviklet sig indenfor og i aktionsforskningens kølvand. Grundlæggende forbinder disse forskelle sig til tænkningen af forandring, demokrati, samfund, virksomheder, forskerroller, videnskabelse og arbejde. I det følgende skal disse begreber følges som spor i **'Socioteknikken', 'Dialogtraditionen', 'Kunst, kreativitet og forandringsprocesser' og 'Kritisk utopisk aktionsforskning'**. Det sidste punkt vil blive fastholdt som rammen for det videre arbejde, idet 'Fantasi og rummelighed' hovedsageligt er inspireret af denne tradition.

Socioteknikken

- forskere og deltagere i 'joint venture'.

Socioteknikken udspringer af Lewin's tanker om demokratiske teknikker og handlingsimplicerende samspil mellem forsker og aktør. Socioteknikken byder dermed på et afgørende brud med den positivistiske eksperiment-tilgang med forsøgs- og kontrol- grupper for i stedet at arbejde med felteksperimenter, hvor aktørerne eksplicit gøres til subjekter frem for objekter. Dette brud fik en række betydninger for den forskningsforestilling, der lå til grund for den klassiske socialvidenskab, men også inden for selve aktionsforskningen.

Gennemskrivningen af socioteknikkens historie og betydning for aktionsforskningens udvikling kan ikke foregå uden et historisk tilbageblik. Men da dette historiske tilbageblik har mange varianter, må der vælges. Hans van Beinum beskriver aktionsforskningens historie i Europa som et kludetæppe, idet der ikke synes at kunne fremstilles et ensartet eller sammenhængende billede. Van Beinum identificerer i stedet tre indbyrdes afhængige påvirkninger, linjer i tid og rum, der efter hans mening har været betydende for aktionsforskningens udvikling. Disse påvirkninger er; Tavistok Institut for Human relations, Udviklingen i Skandinavien og Professionelle netværk af samfundsvidenskabsfolk. Det fælles præg ved disse er iflg. van Beinum at de er; *baseret på samfundsvidenskabens aktive sociale engagement og en stærk tro på værdien af og principperne for medbestemmelse og demokrati som grundlag for samfundsforskning* (Van Beinum, 1996, s. 11) og ikke mindst forsøgsdimensionen.

Socioteknikken havde sin opstart på *Tavistok instituttet i London*, hvor blandt andet en række forsøg og observationer i kulmineindustrien lagde grunden for at arbejde med tekniske systemers betydning for de sociale systemer. Den engelske kulmineindustri havde gennemgået omfattende moderniseringsprogrammer, men havde trods dette stadig store problemer med stor personaleomsætning og problemer blandt arbejderne. Tavistok instituttets forskere satte undersøgelserne i gang for at finde årsagen til problemerne, og det var disse undersøgelser, der lagde grunden til en forståelse af samspillet mellem mennesker og arbejdsforholdene, som instituttet siden hen blev kendt for (Gustavsen; 1990). En væsentlig pointe i dette arbejde var, at der tilsyneladende skete en forringelse af eksisterende sociale systemer ved indførelsen af nye teknologiske systemer og arbejdsorganisatoriske forandringer. Arbejdet i minerne blev tidligere udført i små sjak med en vis grad af autonomi inden for deres arbejdsområde. Efter gennemførelsen af moderniseringsprogrammerne var ny teknologi kommet på banen samtidig med, at arbejdet for den enkelte var blevet mere specialiseret, mindre varieret og mere styret, en historie der siden hen er blevet synonym med scientific management (jf. kapitel 2). Når disse ændringer blev tilføjet den traditionelt belastende arbejdssituation i minerne opstod en forøgelse af de arbejdsbetingede belastninger. Det interessante ved Tavistok instituttets arbejde er ikke denne opdagelse, der jo i høj grad forbindes med det psykosociale arbejdsmiljø eller i dag blot det psykiske arbejdsmiljø. Det interessante var, at trods forsøg med forskellige terapiprogrammer for de enkelte arbejdere, opstod selv samme problemer, når disse arbejdere genoptog deres arbejde i minerne. Problemerne var altså forbundet med

arbejdsorganiseringen, de teknologiske moderniseringer og miljøet omkring arbejdet og ikke med den enkelte medarbejders evne til at udføre arbejdet, til tilpasning eller arbejdernes evne til samarbejde. Denne vinkel på arbejdsmiljøet blev fastholdt som udgangspunkt for eksperimentelle forandringer med forskellige typer af autonome arbejdsgrupper. I arbejdsgrupperne bevarede en række af de tidligere mønstre samtidig med, at grupperne tilpassedes de nye produktionsforhold og metoder. Det viste sig, at grupperne blev bedre til at samarbejde og bedre til at finde en form, hvori gensidig støtte og hjælp var en del af det daglige arbejde. Grupperne blev i højere grad i stand til at være selvforvaltende gennem sociale mønstre præget af mere kommunikation og bedre samarbejde.

Tavistok instituttets arbejde med kulmineforsøgene dannede udgangspunkt for en socio-teknisk teori, men var ikke rene Lewinske aktionsforskningsprojekter i den forstand, at nok blev der arbejdet med demokratiske deltagelsesprocesser i de autonome grupper, men det samfundsmæssige demokratiseringsperspektiv blev ikke ekspliciteret. Sammenkædningen af socioteknikken og aktionsforskningen kom derimod til at danne udgangspunkt for eksperimenter uden for det engelske miljø, i Norge, Indien, Holland, Sverige og USA.

Den svenske Aktionsforsker Bjørn Gustavsen gennemskriver i sin bog 'Vägen til et bättre arbetsliv', der udkom i 1990, historien om Tavistok instituttets erfaringer²⁰, forsøg og observationer ud fra den optik, at den kom til at spille en central rolle for arbejdslivsudviklingen i Skandinavien. Gustavsen lægger trykket på tre begreber udviklet på baggrund af Tavistok instituttets arbejde, nemlig *socioteknikken*, *selvstyrende grupper* og *design*;

Socioteknik udfolder sig som et begreb, der peger på, *at opgaven at organisere består i at koble to delsystemer sammen; et teknisk i form af eksempelvis maskiner og et socialt i form af f.eks. arbejdsgrupper* (Gustavsen, 1990, s. 67 – vores oversættelse). Mennesker og maskiner opfattes som forskellige og på denne baggrund udvikledes en række hypoteser om den menneskelige psykologi eller trivsel. Gustavsen kondenserer disse elementer på følgende måde;

- *behovet for at arbejdet har et indhold i forhold til krav om variation i arbejdet*
- *behovet for at kunne lære i arbejdet*
- *behovet for at kunne træffe beslutninger*
- *behov for anerkendelse*
- *behovet for at kunne se sin egen indsats i et bredere samfundsmæssigt perspektiv*
- *behovet for at arbejdet er i samspil med en ønskværdig fremtid* (Gustavsen; 1990, s. 68 – vores oversættelse)

Gennem forskellige forsøg med alternative organisationsformer, de autonome grupper, bliver det tydeligt for forskerne på Tavistok Institutet, at autonome grupper var konventionelle arbejdsorganiseringer overlegne, både hvad angik produktivitet og socialpsykologiske

---

²⁰ Kan også læses i Pasmore; 2001

kriterier som samarbejde, glæde ved arbejdet, fastholdelse af medarbejdere, nedslidning osv. Begrebsligt blev dette arbejde betegnet 'selvstyrende grupper'. Selvstyrende grupper bygger på et organisationsmønster, hvor et antal arbejdere indgår i en gruppe, som har ret til at tage beslutninger omkring arbejdets planlægning og udførelse (Gustavsen; 1990). Selvstyrende grupper er siden hen konceptualiseret i adskillige varianter i organisationsteorien, inden for managementtraditionen og begrebsudviklet i forskellige videnskabelige traditioner. Disse mangfoldige tolkninger af selvstyrende grupper ville være for omfattende at komme ind på her. Der skal blot henvises til den korte gennemgang af 'nye produktionskoncepter' i kapitel 2.

Ifølge Gustavsen blev *design* det vigtigste middel i den sociotekniske tradition. Med design menes den måde hvorpå de to hovedelementer i et produktionssystem – det sociale og det tekniske, udvikles og sammenkædes. Siden er dette designperspektiv udviklet af Fred Emery²¹, en retning af aktionsforskningen, der lægger sig midt mellem den skandinaviske aktionsforskningstradition og den amerikanske managementtradition, med udgangspunkt i systemteori. Tavistok instituttet udvikler selv aktionsforskningen med en højere grad af fokus på de psykologiske sider af gruppearbejdet. Hovedsigtet i dette arbejde bliver at udvikle subjektsteori omkring psykodynamiske processers betydning for organisationsudvikling.

Arbejdet i socioteknikken tappes på forskellig vis; i den amerikanske management tradition kommer det mest til at handle om ledelsespsykologi, hvordan ledere kan eksperimentere med forskellige former for organisation. Andre sider udvikler sig i retning af den lærende organisation (Agyris og Schön; 1996) eller i forhold til en kritisk psykologisk tilgang. Alle disse udviklingsretninger er på en eller anden måde optaget af eller inspireret af Lewins tanker om, at menneskets adfærd både er betinget af personligheden (psykodynamisk tænkning) og af det miljø, de er en del af (sociokulturel tænkning). De fleste udviklinger fastholder dog blikket på den del af Lewins arbejde, der har at gøre med den menneskelige adfærd for derigennem at skabe organisatoriske forandringer. Den del af Lewins arbejde, der retter blikket mod demokratisering og aktionsforskning som redskaber, der kan styrke forskningen i arbejdet med praktiske samfundsmæssige problemstillinger, finder primært fæste i de skandinaviske miljøer, i første omgang Norge.

Båret af Emerys erfaringer fra Tavistok instituttet og Einar Thorsruds inspiration fra samme, spilles et meget konkret element ind i den norske videreførelse af aktionsforskningen. Dette element kredsedede om, at processerne skulle starte med konkrete forandringer på fabriksgulvet, og kun herfra ville det være muligt at sprede erfaringerne gennem organisationen og evt. erstatte en hierarkisk organisation med en ny form for organisation. Herfra kunne erfaringerne så spredes til et samfundsniveau (Niels Munch Kofoed, 2001 udkast til ph.d.-afhandling, upubliceret). Med en national kultur, der understøttede egalitarisme, stabilt arbejdsmarked, social velfærd og arbejdsreformer blev Norge en god

---

²¹ Dette arbejde ligger dog efter Emerys samarbejde med Thorsrud i de norske samarbejdsforsøg. De norske samarbejdsforsøg vil blive behandlet senere i kapitlet.

ramme for at undersøge samspillet mellem aktionsforskning og socioteknikken. I Norge udvikledes aktionsforskningen i de såkaldte norske samarbejdsforsøg.

De *norske samarbejdsforsøg* udviklede sig fra midten af 60'erne med Einar Thorsrud og Fred Emery i spidsen. Disse forskere går ud med et åbent program for demokratisering af arbejdsorganisationen i en stor norsk industrikoncern. – Norsk Hydro. Gustavsens forsøg op på følgende måde; *as a consequence of an experiment... Norsk Hydro was able to organize a process plant with a single, task-sharing autonomous group for each shift, rather than with a special hierarchically structured partial organization for, respectively, the factory, the control room, and maintenance* (Gustavsens; 1996, s. 12). Designet omkring dette program kan karakteriseres som et 'joint venture' mellem forskere og aktører i feltet (Nielsen; 2001). Arbejdet med sådanne joint ventures er de første af sin art, idet det er forskningsdesignet, der bliver erklæret som fælles projekt mellem forskere og deltagere. Det lykkedes at få socioteknikken ind som metode i eksperimenterne på arbejdspladserne. Det lykkedes også at skabe en fælles praksishorisont i forhold til en større grad af *participation* i en industriel arbejdsorganisations udvikling. Hvad der derimod ikke lykkedes, var tanker om, at skabelsen af en demokratisk udvikling på virksomhedsniveau automatisk ville medføre en højere grad af samfundsmæssig demokratisering både i forhold til den enkelte deltager og virksomhedernes videre arbejde, men også i eksperimenternes generaliserbarhed og udbredelse (Gustavsens; 1996). Forskerne blev tilsyneladende bærere af den 'demokratiske ånd', idet det viste sig, at de partcipatoriske strukturer ikke overlevede, når forskerne ikke længere var en del af samarbejdet. Virksomhedernes virkelighed synes for konfliktfyldt til, at man kunne fastholde en bredde i et 'joint venture' og *samfundets strukturelt definerede konflikter indhentede over tid resultatets (og teoriernes) sandhedsindhold* (Nielsen; 2001, s. 137).

Der skete på denne baggrund en sprængning af den skandinaviske aktionsforskning. En del af traditionen videreførtes i en social bevægelsestradition eller dialogtradition, der tog afstand fra samfundsdimensionen, som vil blive behandlet senere i kapitlet. En anden del udviklede sig i højere grad omkring en kritisk tradition med udgangspunkt i en fagkritik eller en faglig ressourceopbygning. I denne tradition handlede det om at understøtte arbejdernes kompetenceudvikling, således at de blev i stand til at stå imod ledelsen i de partcipatoriske processer.

Arbejdsbegrebet i socioteknikken - jobudvikling og trivsel

Vendes blikket tilbage til Gustavsens tolkning af socioteknikken, må det bemærkes, at der som baggrund for de selvstyrende grupper ligger en række begrebsbestemmelser af mennesket, de såkaldte psykologiske arbejdskrav. Disse arbejdskrav formuleres som menneskelige behov og handler, som det kan ses ovenfor, om behovet for variation, behov for at kunne lære, behov for at kunne træffe beslutninger og behovet for anerkendelse, men det handler også om at kunne se sin egen indsats i et bredere samfundsperspektiv og om, at arbejdet står i samspil med en ønskværdig fremtid. Arbejdskravene er således udtryk for et systematisk arbejde med at formulere psykologiske og sociologiske jobkrav, der kunne

tilbyde et alternativ til rationaliseringspecialisternes arbejde med teknisk/mekaniske og i nogle tilfælde arbejdsfysiologiske principper for jobudformning. Jobkravene blev i socioteknikken brugt som individuelle og gruppeorienterede retningslinier for forandring i arbejdsorganisationen. De blev gennem tiden knyttet tættere til det konkrete indhold og særtræk ved de enkelte job. Arbejdet med jobkravene blev udgangspunkt for organisationsudvikling og opnåelse af større grad af industrielt demokrati.

Målsætningen for de norske samarbejdsforsøg blev sammenfattet af Thorsrud og Emery således; et spørgsmål om at forbedre betingelserne for personlig medvirken i den konkrete arbejdssituation med sigtet på en udløsning af menneskelige ressourcer, udfra et grundsyn om, at det ikke skulle være nødvendigt at vælge mellem på den ene side høj produktivitet og på den anden side en friere udfoldelse af de menneskelige ressourcer (Thorsrud og Emery; 1969, s. 16). De norske samarbejdsforsøg og socioteknikken byder på et spring fremad for arbejdslivsforskningen gennem sit fokus på, at organisatoriske forandringer mest effektivt fremmes gennem en integreret strategi, hvor forandringerne i teknologi og de sociale relationer bearbejdes på samme tid og af de samme aktører. Det handler ikke længere om blot at indrette det sociale til teknologien, men i højere grad om at bruge teknikken i forhold til forbedring af arbejdsmiljøet og de sociale organiseringer.

Socioteknikkens eksplicitering af arbejdets fremmedgørende karakter i de rationalistiske arbejdsorganiseringer byder på den ene side på spæde begyndelser til en alternativ tænkning af det moderne arbejde gennem fastholdelsen af arbejdet som behovsbestemt kategori, og på den anden side binder det arbejdet (forstået som det lønnede arbejde) tættere til organisationen, end det tidligere har været. Dette sker gennem fastholdelsen af mennesket og det sociale som delsystem i virksomhederne på linie med det teknologiske delsystem. Socioteknikken ender derfor op med et indbygget paradoks, hvor fri udfoldelse af den menneskelige ressource sættes i samspil med effektivitet og høj produktivitet.

Dermed bliver det arbejdsbegreb, der i et eller andet omfang eksisterer i socioteknikken primært et spørgsmål om social og individuel trivsel og ikke et begreb bundet til den menneskelige natur eller subjektivitet. Sættes socioteknikkens arbejdsbegreb op mod Maria Jahodas fem erfaringskategorier, knyttet til arbejdet, kan en række af de samme behov identificeres. Men hvor socioteknikken binder arbejdet til et spørgsmål om trivsel, øget indflydelse og bedre arbejdsmiljø, så binder Jahoda begrebet mere stringent til en subjektiv orienteringskategori og dermed til erfaringsbegrebet. For Jahoda er spørgsmålet ikke blot i forholdet til at have eller ikke have arbejde eller at have eller ikke have sunde arbejdsbetingelser. Derimod er det et spørgsmål om at have et arbejde, der kan tilbyde rum for indstiftelse af bestemte erfaringskategorier, der forbinder sig direkte med subjektive og sociale orienteringer;

People want to work; they need the categories of experience that employment provides; but they need them under conditions that do not diminish their human nature. (Jahoda; 1982, s. 86)

Jahoda antyder erfaringskategoriernes betydning som dannelseskategorier, dvs. kategorier, der er betydende for den 'menneskelige væren' og ikke alene som et spørgsmål om trivsel og adfærd.

Dialogtraditionen

- forandring gennem dialog og netværksdannelse

Da de norske samarbejdsforsøg bryder sammen, sker der som allerede antydnet en sprængning af den skandinaviske aktionsforskningstradition. I slutningen af 1980'erne udvikler der sig i det svenske miljø omkring Bjørn Gustavsen den såkaldte dialogtradition. Den korte historie er, at dialogtraditionen er inspireret af Wittengenstein og har udgangspunkt i 'the linguistic turn', der præger bestemte udviklingsretninger inden for socialvidenskaberne i denne periode. Den lidt længere historie går over den norske aktionsforskningens betydning for og involvering i udviklingen af en *Arbejds miljøreform* i 1970'erne. Dette reformarbejde var et forsøg på at komme ud over samarbejdsforsøgenes 'small-scale' karakter og skabe holdbare forandringsprocesser i et større samfundsmæssigt perspektiv. Det øgede fokus på sundheds- og sikkerheds- aspektet og dermed arbejdsmiljøaspektet i det industrielle arbejde var under udvikling i de fleste industrialiserede lande. Der var fokus på det industrielle arbejdes ensidige karakter og dets fysiske og psykiske skadevirkninger. Der var endvidere fokus på, at sundhedsproblemerne ikke var afhængig af enkelte faktorer, men i højere grad af flere faktoreres samspillene effekt, og der var fokus på, at forbedring af arbejdsmiljøet eller arbejdspladsbetingelserne i sig selv var påvirket af arbejdsorganisationens rammer.

Norge var det eneste land, der tog udgangspunkt i aktionsforskningen i formuleringen og arbejdet med skabelsen af en egentlig reform. Arbejdet i Norge tog primært udgangspunkt i de såkaldte *job design workshops* (Engelstad og Ödegaard; 1979, Engelstad og Pålshaugen; 1988). Disse workshops var organiseret i samarbejde mellem arbejdsmarkedets parter og forskerne. 6 virksomheder blev inviteret til at deltage. Målet var fra start at overføre viden mellem de enkelte virksomheders eksperimentelle aktiviteter og lade de enkelte virksomheder og forskerne 'undervise hinanden'. Dette mål udviklede sig dog i højere grad i retning af erfaringsudveksling, idet rene overførsler af eksperimentel viden ikke synes mulig. Det synes med andre ord ikke muligt at skabe situationer, hvor alle deltagerne gjorde 'det samme'. I stedet blev erfaringerne med organisatoriske forandringer omdrejningspunktet. Dermed opstod en situation, der skabte en bevægelse væk fra eksperimentet, og samarbejdet mellem virksomhederne og forskerne foregik i workshoparbejdet og ikke i 'feltet'. Denne udvikling kom til at betyde et skift for eksperimentets status i aktionsforskningen. Aktionsforskernes rolle var ikke længere at være medskabende i *designet af produktionssystemer*, men i højere grad at være garant for *designet af erfaringsudvekslingen* eller diskussionen (Gustavsen; 1996). Aktionsforskeren blev 'metodebærer' og ikke som de tidligste Lewin forsøg lagde op til 'eksperimentskabere' eller forandringsaktører på lige fod med organisationsrepræsentanterne. Der sker således i denne periode et skred i aktionsforskerens rolle og i eksperimentets betydning, dvs. et skred i den konkrete aktions betydning for aktionsforskningen. Denne udvikling har blandt andet betydet,

at en række af de skandinaviske aktionsforskere i dag i højere grad kalder sig for interaktive forskere eller udviklingsforskere.

Kernen i megen nutidig aktionsforskning er i højere grad forandring, udvikling og dialog frem for eksperiment og 'demokratisering af samfundet'. Denne sidste pind må have en forklaring; For dialogtraditionen sker der et brud med de norske samarbejdsforsøgs fastholdelse af 'industrielt demokrati' som kerne til i højere grad at tænke demokrati som metodisk udgangspunkt. Der er i dialogtraditionen en grundlæggende antagelse om, at vidensdannelsen og udvikling sker gennem konsensusorienterede sproghandlinger mellem forskellige aktører. I dialogtraditionen redefineres aktionsforskningens 'point of departure' således til at være *nothing but a series of communication processes* (Gustavsen, 1996, s. 15), og der sker en bevægelse væk fra eksperimentet som afgørende kerne i aktionsforskningen. Med dialogtraditionen skubbes samfundsbegrebet så at sige ud af forskningsoptikken for i stedet at erstattes med et demokratibegreb knyttet til de metodiske greb i konferencer og workshops gennem demokratiske dialoger. Samfundsbegrebet er ikke væk fra dialogtraditionen, men det kommer på banen som funktion af den mangfoldighed af netværk, konferencer og seminarer, der ligger i de dialogiske udviklingsprojekter. Samfundsbegrebet er således afhængigt af, hvor mange aktører der kommer på banen i udviklingsprojekterne. I praksis falder den således tilbage i den organisatoriske netværkstænkning, der blev diskuteret tidligere i kapitlet.

Inspireret af Habermas' dialog- og kommunikationsteori fik sproget og dialogen betydning for den skandinaviske aktionsforskning; *det drejer sig her dels om at problematisere sprogets evne til at gengive virkeligheden, dels om at fremhæve dialogens og diskussionens evne til at frembringe ny viden, gensidig forståelse, bedre betingelser for læring osv. (Engelstad, 1995, s. 172, vores oversættelse).*

Ønsket var at udvikle virksomhederne gennem dialog mellem alle parter og skabe rammer for, at nye typer dialoger kunne opstå inden for virksomhedens organisation. Der arbejdes målrettet mod at inddrage samtlige interessenter i dialoger om arbejdspladsens udvikling og integrere dialogen som konkret forandrings- og udviklingsværktøj på alle niveauer i virksomheden (Pålshaugen;1998, Eriksson, Albinsson, van Beinum; 1995, Gustavsen;1990, Gustavsen; 2002). Pålshaugen beskriver aktionsforskningsmetoder som forsøg på at organisere nye former for diskussioner mellem mennesker og grupper, som ikke normalt ville have dialoger inden for rammerne af virksomhedens diskurs. Dialogbaserede interventioner og skabelsen af kommunikative virkemidler blev således benyttet til at påvirke de eksisterende "praksisdiskurser" på forskellige plan i virksomheden (Pålshaugen; 1992a, 1992b, 1998). Altså forsøg på at reorganisere diskursen og give stemme til aspekter af virkeligheden, som ikke syntes at eksistere, fordi de ikke har nogen plads i de sproglige konstruktioner mellem virksomhedens aktører. Forskningsprocessen er optaget af den måde, hvorpå sproget bruges af de, som har magten til at definere virkeligheden, - eller rettere i at skabe et skift i magtbalancen til fordel for de udgrænsede erfaringer med virkeligheden.

Dialogbaseret aktionsforskning som metode til virksomhedsudvikling indeholder således en metodisk kritik af topstyrede organisationsudviklingsprojekter, der udvikles af konsulenter og ledelse for siden at implementeres på 'gulvet'. Blandt andet stilles der spørgsmålstejn ved, hvorvidt virksomheden overhovedet ændres eller udvikles, - når man ser bort fra det udsnit af virksomhedens virkelighed, som er forbundet med ledelsens oplevelse af udvikling. Når udviklingsarbejdet ensidigt udspringer fra ledelsens erfaringer og fortolkninger af praksis foregår der en 'virkelighedsreduktion', som begrænser virksomhedens samlede billede af 'realitet' og praksismuligheder. Dialogbaserede aktionsforskningsprojekter forsøger at overkomme denne reduktion gennem bred og direkte deltagelse, som metodisk søger at give plads til nuancerede virkelighedsopfattelser i tegningen af den fælles 'realitet'.

I praksis arbejdes der med forskellige dialog-arenaer (ofte centreret omkring dialog, - eller søgekonerferencer), hvor grupper af aktører organiseres på nye måder for at drøfte beslutningsprocesser for forhold, der vedrører dem. Forandringer er ikke blot produkter af nye beslutninger eller koncepter, som kan implementeres, men består af de reflekterede dialoger og beslutningsprocesser, som er gået forud og dermed er vævet ind i de nye praksisser. Grundtanken er, at aktørerne i kraft af egne erfaringer med deltagelse i dialoger om arbejdet kan blive metodiske bærere af udvikling. Bred og direkte involvering af samtlige aktører i dialogarenaer er en krumtap i udviklingsforløbet, idet det er aktørernes egne erfaringer med nye participationsformer, der udgør perspektivet for demokratisk udvikling af virksomhedens organisationsformer. Reason og Bradbury forholder således aktionsforskningens politiske dimension til menneskers ret og evne til at have noget at sige i beslutninger, der vedrører dem (og som påstår at generere viden om dem) (Reason og Bradbury, 2001). Det er helt fundamentale demokratiske principper om lighed og ligeværdig deltagelse i udviklingen af fælles praksis, som knytter sig til aktionsforskningen. Dialogtraditionens politiske perspektiv er således arbejdspladsdemokrati. I praksis forstås arbejdspladsdemokrati som et anliggende, der hovedsageligt vedrører de mennesker, som befinder sig inden for virksomhedens mure (eller andre organiserede aktører såsom fagbevægelse, koncernrepræsentanter, leverandører m.fl.), og angår fælles beslutninger om, hvordan aktiviteter på virksomheden organiseres. I hvilken grad arbejdspladsdemokratiet indeholder bredere samfundsmæssige anliggender er midlertidigt til diskussion:

For det første kan det diskuteres i hvilken grad den demokratiske læring, der finder sted på arbejdspladsen, er i konstruktiv dialog med samfundsmæssige problemstillinger. Her er det nødvendigt at undersøge, i hvilken udstrækning samfundsmæssige temaer lader sig diskutere inden for virksomhedsrationalet. Det er til en vis grad lykkedes at sætte problemstillinger knyttet til naturressourceudnyttelsen på dagsordenen, bl.a. i form af øget offentlig opmærksomhed omkring økologi, som kan spille ind på virksomhedens valg af materialer og produkter. Der har ligeledes været øget offentlig fokus på sociale og menneskelige ressourcer i form af eksempelvis handleplanen mod EGA og kampagnen om 'Det rummelige arbejdsmarked'. Der er midlertidig klare grænser for i hvilket omfang disse temaer for lov til at virke ind på virksomhedernes strategier – også i virksomheder, hvor horisonten for udvikling holdes åben gennem dialogbaserede aktionsforskningsmetoder.

Dialogtraditionens metodekonstruktioner er begrundet i virksomhedsorganisationens udviklingsbehov og som sådan 'prisgivet' virksomhedens opbakning og billigelse. Forskeren stiller metoder til rådighed for virksomheden og sikrer, at de participative og dialogbaserede spilleregler føres ud i organisationens praksisser med henblik på en sund og relevant basis for beslutningsprocesser. Dialogmetoderne er midlertidig ikke designet til, at forskeren selv træder i karakter som faglig dialogpartner, der kan skyde temaer ind i udviklingsprocessen; forskerrollen er afgrænset af at optimere dialog og skabe nye diskurser inden for *produktionsoffentlighedens* sfære (Negt og Kluge; 1972, se endvidere kapitel 4). Produktionsoffentlighed er et kritisk begreb for den offentlighedskultur og beslutningspraksis, som omgiver og understøtter et selvforklarende billede af fælles interesse i virksomhedens produktionsrationalitet. Incitamenter til at lade samfundsmæssige temaer farve virksomhedens dagsorden syntes således at være forbundet med enten den 'stakeholder value', de kan have i offentligheden – eller med muligheden for at øge tilfredsheden hos medarbejdere eller kunder (ofte finansieret via puljemidler/offentlige tilskud) mod forventet produktivitetsforøgelse. Økologiske og sociale problemstillinger kan bringes ind i nye dialog- og praksissamarbejder, i den udstrækning det 'kan lade sig gøre', uden at kravet om økonomisk vækst trues afgørende.

Produktionsoffentligheden sætter sig igennem som subjektivt oplevet *realitetsmagt*. Medarbejdere og ledelse har vanskeligt ved overhovedet at producere alternative forestillinger om arbejdet, som bryder radikalt med vækstfilosofien. Samfundsmæssige problemstillinger behandles således efter bedste evne (og vilje) i overensstemmelse med virksomhedens produktivitetskrav. Radikal kritik forbundet med ubæredygtige konsekvenser af kapitalistiske produktionsprincipper har ingen selvstændig stemme indenfor produktionsoffentligheden, men trænger sig kun på i forkrøblet form som politiske programmer, strategier eller risikobetonet kritik, der skydes ind af interesseorganisationer eller eksperter²². Grænserne for virksomhedens engagement i samfundsmæssigt bæredygtige udviklingsperspektiver udstikker således også grænserne for arbejdspladsdemokratiets rækkevidde; Der er temaer, der succesfuldt kan løses på nye og perspektivrige måder, mens andre temaer forbliver underligt forvrænget og 'stedmoderligt' behandlet, - ingen vil eller kan rigtig kendes ved dem eller finde måder at integrere dem fuldgyldigt i virksomhedens udviklingsperspektiver. Et eksempel på et sådan tema er marginalisering og udstødning.

Når der er temaer, som mangler 'ejere' og steder at finde plads i virksomhedens realitet, hænger det således sammen med, hvilke agenter og interesser der legitimt kan deltage i dialoger om virksomhedens udvikling. I de nordiske aktionsforskningsprojekter vil arbejdspladsdemokratiet typisk angå mennesker, der arbejder på virksomheden og de *organiserede* interesseaktører i virksomhedens netværk. Hermed falder en række aktører,

---

²² Kurt Aagaard Nielsen (Nielsen; 1997) fremhæver, hvordan netop ekspertkulturens rolle befæster orienteringsusikkerhed og handlingslammelse. Ekspertkulturen frembringer således ingen ideer eller opfordringer til radikalt alternative perspektiver, men producerer anvisninger til risikoreduktion inden for rammerne af eksisterende udviklingsperspektiver.

som ikke har organiserede interessefællesskaber til deres rådighed uden for beslutningsprocesserne. Således er gruppen af mennesker, som midlertidigt eller permanent er udgrænset fra arbejdsmarkedet ikke repræsenteret som selvstændig interessepart i udviklingen af arbejdspladsdemokrati. Denne gruppe repræsenteres indirekte gennem fagforening, AF-formidling og statslige strategi- og støtteforanstaltninger. En sådan repræsentation er ikke tilfredsstillende set i lyset af dialogtraditionens metodiske argumentation for bred og direkte inddragelse af alle relevante aktører i dialoger om arbejdets udvikling. Problemet er, at de dialogbaserede metoder ikke umiddelbart kalder på aktører uden for virksomhedens daglige driftsområde, men snarere opfordrer til at styrke virksomhedens mange forskellige aktører i omgangen med virksomhedens eget 'system'. De demokratiske dialoger i aktionsforskningsprojekterne forbliver inden for produktionsoffentlighedens forståelse af offentlighedsbegrebet, hvormed bredere demokratiske udviklingsperspektiver i samfundsmæssig forstand falder bort eller amputeres.

Kunst, kreativitet og forandringsprocesser - om at skelne mellem kreativitet og social fantasi

Det ser imidlertid ud til, at der i en eller anden forstand er et behov for at sprænge rammerne for, hvad der traditionelt falder inden for udviklingsprocesser i virksomhedens 'system'. Kunst og kreativitet trækkes i stigende grad ind i forskningsmæssige refleksioner over forholdet mellem ledelse, organisationsudvikling, innovation og forandringsprocesser (Darsøe: 2001a, 2001b, 2004, Trolle: 1981, 2000, Kirkeby, 2004, Stenström, 2000). Der er ikke tale om en egentlig afgrænset eller særligt tydeligt defineret forskningstradition, som bidrager med metodiske og teoretiske traditioner for at arbejde med kreativitet og kunst i sociale forandringsprocesser. Dertil er denne 'tradition' (endnu) for svagt markeret og udforsket. Der er snarere tale om et gryende metodisk og teoretisk fokus på forandringsmulighederne i at hente kunstneriske og kreative arbejdsprocesser ind i organisationerne og i arbejdslivet.

Listen over udviklingsprojekter, der lukker kunstneriske og kreative arbejdsprocesser ind, er lang og præget af den mangfoldighed, der i øvrigt præger feltet omkring arbejdslivs- og organisationsudvikling. Projekterne tager form som alt fra managementkoncepter over ledelsesudviklingsprojekter til arbejdslivs- og medarbejderinddragelsesprojekter. Fællesnævneren er at give kunsten rollen som det, der skaber nytænkning, tilfører nye ideer og optør erhvervslivets eller arbejdslivets stivnede udvekslinger. Kunsten kan med andre ord puste nyt liv i et erhvervsliv eller arbejdsliv, der er præget af rationalistiske strukturer, der stiller sig i vejen for egentlig udvikling. Kent Hansen, der er billedkunstner og en del af netværket på området, beskriver det således:

Den kunstneriske praksis er en pragmatisk metode, der via kreative processer offentliggør verdensbilleder, som er marginaliserede i de sociale strukturer samt en metode til at kvalificere individuelle og subjektive drømme og fornemmelser.
(Hansen, 2001, s. 19)

Den kunstneriske praksis kan med andre ord skabe udvekslinger, hvor ingen udvekslinger er, ved at synliggøre de strukturelle barrierer for disse udvekslinger, men også imødekomme nye typer af udvekslinger, der tager udgangspunkt i den subjektive livssammenhæng. I ovenstående citat er der således en bestemt fortolkning af 'mødet' mellem kultur og erhvervsliv ude at gå, som bevæger sig ud over forholdet mellem kunst og organisation og ind i samfundsmæssige forhold. I 'Fantasi og rummelighed' er billedet genkendeligt. Forholdet mellem arbejde og udstødning er i stigende grad et af de 'verdensbilleder', der marginaliseres i de sociale strukturer, og samtidig er det et 'verdensbillede', der mangler et offentligt rum at udvikle sig i. Gennem brugen af skuespillere i de konkrete aktiviteter igennem projektet har vi bevidst forsøgt at gøre de utopiske udkast 'offentlige' eller fælles. Denne vej til dialog eller debat om samfundsmæssige problemstillinger, der er marginaliserede eller tabuiserede i det offentlige rum, finder vi inspiration til gennem blandt andet projekterne 'Kreativitet i arbejdslivet', 'Visionsindustri' og 'Bæredygtig service' (LO og AOF, 2000, Andersen, C.B & K. Hansen, 2001, Banke m.fl. 2004)²³:

I 2000 igangsatte LO i samarbejde med RUC og AOF-greve; projektet **kreativitet i arbejdslivet**. Projektets kerne lå i en række seminarer med medarbejdere fra to virksomheder; en rengøringsvirksomhed i kommunalt regi samt en industrivirksomhed. Aktørerne i projektet var udover konsulenter fra AOF en række skuespillere.

Projektet havde til hensigt at sætte kreativitet i det daglige arbejde på dagsordenen – aktiviteter der først og fremmest skulle medvirke til at styrke medarbejdernes arbejdserfaringer og livserfaringer som afsæt for forandringsprocesser og virksomhedsudvikling. Projektets aktiviteter var en konference, en række interview med kunstnere og forskellige sparringsmøder med virksomheder og kunstnere samt to seminarer med medarbejdere fra rengøringsområdet samt medarbejdere fra en produktionsvirksomhed. Seminarerne var inspireret af forumteateret og fremtidsværkstedet – det betød, at der dels var et scenisk afsæt i de historier om arbejde, deltagerne kom med, og dels et utopisk afsæt i de ønsker og drømme den enkelte havde, 'hvis vi helt selv kunne bestemme'. Det konkrete metodiske tilsnit i seminarerne fik titlen '**Historieseminarer**'

Kreativitet i arbejdslivet gav udover en række udviklinger på de enkelte arbejdspladser en konkret metodisk udvikling af historieseminarerne. En metode, der siden hen er udviklet af AOF i projektet 'bæredygtig service'²⁴. Resultaterne fra dette projekt har, udover udvikling på de enkelte arbejdspladser, været udviklingen af teaterforestillingen 'Nullermænd og gæve kvinder'²⁵.

---

²³ Projektet Bæredygtig Service er primært beskrevet i rapporter udgivet af Teknologisk Institut. Yderligere oplysninger kan findes på følgende hjemmesider: www.medarbejderportalen.dk, www.aof-danmark og www.historiefabrikken.dk

²⁴ Bæredygtig Service er udformet og gennemført i et partnerskab mellem Kvindeligt Arbejderforbund i Danmark i dag 3F), AOF projekt og udviklingsafdeling og Teknologisk Institut, arbejdsliv. Projektet var støttet af den Europæiske socialfonds Mål 3 program.

²⁵ Forestillingen opføres på Rejsescenen, der er etableret af LO og Arbejderens Oplysningsforbund (AOF). Forestillingen er blevet til på baggrund af rengøringsassistenternes historier om arbejdslivet i

Sideløbende med disse projekter kørte LO et projekt med titlen Visionsindustri. I dette projekt arbejdede en række kunstnere bl.a. Kent Hansen fra Demokratisk innovation og kunstnergruppen N55 sammen med virksomheder omkring nedsættelsen af Ensidigt gentaget arbejde. I Visionsindustri lå perspektivet på medarbejderudvikling og større medarbejderindflydelse. Kunstnerne havde i modsætning til 'Kreativitet i arbejdslivet' rollen som virksomhedskonsulenter og havde derved både den kreative og pædagogiske styring på projektet. Samarbejdet lå direkte på de enkelte virksomheder, og skellet mellem pædagogiske og kunstneriske rum var ikke så markant. Resultaterne fra processen og projektet har været udstillet på Vestsjællands Kunstmuseum. Disse resultater er i nogen grad forsøgt vendt mod en kunstnerisk praksis frem for en traditionel arbejdslivspraksis.

Opsamlende kan det siges, at begge projektet kredser om et overskridende forhold mellem kunst og arbejde. Kunsten er så at sige indlejret i arbejdet, idet der i begge projekter bejles til medarbejdernes moralske, praktiske og æstetiske sans udfoldet omkring deres eget arbejde; hvordan kan arbejdet blive bedre, sjovere, sundere og frem for alt mere meningsfuldt og samfundsmæssigt nyttigt?

Kunstnerne i **Kreativitet i arbejdslivet** har haft en rolle som det redskab, der kan puste til og åbne rummet. Gennem deres faglighed som skuespillere brugte kunstnerne deres formsprog, krop og sensibilitet til at indfange og øge mangfoldigheden af sanser, der kunne udtrykke de handlinger og følelser, som deltagerne præsenterede. Skuespillerne blev det spejl, der gjorde det muligt at se sig selv fra sidelinien; de indfangede temaer som var og er vanskelige at placere, og de får vist det, som medarbejderne ikke får tydeliggjort. På denne måde forløser skuespillerne kompleksiteten i medarbejdernes historier og skaber mulighed for at se og opleve erfaringer i nye sammenhænge. I Visionsindustri havde kunstnerne en noget anderledes rolle – dels fordi andre typer kunstnere var repræsenteret bl.a. billedkunstnere, og dels fordi kunstnerne i dette projekt både havde rollen som projektleder og som kreative konsulenter.

Begge projekter har karakter af et potentielt indvendigt forhold mellem kunst og arbejde – idet aktiviteterne på virksomhederne forsøgte at indramme en række frirum i selve arbejdsdagen og i arbejdet; frirum, hvor det blev muligt at se på arbejdet og på det daglige samarbejde med nye briller. Men også frirum, der forsøger at gentænke **det udviklende arbejde** – ikke blot som organisatoriske udviklinger af bedre samarbejdsmuligheder, større indflydelse og bredere jobindhold, men også som en udvikling af selve arbejdsaktiviteten – det man laver, og det man producerer.

---

rengøringsbranchen. Disse historier er af skuespillerne omsat til små sceniske spil igennem de kurser, der har været afholdt i forbindelse med projektet: Bæredygtig Service. Det er dette arbejde, der danner baggrund for forestillingens indhold.

Ovenstående tre projekter tager sit historiske udgangspunkt i oplysningstanken. To af projekterne udspringer direkte af folkeoplysningen (AOF), og de sidste forvaltes af blandt andet Vestsjællands Kunstmuseum, hvilket betyder, at formidlingen og udtryksformerne i projektet er tilrettelagt således, at projektet ikke alene forbinder sig indad mod de enkelte virksomheder eller medarbejdere, men samtidig har et mere alment eller samfundsmæssigt sigte. Kunsten og kunstneriske processer har historisk udgjort en væsentlig del af folkeoplysningstraditionen. Teater, musik og folkesang har udgjort en substantiel del af de formmæssige sider af traditionens sociale organiseringer. Men de kunstneriske udtryksformer og praksisser er i sig selv en del af de dannelsesmæssige perspektiver på oplysningstraditionen – eller myndiggørelse af arbejderen. Arbejderbevægelsens oplysnings- og dannelsesprojekt skal ikke tematiseres her, men blot skal det nævnes, at de tre ovenstående projekter rummer perspektiver, der godt nok ligner en del af de projekter, der sættes i søen under 'den gryende alliance, men har et andet og mere historisk udspring i arbejderbevægelsens klassiske oplysningstradition (Olesen; 1985).

Kultur og erhverv – en begyndende 'mainstream'.

I september 2000 blev rapporten 'Den kreative alliance - En analyse af samspillet mellem kulturlivet og erhvervslivet' udgivet (Advice analyse, 2000). Rapporten var en del af et fælles kultur- og erhvervspolitisk udredningsprojekt, og formålet var at afdække samspilsrelationerne mellem erhvervslivets virksomheder på den ene side og kulturliv og kunstnere på den anden. En del af rapportens konklusioner var, at kun en lille del af det danske erhvervslivs mest visionære virksomheder arbejdede med potentialerne i 'den kreative alliance', og at langt de fleste virksomheder ikke brugte kultur og kunst som andet end 'udsmykning'. Rapporten konkluderede herudover, at hvis den 'kreative alliance' skulle blive til andet og mere, måtte der politisk initiativ til. Derfor udkom i 2000 en kultur- og erhvervspolitisk redegørelse under overskriften: Danmarks kreative potentiale (Kultur- og Erhvervsministeriet, 2000). I denne udgivelse lå en række forslag til mulige samarbejdsrelationer mellem kultur- og erhvervsliv i form af et såkaldt Idekatalog. Idekataloget indeholdt 13 forslag til initiativer, der skulle udgøre rammen for netværksdannelse, konkrete samarbejder osv. Til enkelte af forslagene var knyttet finansiel støtte, andre havde karakter af gode ideer til samarbejde. Rapporten ekspliciterede formålet i forhold til, at det for erhvervslivet handler om: at kunst og kulturlivets kompetencer i de senere år har fået fornyet relevans i stort set alle virksomhedens funktioner – design, ledelsesudvikling, over organisation og medarbejderudvikling m.m., og at det for kulturlivet handler om: at samspillet med erhvervslivet, udover det indlysende, nemlig penge, tilbyder et vindue til et nyt og større publikum. Samtidig understregedes det i rapporten, at samarbejdet mellem kultur og erhverv ville: *forøge virksomhedernes konkurrenceevne og samfundet med menneskelige værdier* (Kultur- og Erhvervsministeriet, 2000, s. 16)²⁶.

---

²⁶ En del af aktiviteterne i forlængelse af de politiske initiativer ligger hos The creative alliance under Learning lab Denmark, en institution etableret af Forsknings-, Kultur og Erhvervsministeriet med det formål at eksperimentere og forske i nye læringsformer, kompetenceudvikling og viden (www.ild.dk). Andre dele af aktiviteterne ligger i konsortiet NyX, der baserer sig på netværk mellem aktive parter på

Det nye samarbejde mellem kultur og erhvervsliv handler grundlæggende om, at det rationalistiske erhvervsliv får tilført nyt liv gennem den kunstneriske og æstetiske tilgang, og at det 'avantgardistiske' kulturliv får adgang til et større publikum, samtidig med at de får mulighed for at styrke en erhvervsmæssig identitet (Nørbo, Julius (2002))²⁷. Denne overførselsværdi præsenteres under mange overskrifter: *det kreative krydspres*, *den kreative alliance*, eller at der skal *bygges læringsbroer over alt for separate verdener*²⁸.

Der er således skabt en grundlæggende konsensus om, at samarbejdet mellem kultur og erhverv er af det gode – en betragtning, der er svær at være uenig i, når de forskellige projekter præsenteres i overskrifter. I en forskningsmæssig betragtning er det dog nødvendigt at se på de enkelte projekter og de enkelte strømninger for at kunne vurdere, hvilke værdier der ligger i mødet, når de konkret udspiller sig i de enkelte projekter. Forskningsmæssigt er det derfor væsentlig at skelne mellem projekterne, idet brug af begreber som kreativitet, læring, kunstneriske kompetencer og fantasi er præget af ligeså stor forskellighed som antallet af projekter.

Kreativitetsbegrebet går igen i de fleste af projekterne. Typisk er det udtryk for evnen til nytænkning og til at sætte alle sanser fri. Begrebet bruges i mange forskellige sammenhænge og tillægges varierende betydningsindhold. Begrebet er således så bredt favnende, at det er nødvendigt at gøre rede for betydningsindholdet i hver enkelt relation, hvor begrebet benyttes.

På dansk er kreativitetsbegrebet udfoldet af blandt andet Herluf Trolle, der er kreativitets- og organisationsforsker. Herluf Trolle²⁹ er optaget af kreativitet som skabende proces som nytænkning især, når det forbindes med problemløsning (Trolle: 1981, 2000, Trolle og

---

området. NyX forum er den danske pendant til den britiske forening Arts and Business (www.aandb.org.uk). På svensk hedder en lignende forening Forum för Kultur och Näringsliv (www.kulturognaringsliv.org). Endvidere ligger der aktiviteter hos Handelshøjskolen i København, der sætter fokus på de forretningsmæssige potentialer i et samarbejde mellem kunstnere og virksomheder (www.nyxforum.dk). Handelshøjskolen har i 2003 oprettet 'Center for kunst og ledelse'. Denne markering af kunstens forhold til ledelse handler primært om begrebet æstetisk ledelse, der forbinder sig til at tænke ledelse i et mere helhedsorienteret perspektiv (www.cbs.dk, Kirkeby; 2004).

²⁷ Nørbo, Julius (2002), Den kreative alliance, NyX – forum for kultur og erhverv. NyX - forum for kultur og erhverv er den officielle danske kultur- og erhvervsorganisation, der blev etableret i 2002 på initiativ af Kultur- og Erhvervsministeriet. NyX er non-profit og er organiseret som en selvejende institution. Citerede udgivelse er blevet i forbindelse med åbningen af NyX-forum.

²⁸ (www.ild.dk - Konsortiet for den kreative alliance)

²⁹ Herluf Trolle er i sit arbejde inspireret af de amerikanske psykologer: Guilford og E. De Bono, der har en mere pragmatisk tilgang til kreativitet. Kreativitet udspringer af, hvad de kalder divergent tænkning, dvs. en tænkning i muligheder. Divergent tænkning står i modsætning til konvergent tænkning, dvs. en tænkning i konsekvens. Det er således en kognitiv tilgang til kreativitet, der giver os mulighed for at forstå tankeprocesser i forbindelse med kreativitet. Kreativitet forstås således som noget, der genereres i de enkelte subjekter, og det kan kaste lys over dele af de kreative processer, men det efterlader meget lidt plads til den kontekstuelle indflydelse, f.eks. tid og rum.

Graversen; 1983, Trolle og Hvenegaard; 1996). Ifølge Herluf Trolle findes der to måder at løse problemer på: den systematiske og den kreative. Disse to problemløsningsmetoder kræver kvalitativt forskellige arbejdsformer. De kreative arbejdsformer i organisationen er afhængige af skabelsen af kreative miljøer – et arbejde, som han beskriver som både tungt og langsomt, fordi kreative tanker og processer ikke følger de gængse regler for tænkning og problemløsning. Herluf Trolle argumenterer for at give de kreative arbejdsformer tid og for, at den teoretiske og praktiske viden om kreativitetens afhængighed af tid i dag er så underbygget, at den stiller sig op som en nødvendighed, hvis kreative arbejdsformer skal tages alvorligt. Han stiller spørgsmålet i retning af virksomhedernes eller organisationernes vilje til at imødekomme denne viden: *Der må betales en pris for den (praktiske og teoretiske viden, red.) i form af ændring i holdning og indstilling og udvikling af mere kreativitetsfremmende arbejdsformer og arbejdsmiljøer. Måske er det denne pris, virksomhederne og organisationerne har svært ved at betale?* (Trolle, 2000, s. 36). Dette forhold mellem tid og kreativitet er en interessant problematik, der understreger, hvor vanskeligt det er at tilpasse langsomme skabelsesprocesser til virksomhedernes konstante behov for at være i udvikling og være innovative. Når kreativitet og innovation vendes mod organisationernes evne til omstilling, fleksibilitet og konkurrenceevne, står de i risiko for at blive instrumentelle begrebskategorier, der alene har til formål at sætte tempoet op og få de gode ideer lidt hurtigere. Instrumentaliseres begreberne bliver de indifferente overfor de subjektive og sociale orienteringer, der åbnes i deres kølvand. De, der har deltaget i denne type aktiviteter, kan nikke genkendende til styrken i de kreative seminarer eller events. Man går derfra med en god fornemmelse i maven, et sus af udviklingslyst og en klar fornemmelse af, *hvor kan vi meget sammen*. Der er således tale om metoder, der for en kort stund skaber rum, hvori sanser, krop og fantasi frisættes. Kreativitet og innovation kan dog tendentielt åbne for mere end, der umiddelbart synes at være 'brug for', og dette er et vigtigt element, der viser frem mod nødvendigheden af at tage tidsperspektivet ind på en anden måde og tage det alvorligt at kreative skabende processer udfolder sig over tid og ikke kan forceres.

Mod dette kunne indvendes, at kreativitet og innovation ikke er begreber, der udfolder sig omkring de subjektive og sociale dannelsesprocesser, men i højere grad er begreber, der er knyttet organisatoriske op og alene retter sig mod organisatoriske udviklingsprocesser. Kreative kompetencer er den grund, hvorpå innovation udfolder sig, og det handler om at bringe dem frem og i spil. Kreativitet forstås som en del af den 'tavse viden' (Darsøe, 2001b) hos medarbejdere, og den kan derfor kaldes frem, hvis den stimuleres på den 'rigtige' måde. Til dette synes kunsten og kunstnerne at være nyttige facilitatorer, fordi deres udgangspunkt er det kreative, det improvisatoriske, det fantasifulde osv. Kunsten bliver så at sige rollemodel, fordi dens genstandsfelt netop er alt det, erhvervslivet ikke er.

I Danmark har specielt innovationsforskeren Lotte Darsøe bragt samspelet mellem innovation, kreativitet og kunstneriske processer på den forskningsmæssige dagsorden. Lotte Darsøe henter sin inspiration fra den internationale scene, hvor netværksdannelsen omkring 'arts and business' er mere omfattende og har eksisteret længere end i Danmark. Lotte Darsøe hæfter sig i sit arbejde specielt ved potentialerne ved at inddrage kunstneriske

processer i organisatoriske innovationsstrategier. Det handler både om at inddrage kunstnere som katalysatorer for igangsættelsen af udvikling og innovation og om at lade medarbejderne træde frem som kunstneriske eller kreative kompetencer i sig selv faciliteret direkte af kunsternes tilstedeværelse eller af forskellige kreativitetsfremmende metodiske greb. Et væsentligt element er den eksperimentelle tilgang. Skabelsen af kunstneriske kompetencer eller udviklingsprocesser skal ske på baggrund af direkte erfaringer med specifikke eksperimenter eller events, der retter fokus på *både krop, hoved, hjerte og ånd* (Darsøe, 2004. s. 31). Lotte Darsøes arbejde byder sig til som en meget grundig og systematisk gennemgang af, hvad der kunne ligge i en eventuel dansk tradition for 'arts and business' samarbejdet. Men spørgsmålet er, om denne tilgang afviger meget fra andre typer af organisationsudvikling?

I Lotte Darsøes tilgang synes win-win forholdet at dominere. Her knyttes en lige linje mellem virksomhedernes krav om omstillingsparathed og innovationsduelighed hos den enkelte medarbejder til medarbejdernes ønsker og behov for personlige udvikling. Brugen af medarbejdernes kreative ressourcer, forstået som en latent viden hos medarbejderne, der endnu ikke er bragt i spil, gør arbejdslivet mere kreativt og udfordrende for den enkelte og dermed mere personlighedsudviklende. De ydre krav synes uden problemer foreneligt med medarbejdernes forestillinger om et bedre arbejdsliv. Brugen af de kunstneriske kompetencer, men også brugen af kunsterne selv, bliver brobyggerne mellem top og bund i organisationerne, og vægten forsøges samtidig lagt på en 'bottom up' tilgang.

Lotte Darsøe vender på samme måde som Kent Hansen blikket udad mod samfundet, men hvor Kent Hansen er optaget af, hvordan kunsten kan bringe marginaliserede tematikker på dagsordenen, er Lotte Darsøe optaget af de kunstneriske processers transfer til samfundsmæssige udviklingsprocesser:

In an artful society everybody will have freedom to develop multiple intelligences and artistic skills. This will contribute to business and society with an abundance of productivity, but the measurement will be of quality and artfulness instead of quantity and price (Darsøe, 2004, s. 183)

Der er ingen tvivl om, at Lotte Darsøes arbejde kommer til at præge scenen omkring kultur og erhvervslivsudviklingen. Ikke mindst fordi hun er den, der nutidigt har leveret det mest substantielle stykke forskningsarbejde på området. Spørgsmålet kan dog være om den win-win situation, der lægges frem i forholdet mellem virksomhedsudvikling og medarbejderudvikling, og om den transferværdi kunstneriske processer har til den samfundsmæssige udvikling er mulig, eller om der umiddelbart er tale om en for tidlig forlovelse? Samtidig er det væsentligt at hæfte sig ved, at Lotte Darsøes arbejde har sin begyndelse i organisationerne eller virksomhederne, og netop dette udgangspunkt har vist sig problematisk for videre udvikling. Organisationernes eller virksomhedernes rationalitet har vist sig vanskelig at bryde, og man kan stille sig tvivlende om, hvorvidt det skal lykkes for de kunstneriske processer?

Kunst og arbejde - arbejdets placering i kunsten

I 1970 i bogen 'Dagens Dont' skaber R. Broby-Johansen (Broby-Johansen, 1970) en verdenshistorie set fra neden, ikke fra politikernes og de herskendes synspunkt, men fra arbejdspladsen. Al kultur er resultat af menneskelig arbejdsindsats, skriver Broby-Johansen og tager udgangspunkt i Marx, når han skriver, at arbejdet er, *uden hensyn til samfundsformen, en eksistensbetingelse for mennesket, en naturnødvendighed, der formidler stofskiftet mellem mennesket og naturen*. For Broby-Johansen skabes de kulturelle produktioner af det menneskelige arbejde, men mennesker selv er også til enhver tid præget af deres forhold til arbejdet. De skiftende ideer om, hvad der er rigtigt og forkert, smukt og grimt er grundlæggende bestemt af vekslende arbejdsformer og arbejdets organisation på det pågældende sted og til pågældende tid. Alligevel kan Broby-Johansen, med udgangspunkt i billedkunsten, fremskrive en kulturhistorie, hvor arbejdet og arbejdsformer, systematisk lades ude. Kulturhistorien beskrives som et stafetløb af enkeltgenier; *til trods for at det er iøjefaldende, at den enkelte bjergtops højde i kulturlandskabet er minimal i forhold til det niveau, det løfter sig fra. Og det er landskabet, der løfter sig i bjergtinden, og ikke bjerget der løfter landskabet*. (Broby-Johansen, 1970, s. 5). Som barn af sin tid beskriver Broby-Johansen udviklingen i en sprogtone, hvis udgangspunkt ikke fornægter sig; *I den historiske epoke, hvor overskuddet af samfundets forenede virksomhed er usurperet af en mere eller mindre isoleret overklasse, har denne systematisk negligeret massernes indsats og fremstillet den som betydningsløs i forhold til sin egen* (Broby-Johansen, 1970, s. 5). Under de voldsomste politiske omvæltninger går dagliglivet sin støtte gang; Mødre dier deres børn, gadefejerne fejer deres gader, og bønderne planter deres ris under napalmbomberne. I stedet for at se udviklingen som resultat af kollektivernes arbejde fremstilles udviklingen som var den båret af de førende personligheder, der som *en slags lokomotiver trak massernes togstamme efter sig* (Broby-Johansen, ibid.). Således beskrives den kulturhistoriske udvikling, som skabt af de herskende klasser. 'Undersåtternes' arbejde bagatelliseres, og den enkelte tager æren for, hvad kollektivet har udrettet. På denne baggrund beskrives det, hvordan arbejdet – det kropslige arbejde nedvurderes i kulturhistorien, og hvordan kunsthistorien negligerer arbejdsbilledet. Det er ikke den måde, hvorpå arbejdet udføres, der er det afgørende for de store kunstneriske produktioner, men i højere grad den måde, det er udnyttet, og det der kommer ud af det. Billedkunsten domineres af motiver, der fremviser store bygningsværker; slotte paladser osv. ikke håndværkerne på arbejde³⁰.

---

³⁰ Broby-Johansens kritiske fortællingen om hvordan kunst og arbejde falder fra hinanden kan genfindes andre steder, blandt andet hos A. Krovoza i artiklen: Inderliggørelsen af det abstrakte arbejdes normer og sanselighedens skæbne (Krovoza; 1978 (1774)) i denne artikel gennemskrives historien om kunstens polarisering fra hverdagslivet og om hvordan kunstnerne og kunsten gives en privilegeret position ift. sanselighed, æstetik og emancipation. Samme historie kan findes hos Ruskin (Ruskin; 1917), der med arkitekturen som udgangspunkt fortæller historien om kunstens udgrænsning fra håndværket. En nyere fortælling findes hos Nielsen og Nielsen i artiklen: Arbejde og kunstsans, hvor udgangspunktet er en kvalifikations- og dannelseskritik af de arbejdsprocesser, der udfoldes i tilknytning til moderne produktionskoncepter med udgangspunkt i kunstsansbegreber (Nielsen og Nielsen; 1999).

I Broby-Johansens arbejde kan der i billedkunstens udvikling ses påfaldende paralleller til den øvrige samfundsudvikling. Indtil manufakturens komme er billedkunsten reserveret for de, der har penge. Ved manufakturens opkomme bliver en del af billedkunsten, og det der produceres her, ikke længere alene kunstneriske udtryk, men varer, der kan omsættes på markedet. Dermed får de enkelte 'arbejdere' råd til de kunstneriske produktioner først og fremmest i form af kobberstik. Dermed åbnes for, at kunsten ikke længere alene er for den privilegerede klasse, men der åbnes også for en ny opgave for kunstnerne, nemlig at give udtryk for arbejderklassens selvbevidsthed, kraft og frihedsvilje. Med andre ord giver dele af kunsten sig i kast med at give udtryk for den vågnende arbejderklassens selvbevidsthed. Der er så at sige tale om en *politisk kunst*, hvor kunstnerne får øjnene op for deres rolle som samfundsaktør og samfundsreformatør. Broby-Johansen skaber en grundig gennemgang af kunstens rolle i denne optik.

Samtidig beskrives det, hvorledes *kunstelementet i selve arbejdet* langsomt afvises. Kunsten er forbeholdt kunstnerne. Kunstnerne har en privilegeret ret til at være glade for det de laver, til at skabe unødvendige produktioner, have en legende omgang med ting og produktion og til at skabe 'kunst for kunstens skyld'. For arbejderne derimod opretholdes et billede af at arbejde er forbundet med møje og ulyst. På trods af at historiske fund, flintøkser, lerkrukker m.v. med alt tydelighed viser, at disse er omhyggeligt tildannet med smukke udskæringer, flotte motiver o. lign.

Broby-Johansens fortælling er således fortællingen om, hvordan kunsten gennem tiden har placeret sig i arbejdet, og hvordan arbejdet har placeret sig i kunsten. Fortællingen er ikke et stykke substantielt forskningsarbejde, som det er tilfældet hos Ruskin, Krovoza og Nielsen og Nielsen eller Negt, alligevel synes den at indfange den forfaldshistorie, der kan bringe lys til den nutidige udvikling på feltet mellem kultur og erhverv. Den funktionelle adskillelse mellem kunstnerens verden og erhvervslivets verden stiller på mange måder kunsten i en privilegeret position, som de der har retten til at være utilpassede, til at tænke nyt og til at bryde eksisterende samfundsmæssige rammer. Samtidig kan erhvervslivets privilegerede position spores, idet det er her pengene er. Historisk viser dette sig ved at en del af de større virksomhedsejere eller kapitalindehavere bliver såkaldte kunstmæcener, der sponsorerer kunstneriske produktioner og bruger dem i udsmykning af bl.a. virksomhedslokaler. Historien er ikke i sig selv central for det nutidige fokus på kultur og erhvervssamspillet. Men den udgør en del af det udspring, hvorfra det nye politiske fokus på feltet kommer. En stor del af dette samspil handler i udgangspunktet om vækst. Erhvervslivet har brug for nye veje at gå for en fortsat ekspansion og innovation, og kulturlivet har brug for den kapital, der er i erhvervslivet. Bolden spilles ikke op for at skabe flere kunstmæcener. Men alligevel er historien relevant, fordi den viser ind i det politiske fokuss drivkraft og forankring.

Samtidig rummer fortællingen spor af det, som forskningsmæssigt har optaget 'Fantasi og rummelighed', nemlig de kunstneriske forbindelser i selve arbejdsaktiviteten, som beskrevet gennem kunstsansbegrebet. Historisk har det vist sig vanskeligt at lade denne sans komme til udfoldelse som en bred social fantasi og kreativitet. Enkelte steder synes der i historien om

arbejdets udvikling (kapitel 2) at åbne sig muligheder for, at kunstsansen kunne tænkes sammen med det konkrete, daglige arbejde, specielt inden for håndværket (Nielsen og Nielsen, 1999), men som beskrevet i kapitel 2 går udviklingen ikke i denne retning. Projektets opfordringer til at søge efter fantasifuld udvikling af arbejdsprocesserne har at gøre med inspirationen fra kunstsansbegrebet. **Kunstsansen i arbejdet** (Nielsen og Nielsen, 1999) er behandlet i kapitel 2. Her blev det udfoldet som et begreb, der indbefatter fantasi, formudtryk, sans for skønhed og for detaljens forhold til helheden eller sociale behov i tiden.

Kunstsansbegrebet kan vise sig mere brugbart i aktionsforskningssammenhæng, idet det gennem den sociale forankring i højere grad binder sig til den samfundsmæssige helhed og forandringsperspektivet end kreativtetsbegrebet, der til en vis grad lukker sig i det organisatoriske og til dels pædagogiske rum. Kunstsansen er samtidig et begreb med historiske rødder. Det er et begreb, der indfanger, hvordan kunsten historisk har placeret sig i arbejdet. Historisk har begrebet således at gøre med det praktiske samspil mellem kunstnere og håndværkere, men det har samtidig at gøre med en iboende kunstnerisk praksis i selve arbejdet. At udvikle arbejdsprocesserne i en fantasifuld, kreativ og faglig retning er et forsøg på at dæmme op for arbejdets udskilningsprocesser. Men dette arbejde kræver tid og rum at gestalte sig i, således at fantasi og kreativitet kan forbinde sig som sociale orienteringer og ikke som udvendige kompetencekategorier. Det er ikke et spørgsmål om at udvinde tavse kreative kompetencer til brug i organisationsudvikling, det er heller ikke et nostalgisk projekt om at finde tilbage til 'de gode gamle dage'. Det er i højere grad et ønske om at undersøge fremtidige muligheder for alternative produktionsudviklinger, der rækker ind de i subjektive udtryk og formgivningsprocesser i selve arbejdsaktiviteten.

Teatret som kunstnerisk praksis - tabuiseringer og udkrystalliseringer

For mange intellektuelle spiller kunsten en særlig rolle som samfundsmæssige lærestykker, idet kunsten kan virke forandrende på institutioners funktioner. Dette funktionsforandrende syn på kunsten står i modsætning til det borgerlige samfunds mere instrumentelle, indfølelse og oplevelsesorienterede brug af kunsten. Bertolt Brecht, satte kunstens og teatrets funktionsforandrende potentialer på dagsordenen. Hans 'verfremdungs-teknik (fremmedgørelse), har som formål at hindre, at teatret alene giver folk kunstoplevelser på basis af indfølelse (her taget fra Rasmussen; 1997). 'Verfremdungs'-teknikken beforder i stedet, at dagligdags handlinger gøres fremmede, så man tvinges til at tænke over dem. På denne måde bliver kunsten, teatrets rolle at vække til eftertanke og føre til handling. Et politisk projekt om at ændre følelsens samfundsmæssige rolle. Brechts fremmedgørelsesteknik, forbinder sig således til det kritikbegreb, der er centralt i den kritiske utopiske aktionsforskning (se senere). Kritikken er inde i os selv, men må formidles som noget 'uden for os selv' for derigennem at kunne optages som noget, 'man kan gøre noget ved'. Det handler med andre ord om den dannelsesmæssige side af kritikken; at man er åben for de bevægelser, der kommer en i møde, og ikke møder verden i defensiv kritik alene formidlet gennem de subjektive lidelser. På samme måde som fremtidsværkstedet (jf. kapitel 4) gør det, ligger der indbygget i denne fremmedgørelsesteknik en særlig opmærksomhed på det sociale og det almene. Kritikken koncentrerer ikke alene til den enkeltes afsavn og lidelser, men forsøger at imødekomme de individuelle lidelser og ambivalenser gennem

skabelsen af sociale rum, hvor man genkender kritikken hos hinanden og dermed får mulighed for at åbne kritikken i dens sociale dimension eller almene niveau. Dermed bliver kritikken et fornuftigt udgangspunkt for at overskride kritikkens egen indbyggede reifikation eller indbyggede risiko for alene at blive defensive modpraksisser.

En sådan vinkel på kunstens samfundsmæssige rolle ses også hos Lippe, når han skriver; *Kunsten kan udkrystallisere funktionerne, idet den overdriker dem, tager dem ud af konteksten og placerer dem i særlig klarhed* (Lippe; 1988b, s. 94). For Lippe er der som hos Brecht en særlig opmærksomhed om følelserne og sansernes betydning for spændingsfeltet mellem kritik og utopi. Gennem sanserne er det muligt at komme udover sprogets dominans. Lippe siger i sin forelæsning ved ph.d-kursus på Roskilde universitet; *the evident for the eye is what dialogue is about* (Lippe, RUC, 2004). Her adresserer han netop det element, der tidligere er bragt kritisk i spil. At dialog tenderer at italesætte det, vi allerede kan se. Det er med andre ord nødvendigt at skabe rum, hvori sanserne, følelserne og kroppen får spillerum, ikke som noget vi kan beskrive med ord, men som noget der formidles af kroppen selv, med fagter, udtryksfulde bevægelser, følelser eller andre typer af sceniske udtryksformer, der retter sig mod sanserne frem for sproget. Teatret eller rettere skuespillerne bærer som en del af deres faglighed, en opmærksomhed på det der ikke umiddelbart er tydeligt for øjet. Men de giver også mulighed for at se os selv eller opleve os selv og vores egne problemer udefra. Netop dette element har vist sig nyttigt i arbejdet med utopiske udkast.

I 'Fantasi og rummelighed' har vi som en del af det metodiske design haft skuespillere med. Skuespillernes opgave har primært været at omdanne utopiarbejdet til at være sceniske opsætninger – små skuespil – om, hvordan utopien i sin yderste konsekvens kunne udarte sig. Denne oversættelse har i de fleste tilfælde skærpet blikket hos deltagerne i forhold til hvor kvalm, konfliktfyldt og urealistiske utopier kan være. Det har samtidig også vist sporene til, ad hvilke veje utopierne kunne gå, hvis en realisering af disse utopier skulle blive mulig.

Arbejdet med skuespillerne har også haft en anden markant inspiration, nemlig fra brasilianeren Augusto Boal. Boal udviklede gennem 50'erne en teaterform, som han kaldte Forum-teatret. Forumteatret bryder med traditionelt teater ved at invitere tilskueren op på scenen i udfoldelsen og deltage i en forbedring af det, der udspiller sig her. Boal gør i sin teaterform op med det konventionelle teaters envejsrelationer, hvor tilskueren alene må forholde sig til det, han ser uden mulighed for at påvirke. Teatret bliver for Boal til i det øjeblik, hvor mennesket opdager, at det kan iagttage sig selv gennem forestillingens spejl. *Det erfarer, hvor det er, og hvor det ikke er og forestiller sig hvor det kunne gå hen* (Boal, 2001). På mange måder flirter Boal med filosofiens grundlag i den menneskelige væren. Denne del skal behændigt efterlades for alene at bruge inspirationen fra Boal i forhold til den æstetiske dimension af fantasibegrebet. I en konkluderende bemærkning skriver Boal; *Teatrets usædvanlige erkendelsesmæssige kraft skyldes tre væsentlige egenskaber. Plasticiteten giver plads for uhæmmet brug af hukommelse og fantasi i en leg med fortid og fremtid. I telemikroskopet forstørres alting og bliver mere nærværende, så det giver os mulighed for at se ting, som ellers ville være i så minimal eller fjern form, at det ville undslippe vore blikke. Sidst men ikke mindst tillader den fiktion, som skabes inde i subjektet*

når det kommer ind på scenen, som et resultat af skuepladsens tvedelte-tvedelende egenskaber at vi – næsten uundgåeligt – kan iagttage os selv (Boal, 2001, s. 41). For Boal er disse egenskaber æstetiske og dermed knyttet til vore sanser. I den teatrale kommunikation er det ikke alene, at vi lytter og ser, men også følelses- og sanseoplevelser, der rækker ud over. Teaterformen gør brug af fantasiens virkemidler i en leg med fortid og fremtid, og der knyttes an til netop den forestillingsevne, som vejer tungt i den utopiske inspiration fra Jungk (se senere).

Men hvor Jungks metoder er et opgør mod samfundsmæssige reificeringer, manipulationer og blindgyder, binder Boals metoder sig tættere på individet, som en terapiform i hvilken man bruger krop og sjæl: *i psyken ser man sin psyke* (Boal, 1996 (2000), s. 41). For Boal er der dog forskel på indadvendte og udadvendte teknikker inden for teaterformen. Det er primært i de indadvendte teknikker, at det terapeutiske rum åbnes, og anknytningerne til åbninger mod den menneskelige væren er stærkest. I de indadvendte teknikker har det samfundsforandrende perspektiv en tendens til at forsvinde til fordel for en udvikling og afprøvning af individuelle udviklinger. De handlingsmuligheder, der åbnes, udvikles og anvises gennem disse teknikker, forbinder sig primært til den enkeltes liv og til de individuelle udfoldelser. Anderledes står det til i de udadvendte teknikker. Gennem disse teknikker bliver teaterformen politisk og får dermed forbindelsen til mere generelle samfundsmæssige undertrykkelsesmekanismer. Gennem denne kollektive eller udadvendte side af Boals arbejde formidles således en social læring, der netop tager form på grund af aktiviteternes eller teknikernes sociale og kulturelle forbindelse. For Boal er skellet mellem disse tekniske greb ikke så skarpt, som det her tegnes op. Der er i højere grad tale om teknikker, der findes i et og samme moment.

I grænselandet mellem virksomheds- og arbejdslivsudviklingen ligger Dacapoteatret³¹. Dacapoteatret er et professionelt teater, der arbejder med at skabe dialog mellem personale- og organisationsudvikling. Dacapoteatret arbejder med forumteater, der er en teaterform, hvor publikum inviteres til dialog og deltagelse. Dacapo har i dag professionaliseret Boals teaterform, og de har en rejsende scene, hvorpå de opsætter forberedte spil med temaer om samarbejde, arbejdsmiljø, personalepolitik og udstødning. I de fleste tilfælde hyres teatret af virksomheder til at skabe debat og engagement om disse temaer i virksomhederne. Der gennemspilles en situation eller scene, der repræsenterer et typisk problem på virksomheden og medarbejderne; de tillidsvalgte eller lederne inviteres herefter til at give en løsning på konflikten. En af de forestillinger, Dacapo i dag rejser rundt med, er forestillingen, 'hvor der er hjerterum'. Forestillingen tager udgangspunkt i det rummelige arbejdsmarked og problemstillinger som nedslidning, fleksjobs, langtidsløshed og forskellighed, som behandles gennem små sceniske spil. Oplægget til stykket lægger op til diskussion af rummelighed som en vision, der oftest støder mod virkeligheden på mange måder; kan man kun være rummelig, hvis man selv har et godt arbejdsmiljø? Og hvad kan og vil man blande sig i?

---

³¹ Se www.dacapo.dk

Dacapoteatrets arbejde har vist sig at kunne skabe et fornuftigt afsæt for at øge spillerummet for medarbejderne på virksomhederne. Samtidig har det vist sig at kunne skabe en øget bevidsthed i organisationerne om tabuiserede tematikker og bringe dem reflektivt i spil i de daglige dialoger på virksomhederne. På mange måder er Dacapoteatrets metode og tilgang i tråd med dialogtraditionen, idet det handler om at skabe dialoger, hvor ingen dialoger har været før og samtidig bringe tematikker til torvs i virksomhederne, der kan være svære eller 'oversete'. Vanskelighederne i Dacapoteatrets arbejde er som i dialogtraditionen, hvorledes samfundsmæssige marginaliserede tematikker kan bringes i spil, hvis ingen aktører er direkte bærere af dem. I forestillingen 'Hvor der er hjerterum..', kunne sådanne vanskeligheder antydningssvis ses. De udstødte grupper, eller de der havde vanskeligt ved at blive på arbejdsmarkedet, blev repræsenteret ved dacapoteatrets spillere. Forarbejdet synes at være realistisk og genkendeligt, og stykket synes taget fra den 'virkelige' verden. Alligevel var perspektivet 'fra arbejdspladsen' og ikke fra den udstødte. Det handlede om integration og fastholdelse, men ikke om hvordan verden så ud fra den anden virkelighed. Dette kom primært til udtryk gennem publikums reaktioner. Trods dacapoteatrets 'loyale' billeder blev situationerne farvet af, at tilhørerne havde vanskeligt ved at frigøre sig fra arbejdspladsperspektivet.

I modsætning til de tre tidligere nævnte projekter: Kreativitet i arbejdet, Visionsindustri og Bæredygtig Service, ligger Dacapoteatrets arbejde inden for en virksomhedsorganisatorisk ramme. De mulige begyndelser til nye typer af sociale organiseringer sigter således på at skabe større refleksivitet inden for organisationens praksis og kan i bedste fald føre til ændringer i personalepolitikken eller nye typer af særlige ansættelsestyper for de, som er udsatte. Disse ændringer vil sandsynligvis komme de enkelte individer til gode og vil øge arbejdspladsernes interne rummelighed. Men der er ikke tale om egentlige forsøg med at opløse samfundsmæssige tabuiseringer eller med andre ord, de samfundsmæssige fastfrysninger af forholdet mellem arbejde og udstødning kan ikke imødekommes eller optøs, hvis begyndelsespunktet alene er organisationen.

Kreativitet, social fantasi og kunstsans - inspirationer i 'Fantasi og rummelighed'

'Fantasi og rummelighed' er primært optaget af, hvordan faglighed, hverdagserfaringer, sanselighed og social fantasi kan danne udgangspunkt for en udvikling af, hvordan vi kan forstå, udføre og deltage i arbejdet. *Udgangspunktet i at koble kreativitet og fagkultur er at understrege betydningen af faglighed, hverdagserfaringer, sanselighed og social fantasi som indvendige kvaliteter i de perspektiver for udvikling i arbejdsbegrebet, som det nye fokus på 'kreativitet i arbejdet' måske kan åbne* (Indledningen).

Når vi i 'Fantasi og rummelighed' retter en særlig opmærksomhed mod faglighed og social fantasi har det at gøre med interessen for udviklingen af det konkrete arbejde. Eller med andre ord ønsket om ud fra arbejdet at skabe almene, kulturelle og sociale organiseringer og symboler. Social fantasi er ikke på samme måde som kreativitetsbegrebet knyttet til individuelle former for problemløsning eller tankeprocesser. *Social fantasi betegner (..) dels en erkendelsesform og dels en social orientering* (Olsén et al; 2003, s. 14) og sigter således

mod at opskrive og udvikle evnen til at se sammenhænge og skifte perspektiv og at se forbindelsen mellem de særlige eller lokale situationer og organiseringer og mere almene samfundsmæssige forhold. Hvor perspektivet for de kreative og kunstneriske processer i managementterminologien er kortsigtet og knyttet til virksomhedernes organisationsformer, er social fantasi i højere grad et spørgsmål om at lade processerne tage form som egensindige udtryk, der måske i første omgang kan være præget af lomme filosofi og klicheer, men som gradvist kan tage form som nye begyndelser til en anden samfundsmæssig udviklingsproces.

Social fantasi har sin rod i menneskers hverdagserfaringer og livssammenhæng. Begrebet kan således ikke umiddelbart defineres ind i den 'gryende alliance' som et spørgsmål om en tavs viden, der skal bringes i spil gennem kunstneriske procesgreb. Dannelsen af social fantasi har at gøre med nytolkninger og gentilegnelse af tidligere erfaringer. Lomme filosofi og klicheer indeholder ofte et element af hverdagserfaringer, som er bragt på harmoniserende formler, som tillader os at være til på en meningsfuld måde trods hverdagslivets usammenhængende sfærer og erfaringer (Leithauser; 1994, Weber; 1995). Konstitutionsbetingelserne og bevægelsesformerne for social fantasi er afhængig af de metodiske greb og af tidsforhold. Eller man kunne også sige, at social fantasi afhænger af de rum i hverdagslivet, hvori det er muligt at udveksle og bearbejde erfaringer med usammenhæng og drømme. Social fantasi er på mange måder en modpol til hverdagsbevidsthedens fikseringer, forstået som en stivnet horisont præget af forsvar og resignation (Olsén et al, 2003, s. 14). Negt anfører således; *Fantasi er det medium, hvori menneskene fortsat producerer udkast til et bedre liv* (Negt; 1985, s. 153). Flertalstonationen hos Negt er ikke tilfældig. Den viser frem mod den sociale orientering i denne type af fantasiproduktion. Hvor fantasi i managementterminologien knytter sig til de individuelle kreative evner eller evnen til at vende tingene på hovedet, er social fantasi afhængig af sociale udvekslinger.

Social fantasi er således afhængig af, at der skabes sociale forbindelser mellem menneskers erfaringer og kritik, og at disse igen forbinder sig til mere almene sociale og kulturelle forhold med et samfundsmæssigt sigte. Social fantasi er således bundet til den subjektive produktivkraft, men er samtidig afhængig af en vis grad af Kooperation som en form for kollektivt subjekt. Men et sådant kollektivt subjekt kan kun foregribende gestalte sig, hvis horisonten åbnes mod det offentlige rum. Denne offentlighedsdimension er således både praktisk bundet i den konkrete kontekst men har samtidig at gøre med kulturelle formidlinger, der åbner blikket mod den samfundsmæssige helhed. Der er således ikke tale om individuelle kreative udformninger af livsudkast, men om at bringe disse i spil med det fælles anliggende. Der er et performativt element på spil i gestaltningerne af social fantasi, der har at gøre med dannelsen af fælles symboler eller fremtidsforestillinger mellem mennesker, men også har at gøre med fælles forestillinger om, at samfundsmæssige sociale organiseringer og kulturelle formidlinger kan bevæges. Gestaltningen af social fantasi er således afhængig af et samspil mellem hverdag og utopi, idet åbningen af hverdagens mulighedshorisont betinger en utopisk horisont;

Social fantasi er en utopisk ønskeproduktion, der får konkret gestalt i det omfang, den formår at relatere sig til hverdagens mulighedshorisont – og dermed blive et livspraktisk orienterende moment i hverdagen. Relateringen til hverdagens mulighedshorisont er det springende punkt. Den kan kun lykkes, hvis denne mulighedshorisont selv, i hvert fald momentvis, åbnes i utopisk retning, dvs.: hvis det herskende samfundsmæssige realitetsprincip bringes i bevægelse, relativeres. (Olsén, et al, 2003, s. 122)

Forbindelsen mellem hverdagens mulighedshorisont og den utopiske ønskeproduktion er således et springende punkt for dannelsen af den sociale fantasi. *Den må hele tiden gendanne sig i **overgangsrummene** mellem det utopiske og hverdagsrealiteterne* (Olsén; 2003, s. 14, opr. markering). Det kritiske utopiske erkendelsespotentiale udgør således et væsentlig element i dannelsen af social fantasi, og på denne baggrund kan begrebet derfor heller ikke skrives på praktisk formel eller gøres til element i en såkaldt 'værktøjskasse'. Kritisk utopisk erkendelse er kontekstbundet og bevægeligt. Social fantasi er et moment af kulturelt og samfundsmæssigt engagement i kollektive læreprocesser, hvor dannelsen af sociale gestaltninger og symboler sætter os i stand til at fastholde utopierne om en bedre fælles fremtid, som tager afsæt i det eksisterende.

Netop overgangsrummene mellem utopi og hverdagsrealiteter er det springende og skrøbelige moment i dannelsen af social fantasi. Ofte vil overgangen falde ud til fordel for hverdagsrealiteterne og i mange tilfælde kan det være vanskeligt at holde fast i alternative samfundskast eller 'det bedre liv'. Utopisk værkstedsarbejde er en god begyndelse til at holde fast i disse overgangsrum, hvis de samtidig fastholdes som frirum, der til at begynde med beskytter de spæde begyndelser til alternative udkast mod hverdagens massive realitet. Samtidig må processen ud af beskyttelsen foregå gradvist, således at dannelsen af social fantasi ikke reduceres til problemløsning eller bliver programmatisk, men kontinuerligt kan gendanne sig i bevægelsen mod en samfundsmæssig forankring.

I 'Fantasi og rummelighed' betegner social fantasi således en vej mod bevægelsen af forholdet mellem arbejde og udstødning. Både som en praktisk formidlingsproces mellem de to realiteter, men også som en kulturel produktionsproces, der rækker ind i den samfundsmæssige side af dette forhold. Social fantasi har således at gøre med skabelsen af sociale gestalter, der får eget liv i de sociale situationer, men samtidig rækker ind i det almene som kulturelle symboler. Kulturelle symboler kan synliggøre ubalancer eller modsatrettede realiteter bundet i en 'større livssammenhæng' eller samfundsmæssig sammenhæng. De kulturelle symboler har at gøre med det, som tidligere er beskrevet med Brecht og Boal i forhold til teaterets evne til at synliggøre og fastholde samfundsmæssigt tabuiserede tematikker gennem den kunstneriske praksis.

Hos Olsén et al har begrebet at gøre med gestaltungsprocesser, der ikke blot har karakter af begivenheder, men med skabelsen af sociale situationer, hændelser eller fænomener, der kan erfares som konkrete, objektive muligheder, i et beskyttet frirum, men samtidig rækker ud mod nye samfundsmæssige muligheder. Med andre ord:

*(..) social fantasi kan forstås som en praktisk formidlingsproces og en kulturel produktionsproces. (...) disse to dimensioners samspil og indbyrdes afhængighed. Den første dimension går på, at individuelle og kollektive erfaringsdimensioner fra forskellige praksis- og tidssammenhænge bringes i spil, begynder at gennemtrænge hinanden og finde sammen i **livsudkast**, men den anden dimension går på skabelsen af sociale situationer, hændelser og fænomener, der ikke blot har karakter af begivenheder, men også af **kulturelle symboler**. Det er denne dialektiske, subjektive-objektive gestaltningsproces, der konstituerer praksis som en **kollektiv læreproces** (Olsén et al; 2003, s. 125, opr. markering)*

Erfaringskvaliteten i disse livsudkast har således både en subjektiv og en kollektiv forankring, der er væsentlig, når de to realiteter skal mødes, som det er tilfældet i 'Fantasi og rummelighed'. Skabelsen af disse livsudkast har at gøre med ønsket om at skabe broer over de to realiteter og forsøgsvis bevæge forholdet mellem arbejde og udstødning i den konkrete praksis. Samtidig har det i 'Fantasi og rummelighed' været væsentligt, at arbejdet med at åbne hverdagens horisont i utopisk retning, ikke blot som fantasifuld lomme filosofi, men som foregrebet 'objektiv' mulighedspraksis - at se det mulige i det værende. Arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' er således optaget af, hvad der kan bringes til at ske i mødet mellem de to virkeligheder, når realitetstrykket fjernes. I dette arbejde ligger dannelsen af social fantasi og skabelsen af kulturelle symboler som en del af de metodiske bestræbelser og udgør en del af projektets normative grundlag.

Afsluttende må det siges, at brugen af kunstnere, kunstneriske kompetencer og kreativitetsfremmede procesgreb i forandringsprocesser er et felt, der er under stadig udvikling. Stadig flere kunstnergrupper og konsulentvirksomheder dukker op og skriver sig ind som aktører på feltet³². I langt de fleste tilfælde har vi at gøre med projekter, der ønsker

---

³² Efterfølgende er en række af de aktører, der i øjeblikket er toneangivende på feltet omkring kultur og erhvervsliv. Vi er opmærksomme på, at feltet kan se anderledes ud, hvis en tilsvarende opremsning skal foretages om et par år; Kompagniet Aaben Dance Production turnerer med forestillingen: Børsen Roadshow. Forestillingen er en kritisk kommentar til kunstnerinvolvering i virksomhedsudvikling (www.aabendans.dk). Netværks Konsulentvirksomheden High Performance Institute har specialiseret sig i at sammentænke 'markante personligheder' med organisationer og virksomheder. Aktørerne i High Performance Institute tæller navne som Stig Rossen, operasanger, Kasper Bech Holten, operachef på det kgl. Teater og Claus Meyer, kok (eee.highperformance.dk). I 2004 havde Herning Kunstmuseum en udstilling med titlen; Socle du Monde på plakaten. Udstillingen var blevet til i et samspil mellem kunstnere og virksomheder i lokalområdet (www.herningkunstmuseum.dk). Arts in Business er et konsulent- og rådgivningsfirma, der har specialiseret sig i at sammentænke kunst og erhvervsliv. Firmaets aktiviteter dækker over foredrag, samarbejdsprojekter med virksomheder og samarbejdsprojekter med blandt andet Dansk Musiker Forbund (www.artsinbusiness.dk). Hos Art Lab, der drives af Dansk Musiker Forbund og Dansk Skuespillerforbund, udbydes en række kursusarrangementer, der uddanner medlemmerne til at kunne samarbejde med erhvervslivet. Kurset, ACT2KNOW, tilbyder kommunikationstræning til

at forandre og skabe udvikling enten i organisationerne, hos ledelsen, i arbejdslivet, hos medarbejderne eller i samfundet. Væsentligst er det at bemærke, at udgangspunkt og horisont er bestemmende for forandringens mål. Som i alt andet arbejde på organisations- og arbejdslivsfeltet er der tematikker, som hvert enkelt projekt får vanskeligt ved at indfange, netop fordi forandringsorienteringen har en bestemt retning. Samtidig kunne det se ud som om, at også projekterne i den nye mainstream på det kunstneriske felt hovedsageligt forener sig med virksomhedernes organisatoriske rammer og realitet.

Forandringsorienteringen ligger i en række af projekterne i god tråd med aktionsforskningen, særlig dialogtraditionens udgangspunkter. Det handler om at skabe synlighed, bredere netværk og forandringer i den lokale kontekst. Spørgsmålet bliver: I hvor mange af projekterne kan tematikken om arbejde og udstødning indfanges som andet end programmatisk erklæring om mere socialt ansvar? Og spørgsmålet bliver endvidere: I hvor mange af projekterne er der reelt tale om forandringsprocesser, der bærer mere demokratiske arbejdsforhold med sig? Kan kunsten irritere arbejdslivet og irritere de frosne former?

Kritisk utopisk aktionsforskning

- i spændingsfeltet mellem forkerte begyndelser og utopiske orienteringer

Kritisk utopisk aktionsforskning finder sin inspiration fra kritisk teori og fra den tyske fremtidsforsker Robert Jungks arbejde med utopidannelse. Fælles for disse inspirationer er, at de stiller skarpt på nødvendigheden af at overskride de eksisterende og ofte videnskabeligt formidlede fremtidshorisonter. For den kritiske teori stiller interessen sig for at begribe de herskende tilstande i forhold til en abstrakt utopi om et ikke reificeret samfund (Horkheimer og Adorno; 2001 (1944)). Den kritiske teori er således i udgangspunktet ikke særlig optaget af, hvad der kan bringes til at ske på et konkret niveau, hverken i forhold til udvikling eller konkretisering af det utopiske. Dette skyldes primært, at den kritiske teori i sin tidlige form hos Horkheimer og Adorno vil mene, at enhver form for praktisk udmøntning af et stykke utopiarbejde rummer risikoen for instrumentalisme. Heraf formuleres det, at al begyndelse er forkert, fordi alle begyndelser i sig selv rummer netop risikoen for en institutionel overtagelse af problemstillingen. Al ny begyndelse indeholder væsentlige farer for nye potentielt totalitære strukturer og fare for at arven efter de eksisterende udformninger, interesser og magtstrukturer befæster det eksisterende i nye udformninger. De forkerte begyndelser handler således om ideernes elitære perspektiv og om at hælde gammel vin på nye flasker.

Robert Jungk er ikke kritisk teoretiker, men kan bidrage til at åbne den handlingslammende kritik af de forkerte begyndelser. Jungk er derimod særligt optaget af, hvordan udviklingen af utopier på et konkret niveau kan bringes til at ske. Jungk stiller sig således op som fortaler

---

kunstnere, der ønsker at samarbejde med erhvervslivet (www.artlab.dk). Teatergruppen Va'lo'du'a har specialiseret sig i forum-teater med fokus på problemstillinger i arbejdslivet (www.valodua.dk).

for netop at give plads til 'det forkerte' og undersøge præcist, hvor langt dette forhold kan bevæges. Jungks bidrag vender vi tilbage til.

Den kritiske utopiske aktionsforskning forsøger med Negt i hånden at skabe oversættelse mellem disse to yderpoler i den utopiske tilgang – forholdet mellem de altid forkerte begyndelser og udviklingen af konkrete utopier. Negt formulerer i sit arbejde at; *kun utopierne er endnu realistiske*, og dette har netop at gøre med pladsen til 'det forkerte' (Negt; 1985). For Negt er det netop forholdet mellem kritisk erkendelse og udkastfantasi, der er det springende punkt i spørgsmålet om, der kan gives plads til de utopiske eller til spæde nye begyndelser (Negt; 1975, 1985, 1997). Samtidig anfører Negt;

Alternativerne til det bestående samfund er aldrig abstrakte og globale modudkast. Det er derimod et muldvarpearbejde, der frembringer det historisk virkningsfulde nye. Der flyttes ingen bjerge, men der opstår talrige muldvarpeskud, der en skønne dag måske forbinder sig til en helt ny samfundsmæssig struktur (Negt; 1997)

I 'Fantasi og rummelighed' forsøger vi at skabe et sådant muldvarpeskud. En spæd begyndelse for et samfundsmæssigt anliggende.

Om begyndelsespunktet må vi sige; 'Fantasi og rummelighed' er startet hos forskerne. Det var os, der tog initiativet til samarbejdet med de to deltagerkredse. Vejen til rekruttering af deltagerne i GRUM gik via BETA og LA (se kapitel 1), hvilket siden hen har haft betydning for samarbejdets karakter. 'Fantasi og rummelighed' kunne være gået vejen gennem fagbevægelsen, AF, men set i lyset af den samarbejdspolitiske konsensus, der præger scenen omkring fagbevægelsen, er der risiko for, at forandringsprocesserne underlægges denne. Projektet kunne også være gået vejen gennem virksomhederne og udviklingen af arbejdet på den enkelte virksomhed. I så fald var projektet formentlig mere præget af virksomhedsorienteringer, end det er tilfældet.

Der er altså ikke nogen 'rigtig' vej blot argumenter for, hvorfor nogle veje kan være mere produktive end andre. At vælge BETA og LA som udgangspunkt for rekruttering på 'GRUM' siden og at vælge De valgte som udgangspunkt for medarbejdersiden, er nok mere produktivt, når sigtet er mere rummeligt arbejdsliv end eksempelvis DA eller Socialministeriet ville være, fordi BETA, LA og De valgte er tættere på de reelle problemfelter, end bureaukratiet og ledelsesorganisationerne forventes at være. Omvendt kunne et projekt som 'Fantasi og rummelighed' have startet mange steder – men ingen steder uden at arven fra de eksisterende organisatoriske udformninger og orienteringer præger projektet selv.

Spændingsfeltet mellem al begyndelse er forkert, og kun utopierne er endnu realistiske, har levet som en kerne i arbejdet i 'Fantasi og rummelighed'. I selvkritikkens lys har den valgte begyndelse haft sine problemer i sig, men den har også gennem fastholdelsen af samspillet mellem det kritiske og utopiske løst op for en række problematiske traditionaliseringer.

Arbejdet med en utopisk horisont handler om at beskæftige sig med alternative fremtider, om udviklinger af alternative fremtidsudkast med udgangspunkt i kritikken af de eksisterende forhold. Utopiarbejdet lægger sig i spændingsfeltet mellem det aktuelle og det virtuelle - det eksisterende og det mulige. I en Skjervheimsk terminologi fremtræder det eksisterende som reificeret for os, som frosne former, dvs. som noget, der tilsyneladende ikke kan forandres. Skjervheims svar på de sociale handlingers frosne tilstand går gennem de forandrende relationer, gennem performative handlinger, der fastholder aktørernes engagement og dermed fastholder bevægelsen mod noget 'andet'. Utopiarbejde binder sig til Skjervheim i den forstand, at utopiarbejdet forsøger at synliggøre og bevæge reificerende strukturer i samfundet gennem en konkret fastholdelse af en sammenhæng mellem kritik og utopi. At danne sig billeder af, hvordan en fremtid kunne se ud, ikke blot som scenariske fremskrivninger af bestående forhold, men som fremtidsbilleder båret frem af menneskets egne drømme og visioner forankret i kritik og erfaringer fra de subjektive livssammenhænge.

De moderne fortællinger, der byder sig til på feltet omkring arbejde og arbejdsløshed, byder grundlæggende på mere fleksibilisering og selvudvikling og er i udgangspunktet forankret i en forestilling om *at forlænge nutiden ind i fremtiden*. Uden en kritisk erkendelsesdimension af dette forestillingsarbejde i form af realitetsbundne beskrivelser af utilfredsheder og lidelser i nutiden, er det vanskeligt at forestille sig en fremtid, der ikke blot er en optimering af den nutidige tilstand. Den kritiske erkendelse knytter an til en forståelse af, at det er nødvendigt at finde ud af, hvad man ikke vil have, før man skal finde ud af, hvad man gerne vil have. Den kritiske erkendelse gør det dog ikke alene, utopiarbejdet har også brug for en vis mængde fantasi for at kunne udfolde reelle billeder på alternative fremtidsudkast. Denne fantasidimension forbinder sig ikke til en individuel forestilling om: Kunne det ikke være sjovt, hvis... Fantasidimensionen knytter an til en social forankret fantasiproduktion, hvor mennesker i konkrete sociale sammenhænge udvikler fremtidsbilleder.

For Jungk er utopiarbejdet et konkret modsvar til det senmoderne samfunds ekspertorienterede fremtidsbilleder. Jungk formulerer sig i en retorik, som kan genkendes fra 1970'ernes kampskrifter; *Det er påtrængende nødvendigt, at de førte og forførte **udvikler egne fremtidsforestillinger**, som de kan stille op mod de mægtiges prognoser og projekter* (Jungk, (1981) 1984, s. 12). Hermed lægger Jungk sig i tråd med Skjervheim i sin forestilling om, at ansvarliggørelsen af sociale fællesskaber er den eneste måde, hvorpå reificerede samfundstilstande kan bevæges. Jungk er således utvetydigt samfundskritisk. Men samtidig i udgangspunktet fuld af håb for en samfundsmæssig reformulering med udgangspunkt i mennesket selv. Fremtidsværkstedet er et bud på, hvordan konkrete fremtidsbilleder kunne udvikles. Om fremtidsværkstedet skriver Jungk;

Fremtidsværkstedet kan være et forum, hvor deltagerne i fællesskab bestræber sig på at udkaste ønskelige, mulige, men også foreløbigt umulige fremtider og at undersøge mulighederne for at virkeliggøre disse udkast (Jungk, 1984)

Fremtidsværkstedet vil blive behandlet senere i denne afhandling (kapitel 4). Det interessante for dette afsnit er fremtidsværkstedets fastholdelse af, at kritik og utopi er to

sider af samme sag. Men også fastholdelsen af, at fremtidsværkstedet er et stykke socialt fantasiarbejde, der knytter sig sammen med en kritisk erkendelse. Fremtidsværkstedets utopiske orientering, gennem den sociale fantasiproduktion, skyder sig således ind i ovenstående diskussion om kunstens placering i arbejdslivet. Kunsten kan med andre ord puste til og understøtte den sociale fantasiproduktion og dermed medvirke til at fastholde spændstigheden mellem utopisk orientering og hverdagsrealiteterne.

Kritik som udgangspunkt

- kritik fra midten

Den kritisk utopiske aktionsforskning fastholder et kritisk udgangspunkt frem for et mere pragmatisk eller problemløsende udgangspunkt. Det betyder, at det er et bestemt kritikbegreb, der er på spil, som fastholder, at kritikken er udgangspunktet for al arbejde med samfundsmæssige forandringer. Hvor de kritiske analyser, som f.eks. Bravermans analyse af 'fornedrelsen af arbejdet i de kapitalistiske strukturer', synes at fastholde et *moralsk* kritikbegreb, der i sin grundstruktur handler om, at verden *bør* se anderledes ud, og at denne forandring kun kan ske ved revolutionære forandringer, gennem oprør fra arbejderklassen, så har den kritiske utopiske aktionsforskning et lidt andet udgangspunkt. Den kritiske utopiske aktionsforskning abonnerer ikke på et moralsk kritikbegreb, men på et kritikbegreb, der tager udgangspunkt i hverdagslivets subjektive flertydighed. Dette betyder, at kritikken ikke tænkes som noget udefrakommende, men som noget der starter 'i midten', i det der er. Der er altså ikke tale om ophøjede moralske normer og heller ikke om overordnede retningslinier for det gode og det dårlige. Der er i højere grad tale om arbejde med udgangspunkt i de subjektive flertydigheder og kollektive erfaringer med uværdige, umyndiggørende eller undertrykkende udformninger af eget liv³³. Kurt Aagaard Nielsen skriver det således;

Aktionsforskere har en særlig opgave, der består i at bevæge sig skabende og aktiverende ind i en modaktion til reifikation: aktionsforskningen skal gøre mennesker mere socialt myndige over deres forhold i arbejde og hverdagsliv (Nielsen; 2004, s. 525)

Dette var også 70'ernes kritiske teoris væsentligste anke mod de forbedringer af arbejdslivet, som blev skabt i det industrielle samfund gennem arbejdsorganisatoriske forandringer og ændrede arbejdsroller for medarbejderne gennem øget fokus på den menneskelige ressource. Anken var, at denne type forbedringer alene bidrog til kapitalens robusthed og derved forhindrede de revolutionære forandringer, der var behov for (Gustavsén, 1996). Der

---

³³'Kritikken fra midten' i den ovenstående betydning er således identisk med begrebet 'fra neden' i den kritiske utopiske aktionsforskning. Her beskrives 'fra neden' på følgende måde; **Fra neden** betyder altså ikke blot, at dem 'på gulvet' skal være centrale aktører; det betyder også, at konkrete sanssemæssige arbejds- og livserfaringer er centrale for formuleringen af forandringens veje. (Olsén et al; 200, s. 271). 'Kritik fra midten' indrammer netop gennem flertydigheden og det kollektive, at udgangspunktet er konkrete sanssemæssige arbejds- og livserfaringer.

har på europæisk plan siden 70'erne været adskillige socialistiske forestillinger om en arbejderklasse, der gennem kamp opbyggede modkulturer eller modlejrer til det borgerlige samfunds strukturer. Alle disse modorganiseringer led på en eller anden måde under, at de i sig selv blev reproduktioner af selv samme udemokratiske tilstande (Olsén et al., 2003), som de var en reaktion på. Modkulturerens problematiske eller reproducerende karakter er problematiseret teoretisk af Negt og Kluge (Negt og Kluge, 1974). Negt og Kluge leverer blandt andet en kritisk analyse af lejrkultur, som siden udfoldet på dansk af Henning Salling Olesen, der i 1985 diskuterede begrebet lejrkultur i bogen 'Voksenundervisning – hverdagsliv og erfaring'. Den teoretiske analyse af lejrkultur indeholder overvejelser over, hvorfor modoffentligheder, der baserer sig på to virkeligheder, den kapitalistiske og den alternative – ikke længere kan opretholdes. Fra forskerne bag Industri og Lykke forholder aktionsforskningen sig til faren for at ende i lejrkulturer, således; *Alternativiteten må opbygges som en del af det samfund, vi lever i* (Olsén et al, 2003, s. 268). Dermed adresseres det problematiske forhold, der er i, at alternativer formidler sig selv som modsætninger eller paralleliteter til det eksisterende.

For det første er der overvejende sandsynlighed for, at en sådan parallel praksis kan afføde en elite eller privilegeret gruppe mennesker med den rette indsigt, og hermed øges også sandsynligheden for totalitære regimer. For det andet bærer vi samfundet i os, i omfattende betydning. Dannelse, socialisation, politisering og erkendelse er snævert forbundet med de eksisterende udformninger af samfund og social organisering. Tavlen kan ikke viskes ren – erkendelse og erfaring er bundet til det samfund, som har formet og afstedkommet netop erkendelsen om behovet for alternativer. Kritikbegrebet i kritisk utopisk aktionsforskning indbefatter således et møjsommeligt arbejde med det eksisterende, hvor omfattende eller gennemgribende visioner om forandring indebærer kritiske overvejelser og eksperimenter med alternative udformninger af *eksisterende* praksisformer. I den forstand åbner kritisk utopisk aktionsforskning måske nok for omfattende forandringsperspektiver, men fastholder i praksis et evolutionært kritisk eksperimentelt arbejde. Skabelsen af 'kritikbilleder' i fremtidsværkstederne understøtter netop, at kritikken må tage form gennem legende og prøvende situationer, hvor deltagerne gennem små sceniske spil, fremstiller kritikken gennem en form for kunstnerisk praksis (jf. kapitel 4). Dette peger tilbage til kunstens rolle overfor kritikken. Kunsten kan irritere og indfange vanskelige eller tabuiserede tematikker, netop fordi dens praksis tager udgangspunkt i det legende og det prøvende.

Gennem en fastholdelse af, at kritikens modpol ikke blot er modbilleder, men utopiske udkast og formuleringer af alternative veje, har arbejdet i projektet søgt at åbne for mere end blot forbedringer af det eksisterende. Arbejdet med forbedringer har dog også været en del af arbejdet i 'Fantasi og rummelighed', og det er der kommet gode og fornuftige ideer ud af. Som forskere i projektet har det dog været vigtigt for os hele tiden at søge at *anstreng* forholdet mellem kritik og utopi ved at insistere på bevægelsen mod noget andet. I dette arbejde har opfordringen været de *performative handlinger*. Altså fælles og interaktiv medskabende handlinger, hvor deltagerne og forskerne sammen har udviklet og afprøvet forskellige ideer, ønsker og visioner for deres egnethed som 'utopiske udkast'.

Frirum og beskyttelse

Den kritiske utopiske aktionsforskning tilbyder en sådan ramme gennem sin opfordring til gestaltningen af en eksperimentel kultur, der er åben for reversible forandringsveje, *om hvilke vi ikke er sikre på deres udformning, men hvor der er plads til at arbejde med modsigelser og tvetydigheder* (Nielsen, 2004, s.271).

Den kritiske utopiske aktionsforskningstradition forsøger gennem den reversible eksperimentelle arena at bryde med produktionsoffentlighedens realitetsmagt og samtidig åbnes der for et samfundsbegreb, der rækker ud over tingsliggørelse og reificerede tilstande. Denne aktionsforskningstradition vender således ikke blikket væk fra den samfundsmæssige tilstand, men forsøger at åbne mod 'alternative veje' gennem de subjektive og sociale orienteringer, der peger en anden vej. I erkendelsen af, at disse orienteringer ikke får tilstrækkeligt rum, lægger den kritiske utopiske aktionsforskning vægt på skabelsen af sociale rum. Disse sociale rum karakteriseres i første omgang ved at være beskyttede rum, såkaldte frirum. I frirummet er de samfundsmæssige realiteter for en stund sat uden for døren. På denne måde efterstræbes det at give plads til, at fantasi og livsbehov, drømme og ønsker kan sættes i forgrunden, uden som det første at blive ramt af realiteternes *'det har vi prøvet'* eller *'det kan vi godt, men så overlever virksomheden ikke længe'*. I frirummet behøver alle ikke være enige, og de orienteringer, der 'kommer frem', behøver ikke at have karakter af færdigt formulerede masterplaner. I frirummet er der plads til tvetydigheder, til problematiske og usammenhængende forestillinger, idet det er en del af frirummets sociale gestalt eller opfordring, at søge i samspil mellem frirummets aktører, at skabe mulige sammenhænge eller mulige veje ud af usammenhængene. Derfor er det vigtigt, at aktørerne i frirummet tager udgangspunkt i deres livssammenhæng i arbejdet. For at kunne bevæge arbejdet i frirummet og arbejdet med formuleringen af alternative udviklingsveje, må arbejdet være 'hægtet op' på hele livssammenhængen, trods de ambivalenser, tvetydigheder og problemer, der kan være i dette. Udgangspunktet er netop de modsigelsesfyldte erfaringer, ubehaget og de samtidige forestillinger om en bedre sammenhæng.

At den kritiske utopiske aktionsforskning synes at kunne udgøre en særlig egnet ramme for problemstillingerne i 'Fantasi og rummelighed' har både at gøre med metodologi og det videnskabsteoretiske udgangspunkt. I den kritiske utopiske aktionsforskning, sådan som den udformes af forskerne bag 'Industri og Lykke', har det sociale eksperiment en særlig status. Det sociale eksperiment defineres på følgende måde;

*Et forskerinvolveret innovationsforsøg, der sætter nye sociale strukturer eller institutioner på dagsordenen på en sådan måde, at det i eksperimentets kølvand bliver muligt at reflektere over innovationernes udbredelsesmuligheder og almene ønskværdighed; innovationen bliver systematisk betragtet som **reversibel**, dvs. som noget, der kan tages af bordet igen.* (Nielsen; 2001, s.129, opr. markering)

I denne definition af det sociale eksperiment er det således ikke givet, hvorledes forholdet mellem forsker og deltager skal udformes. Det, der derimod siges noget om, er innovationernes karakter som reversible. Denne del af eksperimentet er et springende punkt i forskellen mellem dialogtraditionen, socioteknikken og den kritiske utopiske aktionsforskning. Hvor dialogtraditionen, specielt Gustavsen, eksplicit har sagt farvel til eksperimentet i aktionsforskningen af videnskabelige årsager (Gustavsen; 1990, 1996) kan man sige, at den nyere socioteknik har gjort det samme, men af mere praktiske årsager.

I forhold til at løse vanskelighederne ved at sætte udstødning på dagsordenen i de eksisterende sociale strukturer er 'Fantasi og rummelighed' af eksperimentel karakter. Skabelsen af GRUM-gruppen er i sig selv et 'socialt novum', der rækker ud over den individualiseringstendens, der eksisterer i den nuværende praksis på det arbejdsmarkedspolitiske område. Samtidig er mødet mellem GRUM og De valgte et eksperiment, der forsøger at i mødekomme adskillelsen mellem arbejde og udstødning ved at fastholde samspillet mellem erfaringerne fra arbejdsliv og fra livet på kanten. At lade dette møde udspille sig med deltagelse fra institutionelle aktører og eksperter udbygger mødet til også at omfatte det institutionelle niveau, men stadig med udgangspunkt i de subjektive erfaringer også hos de institutionelle aktører.

Arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' tager form som et brobygningseksperiment tematiseret omkring det utopiske arbejde. At give det utopiske arbejde et eget liv i projektets arenaer og møder stiller skarpt på udvidelsen af horisonten for, hvad der kan bringes til at foregå over broen, for ikke at sige, hvad der skulle til for helt at overflødiggøre behovet for broen. Arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' rummer ikke i sig selv sociale eksperimenter, men det udelukker det ikke. Det sociale eksperiment er således ikke på dagsordenen i 'Fantasi og rummelighed', men arbejdet i projektet kan give anledning til, hvorledes sociale eksperimenter på dette felt kunne tage sig ud. De sociale eksperimenter forbliver en del af den utopiske horisont.

Kunst og kritisk utopisk aktionsforskning - afsluttende bemærkninger

Afsluttende vil vi ganske kort sætte fokus på det, der har været vores bidrag til kritisk utopisk aktionsforskning. Som det blev beskrevet under overskriften 'Kunst, kreativitet og forandringsprocesser' har vi i 'Fantasi og rummelighed' haft en særlig opmærksomhed rettet mod brugen af kunst og kunstnere i arbejdslivsudviklingen. Særligt har vi været optaget af kunstnerens praktiske greb og disses betydninger for dannelsen af social fantasi. Efterfølgende afslutning vil derfor stille skarpt på netop forholdet mellem den kunstneriske praksis eller faglighed og dannelse af social fantasi og utopiske udkast.

At bringe den kunstneriske praksis i spil i aktionsforskningen har at gøre med kunstens evne til at fastholde og fremvise spændingsfeltet mellem kritik og social fantasi. Kunsten kan med andre ord skabe en robust forankring af kritikken, således at kritikken tager form som andet og mere end resignation og brok. Kunsten gør det ikke alene – den må tænkes ind i de metodiske greb. Det er således ikke uden betydning, hvilke kunstarter og metodeformer, der

anvendes. Samtidig er det heller ikke uden betydning, hvilken rolle kunstnerne får i de forskellige projekter. I 'Fantasi og rummelighed' har vi valgt at give kunstnerne en fagligt afgrænset bundet opgave og ikke en rolle som projektledelse eller procesansvarlige. At give kunstnerne rollen som projektledelse eller procesansvarlige rummer en række potentialer i sig i forhold til åbningen af innovative praksisformer, men den rummer også en risiko for, at de kunstneriske orienteringer så at sige overtager scenen frem for at befordre udviklingen af de fælles temaer. At give kunstnerne frit spil fremmer derfor ikke nødvendigvis et udgangspunkt 'fra neden'. Når udgangspunktet, som i 'Fantasi og rummelighed', er at understøtte menneskers myndighed og forestillinger i forhold til deres arbejdsliv og hverdagsliv, er det væsentligt, at de kunstneriske processer indgår i denne sammenhæng. Den kunstneriske praksis kan under de rigtige betingelser stimulere social fantasiproduktion 'fra neden' gennem dens evne til at fremføre modsætningsfyldte, tabuiserede og frosne forhold. Kunstnerne i 'Fantasi og rummelighed' har medvirket til ekspressivt at tydeliggøre de tabuiserede eller modsætningsfyldte momenter i deltagerens utopiske udkast. Kunstnerens blik for det udgrænsede, det tabuiserede og det lidelsesfulde viser sig gennem deres særlige evne til at udfolde det æstetiske, der baserer sig på hverdagslivets flertydigheder.

At bringe kunsten på banen som en del af den aktionsforskningsmæssige tilgang i 'Fantasi og rummelighed' har således at gøre med kunstens evne til at fastholde spændstigheden mellem kritik og utopi gennem dens særlige blik for nuancer, lidelser og modsætninger. Det kunstnerne kan bidrage med er således ikke produktion af fantasi og utopiske udkast, de kan i højere grad stimulere, fastholde og eksponere både de kritiske og utopiske orienteringer i deltagerens udkast, således at udkast løftes op som andet og mere end gode ideer. Kunstnerne kan fastholde overgangsrummene mellem realitet og utopi, fordi de stimulerer dannelsen af konkrete billeder og scener, som fremfører utopiernes modsætningsforhold og ufærdige karakter, uden at de af den grund tages af bordet. Tværtimod styrker billederne utopiernes potentialer og udfordringer. Kunstnerens evne til billeddannelser i det sceniske puster til vores sanser og til vores forestillingsevne. Kunsten kan samtidig gennem humor og distance være en måde at skabe rummelighed i forhold til de individuelle vanskeligheder og forbehold, som måtte være i den sociale situation.

At bringe skuespillerne ind i værkstedsarbejdet i 'Fantasi og rummelighed' er således vores bidrag til en videreudvikling af de metodiske praksisformer i den kritiske utopiske aktionsforskning. Skuespillerne bidrager ved ekspressivt at fremvise de utopiske udkasts vanskeligheder, styrker og banaliteter. Skuespillerne tager udgangspunkt i 'hverdagsituationer', når de gennem sceniske spil fremviser utopierne. Dermed gestaltes billeder eller symboler, som fastholder den utopiske horisont uden at undertrykke eller tilsidesætte flertydigheden og modsætningsforholdene i utopien. Vores bidrag til den kritiske utopiske aktionsforskning har således at gøre med at fastholde en spændstighed i arbejdet med de utopiske udkast gennem ekspressive udtryksformer og symboler.

Kapitel 4

-

Mellem hverdag og utopi

'Fantasi og rummelighed' bevæger sig i spændingsfeltet mellem utopi og hverdag. På den ene side retter projektets arenaer og processer sig mod at skabe nye utopiske udkast til en rummelig udvikling af arbejdet. På den anden side må processerne ikke ende i fantastier, men have et solidt tag i hverdag og realitet. Utopierne kan ikke anspore nye udviklingsprocesser, hvis der ikke er nogle forhold i virkelighedens verden, som anses for et godt nok sted at starte med at organisere og udforme forholdene anderledes. Omvendt er det ikke værd at forfølge subjektive drømme og forestillinger, hvis virkeligheden anses som ubevægelig, og kun menneskene selv kan bevæges.

Projektet har udforsket og ansporet spændingsforholdet mellem utopi og hverdag og forsøgt at drive det mod en fastere form – konkrete ideer, opfindelser, udformninger – som kan føre mere rummelige arbejdsliv med sig. Hjertet i denne proces er projektets to fremtidsværksteder og et efterfølgende forskningsværksted for både GRUM og De valgte, som strakte sig over 3 'moduler'. Men det er som sagt hjertet – 'Fantasi og rummelighed' er mere og andet. Projektets arbejds- og læreprocesser omfatter også møder, workshops, seminarer, samtaler, telefonopkald, breve, oplæg og forskellige præsentationer, diabler og udvekslinger med 'eksterne' interesserede.

Projektet har stort set været uforudsigeligt. Ud over de to fremtidsværksteder og forskningsværkstedet har intet været planlagt på forhånd. Udformningerne af de enkelte møder, seminarer og workshops har taget form og retning hen ad vejen. Det betyder ikke, at processerne i 'Fantasi og rummelighed' har været uden retning, strukturer eller mål. Der har været bestemte greb, udformninger og opfordringer på spil, som har sikret, at projektet i en eller anden form har grebet tilbage til spændingsforholdet mellem utopi og hverdag og gestaltet bevægelser i forestillinger og arbejdsprocesser mod et socialt rummeligt arbejde.

I vores egen færd som aktionsforskere har vi ofte ærgret os over de sparsomme beskrivelser af, hvordan man konkret har udformet og struktureret de enkelte projekters læringsrum og processer. Derfor vil vi her forsøge at opholde os ved og formidle, hvad det er, vi har sat i scene, hvilke kritiske refleksioner, vi har vægtet, og hvordan det har haft betydning for vores opfordringer og udformninger af projektets arenaer, rum og organiseringer.

Adskillelse, erfaring og livssammenhæng

De første år arbejdede GRUM og De valgte i hver sit adskilte forløb med separate arenaer. Der forløb ca. halvandet år, et pjecearbejde, op til flere seminarier og to fremtidsværksteder, inden GRUM møder De valgte. Mødet og dialogen mellem de to deltagergrupper var en væsentlig del af metodedesignet fra begyndelsen, ligesom opfordringen til at lede efter nye rummelighedspraksisser – eller hvad der kan føje arbejdspladsudvikling og social rummelighed sammen. Så hvorfor ikke gøre forsøget sammen til at begynde med? Hvorfor arbejde i adskilte processer?

De adskilte forløb er bevidste metodekonstruktioner, som bedst lader sig forklare gennem projektets forsøg på at begrænse produktionsoffentlighedens realitetsmagt og favorisere livssammenhængen. Projektets forskningsspørgsmål er:

- *Hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud?*
- *Hvordan kan arbejdslivet udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet?*
- *Hvordan kan udgrænsede inddragelse i virksomhedens sociale ansvar?*

Alle spørgsmålene er praktiske udfordringer til eksisterende dynamikker mellem arbejdsliv og udgrænsning. Forskningsspørgsmålene lader sig med andre ord ikke uden videre besvare ved at forfine eller optimere dominerende praksisser i arbejdslivet og på kanten af arbejdet. Den praktiske undersøgelsesramme i 'Fantasi og rummelighed' er formuleret som konstruktive opfordringer, men er rundet af en grundlæggende skepsis over for arbejdsmarkedets evne til at udvikle mangfoldige arbejdsrelationer og *plads til alle* i forlængelse af de dominerende strategier. Man kunne også sige, at undersøgelsesrammen udtrykker skepsis overfor et arbejdsmarked, som forlænger nutiden ind i fremtiden, og i stedet opfordrer til at undersøge og eksperimentere med andre mulige fremtider. Behovet for alternative fremtidsscenerier og fremtidsudkast for social rummelig arbejdslivsudvikling, som 'Fantasi og rummelighed' sætter på dagsordenen, overskrider arbejdslivets og myndighedernes fokus på selvudvikling og fleksibilisering. Projektets fokus på *livssammenhængen* er altså andet og mere end personligt udviklende erkendelsesprocesser, hvilket bedst lader sig belyse gennem et begreb om *ambivalens*.

Ambivalensbegrebet er en central kategori i udformningerne af projektets arenaer og processer. At have blik for ambivalens indbefatter et blik for subjektive splittelser og modsætningsfyldte orienteringer, som hverdagsbevidstheden (Leithäuser og Volmerg; 1994) harmoniserer, bearbejder og tilpasser til hverdagens sociale og funktionelle strukturer. Regina Becker-Schmidt har således påvist, hvordan fabriksarbejdende kvinders arbejdsliv indebærer en række ambivalenskonflikter mellem familie og arbejde – men også mellem instrumentel ligegyldighed over for arbejdet og socialt og fagligt engagement i samme arbejde (Becker-Schmidt et al; 1982, Becker-Schmidt & Knapp; 1994). En tilsvarende analyse af ambivalenskonflikter i arbejdslivet er udført af Eva Senghass-Knoploch blandt tyske ingeniører, der beskæftiger sig med moderne informationsteknologi. Her optræder ambivalensen som en splittelse mellem ingeniørens faglige engagement i opgaven (lust for development) og teknologiudviklingens sociale og samfundsmæssige betydning (Senghass-Knoploch; 1992). Informationsteknologiske udviklingsprocesser kan ikke længere begribes af den enkelte ingeniør, men splittes op i flere led fra generalistens overblik til det detaljerede indblik, hvormed sammenhæng i teknologiudviklingen fremstår som en 'black box' eller en automatiseret udviklingsproces, som savner sociale definitioner og begrundelser for opgaven og ansvaret. Ingeniørerne udtrykker en subjektiv skepsis overfor deres eget arbejde, som har at gøre med et kritisk blik for, hvorvidt teknologien egentlig er nødvendig – eller måske endda ligefrem socialt depraverende (Senghass-Knoploch; 1992, s.20). Tilsvarende finder Becker-Schmidt og Knapp blandt de kvindelige fabriksarbejderes arbejdsorienteringer et overset element af ansvarlighed over for produkternes brugsværdi og en forestilling om, at

produktionens formål burde være at tjene befolkningens - og ikke økonomiens - behov (Becker-Smidt & Knapp; 1994).

Ambivalens er i disse undersøgelser ikke blot et abstrakt begreb for modsatrettede eller modsætningsfulde følelser eller orienteringer, men accentuerer et bestemt modsætningsforhold mellem hverdagens krav og strukturer, som udspringer fra dominerende organiseringer og interesseartikulationer i arbejdet og de samtidige underdrejede orienteringer mod en alternativ *socialt begrundet praksis*, som hovedsageligt spores som forestillinger, kritik, ubehag eller bekymring. Det ambivalente forhold mellem 'det, jeg gør, og det, jeg mener, der burde gøres' kan kun bemestres gennem et subjektivt balancearbejde, hvor 'det, jeg mener, der burde gøres' systematisk undertrykkes til fordel for 'det, jeg bliver nødt til at gøre'. Der er eksempler på, at de sociale orienteringer gives systematisk status, hvor mennesker udforsker og udvikler sociale eksperimenter (eksempelvis fristaden Christiania), eller hvor de historiske betingelser åbner nye muligheder, som gribes utraditionelt an (f.eks. arbejderkonflikten på Lucas Aerospace, hvor fabrikslukninger og massefyringer blev modsvaret af medarbejdernes forslag til *social nyttig produktion*, hvor den eksisterende teknologi og viden blev omsat i idéer til socialt begrundede samfundsnyttige produkter (Cooley; 1981)). Oftest, hvor mennesker forsøger at opretholde arbejde, status og eksistensbetingelser, vil balancearbejdet kunne spores i usammenhængende harmoniseringer, forsoninger, tilpasninger og klicheer som Laithäuser og Volmerg karakteriserer i begrebet om *hverdagsbevidsthed*.

Det subjektive balancearbejde mellem hverdagslivets ambivalente erfaringer og orienteringer er imidlertid netop et balancearbejde og kan således også bevæge eller forrykke sig. Ambivalensbegrebet åbner i den forstand for proces og bevægelse. I 'Fantasi og rummelighed' optræder ambivalensbegrebet ikke i form af et analytisk psyko-socialt kategoriseringsarbejde – der udføres ingen analyser eller kategoriseringer af deltagernes konkrete ambivalenser i en dybde-hermeneutisk forstand (således forstår vi f.eks. Christine Morgenroths studier af arbejdsløshedens depressive dynamik (Morgenroth; 1994)). Ambivalensbegrebet omsættes i stedet til et praktisk blik for de subjektive orienteringer mod eksisterende hverdagsliv og den samtidige underdrejede kritik af samme hverdagsliv, som indeholder orienteringer mod mere sociale begrundede udformninger af liv og arbejde. Når det subjektive ubehag eller lede ved hverdagslivets udformninger gives en systematisk status som prægnant udgangspunkt for udviklingen af socialt begrundet praksis, er det i vores tolkning ensbetydende med *at favorisere livssammenhængen*. Eller sagt på en anden måde: At synliggøre og bevæge usammenhænge med processuelt blik for en bedre subjektiv sammenhæng mellem 'det, jeg gør, og det, jeg mener, der burde gøres'.

'Fantasi og rummelighed' sættes i udgangspunktet i bevægelse i to separate forløb - trods en bærende intention om at skabe broer og dialog mellem de to virkeligheder. Den foreløbige adskillelse har imidlertid noget at gøre med vanskelighederne ved at lade livssammenhængen være basis for sociale forandringsprojekter. Når vi i forlængelse af en række af projektets aktiviteter taler om *fantasifuld udvikling af arbejdsprocesser*, sigtes der således ikke mod fantastiske hypermoderne teknologiske opfindelser, som kan *optimere*,

forbedre eller endog revolutionere arbejdsprocesserne (skønt sådanne opfindelser bestemt kunne fremme udviklingen i retning af rummelige arbejdspladser, såfremt netop kapaciteten for rummelighed og diversitet var basis for udviklingen af en sådan teknologi). Derimod sigtes der til en udvikling af de konkrete organisatoriske og teknologiske arbejdsprocesser, som har rod i deltagernes livssammenhæng – eller rettere; en udvikling, som søger at skabe subjektiv sammenhæng og overkomme mangler på sammenhæng, absurditeter og lidelsesfulde opsplittings, hvor deltagerne identificerer dem.

At lade livssammenhængen danne basis for nye veje til rummelighed er en vanskelig proces i et rum, som struktureres eller domineres af hensyn, der netop opsplitter menneskers liv og erfaringer. Arbejdslivet er et sådant rum, som domineres af bestemte figurer og interesseartikulationer uden væsentlige eller vægtige rum for forestillinger om subjektiv livssammenhæng.

Her er det nødvendigt at præcisere. Der pågår en del udviklingsarbejde *fra neden* i moderne organisationer, institutioner og virksomheder, som i varierende grad integrerer participation som aktiv udviklingsdynamik. Det er ikke usædvanligt at inddrage eksempelvis medarbejdernes kritik og ønsker til de eksisterende forhold, når der skal udvikles nye organisationsstrukturer eller samarbejdsformer. Et moderne udviklingsarbejde *fra neden* vil typisk indoptage kritik og ønsker, som kvalificerer og styrker udviklingsarbejdets proces og output. Udviklingsarbejdet er, trods den eksplicite betoning af participationsintentioner, yderst sjældent formuleret som et behov *fra neden*. Behovet er formuleret andetsteds, og i det omfang, udviklingsarbejdet succesfuldt indfrir medarbejdernes participationsinteresser, er der tale om en såkaldt 'win-win' situation. Medarbejdernes kritik og ønsker kan med andre ord indtages på bestemte præmisser, som ofte kan spare både medarbejdere, ledelse og stakeholdere for en række deciderede fejlpositioner og fremme en erfaringsbegrundet 'best-practise' i driften og den daglige organisering af arbejdet. På dette område har en del organisationer og virksomheder imødekommet en del af den kritik, som bl.a. Becker-Schmidt fandt 20 år tilbage blandt de fabriksarbejdende kvinder: At der bruges alt for mange ressourcer på rigide strukturer, kontrol og umyndiggørende foranstaltninger, som hæmmer og modarbejder medarbejdernes kompetence til at skabe flow i produktionsprocesserne. Opmkomsten af gruppeorganiseret arbejde med fladere ansvars- og kontrolhierarkier har skabt bedre muligheder for, at medarbejdernes indsigt i produktionsprocesserne indgår i planlægningen af samme. Præmisserne afgrænses imidlertid af den realitetsmagt, som udgår fra de interesser og processer, som finder sted inden for produktionsoffentlighedens sammenvoksning mellem almene interesser i samfundsmæssig udvikling og virksomhedernes særlige interesser i vækst, som således udstikker spillerummet for hvilke initiativer, beslutninger eller processer, der kan anses for realistiske og formålstjenlige. Og dermed også grænserne for, hvor langt medarbejdernes ambivalens i arbejdet kan imødekommes.

At inddrage deltagernes eller medarbejdernes erfaringer i et konkret udviklingsarbejde med et win-win perspektiv har uden tvivl kvalificeret og forbedret en lang række udviklingsprojekter. Dannelsesmæssigt er der imidlertid også kritiske perspektiver ved at

inddrage medarbejderne eller deltageres erfaringer i forandringsprocesser, hvor produktionsoffentligheden sætter sig igennem i de enkelte projekter i form af konkrete realiteter, som fremstår ubevægelige. Udviklingsprojekter med en kraftig deltagerorientering efterspørger sjældent hele bredden og hele betydningsindholdet i medarbejdernes erfaringer, men tilstår erfaringer bestemte korrigerende og udviklende funktioner, som i sidste ende tvinger deltagerne til at sortere og bruge erfaringsmaterialet instrumentelt. Det er denne, påførte som selv-påførte, teknokratiske brug af det subjektive erfaringsmateriale, som kan spores som tilsidesatte lærings- og udviklingsmuligheder i det individualiserede morads af 'modstand mod forandring', cooping-strategier og klichifyldte inkonsistente forsoninger. Produktionsoffentlighedens realitetsmagt gør det vanskeligt at forholde sig subjektivt til arbejdet og forandringsprojekterne i en mere omfattende sammenhæng, end medarbejderidentiteten tillader. De subjektive dannelsesprocesser blokeres så at sige af den virksomhedssnævne realitetssfære, som frasorterer uanvendelige eller uegnede erfaringer som basis for erkendelses- og læreprocesser. Der efterlades udfoldede erfaringer, som subjektivt undertrykkes og tilsidesættes – der er ikke tid, rum eller opfordringer til at beskæftige sig med dannelses- og erkendelsesprocesser, som ikke umiddelbart kan omsættes i overensstemmelse med, hvad der fremtræder som almene udviklingsbehov.

De dominerende politiske og virksomhedsorganisatoriske visioner for et mere rummeligt arbejde præsenterer sig som *det sociale ansvars* regulerings- og incitamentsstrukturer og er dermed et håndfast udtryk for realitetsmagt. Virksomhederne er i varierende grad (afhængigt af organisering og tilskudsmuligheder) i stand til at nedbringe nedslidningsrisikoer samt fastholde eller integrere udsatte. Det ligger imidlertid ikke umiddelbart inden for virksomhedernes realitetssfære at udvikle *selve arbejdet* i en social bæredygtig retning, som overflødiggør en sådan regulering. Virksomhederne har muligheder for at understøtte individuelt meningsfulde løsninger, dvs. etablering af beskyttede arbejdsfunktioner, som kan fastholde enkeltpersoner på arbejdsmarkedet. Men den eksisterende rummelighedsstrategi giver ingen bud på, hvordan *strukturel marginalisering* fra arbejdsmarkedet, som producerer arbejdskraft 'på særlige vilkår', kan modvirkes. Forbindelsen mellem den sociale arbejdsmarkedspolitik forsøg på at samle 'restgruppen' op og arbejdsmarkedets udviklingsdynamik tematiseres ikke. Lønarbejdets substantielle udstødningsproblemer falder nedenom virksomhedernes udviklings- og organisationsprojekter, fordi de reelt repræsenterer en kritik af arbejdet, som ikke kan løses inden for produktionsoffentlighedens rationalitet og politikdannelse.

Realitetsmagts lange arm er årsagen til, at 'Fantasi og rummelighed' tilnærmer sig dialog gennem adskilte forløb og separate arenaer. Hvis det skal lykkes at sætte realitetsmagten uden for døren for en stund og undersøge, hvilke udviklingsmuligheder der så kan åbne sig, må det subjektive realitetsindhold, ambivalens og underdrejede erfaringer, som bor i kroppen, tankerne og sanserne, have en mulighed for at gestalte sig socialt. Der må skabes et rum, som ikke afskærer bestemte typer af ambivalenskonflikter og orienteringer allerede i udgangspunktet. Modsætningen mellem at have eller ikke at have ordinært arbejde kan i første omgang udgøre en blokering – et modsætningsforhold, som er i fare for at blive befæstet snarere end bevæget, hvis ikke både GRUM og De valgte har haft mulighed for at

undersøge spændingsforhold, kritik og forestillinger knyttet til egen realitet inden mødet. Den første begrundelse for at adskille de to forløb har altså noget at gøre med betingelserne for overhovedet at få livssammenhængen i tale.

Den anden begrundelse er mere relateret til de konkrete processer og metodekonstruktioner i projektet, som forsøger at dirigere de forestående dialoger mellem GRUM og De valgte udenom procesforløb, som er uegnet til at udvikle substantielt nye arbejdsformer og organiseringer. *Traditionalisering* og *empowerment* associerer hver sin ende af den 'skala' for processer, som vi forsøger at navigere udenom gennem separate forløb og *arenaer* for social fantasi og utopi.

Traditionalisering forstår vi som stivnede eller velkendte former for social organisering og interaktion. Et traditionelt udviklingsarbejde skubber sjældent til etablerede former for praksis eller organisation, men føjer sig ind under en allerede velfungerende praksis eller justerer uhensigtsmæssige forhold ved samme praksis. Forskningsspørgsmålene i 'Fantasi og rummelighed' kan ikke løses traditionelt, fordi projektet udforsker og eksperimenterer med mulighederne for ny praksis og social organisering.

Var der fra første færd etableret en dialog mellem de to grupper, er det tvivlsomt, om der overhovedet havde været to grupper. Vi tror, at der kun ville være én – De valgte. Det er der flere grunde til. De valgte er i en privilegeret samfundsmæssig position i kraft af dette ene - at besidde et lønarbejde. Uanset hvor åbne, imødekommende, lyttende og undersøgende deltagerne fra Valdemar Birn og deltagerne uden ordinære jobs har til hensigt at være, vil skævheden i udgangspunktet positionere og strukturere det sociale rum bag om ryggen på dem. Realiteten er, at medarbejderne fra Valdemar Birn har et ordinært arbejde, og at det har de andre ikke. Denne indsigelse har altså noget med magt og samfundsmæssig status at gøre samt de traditionelle sociale strukturer, som kan dominere processerne og dermed bekræfte og befæste asymmetrien. Hvis projektets strukturer og arenaer negligerer eller ignorerer den samfundsmæssige skævhed og asymmetri mellem deltagere med og uden et ordinært arbejde, befæstes de til stivnede præmisser for projektet selv.

En anden grund til at tvivle på, om der ville være to grupper i samarbejdet, hvis vi havde sprunget de forudgående separate forløb over, er, at der sådan set ikke fandtes et GRUM før 'Fantasi og rummelighed'. GRUM dannedes gennem processerne i det adskilte forløb. I udgangspunktet var der kun det ene sociale tilhørsforhold, som De valgte repræsenterede, og en række individer med hver deres individuelle udstødningshistorie. 'Fantasi og rummelighed' er afhængig af dannelsen af GRUM i bestræbelserne på at række ud over traditionelle rummelighedsstrategier. GRUM er som gruppe, dialogpartner og selvstændigt laboratorium for social fantasi og social organisering den enkeltstående orientering i projektet, som mest effektivt sikrer processerne imod traditionel praksis og velkendte blindgyder. Det at etablere rum og processer, som gør det muligt for GRUM at danne sig som en usædvanligt organiseret interessegruppe, er en opfordring, som rækker ud over selve GRUM. De valgtes egne processer udformes og udfyldes anderledes, når de også retter sig mod et GRUM og ikke alene mod arbejdspladsen eller det faglige arbejde.

Trods de mange behændige udformninger, som skal sikre, at der kan dannes et GRUM, at rummet og processerne ikke traditionaliseres, og at aktørerne får mulighed for at danne autonome positioner, er den afgørende realitetsoverskridende opfordring at etablere og fastholde utopiske horisonter.

Kravene til fleksibilitet og selvudvikling er massive, og uden udfoldede forestillinger om, hvordan arbejdet *kunne* tage sig ud, er grupperne stort set overladt til at støtte hinanden i at efterkomme kravene fantasifuldt med det størst mulige personlige udbytte. Hvor grænserne optræder massivt, kan blikket i stedet vendes mod at styrke menneskers muligheder for at træde stærke ind på den scene, hvor handlingen udspilles. Det er sådan, vi forstår *empowerment* - og er her på linje med John Andersen og flere af hans kollegaer, som arbejder med empowerment forskningsmæssigt og i praksis:

Vi definerer empowerment som processer, der forbereder underprivilegerede individers og sociale gruppers evne til at skabe og håndtere mentale, sociale, kulturelle og symbolske relevante ressourcer. (Andersen et al. (red); 2003, s.9)

Empowerment-processer og arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' er ikke frygtelig langt fra hinanden i det stykke, som handler om at problematisere og bevæge de underprivilegeredes sociale og samfundsmæssige position. Men hvor empowerment handler om at styrke menneskers kompetencer til at håndtere og bokse med realiteterne, handler 'Fantasi og rummelighed' først og fremmest om at styrke menneskers forestillingskraft og sociale fantasi. 'Fantasi og rummelighed' tematiserer ikke - og opfordrer ikke til - at styrke deltagernes evner til at agere kompetent eller som modmagt i deres livssituationer. Det er med andre ord ikke deltagernes evner til at opbygge mentale, sociale eller kulturelle ressourcer, som processerne kredser om. Faktisk går vi nok mere i den anden grøft, hvor vi end ikke stiller spørgsmålstejn ved, om deltagerne har sådanne ressourcer (og at de aktiveres, når blot det er subjektivt meningsfuldt at sætte dem i sving).

Måske er det netop på dette område, at forskningen i ambivalens, hverdagsliv og hverdagsbevidsthed kunne få fornyet aktualitet, idet ambivalensen mellem 'det, jeg gør, og det, jeg mener, der burde gøres' netop illustrerer, at mennesker har rigelige ressourcer til at forestille sig og orientere sig socialt, kulturelt og samfundsmæssigt – problemet er således ikke menneskers ressourcer eller evner, men de sociale rum og organiseringer for tænkning og handling, som er til rådighed.

Projektets processer adskiller sig fra empowerment ved at arbejde i en helt anden retning. Frem for at træde stærke ind på scenen og i realiteten opretholde instrumentelle interesseartikulationer opfordrer den utopiske horisont til at etablere nye handlinger, organiseringer eller projekter med basis i deltagernes livssammenhæng. Her er det nødvendigt at gå tættere på de rum, som projektet tilbyder, for at illustrere, hvordan livssammenhæng og utopiske horisonter strukturerer projektets processer.

Værksteder og arenaer

Vi taler om værksteder, møder og arenaer, når vi beskriver aktiviteterne i 'Fantasi og rummelighed'. Møderne vil vi vende tilbage til senere i kapitlet, mens vi her vil fokusere på projektets forståelse af 'arenaer' og derefter gå tættere på to værkstedsformer, som ekspliciterer projektets arenaer.

Arenaer er ikke det samme som seminarer eller workshops. At etablere en arena kræver en fastere struktur for fremdriften og en kraftigere opfordring til bestemte typer af fremadskridende processer end de mere tematiske processer, som finder sted på seminarer og i workshops. Man kan også sige, at arenaer arbejder tilsvarende indenfor et tema eller en problematik, men adskiller sig fra traditionelle seminarier eller workshops gennem processuelle opfordringer til fælles projekter eller gestaltninger, som kan føre til social forandring.

En arena indeholder både *et fysisk rum*, *et socialt rum* og *et æstetisk rum*, hvor alle tre rum er metodisk reflekteret. I 'Fantasi og rummelighed' har projektets arenaer tilstræbt kritisk erkendelse, utopisk orientering og tværgående dialoger. Det betyder i praksis, at de fysiske, sociale og æstetiske rum i projektets arenaer må udformes på en sådan måde, at de befordrer eller opfordrer til kritiske, utopiske og sociale orienteringer.

Arenaens *fysiske rum* er det første rum, som deltagerne møder. Når man træder ind i en konferencesal eller et mødelokale, fortæller opstillingen af borde og stole, kateter og tavler, kildevand, frugt eller notatblokke noget om karakteren af det sociale møde, der skal finde sted i lokalet. Rummets indretning og de genstande, som definerer lokalet, skaber bestemte forventninger til den rolle, deltagerne forventes at spille i mødet. Er bordene vendt mod et kateter, skaber det en forventning om en situation, hvor det fysiske rum opfordrer deltagerne til at rette deres opmærksomhed mod en underviser eller oplægsholder. Er bordene stillet op i rundkreds signaleres et fysisk rum, som beder deltagerne rette opmærksomheden mod de øvrige deltagere. Notatblokke opfordrer selvsagt deltagerne til at tage notater, mens kildevand og frugt på bordene fortæller, at der i rummet er en opmærksomhed rettet mod deltagernes velbefindende. Er møbler, gulve og vægge slidte, ødelagte eller af dårlig kvalitet, kan rummet fremstå ligegyldigt eller forsømt, mens lokalet, som er møbleret med designermøbler af høj kvalitet, kan fremstå ekstravagant og 'fint'. Det forsømte rum er ingen arenaleders drøm, men det er designerrummet heller ikke. Begge rum er vanskelige at indrette befordrende for sociale og subjektivt engagerede læreprocesser. Arenaens rum bør indrettes således, at der kan skabes en rimelig afslappet atmosfære, hvor man hverken skal omgås højtideligt med det fine interiør eller blive irriteret over, at stolen vipper og river buksestoffet i stykker.

Der er opfordringer og signaler indlejret i alle fysiske rum. En arena er et rum, hvori flere grupper, interesser eller aktører skal mødes med det formål at skabe social forandring. De bagvedliggende overvejelser over, *hvordan* arenaen forventes at kunne skabe social forandring, afspejles i det fysiske rum. Et eksempel på, hvordan sådanne bagvedliggende

overvejelser manifesterer sig i den fysiske indretning af arenaen, er *dialogkonferencen*, hvor deltagere, som ikke normalt mødes, deltager i fælles dialoger om udviklingen af bestemte forhold. I dialogkonferencen inviteres deltagerne til at indgå i forskellige typer af dialoger (bl.a. i heterogene og homogene grupper), hvorfor rummet er indrettet med mange små caféborde, hvor deltagerne gennem forløbet roterer mellem bordene. Dialogkonferencen er en hyppigt benyttet arena i dialogtraditionen, som netop tager udgangspunkt i social forandring gennem et udvidet spektrum af daglige dialoger om udformningen af forholdene, hvilket det fysiske rum afspejler. I den forstand er dialogkonferencen en foregrebet praksis og en opfordring til at bringe dialogkonferencen rum med sig tilbage til hverdagen.

I 'Fantasi og rummelighed' er der et andet udgangspunkt for, *hvordan* der kan skabes social forandring, som afspejler sig i de fysiske udformninger af rummet. 'Fantasi og rummelighed' tager udgangspunkt i social forandring gennem en utopisk orientering, som betyder, at arenaerne må lægge en fysisk distance til realiteterne og befordre fantasi. Projektets arenaer er kendetegnet ved, at det fysiske rum brydes op. Bordene tages ud af rummet eller sættes op mod væggen – de skal ikke bruges. Bordet har ingen praktiske funktioner i arenaerne i 'Fantasi og rummelighed'. Der opfordres ikke til at tage noter eller sidde lyttende bag et bord. Bordet er også i vejen, fordi vi rykker rundt med stolene i forløbet. I ét tilfælde fik vi ikke ryddet lokalet for borde, men stillede dem i stedet op som café-borde. Det gav rummet en mere passiv tone, flere tog noter, og det var vanskeligere at bevæge sig rundt i rummet, ligesom det var vanskeligere at dreje rummets opmærksomhed rundt mod forskellige 'scener' i rummet. Enkelte borde langs væggen til vand, kaffe, tuscher, levende lys eller frugt fungerer fint. Arenaerne må gerne være indbydende og behagelige. Der benyttes stort set ikke tavler. Tavlerne er utilstrækkelige, fordi de hele tiden må viskes rene for at give plads til nye ytringer eller fremlæggelser. Når tavlen viskes ren, kræver det ekstra opmærksomhed at fastholde erindringen om det, som er passeret, og at se det nuværende i en sammenhæng med det forudgående. Derfor benytter arenaerne i 'Fantasi og rummelighed' sig af vægaviser (lange baner af malertapet – vi kommer senere i kapitlet tilbage til brugen af vægaviser). Vægaviserne giver os rigelig med plads til, at alt kan skrives ned i stikord og fastholdes fysisk i rummet. Når processerne bevæger sig fra én fase til en anden, er den forudgående fases arbejde stadig synligt på væggene og understøtter dermed bevidstheden om helheden i processen. Vægaviserne bliver efterfølgende skrevet ud som protokol og sendt til deltagerne, hvilket vi gør opmærksom på, når vi byder velkommen. Vægaviserne tjener hermed også som en opfordring til deltagerne om ikke at bruge deres opmærksomhed på at tage notater. Stolene i rummet skal til gengæld bruges. Indledningsvis sættes stolene op i en halvcirkel omkring de vægaviser, som enten skal fyldes ud eller præsenteres. Hver gang arbejdet bevæger sig videre til en ny flade med vægaviser, som skal præsenteres, kommenteres eller fyldes ud, flytter deltagerne deres stole med, så de vender front mod den nye scene. Stolene skal helst være komfortable, men lette – tunge stole, som fylder meget, gør rummet mindre bevægeligt.

Når deltagerne i 'Fantasi og rummelighed' træder ind i arenaens fysiske rum, ser lokalet altså nogenlunde således ud: Rummet er luftigt – der er meget uudnyttet gulvplads. Der er sat en masse papir op på væggen, og stolene står i en eller to rækker og danner en halvcirkel med

front mod papiret på væggen. Ved siden af papiret på væggen hænger et andet papir, hvor dagens program er skrevet op med sprittusch. Langs den ene side af rummet står der borde. På bordene er der tændte stearinlys, kander med vand og glas – og der ligger to eller tre bunker med fede sprittuscher i forskellige farver. Denne fysiske udformning af rummet er ikke vanvittig fantasifuld – men den er heller ikke belastet af traditionelle indretninger af undervisningssituationer. Det fysiske rum begrænser deltagernes muligheder for at producere forventninger om en traditionel elev-lærer situation. I stedet åbner rummet for nye forestillinger om, hvordan et forløb med denne udformning mon vil skride frem, og hvilken rolle, det mon forventes, at jeg skal spille? Det fysiske rum åbner for forestillinger og muligheder og understøtter dermed den utopiske orientering.

Det fysiske rum spiller en væsentlig rolle for, hvordan det sociale og det æstetiske rum fungerer. I det *sociale rum* er vægviserne f.eks. en del af en demokratisk opfordring. Vægviserne kan kun rumme stikord og opfordrer til forholdsvis korte ytringer og udsagn. Stikordsformen er en måde at nedtone intellektualisering og lange argumenterende taler og give deltagere, som ikke har 'ordet i deres magt', bedre muligheder for at få deres synspunkter og erfaringer med i det fælles. Samtidig er vægviserne en offentlighedsteknik, hvor alle ytringer fastholdes synligt for hele rummet i stikordsform. Og endelig fungerer vægviserne befordrende for sociale associationskæder og social fantasi. Stikord kæder sig til stikord – modsiges, nuanceres eller bekræftes. Arenaernes sociale rum er et mødested for deltagernes erfaringer, kritik og forestillinger. Det fysiske rum skal understøtte den processuelle ledelse af momenter i arenaerne, som kan bringe deltagernes subjektive erfaringer, kritik og forestillinger ind i kollektive formgivningsprocesser, hvor arenaens temaer transformeres til erfaringsmættede udkast. Hvor sådanne transformationsprocesser finder sted, taler vi om *sociale gestalter*. Ytringer og udsagn står ikke længere i et associativt forhold til hinanden, men indgår i et mere gennemarbejdet udkast, som reflekterer modsigelser og ambivalenser. Det sociale rum udformes således ikke blot af det fysiske og de æstetiske rum, men også af den processuelle ledelse af arenaen, hvor værkstedsledelsens opfordringer og struktur for fremdrift er centrale for udformningen af mulighedsbetingelser.

Det æstetiske rum er det rum, som tydeligst understreger arenaernes utopiske orientering. Rummet er dedikeret til følelserne, sanserne og forestillingskraften. I projektets arenaer er det æstetiske rum altid en del af processerne, men tydeliggøres f.eks. i deltagernes fremstilling af ordløse spil. Arenaernes forløb er i en æstetisk dimension et handlingsforløb, hvor processerne udspiller sig i et spænd mellem forestillingskraften, den sociale organisering og den subjektive vurdering af forestillingernes følelsesmæssige og sanselige kvaliteter. Boal beskriver det æstetiske rums kvaliteter i en teatertradition således: *Når vi drages ind i det æstetiske rum, vækkes først vores erindring og derefter vores fantasi* (Boal; 2000, s.33). Det er i processerne mellem erindring og fantasi, at Boal identificerer det æstetiske rums erkendelsesmæssige egenskaber – svarende til processerne mellem fremtidsværkstedets kritik og utopi, som indeholder tilsvarende erkendelsesmæssige kvaliteter, men desuden understreger erkendelsesprocessernes *sociale* dimension.

Etableringen af en arena indebærer således procesmæssige refleksioner over, hvordan det fysiske, sociale og æstetiske rum kommer til udtryk i arenaens struktur og fremdrift på en sådan måde, at arenaen tilvejebringer forudsætninger for dannelse af sociale forandringsudkast.

Fremtidsværkstederne og forskningsværkstedet var som sagt de eneste arenaer, vi havde planlagt, inden vi overhovedet havde fundet deltagerne. Når disse to værkstedsmetoder som de eneste konkrete processer stod tydeligt frem allerede i den indledende planlægning af projektet, skyldes det værkstedsformernes særlige proces-strukturer og opfordringer. I det følgende vil vi gå lidt tættere på det metodiske forlæg og de konkrete udformninger af disse to værkstedsformer.

Fremtidsværkstedets metodiske forlæg er udviklet af Robert Jungk og Norbert Müllert (Jungk og Müllert; 1984) som en model for demokratisk udvikling, social fantasi og kreative læreprocesser og med det overordnede formål at skabe *sociale innovationer*. Kernen i fremtidsværkstedets processer er det produktive spændingsforhold mellem egne erfaringer og social orientering, som kommer til udtryk i dannelsen af *social fantasi*. Udformningen af fremtidsværkstederne i 'Fantasi og rummelighed' lægger sig tæt op ad Jungk og Müllerts forlæg, men med de justeringer af metoden, som Paaby, Nielsen og Nielsen har udviklet og beskrevet (Paaby, Nielsen, Nielsen; 1988). Enkelte faser og greb er desuden blevet udviklet eller justeret på egen hånd.

Fremtidsværkstedet ledes overordnet af temaet for værkstedet – f.eks. 'trafik og miljø i vores gade' eller som i fremtidsværkstedet for GRUM det noget bredere tema: 'Liv, arbejde og miljø'. I kritik- og utopifasen omdannes temaet til en overskrift – f.eks. 'kritik og utilfredshed med min færdsel og mit miljø i gaden' som overskrift til kritikfasen. Det er væsentligt, at overskrifterne taler til de subjektive erfaringer. Det er ikke formålet at stille sig uden for sammenhængen og bedrive en objektiv og saglig kritik. Kritikken er subjektivt handlingsmotiverende, når den bunder i subjektiv utilfredshed og lidelse i eget hverdagsliv. Derfor oversættes fremtidsværkstedets tema til fase-overskrifter med bestemt pronomener. Fremtidsværkstedet er ikke en generel drøftelse af f.eks. trafik og miljø, men en metode til at fremme vores egne forestillinger om bedre trafik og miljø.

Det er tilsvarende væsentligt, at fremtidsværkstedets tema og overskrifter rækker ud over individuel utilfredshed og præferencer. Fremtidsværkstedsmetoden er i den forstand et procesgreb, som arbejder imod individualisering ved at understrege de socialt begrundede ambivalenser i hverdagslivet. En indvending imod fremtidsværkstedets processer kunne være, at i det omfang, der affødes individuelle erkendelser eller terapeutiske processer, som er personligt betydningsfulde, men uden væsentlig relevans for værkstedets tematik eller sociale orientering, opsættes der ingen metodik eller proces, som kan fastholde eller imødekomme individuelle læreprocesser alene med henblik på selverkendelse eller helbredelse. Fremtidsværkstedets ekskluderer ikke personlige selverkendelsesprocesser, men stiller heller ingen rum til rådighed for at arbejde isoleret videre ad det spor. Værkstedet fordrer, at deltagerne har overskud til at orientere sig socialt og er indstillet på at bringe sig

selv i spil med det fælles. Fremtidsværkstedets metode er designet med henblik på størst mulig åbenhed, inklusion og anerkendelse af menneskers forskelligheder, men kan være metodisk ekskluderende over for mennesker, som af forskellige grunde ikke kan finde ind til værkstedets socialt gestaltede produkter og processer. Det kunne f.eks. være tilfældet for svært psykisk syge eller voldsomt alkoholiserede mennesker, uden at man kan gå ud fra, at det nødvendigvis forholder sig sådan. Menneskers belastede situation siger ikke nødvendigvis noget om deres forestillingskraft og orientering.

Værkstedet er bygget op omkring tre faser og ganske få regler, som skal sikre tankens og fantasiens bevægelighed og et demokratisk rum. Hver enkelt fase har sine regler og ensidigheder. En generel regel for det meste af arbejdet i fremtidsværkstedet er, at der (på nær i gruppearbejderne) er diskussionsforbud, og at alle stikord har samme status – også selv om de er modstridende. Et andet generelt forhold, som ikke er en regel, men en opfordring, er den legende arbejdsform. Fremtidsværkstedet bryder med traditionelle læringssituationer ved at bryde rummet op, fjerne møbler og arbejde på væggene og ved at indarbejde leg, krop og bevægelse. Undervejs i forløbet er der lege og spil, som fører os ud på gulvet, får os til at grine og opfordrer os til at bruge krop og fantasi. Kritik og fantasi er ikke stringent kognitive processer, men er også sanselige, følelsesmæssige og kropslige orienteringer.

Den første fase er *kritik-fasen*. Deltagerne er konsekvent negative, udtrykker sig i stikord, som skrives op på store vægaviser, og hvis nogen er uenige, skriver vi også det. Efterhånden tømmes rummet for kritik og utilfredshed – stort som småt. Deltagerne sætter herefter deres tildelte stemmer ud for de stikord, som de hver især synes er mest betydningsfulde. Stikordene samles så i kritiktemaer, som deltagerne melder sig på. Hver kritikgruppe opfører herefter et ordløst spil, som illustrerer deres fortolkning af kritiktemaet. Spillet opføres som et *ordløst* spil, fordi det tvinger deltagerne til æstetiske og sanselige formidlinger af budskab, følelser, erfaringer, lidelse og stemninger i kritikbilledet. Sproget er ikke altid den bedste kommunikative praksis. Sprog kan distancere, analysere og fremmedgøre. Når kommunikationen overlades til kroppens og ansigtets mimik og bevægelser, er vi overladt til at formidle det, vi faktisk oplever, føler og sanser. Med de ordløse spil skabes der på meget kort tid et fælles sanseligt billede af de subjektivt lidelsesfulde forhold i kritikken.

Efter kritik-fasen følger *utopi-fasen*: Rummet er tømt for kritik og utilfredshed, som dagligt spærrer for fantasifuld tænkning. I utopifasen er virkeligheden sat ud af kraft, og deltagerne kan helt selv bestemme, hvordan en anden virkelighed burde se ud. Fasen indeholder også en stikordsfase, samling i temaer og dannelse af utopigrupper. Utopigrupperne kan ikke arbejde gennem ordløse spil. Hvor kritik og utilfredshed har en bred vifte af erfaringer, handlingssammenhænge og følelser i hverdagslivet at trække på, er drømme og forestillinger endnu vage og usammenhængende. Utopigrupper arbejder derfor i regulære gruppearbejder, hvor utopitemaets stikord er udgangspunktet for dannelsen af mere helstøbte utopier. Der opfordres dog til kreative fremlæggelser af utopierne, f.eks. utopien illustreret som en skulptur, en sang, et skuespil, en tegning eller andet. Lange monologer og

mange ord er ikke befordrende for dannelsen af social fantasi, hvorfor alle fremtidsværkstedets arbejdsformer forsøger at bryde med traditionel favorisering af ordene og opfordrer til udvidede kommunikationspraksisser, hvor også følelser, sanseerfaringer, humor og æstetik kan komme i spil trods ufuldstændigheden af ord, der kan beskrive betydningsindholdet.

Fremtidsværkstedet er i Paaby, Nielsen og Niensens udvikling blevet udbygget med en brobyggende proces mellem utopi og virkeliggørelse, som betegnes *djævelens advokat*. Djævelens advokat har til opgave at udsætte de fremlagte utopier for en kærlig kritik. Hermed menes der, at alle værkstedets deltagere opfordres til kritisk at undersøge utopiens subjektive og samfundsmæssige bærekraft: 'Hvor godt har vi det egentlig med denne utopi? Hvad mangler den, førend jeg kan se mig selv i den?' Djævelens advokat bidrager typisk med indsigelser, spørgsmål og vægtninger, som utopigruppen tager med sig tilbage i endnu et gruppearbejde, hvor utopien forbedres.

I de to fremtidsværksteder i 'Fantasi og rummelighed' er djævelens advokat udformet anderledes, idet vi har valgt at lade to skuespillere udforme sceniske hverdagsbilleder med udgangspunkt i deltagernes utopier. Skuespillerne lytter til fremlæggelsen af utopien, spørger til uklarheder og udvikler herefter et lille skuespil, som er skuespillernes præsentation af, hvordan et liv kunne udformes og udspille sig i en loyal fortolkning af sammenhænge, kerne og betydningsindhold i utopien.

Skuespillernes rolle i djævelens advokat er at forsøge at give utopierne faste former. At puste liv, hverdag og følelser i utopierne. Skuespillerne er ikke valgt til denne opgave med henblik på kunstneriske produktioner – fremtidsværkstedet forholder sig ikke til skuespillene som kunstneriske manifestationer eller ytringer. Det er i højere grad skuespillernes *skills* - de håndværksmæssige evner til at se og udtrykke hele spændvidden i utopiernes betydningsindhold - som fremtidsværkstedet profiterer af. Skuespillerne har en faglig sans for at opfange underdrejede eller sprogløse følelser, sanseerfaringer og stemninger og give dem krop, mimik, gestikulationer og betydning i fremstillingerne. Det er således stadig deltagernes utopi, som fremstilles, men den undersøges for kanter, modsigelser, stemninger og følelser. Hensigten med skuespillene er at danne stærkere billeder af hele utopiens mulige betydningsindhold – og mangler. I det utopien 'oversættes' til en scenisk fremstilling, tydeliggøres også svaghederne, sårbarhederne og det ufuldstændige. Det bliver tydeligt, hvor der mangler forbindelser, hvor der er brug for flere tanker og mere social fantasi. Skuespillene har således til formål at give djævelens advokat et skarpere billede at respondere på og give utopigrupperne en konkret tolkning at arbejde med. Det sker, at utopierne er for 'luftige'. Utopien kan f.eks. være farvet af mange principper eller overordnede forhold såsom 'alle skal kunne være med' eller 'økologi over økonomi', men samtidig savne konkrete forestillinger om en anden praksis, som kan imødekomme principperne. Ved at tvinge de 'luftige' sider af utopien ind i hverdagssituationer skabes der nye muligheder for at forbedre og udvikle utopien: Var det sådan, det skulle være? Hvad kunne vi lide, og hvad blev helt forkert?

Den sceniske fremstilling har også sine svage sider. Skuespillet kan mislykkes, hvor utopien havde fat i noget væsentligt. I så fald skal der kæmpes bravt for at mane den oprindelige utopi frem igen, fordi den sceniske fremstilling med sit stærke billedsprog kan dominere bevidstheden. Det kan vanskeligt undgås, at der er skuespil, der vil mislykkes – spil, som ikke gestalter noget, men er rene reproduktioner af utopigruppens arbejde. Det kan skyldes, at skuespillerne ikke 'fangede' utopiens nerve, at utopigruppens formidling af utopien var for fattig eller slet og ret, at utopien ikke var god i den forstand, at den ikke havde tilstrækkelig nerve, form eller retning. Fremtidsværkstedet er ikke en garant for dannelsen af social fantasi og utopi, men en metode, som opfordrer til sådanne dannelser. Der kan imidlertid være mange forhindringer. Skuespillerne skal til tider grave dybt i utopierne for at finde nerven i de subjektive drømme og ønsker.

Fremtidsværkstedets sidste fase er *virkeliggørelsesfasen*. Utopierne er nu forbedret, efter at djævelens advokat har gjort sit arbejde, og er udgangspunktet for den næste fase. I virkeliggørelsesfasen skal der dannes begyndelser til at overvinde afmagten overfor de virkelige betingelser – gabet mellem utopi og realitet bliver synligt, og det samme gør behovet for at bygge broer og sætte praksis bag utopierne. Vi forlader ikke utopierne – vi undersøger dem for realistiske begyndelser, hvor vi kan starte med at gøre tingene anderledes. Sådanne begyndelsessteder indeholder utopierne altid. Utopierne er ikke verdensfjerne fantastier, men forsøg på at overkomme ambivalens mellem 'det, jeg gør, og det, jeg mener, burde gøres' og indeholder derfor også virkelighedsgehalt i form af erfaringsbegrundende forestillinger om andre mulige fremtider. I virkeliggørelsesfasen arbejdes der på at tage hul på andre mulige fremtider: Hvor kan vi starte? Hvor er der begyndelser til en sådan udvikling i det eksisterende, som kunne drejes lidt? Hvad kunne umiddelbart sættes i værk, som ikke fordrer en helt ny samfundsorden? Der skal banes vej for utopierne, som i deres helhed ikke uden videre kan føres ud i livet. Det er jo netop utopier, som foreløbigt ikke hører noget sted hjemme. Men der er begyndelser, idéer, processer og praktiske skridt indlejret i utopien, som måske ikke er så svære at skubbe i gang. Utopigrupperne må tage fat igen – hvor kan vi finde mulige begyndelser i denne utopi? Handlemulighederne præsenteres for plenum, som supplerer med flere idéer til handlemuligheder. Der kastes endnu et blik på kritikbillederne – var der vigtige kritikker, som gled ud i processen?

Virkeliggørelsesfasen afsluttes med '*hvem gør hvad – fordi de ikke kan lade være?*'. Deltagerne skriver konkrete projekter, initiativer og nye praksisser, som de gerne vil sætte i værk. 'Hvem gør hvad' lægger initiativet og handlemulighederne tilbage til deltagerne selv – hvad kan vi gøre? Og hvad er vi parate til at gøre? Er der noget, vi kan gøre sammen?

I Paaby, Nielsen og Niensens forlæg skriver deltagerne deres handleplaner ned på en stor gulvavis. Gulvavisen har en metodisk pointe - den er bredt ud på gulvet og associerer dermed det jordnære – samtidig er den lidt besværlig. Deltagerne skal være så glade for deres planer og idéer, at de vil gøre sig besværet med at sætte sig på gulvet og skrive dem ned. I værkstederne i 'Fantasi og rummelighed' blev gulvavisen omdannet til en bord-avis. Flere borde blev sat sammen og beklædt med grundtapet. Flere af GRUM'erne bøvler med

skader og smerter – De valgte er mellem 45 og 60 år og kan med egne ord 'efterhånden mærke kroppen'. For deltagerne i 'Fantasi og rummelighed' er gulvaviser anstrengende ud over, hvad den metodiske pointe berettiger.

'Hvem gør hvad' behøver ikke være strengt relateret til værkstedets tema. Der kan også bringes andre typer af idéer og projekter, som værkstedet har skubbet til og befordret, på banen. Når handleplanerne er skrevet op, læses der højt og kommenteres i plenum. Den, der har skrevet en plan eller projektidé, fortæller kort lidt mere om, hvad idéen handler om. Ofte har flere skrevet sig på samme idé, og der udveksles planer og laves aftaler.

Herefter opløses værkstedet for denne gang – men det er ikke slut. Efter to til tre uger mødes deltagerne og værkstedsleder igen for at følge op på hvilke aktiviteter, projekter, planer og idéer, som stadig lever, og hvad der kan gøres for at gøre dem mere levedygtige. Ofte er der allerede sket overraskende udviklinger mellem værkstedet og opfølgingsmødet: Grupper, som syntes stærke i deres forandringsplaner, er måske gået i opløsning; andre har bredt deres arbejde ud i en ny retning; og andre igen kan have fået overraskende feedback på deres idéer, mødt modstand eller medvind – eller have fået helt nye idéer. Lykkes det at fastholde en proces, hvor der arbejdes videre med at virkeliggøre utopierne, taler Jungk og Müllert om det *permanente værksted*.

Det permanente værksted er - i en konkret samfundsudviklende forstand - fremtidsværkstedets vanskeligste proces. Den legende og demokratiske arbejdsform, udgangspunktet i livssammenhængen og fastholdelse af utopiernes betydningsindhold, kræver vedholdenhed, eksperimenter og fastholdelse af den utopiske horisont for at kunne overføres til et permanent rum med plads i hverdagslivets praksissammenhænge. Fremtidsværkstedet er i sig selv en *prøvehandling*, idet værkstedet konkret foregriber en anden fremtid (Paaby, Nielsen og Nielsen; 1988, s.39). Værkstedet er et eksperiment og en foregrebet utopi – et frirum, hvor der kan dannes erfaringer med radikalt anderledes demokratiske innovationsprocesser. At deltage i et fremtidsværksted er at gøre sig erfaringer med muligheden for en anden realitet, hvor forhold, organiseringer og beslutninger bliver udformet i processer som denne. Fremtidsværkstedets metodiske design og fremdrift er omhyggeligt udviklet til netop at skabe betingelser for, at mennesker kan gøre sig disse erfaringer og samtidig skabe konkrete bud på en anden fremtid. I realiteternes verden kæmper de konkrete bud og handleplaner for en eksistensberettigelse uden fremtidsværkstedets regler og opfordringer at støtte sig til. Det permanente værksted er ikke som fremtidsværkstedet metodisk veldefineret, men må finde sin egen form og sin egen organisering, som kan lede til nye *prøvehandling*er. Ordet 'prøvehandling' signalerer betingelserne for det permanente værksted. Fremtidsværkstedets handleplaner er for det første sjældent fikse og færdige projekter, som straks kan føres ud i livet. Der skal oftest mange erfaringer og læreprocesser til, førend projekterne bliver til handlinger. Fremtidsværkstedets mål er at skabe sociale innovationer, hvorfor de konkrete projekter også må udformes eksperimentelt for at kunne møde den sociale realitet. Det fikse og færdige projekt, som uden videre kan implementeres i en social sammenhæng, er et elitært projekt med en indbygget fare for totalitær udvikling. Samtidig er selve de handleplaner, som

det permanente værksted bøvler med at udforme og virkeliggøre, ikke et isoleret projekt. Handleplanerne *tager hul* på utopien, men er i sig selv ufuldstændige. Der er tusinde nye handleplaner, som vokser ud af denne ene, hvis den utopiske horisont holdes fast i arbejdet. Prøvehandlinger er begyndelser, som principielt ikke kan fuldbyrdes. I processen med at fuldbyrde handleplanerne og leve utopien ud har både realiteter og utopi bevæget sig og frembringer nye indvendinger og forestillinger, som åbner handlingshorisonten på ny. Og *det* er fremtidsværkstedets fornemmeste opfordring: At skabe bevægelser mellem realitet og utopi, som gør mennesker i stand til hele tiden at undersøge deres praksis for *bedre* mulige fremtidsudformninger.

Fremtidsværkstedet kan ikke betragtes som mislykket alene af den grund, at det ikke lever videre i permanente værksteder. Erfaringen med at deltage i et fremtidsværksted kan være produktive på mange måder, som er vanskelige at udpege eller definere, fordi de lever videre som subjektive erkendelser eller orienteringer. Gestaltninger af social fantasi i form af konkrete utopier forlader ikke uden videre deltagere, men er nu en del af *deres* erfaringer. I den forstand er fremtidsværkstedet mere end et laboratorium for udvikling af sociale innovationer. Fremtidsværkstedets er også en særlig social situation, som opfordrer til bestemte læreprocesser. Dette at gøre sig erfaringer med en anden mulig realitet er i sig selv en læreproces, som kan tage mange forskellige former og retninger. Måske kan fremtidsværkstedet spores subjektivt i form af en efterfølgende højere grad af autonomi og selvregulering i hverdagen? Eller som et højere niveau af forvirring og frustration – eller måske endda som skam eller dårlig samvittighed over uindfrie ønsker og løfter? I hvilken grad og i hvilken form fremtidsværkstedet skaber nye subjektive orienteringer eller erkendelser, som lever videre udenfor et fælles videre arbejde mod nye sociale praksissammenhænge, ligger uden for undersøgelsesrammen i 'Fantasi og rummelighed'. Her vil vi blot antyde, at fremtidsværkstedets dannelsesmæssige kvaliteter rækker ud over virkeliggørelse af de konkrete handleplaner, som det måtte bære med sig, og at eventuelle forhindringer af virkeliggørelse ikke nødvendigvis siger noget om læreprocessens kvalitet.

Det permanente værksted er hos Jungk og Müllert mere eller mindre defineret som et projektarbejde, hvor projektgruppen udarbejder projektudkast, opsætter projektmål og inddrager sagkundskab i processen mod virkeliggørelse. Der opfordres til at holde fast i kritik og utopier samt benytte sig af mangfoldige veje til at indsamle viden og skabe sociale og offentlige situationer, som kan være skridt på vejen. Jungk og Müllert stiller imidlertid ingen konkrete metoder til rådighed for det permanente værksted, som kan modvirke konstituerede sociale magtforhold, eller at realitetsprincippet overlejrer arbejdet med handleplanerne.

Forskningsværkstedet er i den forstand et produkt af kritiske refleksioner over det permanente værksted. Forskningsværkstedet er løbende udviklet og afprøvet af Nielsen, Nielsen og Olsén i projektet 'Industri og Lykke' (Nielsen, Nielsen, Olsén; 1992, 1996a, 1996b). Forskningsværkstedet forudsætter, at der allerede er udviklet utopier, temaer eller handleplaner med udgangspunkt i livssammenhængen. Metoden er designet til at bære fremtidsværkstedets utopiske handlingsudkast videre mod egentlige 'prøvehandlinger' - dvs. nye konkrete tiltag, aktioner, udformninger af eksperimentel karakter, som har rod i utopiske

forestillinger, men som bevæger sig og udvikler sig gennem realiteter og muligheder i hverdagens praksiser. Forskningsværkstedet vil formentlig også kunne anvendes i et procesforløb, som ikke gør brug af fremtidsværkstedets formen, men det fordrer, at der på anden vis er arbejdet med nye praksisudkast med udgangspunkt i ambivalens og subjektive ønsker til social forandring. Forskningsværkstedet tager således tråden op, hvor fremtidsværkstedet slipper, og er i den metodiske opfordringsstruktur særligt optaget af tre kritiske forhold eller vanskeligheder i virkeliggørelsesprocesserne: 1) At fastholde handleplanerne og den utopiske horisont. 2) At nedbryde ekspertkulturelle magtforhold. 3) At tematisere almene eller politiske opfordringer.

1) At fastholde handleplanerne og den utopiske horisont. At arbejde på at føre fremtidsværkstedets handleplaner ud i livet er i sig selv en vanskelig opgave. Ud over de praktiske vanskeligheder med at finde tid og rum til arbejdet støder handleplanerne også mod realiteternes praksissammenhænge. Tilbage i hverdagen kan handleplanerne vokse sig uoverskuelige – eller de kan miste deres kraft. Hverdagens praksissammenhænge må i en eller anden forstand rekonstrueres for at give plads til nye praksisser, hvor det eksisterende realitetsprincip, som er indlejret i hverdagsrutinerne, de driftsøkonomiske dispositioner og de organisatoriske forhold nemt kan få overtaget. Der er mange forhindringer, som skal overkommes, hvis ikke handleplanerne må opgives eller reduceres til problemløsende projekter tilpasset de eksisterende forhold. Den utopiske horisont for handleplanerne er særlig vanskelig at fastholde. Overhovedet at komme igennem med noget kan blive et mål i sig selv, hvor utopien umærkeligt falder nedenunder i forhandlingsprocessen. Der er således behov for en arena, som både kan styrke arbejdet med at realisere handleplanerne og fastholde de bagvedliggende utopier i samme proces.

Forskningsværkstedet giver deltagerne en konkret arena at rette deres arbejde imod. At rette arbejdet mod et næste skridt, en næste bearbejdning, konkretisering eller fase, bidrager til at sikre processen mod at løbe ud i sandet. Denne kvalitet ved en fremadskridende social mødestruktur kendetegner både traditionelle og utraditionelle udviklingsprojekter. Fastholdelse er i høj grad betinget af de arenaer, rum og strukturer, som opsættes til fordel for et koncentreret og opmærksomt arbejde mod en ny praksis. Hvor idéer og ønsker til en ny praksis overlades til hverdagsrutinernes strukturer og arenaer, forøges sandsynligheden for, at ønskerne belaster de daglige handlings- og beslutningssammenhænge. Utopisk orienterede handleplaner er imidlertid netop kendetegnet ved intentionerne om at overkomme eller reducere de subjektivt usammenhængende hverdagslivsrutiner. Derfor må der etableres et rum uden for hverdagens rutiner, som kan fastholde utopiens potentielle muligheder for at rekonstruere praksisser i hverdagslivet på en sådan måde, at belastninger, lidelse og ubehag mindskes. Det er sådan, vi forstår opfordringen til *at fastholde den utopiske horisont*. At reflektere over, hvordan bøvlet med at sætte den enkelte handleplan i søen som en konkret prøvehandling er forbundet med mere gennemgribende ønsker om at opløse, omforme eller reducere de strukturer og praksissammenhænge, som netop gør arbejdet med handleplanerne så besværligt og vanskeligt.

At fastholde den utopiske horisont er også at fastholde utopien som et moment i den konkrete sociale situation. Forskningsværkstedets rum, faser, fremdrift og opfordringer skal i praksis holde projektet i live som en erfaringsammenhæng og som et konkret håb.

I forskningsværkstedet modsvares ønsket om at fastholde handleplaner og utopisk horisont i følgende regler:

- *Vi tager udgangspunkt i de lokale initiativer.* Værkstedets første fase er deltageres præsentation af det foreløbige arbejde med handleplanerne og den bagvedliggende utopi. De lokale initiativer er udgangspunktet for resten af værkstedet, hvor der arbejdes mod at styrke utopierne.
- *Ensidig udvikling af utopien gennem advokaturer.* I anden fase vælger deltagerne sig på advokaturer/interessegrupper, som ensidigt skal arbejde på at udvikle utopien i retning af den interesse, som gruppen er advokater for – f.eks. *økonomi og samfundsøkonomi, miljø og sundhed* eller *plads til sjov, leg og kreativitet*. Advokaturerne arbejder på tværs af deltagergrupper.

2) *At nedbryde ekspertkulturelle magtforhold.* Forskningsværkstedets deltagerkreds består i Nielsen, Nielsen og Olséns forlæg af to grupper: Utopi-ejerne (altså den gruppe, som tidligere har udviklet konkrete utopier for egne livssammenhænge) og eksperter. Eksperter skal i denne sammenhæng forstås som sagkyndige, praktikere, professionsudøvere eller ressourcepersoner, som forventes at besidde en mere almen eller generaliseret viden/interesse for de problemstillinger og ønsker, som forskningsværkstedet arbejder med. Forskningsværkstedet har ikke fået sit navn, fordi der inviteres forskere eller eksperter, men fordi værkstedets opgave er at gestalte og reflektere lokale initiativer og undersøge dem for alment eller politisk betydningsindhold – altså at forske. Udgangspunktet er således de lokale initiativer, utopierne og de konkrete handleplaner, som eksperterne inviteres til at udvikle, skærpe, reflektere og diskutere. Opfordringen er *ikke* at give eksperterne mulighed for at underkende eller godkende de utopiske udkast, men at *dele* utopierne og at gå subjektivt ind i en vidende og saglig omgang med utopiernes udfoldelsesmuligheder. Forskningsværkstedet inviterer således eksperterne i deres egenskab af mennesker med særlig indsigt og viden, men efterspørger deres subjektive refleksioner og sociale orienteringer frem for teknokratiske løsningsforslag.

I Senghass-Knoplochs arbejde med ambivalens-konflikterne blandt kritiske ingeniører understreges de emancipatoriske potentialer i eksperternes uforløste kritiske viden og refleksioner. Som samfundsmæssige subjekter er disse ingeniører knap så overbeviste om bæredygtigheden af egne løsninger. En tilsvarende tvivl om den samfundsmæssige nytte af egen praksis sporer Robert Jungk blandt 'de tvivlende eliter' og forudser en voksende sandsynlighed for 'whistle blowers' og offentlig selvkritik: *Alle de, der i kraft af deres stilling og deres faglige viden har et mere præcist indblik i de mulige følger af teknokratiske beslutninger, kommer i stigende grad ud i samvittighedskonflikter* (Jungk; 1988, s.43).

Forskningsværkstedet rækker ind i sådanne analyser og påvisninger af ekspertkulturelle ambivalenskonflikter, idet eksperternes egen livssammenhæng, tvivl, bekymringer og ønsker er udgangspunktet for deres deltagelse. Det skal ikke forstås sådan, at kun eksperter, som offentligt udtrykker tvivl eller skepsis overfor egen teknokratiske praksis, inviteres. Mindre kan gøre det. Når vi i denne sammenhæng taler om 'loyale eksperter', refereres der således *dels* til en forventning om, at utopipræsentationerne bliver loyalt (men gerne kritisk) kommenteret, og *dels* en forventning om, at eksperterne selv er loyale overfor egne subjektive erfaringer og ambivalenser i egen praksis.

Pointen med at invitere eksperter i forskningsværkstedet er således at indarbejde deres viden, indsigt, indsigelser og idéer *uden*, at en ekspertkulturel teknokratisk praksis reproduceres i værkstedet. I den forstand forsøger forskningsværkstedet at bryde med de ekspertkulturelle positioner over for lægmands viden og erfaringer gennem en praktisk reorganisering af eksperternes rolle.

Opfordringen til at reorganisere eksperternes rolle er indlejret i reglen om, at vi tager udgangspunkt i lokale initiativer og i reglen om, at vi ensidigt fremmer utopierne gennem advokaturer på tværs af grupperne. Derudover er der en tredje regel, som er væsentlig for eksperternes orientering i forskningsværkstedet:

- *Vi deler utopierne:* I forlængelse af præsentationen af hver utopi opfordres eksperterne til at *kommentere* utopien. Det understreges, at det ikke er eksperternes *vurdering* eller *analyse*, som efterspørges, men deres umiddelbare tanker og reaktioner. At kommentere, stille uddybende spørgsmål, undres eller associere er en måde at *engagere* sig i utopien. Eksperternes subjektive engagement synliggøres på vægaviser, som ophænges nedenunder de plancher/vægaviser, hvor utopierne fastholdes.

3) *At tematisere almene eller politiske opfordringer.* Vi har tidligere i kapitel 3 berørt faren for, at ønsker til en anden fremtid bliver elitens eller de udvalgtes projekt. Udgangspunktet i livssammenhængen indeholder imidlertid både et subjektivt og et samfundsmæssigt perspektiv, ligesom utopierne er karakteriseret ved at være sociale innovationer. I første omgang er der - som i fremtidsværkstedet - brug for et frirum til overhovedet at danne social fantasi og formulere utopier. I anden omgang må utopierne imidlertid forsøgsvis åbnes op mod en bredere offentlighed. Det er nødvendigt at undersøge, om dette arbejde, disse utopier, udkast og idéer har en mere almen klangbund og at undersøge dem for samfundsmæssige perspektiver og herunder, om der kan vindes bredere samfundsmæssig støtte og opbakning til at gå videre ad denne vej. Omvendt er forskningsværkstedets udkast til nye fremtider endnu spæde – massiv oppositionel kritik kan forhindre, at idéernes kapacitet får mulighed for at blive udforsket. At tematisere behovet for at åbne sig mod en bredere offentlighed er i forskningsværkstedet et spørgsmål om at løfte arbejdet op på et mere samfundsmæssigt niveau og samtidig fastholde den utopiske horisont. Det betyder i praksis:

- At der åbnes op for en lille udvalgt offentlighed i form af de inviterede eksperter.
- At værkstedet samler sig om at finde inspirationer og idéer på tværs af utopipræsentationerne og af advokaturernes arbejde. Sådanne tværgående inspirationer og idéer kalder vi for 'mødesteder'.
- At værkstedet genoptages efter en periode på 2-3 uger, hvor der kan forberedes oplæg, indkaldes ressourcepersoner og opspores viden, som kan kvalificere mødesteder og holde fast i nye muligheder for handling.

Forskningsværkstedet åbner sig således forsøgsvis mod en egentlig offentlighed og er afhængig af, at denne særligt indbudte offentlighed vil bidrage til at kvalificere, udvikle og understøtte sider af det utopiske arbejde. Derfor udvælges eksperterne også med omhu. Deltagergrupperne, som skal præsentere deres fremtidsudkast i håb om, at de kan gives en gang på jorden, bliver bedt om at udpege de eksperter og sagkyndige, som de mener kan være nyttige. Værkstedslederne gør sig tilsvarende overvejelser og udvælger den endelige gruppe af eksperter. Udvælgelsen af eksperter er således en afvejning af de eksperter, deltagergrupperne havde peget på, de eksperter, som værkstedsledelsen antager vil befordre arbejdet, og de eksperter, som rent faktisk havde mulighed og interesse for at deltage. Her vil vi endnu engang påpege, at 'eksperter, som antages at kunne befordre arbejdet', *ikke* handler om at invitere 'vennerne', som vil være søde ved idéerne. Det er bestemt en mulighed, at der må hugges en hæl og skæres en tå i bestræbelserne på at finde mødesteder. Utopierne vinder ikke i det lange løb ved at blive behandlet med misforstået andagt eller berøringsangst. At kunne befordre arbejdet er et spørgsmål om at kunne se egen praksis og viden i forskningsværkstedets overskrift og sagsområde og at anstrenge egen kapacitet for at finde hjørner, toner, nuancer eller horisonter at forlove sig med.

Værkstedet genoptages som nævnt efter 2-3 uger. Formålet for forskningsværkstedets anden del er styrkelse af mulighederne for handling, hvor ekspertiser og erfaringer bringes ind, og der arbejdes mod at opbygge handlingsnetværk. Eller rettere: Sådant er formålet formuleret hos forskningsværkstedets ophavsmænd. Forskningsværkstedet i 'Fantasi og rummelighed' stiller sig en smule anderledes an, idet der her ikke er tale om et møde mellem én gruppe, som har formuleret utopier, og én gruppe af eksperter.

Forskningsværkstedet i 'Fantasi og rummelighed' er et møde mellem tre grupper, hvor mødet mellem de to grupper, som har formuleret utopier og kritik, er bærende for samarbejdet. Værkstedet kunne derfor ikke alene arbejde med mulighederne for fælles handlinger, men måtte desuden reflektere selve mødet mellem GRUM og De valgte. Forskningsværkstedet er den konkrete arena for mødet mellem de to virkeligheder, hvilket stiller yderligere krav til metoden. Udover at fastholde handleplanerne og den utopiske horisont, at nedbryde ekspertkulturelle magtforhold og at tematisere almene eller politiske opfordringer er der behov for en særlig kritisk opmærksomhed rettet mod en fjerde vanskelighed, som er specifik for tematikken i 'Fantasi og rummelighed', nemlig: 4) At skabe bevægelse mellem de to virkeligheder.

4) *At skabe bevægelse mellem de to virkeligheder.* Bevægelser mellem de erfaringer, kritikker og ønsker, som henholdsvis GRUM og De valgte bringer frem i værkstedet, er et centralt omdrejningspunkt for processernes sporing af idéer til nye indretninger af socialt rummelige udformninger af liv og arbejde. Erfaringer, kritik og utopier skal ikke blot formidles, men bevæges og tilnærme sig fælles 'mødesteder', hvis værkstedet reelt skal lykkes i bestræbelserne på at nedbryde den opsplittede figur mellem den første og den anden realitet. En sådan bevægelse kan værkstedet i sig selv ikke garantere, men også her kan der arbejdes med bestemte opfordringer, som skaber gode betingelser for, at der kan danne sig fælles gestaltninger eller 'mødesteder'. Forskningsværkstedet er i sig selv en sådan opfordring. Det er usædvanligt et bede en gruppe af medarbejdere og en gruppe udgrænsede om at finde nye måder at løse udstødningsproblemerne i samarbejde med en gruppe eksperter. Invitationen til forskningsværkstedet indeholder i sig selv en særlig opfordring om at forsøge nye konstellationer af aktører og interesser, ligesom den sociale situation i forskningsværkstedet i sig selv udgør en opfordring. Forskningsværkstedets sociale situation er, som det var tilfældet med fremtidsværkstedet, i sig selv en foregrebet utopi. Forskningsværkstedet skaber muligheder for at gøre sig erfaringer med et alternativt samspil mellem kritik og utopi som, i hverdagen ligger uden for egen realitetssfære – og det åbner op for at gøre sig erfaringer med et alternativt samspil mellem eksperter og lægmand.

For at spore mødets opfordring til at finde fælles mødesteder og styrke tværgående aktiviteter, gav vi forskningsværkstedet den samlende overskrift '*nye veje til rummelighed*' for alle tre moduler, som understreger formålet med at bringe de to grupper i spil i samme værksted. Derudover greb vi de åbninger mod udenforstående realiteter og orienteringer, som det første modul kastede af sig - eksempelvis De valgte's undrende spørgsmål til GRUM om, 'hvordan kan man være arbejdsløs i 12 år!?' og GRUM's respons: 'Hvad vil du gøre, når det sker for dig!?' - og omsatte dem til praktiske oplæg og processer i værkstedets andet modul.

I praksis havde den fjerde udfordring - at skabe bevægelse mellem de to virkeligheder - flere implikationer. Forskningsværkstedet blev forlænget med endnu et 2-dages modul, der fandt sted ca. et halvt år efter de to første moduler, idet det viste sig, at selve mødet mellem GRUM og De valgte optog mere af værkstedstiden, end vi havde gjort os det klart. Der var flere utopier, som skulle præsenteres og udforskes i kraft af de to grupper, og der var behov for en 'fase', som beskæftigede sig med at undres over og udforske betingelserne for de to realitetssfærer. Eksperterne skulle udvælges og sammensættes således, at ekspertgruppen afspejlede behovet for sagkundskab i utopierne fra henholdsvis GRUM og De valgte, men samtidig have kapacitet til at arbejde på tværs.

Opsummerende vil vi anføre, at forskningsværkstedets arena er vanskeligt at balancere. Det kræver et gennemarbejdet program, som hver gang må udformes og reflekteres specifikt til netop dette værksted. Den drevne leder af et fremtidsværksted kan i princippet falde fuldstændig ind i metodens egen fremdrift og skal ikke nødvendigvis bruge sig selv, egen faglighed eller indsigt udover de krav, metoden stiller. Sådan forholder det sig ikke med forskningsværkstedet – den metodiske fremdrift i forskningsværkstedet behøver en mere

aktiv værkstedsledelse, som kontinuerligt søger at opretholde en dynamisk balance mellem gestaltning, refleksion og dialog – og samtidig opsætter konkrete rum for handling og netværk. I en refleksion over forskningsværkstedets forhold mellem tid og erkendelsesprocesser beskriver Nielsen, Nielsen og Olsén arbejdsgangen i forskningsværkstedet således: Det er en organiseret kaotisk tid, som konstant har helheden i arbejdet for øje og giver plads til, at man individuelt leger med forholdet mellem detaljen og helheden (Nielsen, Nielsen og Olsén; 1992). At organisere kaos og samtidig have helheden for øje er en metodisk udfordring, som i 'Fantasi og rummelighed' blev indløst med vekslende succes. Måske netop fordi forskningsværkstedets metodiske fremdrift er løsere struktureret og kræver mere øvelse at mestre end fremtidsværkstedet.

Som en arena, der både kan fastholde den utopiske horisont, skabe handlingsnetværk og forsøgsvis åbne sig mod en ny type offentlighed, er der imidlertid ingen tvivl om, at forskningsværkstedet har en række metodiske kvaliteter, som gør metoden værd at gøre sig erfaringer med og opøve. Der, hvor metoden lykkes, kan den åbne for en tredje dimension i læreprocesserne, hvor det at finde og understøtte nye veje bliver et lærerigt arbejdsforhold, som rækker ind i samfundsmæssige måder at organisere og beherske bestemte livsområder.

Her forlader vi arenaerne. De følgende afsnit indeholder metodiske overvejelser, som går mere ind i bredden af de aktiviteter og processer, som har fundet sted i 'Fantasi og rummelighed'.

Møder og gruppedannelse

Der har været mange møder i 'Fantasi og rummelighed', som ikke har haft karakter af et metodisk veldefineret værksted eller seminar. Særligt GRUM har deltaget i rigtig mange møder fra 2001 og frem til 2005. Møderne har udviklet sig og ændret karakter gennem årene, men har med varierende form og indhold været en væsentlig kilde til fremdriften i 'Fantasi og rummelighed'. Møderne var imidlertid ikke møder i en traditionel forstand, men genstande for metodemæssige eksperimenter og særlige opfordringsstrukturer, som vi fra forskerside har forsøgt at arbejde ind i mødernes struktur, rytme, organisering og orientering.

De første møder, pjece-værkstedet og de følgende pjece-møder var struktureret og udformet som bevidste forsøg på at understøtte deltagernes erfaringer og ambivalenser i deres arbejdslivshistorier og udstødningshistorier. Samtidig med, at der opfordres til at lade erfaringerne og historierne fylde det sociale rum, lægges der også afstand til bestemte institutionelt dominerede fortællinger og erfaringsformidlinger. Ved de første to møder i GRUM spørger flere deltagere, om de skal tage deres 'sag' med næste gang. Deltagernes 'sag' består typisk af udredningsdokumenter, korrespondance mellem myndigheder, akasser, sundhedsvæsen og arbejdspladsen, beskrivelser fra revalideringscentre, afslag, klassificeringer eller imødekommeelser samt eventuelt deltagerens egne notater, indsigelser eller beskrivelser. 'Sagen' er med andre ord de dokumenter, som beskriver deltagernes situation i relation til myndigheder, ekspertvurderinger og arbejdsmarkedsstatus. Et sådan materiale er bestemt ikke et dårligt forskningsmateriale. 'Sagen' kan fortælle noget om,

hvordan deltagerne konstrueres som klienter. Järvinen, Mik-Meyers og Åkerstrøm Andersens forskning koncentrerer sig eksempelvis om at belyse 'sagen' og herigennem skabe indsigt i, hvordan velfærdsinstitutioner arbejder med bestemte klientidentiteter eller diskurser, som bliver styrende for sagsbehandlingen (Järvinen og Mik-Meyer(red.); 2003, Mik-Meyer; 2004, Åkerstrøm Andersen; 2003). Der er mange gode grunde til at grave sig ned i den enkeltes komplekse situation, udsætte sagsbehandlingen for kritisk analyse og forske i samspillet mellem deltagerne og de institutionelle praksisser. En sådan forskning vil befordre et kritisk blik på velfærdsinstitutionerne, som får mulighed for at lære af eller udvikle sig på baggrund af projektets analyser. Ved at gå tæt på 'sagen' i 'Fantasi og rummelighed' er der imidlertid en fare for, at klientidentiteten opretholdes, og at ansvaret for forandring lægges tilbage i velfærdsinstitutionerne. Det bliver deltagerne ikke egentlige deltagere af, men snarere evalueringsmateriale. Og det bliver vi som forskere ikke dygtigere aktionsforskere af, men snarere behændige systemkritikere og eventuelt eksterne sagsbehandlere.

Vi takkede 'nej' til deltagerens tilbud om at tage deres 'sag' med. Der er nogen vanskeligheder i at lade sagen være udgangspunktet for deltagerens subjektivitet i projektet, som har at gøre med, at sagen i ringe grad repræsenterer deltagerens erfaringer og ambivalenser med egne udstødningshistorier. Omvendt repræsenterer sagen en massiv realitet i udstødningsprocesserne og udgør ofte det genstandsmæssige materiale, som er tilgængeligt til at organisere erfaringer, oplevelser, kronologi og erindringer efter. I arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' har vi alligevel gjort en dyd ud af at lægge en smule distance til sagen - og til personalepolitikken, ledelsesvisioner, fagforeningskoncepter og andre typer af dokumenter, beskrivelser og retningslinier, som ikke har rod i deltagernes egne erfaringer og livssammenhæng. Disse dokumenter, beskrivelser og retningslinier er ikke uvæsentlige for et arbejde mod mere socialt rummelige udformninger af arbejdet, men de repræsenterer en konsolideret og dominerende del af deltagernes realitetssfære, som aktuelt er et utilstrækkeligt udgangspunkt for en socialt begrundet arbejdspraksis. I et fremtidsscenario, hvor egne erfaringer og subjektive orienteringer tilskrives samme tyngde i fremstillingen af et sagsområde eller tema, ville vi forholde os anderledes imødekommende overfor institutionelle sagsfremstillinger.

De første møder med GRUM og de indledende møder med tillidsvalgte handlede om at styrke deltagerens egen position som historienes subjekt – '*at lade erfaringerne fylde*'. 'Fantasi og rummelighed' arbejder i hele forløbet med at styrke deltagernes egne erfaringer. 'At lade erfaringerne fylde' er en del af projektets *opfordringsstruktur*. Det betyder i praksis, at deltagerne opfordres til at formulere deres egne erfaringer, og at forskningsprojektet arbejder på at fastholde erfaringerne og holde dem fri af instrumentalisme. De subjektive erfaringer er vanskelige at fastholde – ofte er der modsætningsfyldte erfaringer, ambivalenser og sanseerfaringer med mangelfulde begreber og sprog på spil, som kan være vanskelige at finde hoved og hale i og give fornuftige strukturer, som er til at forholde sig til og handle på. Opfordringsstrukturen er her et proces-greb, hvor deltagernes erfaringer, som snildt kan stritte i mange retninger og måske ikke umiddelbart kan forbindes eller struktureres, tillægges både subjektiv og social betydning, som projektet må anstrenge sin praksis i forsøget på at sprogliggøre, organisere, reflektere og handlingsorientere.

Deltagernes erfaringer er projektets basis. Størsteparten af de møde- og samarbejdssammenhænge, moderne mennesker deltager i, er ikke struktureret omkring en subjektiv erfaringsorientering. Hver enkelt deltager orienterer sig naturligvis subjektivt og erfaringsorienteret i mødets sagsforhold, men det er sjældent i kraft af den enkeltes subjektive erfaringer, at vi indkaldes og deltager i mødesammenhænge. Vi deltager som f.eks. sagkyndige, repræsentanter, eksperter, klienter, medarbejdere, beboere – og i enkelte tilfælde slet og ret som borgere eller interesserede. Møder - og samarbejdsrelationer - er oftest underlagt resultat-, proces- og målkriterier, som er svært forenelige med omveje, langsommelighed og modsætningsforhold, som en social prioritering af mødedeltagernes subjektive erfaringer fører med sig. GRUM'erne deltager ofte i mødesammenhænge, som struktureres af deres 'sag', sygdomsforløb eller klientidentitet. De valgte deltager i andre typer af møde- og samarbejdssammenhænge, som struktureres omkring deres repræsentative rolle eller medarbejderidentitet. Fra forskerside deltager vi ofte i møder, konferencer og samarbejdsrelationer, som struktureres omkring vores vejlednings- og ekspertrøller eller af vores karriereforløb. Vores møde- og samarbejdsrelationer er således belastede af den funktionelle kultivering og organisering af mødeprocessen. Vi er ikke veltrænede i at arbejde med åbne, langstrakte og erfaringsbaserede dagsordener og vil ofte gribe tilbage til en funktionel eller instrumentel mødestruktur, når det bliver vanskeligt at gennemskue rummets sociale organisering og orientering. Og ofte inden den u håndterbare sociale orientering er blevet genstand for et selvstændigt undersøgelsesfelt. Usædvanlige og eksperimenterende møde-processer står altid i fare for at blive traditionaliseret. Uanset om den eksperimentelle sociale orientering opstår spontant eller bevidst er sat i scene, trækker den sociale og subjektive usikkerhed over for mødets alternative og uforudsigelige processer interaktionen mod genkendelige strukturer. Hvis mødet, konferencen eller samarbejdet sættes i stand som en alternativ interaktion, kræver det en bevidst opmærksomhed og metode at friholde det sociale rum fra instrumentelle eller funktionalistiske traditionaliseringer.

Derfor var det første halve år af samarbejdet med både GRUM og De valgte særlig præget af, at møderne understregede de subjektive erfaringers betydning. I de første møder, hvor deltagere og forskere forsøger at finde hinanden og finde en social form at samarbejde i, var styrkelse af erfaringsorienteringer den væsentligste opfordring. Opfordringsstrukturen kalder i højere grad på det deltagende subjekt end på den deltagende klient eller medarbejder. I det omfang, de tilbagevendende løst strukturerede møder i GRUM kan forstås som et *frirum*, er det i kraft af den subjektivt erfaringsorienterede opfordringsstruktur og mødernes forsøg på at kollektivisere, diskutere og handlingsorientere disse erfaringer.

Spørgsmål eller møde-overskrifter som 'hvornår var det sjovt at gå på arbejde?' til GRUM, og 'hvem ryger ud?' til de tillidsvalgte, efterspørger deltagerens subjektive erfaringer med arbejdslivskvalitet og udstødning. Og vi giver os god tid til sådanne spørgsmål. Fra forskningsside bruger vi lang tid på at forberede dem – overvejer, hvilken typer af erfaringer og processer, vi gerne vil have i tale, udvikler spørgsmål og udsagn og indsamler materiale, som kan understøtte den proces, vi forsøger at retningsgive. Vi forsøger at forestille os,

hvordan mødet vil forløbe. Vi forestiller os reaktioner og refleksioner - og deraf afledte reaktioner og refleksioner. Vi udvikler understøttende spørgsmål og forsøger at finde vores egen undren frem – aktiverer gammel viden og indsigt i konflikter og ambivalens i arbejdslivet og klientrollen. Ofte stopper vores forberedelse dér, hvor vi ikke længere kan forestille os, hvordan deltagerne kunne tænkes at svare og reflektere, og hvor overskriften har udviklet sig til at blive på en gang banal, interessant og potentiel. Ofte er det netop de banale spørgsmål, som indeholder gode læreprocesser og nye udviklingspotentialer – når blot de tages alvorligt. Andre gange har vi udvalgt et spørgsmål eller en overskrift, som er særlig potent til at synliggøre og undersøge forhold, som lider under subjektiv afmagt, ambivalens eller mangel på opmærksomhed.

På selve mødet ophænges der vægaviser (lange papirbaner af grundtapet), som prydes med arbejdsspørgsmålet i toppen. Vi indleder med at fortælle om, hvorfor vi har valgt netop dette spørgsmål eller denne overskrift til mødet. Her forsøger vi at gøre vores forberedelse rimelig gennemsigtig. Til overskriften om 'hvornår var det sjovt at gå på arbejde?' indledte vi med at sige, at vores indtryk var, at deltageres sagsforløb og individuelle sygdomme fyldte meget og gjorde det vanskeligt at fokusere på, hvordan *arbejdet* kunne udvikles mere bæredygtigt. Derfor ville vi gerne tilbage til det arbejde, som var sjovt, berigende, meningsfuldt og givende og sætte en foreløbig parentes om det arbejde, som var nedbrydende, sygeliggørende og ødelæggende. Målet med denne proces var således at få kvaliteten og betydningen af arbejdet frem i bevidstheden. I dette møde indgik et gruppearbejde, hvor der var tid til at udveksle og genkalde sig erfaringer med et sjovt, meningsfuldt og givende arbejde. Andre gange har hele mødet fundet sted i plenum. I plenum fyldes vægaviserne med deltageres refleksioner, udsagn og spørgsmål. Vi skriver med tydelige læsbare bogstaver i stikordsform. Når den enkelte deltager bidrager med lange fortællinger eller overvejelser, koger vi budskabet ned til en eller to sætninger. Hvis vi er i tvivl om budskabet eller meningen, spørger vi ind og beder deltageren hjælpe med at finde stikord og enkelte sætninger, som fastholder deltagerens budskab.

Vægaviserne benyttes i hovedparten af aktiviteterne i 'Fantasi og rummelighed'. Også i vores egen forberedelse til møderne og i de analytiske forskningsprocesser gøres der flittig brug af vægaviser. Vægaviserne har den kvalitet, at de fastholder, hvad der er sagt, diskuteret, tænkt og overvejet, og dermed fungerer de som en slags 'dokumentation' eller fikspunkter for mødets processer. Det er imidlertid en helt andet art 'dokumentation' end den, som 'sagen' indeholder – på vægaviserne anføres f.eks. også uenigheder, spørgsmål, intentioner, fremtidsplaner, udkast og skitser. Vægaviserne understøtter projektets vægtning af deltageres subjektivitet og erfaringer. Når der tages synlige stikord af den enkeltes udsagn til brug for hele rummet, er det en måde at tage de enkelte budskaber og udsagn alvorligt på, og samtidig understreges det, at hvert enkelt stikord bidrager til et arbejde i fællesskab og til samarbejdets sociale orientering. Det er procesmæssigt bedst at arbejde med vægaviser over tid – at gøre sig gentagne erfaringer med at synliggøre og fastholde mødets udvikling. Deltagerne er gradvist blevet mere optaget af, hvad der helt præcist kommer til at stå på vægaviserne. Vægaviserne er i den forstand også en opfordring til deltagerne om at tage egne udsagn og budskaber alvorligt og overveje, hvordan meningen kan gives det bedst mulige

sproglige udtryk. Man kan sige, at vægaviserne bliver gradvist indarbejdet som et metodisk værktøj for subjektive og socialt betydningsfulde eller potente ord, begreber og billeder. Der udvikles efterhånden enkelte symboler, billeder eller udtryk, som samler og kondenserer det foreløbige arbejde med bestemte utopier, udkast eller udfordringer. Der er ikke benyttet vægaviser i alle projektets aktiviteter. Efter to års arbejde og op til flere værksteder bad GRUM om en pause for vægavisernes værkstedsagtige præg på møderne. I stedet foretrak GRUM at diskutere mere, formulere og udvikle oplæg og prøve nye metoder – f.eks. rollespil. Vægaviserne er siden kommet frem, når der har været anledning til det – f.eks. når dagens møde har en dagsorden, som profiterer af værksteds karakteren eller kalder på idéudvikling.

Forhåbninger og alternativer til terapeutisk praksis

At arbejde med en utopisk horisont har den indbyggede ulempe, at det kan producere enorme forventninger. Både til arbejdsprocesserne, hinanden og til projektets resultater. Når der åbnes op for at tænke og udforme forholdene anderledes, åbnes der også for forventninger om at gøre tingene rigtigt, på den rigtige måde og skabe noget, som er helt anderledes, som er helt modsat de ubærlige eller kritiske forhold, som projektet arbejder med. Det kan f.eks. give sig udslag i, at utopier og idéer beskyttes med næb og klør i en sådan grad, at utopien ikke kan åbne sig for hverdagens kompleksiteter eller for idéudviklende social Kooperation. Forventningerne kan også komme til udtryk i forskernes eller deltagernes skuffelse over, at utopierne ikke er tilstrækkelige og bør indeholde 'mere' – at utopierne ikke er 'rigtige', fordi de ikke umiddelbart synes at kunne bære omfattende nye sociale forhold og udformninger med sig. At sætte utopierne, fantasien, drømmene og forhåbningerne fri er også at åbne for skuffelser.

I projektets aktiviteter balancerer vi mellem at holde forventningspresset nede og horisonten åben. Social fantasi og utopisk fremtidsorientering er de drivkræfter i projektet, som begrunder muligheden for nye rummelige udformninger af arbejdet – fantasi og utopiproduktion skal ikke neddæmpes, men har tværtimod brug for gentagne opmuntringer. Derimod kan forventninger til, hvad et sådan fantasi- og utopiarbejde kan skabe og føre med sig, imødekommes på flere måder.

Det vi her forsøger at gøre opmærksom på, er to forhold, som et utopisk orienteret arbejde bokser med – og som det kræver omveje, læreprocesser og eksperimenter at balancere: 1) *Fantasi og utopi er ikke rene positive kræfter*. De undertrykte drømme om et mere lykkeligt og tilfredsstillende liv gemmer også på f.eks. drifternes frie spil og det barbari, som en selvtilstrækkelig social orientering kan føre med sig. Det er ikke al fantasiproduktion, som bør forfølges og udfoldes i et socialt eksperiment eller et aktionsforskningsprojekt. Ikke alle fællesskaber arbejder for et fælles bedste. De kræfter - det være sig samfundsmæssige undertrykkelsesmekanismer, subjektive ambivalenser, dannelsesmæssige tilpasninger og civilisatoriske rationalitetsformer - der trækker fantasier og drømme mod barbari, totalitære indretninger eller fascistiske kulturer, er særligt eksponeret i sociologisk og filosofisk forskning i form af erkendelsesteoretiske reaktioner på holocaust. Hannah Arendts studier af det totalitære samfundssystemets oprindelse (Arendt; 1979), Adorno og Horkheimers

filosofiske fragmenter over oplysningens dialektik (Adorno og Horkheimer; 2001 (1944)) og Zygmunt Baumanns studier af civilisationsprocessen, modernitet og holocaust (Baumann; 1994) er alle refleksioner over spørgsmålet: 'Hvordan kunne det ske?'. Analyserne af holocaust har egentlig ikke til formål at fremme nye sociale organiseringer af en bedre fælles livssituation, men at tilvejebringe indsigt i, hvordan sociale organiseringer, kultur og samfundsudvikling kan bringes til at understøtte totalitære magtpositioner. Adorno og Horkheimer, Arendt og Baumann bidrager alle med væsentlig indsigt i de sociale organiserings skyggesider, som ikke er knyttet til holocaust alene, men er en kulturelt undertrykt orientering, som korresponderer med de civilisatoriske lidelser, tilpasninger og undertrykkelser, som er lige så aktuelle i dag som dengang.

Indsigter i de sociale processer og gestaltninger, som tillader holocaust, kan ikke fungere som en 'rettesnor' for et projekt som 'Fantasi og rummelighed', men udfylder en rolle som kritisk opponent til de metodiske processer, som retningsgiver fantasi og utopiarbejdet. Det betyder i praksis, at projektets metodiske greb opfordrer til at undersøge den *social orientering* i fantasi og utopiarbejdet. Det er i disse processer, at fantasiarbejdet kan gestalte sig til egentlig social fantasi, som igen må undersøge egne 'fjendebilleder' for potentielle mødesteder, forsoninger og erkendelser. Det er ikke nok, at 'Fantasi og rummelighed' udvikler social fantasi, danner fælles utopiske udkast eller iværksætter sociale eksperimenter. Projektet må også hele tiden undersøge sin egen praksis for ekskluderende, selvtilstrækkelige, doktrinære eller totalitære organiseringer. Med andre ord: Projektet må hele tiden spørge sig selv, hvilke sociale og samfundsmæssige bedre livssituationer utopiarbejdet potentielt kunne bringe med sig – ikke blot for projektets egne deltagere, men i en mere almen forstand. Det totalitære spørgsmål er én af grundene til, at vi nødtigt tilstår de individuelle drømme om et individuelt bedre liv stor opmærksomhed i sig selv, men søger at finde et socialt begrundet argument for at forfølge netop denne kritik eller idé. Det er også grunden til, at vi forsøger at åbne projektets arenaer og inviterer aktører og deltagere, der er i 'fjendens sold', eller som repræsenterer en del af virkeligheden, som deltagernes utopiarbejde (endnu) ikke kan eller vil beskæftige sig med. Også her er det imidlertid tale om et balancearbejde, hvor arenaerne må åbnes i takt med, at utopierne udvikles og styrkes.

Det andet forhold, som 'Fantasi og rummelighed' bokser med, er: 2) *Social fantasi og utopi kan ikke kompensere for alt det, som samfundsmæssige sociale organiseringer efterlader.* Den lidelsesfulde undertrykkelse og tilpasning af selvet, som enhver social organisering fører med sig, og det drama mellem subjekt og samfund, som Adorno og Horkheimer (Adorno og Horkheimer; 2001(1944)) påpeger, kan aktionsforskningsprojekter ikke sætte sig ud over. Vi bærer de subjektive tab og splittelser med os ind i aktionsforskningsprojektets sociale organisering – de er en del af os og af vores erfaringer, som vi ikke kan undsige os. Hvis vi forfølger utopiske udformninger, som frasiger sig hverdagens splittelser og ambivalenser, er det blot at udskyde dramaet – et utopisk, men forkrampet forsvar mod lidelse, som på sigt vil blive løbet over ende af realiteterne. 'Fantasi og rummelighed' kan ikke producere ideelle udformninger af arbejde og liv, som overkommer lidelsen i samspillet mellem subjekt og samfund. Aktionsforskningsprojektet kan derimod arbejde på at udforme og organisere et *bedre* samspil. Det betyder ikke, at der ikke kan udvikles alternativer, som i den konkrete

udformning af arbejdet vitterligt er et radikalt opgør med de dominerende udformninger. Fiskefabrikken *Dyndspringeren*, som blev udviklet og afprøvet i aktionsforskningsprojektet '*Industri og Lykke*', er et eksempel på et tankevækkende socialt eksperiment, som gennem nye udformninger af produkter, produktionsprocesser og arbejdets sociale organisering gør op med den dominerende udformning af fiskeindustri (Steen Nielsen, Aagaard Nielsen, Olsén; 1999). Selv om *dyndspringeren* præsenterer sig massivt som en bedre udformning af fiskeindustri, er der heller ikke her tale om ideelle sociale organiseringer, men om et foreløbigt og håbefuldt resultat af sociale og demokratiske læreprocesser. Fiskefabrikken blev i øvrigt lukket ned efter kun ét års virke – og således afskæres vi muligheden for at lære mere om, hvordan livet, hverdagen, rytmerne og visionerne på en alternativ og utopisk orienteret industrivirksomhed kan udvikle sig. Også her er der skuffelser på spil.

Forventningerne til de nye skinnede idéer forsøger vi at imødekomme med forventninger om, at det engagerede fællesskab også har sine minefelter i form af fortrængte modsætninger, og at den skinnende idé har lang vej at gå, førend den kan transformeres til en ny socialt orienteret hverdagslivspraksis. Vi foregøgler ingen revolution eller store omvæltninger. Ofte introducerer vi et værkstedsarbejde, en workshop eller et møde med et konkret stykke virkelighed, som trænger til praktisk kritik og understreger behovet for at skabe en *bedre* sammenhæng og udnytte spillerummet for det, som kan gøres, men til dagligt er vanskeligt at få øje på eller at gå i lag med.

Humlen er, at det ikke er nemt på forhånd at afgøre, hvilke utopier, fællesskaber og sociale orienteringer, der kan udvikles til produktive læreprocesser, som gør os i stand til at finde nye løsninger på lidelsesfulde eller kritiske sociale organiseringer og forhold. Vi kan have en mere eller mindre veludviklet 'næse' for, hvor de produktive sociale kræfter gemmer sig. Men et langt stykke af vejen er det et spørgsmål om at eksperimentere, skuffes, forsøge igen – og holde horisonten åben. Det er en sær balance mellem på den ene side at insistere på utopierne som eneste realistiske mulighed for forandring og på den anden side at opfordre til ydmyge forventninger til samme.

Det betyder i praksis, at i de aktiviteter, hvor utopiarbejdet står særligt stærkt, forsøger vi at installere et ydmygt forandringsperspektiv, som vender tilbage til de handlinger, som deltagerne og vi formår at sætte i søen. Hermed understreges handlingsorienteringen, som gives konsekvent forrang.

Langsommelighed

Der er mange udfordringer i at deltage i og skabe et solidt aktionsforskningsprojekt. Én af de vanskeligste udfordringer er tid. Eller rettere tidsnød og indespærret tid. Det handler om, at aktionsforskning tager vanvittig lang tid. Måske endda en livstid, hvis forskningen gestalter sig i sociale eksperimenter. Og dermed handler det også om kritisk omgang med de kvalitativt snævre udmålinger af tid og rum.

Det har taget en anseelig tid, flere generationer og mange udviklingsfaser fra manufakturen til i dag, førend moderne arbejdsliv er faldet ind i de udformninger og organiseringer, som aktuelt dominerer de vestlige samfund. Set i det lys er det ikke sært, at 'Industri og Lykke'-gruppen skulle bruge fem års arbejde på at udvikle og afprøve alternativ fiskeindustri i praksis. Og lige så mange år (hvis ikke flere) på at analysere og formidle erfaringerne fra projektet (Nielsen, Nielsen og Olsén; 1990, 1999, 2003). At arbejde kritisk-utopisk kræver tid. Meget tid – og en kvalitativ anden måde at forholde tiden og rummet til resultaterne af samme. Det er svært at arbejde utopisk og samtidig bevare spændingsforholdet til hverdag og realitet. Der er brug for mange omveje, meget 'tabt' tid og mange forsøg. Tid og rum er størrelser, som aktionsforskningsprojektet må tilegne sig i egen rytme.

Det er umuligt på forhånd at vide, hvor mange timer, der vil gå med at gennemarbejde erfaringer og udvikle social fantasi, hvor mange og hvilke værksteder, arenaer og møder det vil kræve at udvikle en solid utopi om et rummeligt arbejde, som ikke producerer social udstødning. Og hvor meget tid og hvor mange værksteder det derefter vil kræve at sætte *prøvehandling* - konkrete eksperimenter med nye udformninger og organiseringer – i søen. De funktionelle tids- og rumstrukturer, som arbejdssamfundet og lønarbejdet afsætter i kultur og hverdagsliv, er ganske enkelt ikke egnede til at beskrive, fremskrive eller vurdere et kritisk-utopisk udviklingsarbejde. Et reflekteret forestillingsarbejde, som omfatter subjektiv tyngde, historisk gehalt, modsætninger og undertrykkelse af de erfaringsspor og livssammenhængsproblemer, som aktionsforskningsprojektet tager afsæt i, producerer et mere anvendeligt og substantielt udtryk for de kvalitative tids- og rumstrukturer, som projektet vil kræve. 'Fantasi og rummelighed' er sat i søen på baggrund af et sådan forestillingsarbejde. Vi forestillede os, at projektet ville behøve minimum 3 år (og mere til – men 3 år er den ramme, et ph.d. forløb indbefatter, og er ikke et dårligt udgangspunkt) for at danne solide sociale gestaltninger og et stort metodisk udviklingsarbejde. Vi havde ikke i udgangspunktet nogen faste forestillinger om, hvordan dialoger over virkelighedsgabet kunne etableres og struktureres, men vidste, at det ville kræve tid, erfaringer, eksperimenter og forestillingsarbejde at udvikle en metodisk ramme for sådanne dialoger.

Det er med tanke på et sådan forestillingsarbejde og i et opgør med hastighedslogikken, at Negt agiterer for *den oplevelses- og erfarings*tid, som ville være nødvendig for at gøre et blot og bart opholdssted til et socialt og politisk erfaringsrum (Negt; 1985, s.190).

Tidsnød er i en kritisk-utopisk aktionsforskningsorientering ikke blot et spørgsmål om, at det er vanskeligt at skaffe projekterne tilstrækkeligt med tid - forstået som dage, uger og måneder - til at udvikle og afprøve prøvehandling, selvom dette absolut er et helt centralt problem for forskere og deltagere. Forskningsmæssigt bokser vi med universitetets recept på kloge hoveder, som i overensstemmelse med forskningshierarki og karriere kan gøres op i et bestemt antal artikler, undervisningstimer, kurser, papers, præsentationer samt en afhandling. God kompetencegivende forskning er i et ph.d. forløb udmålt til 36 måneder. For langt de fleste studerende, som giver sig i kast med aktionsforskning, er der typisk 6 eller 12 måneder at gøre godt med. Fastansatte lektorer og professorer har ikke samme tidsbegrænsning for, hvor længe de kan beskæftige sig med et konkret projekt, men

forventes i stedet at publicere ny viden med bestemte tidsintervaller. Deltagerne i et aktionsforskningsprojekt er endnu mere berørt af tidsnød. Aktionsforskning kan trods alt integreres substantielt i forskerens arbejdsliv, mens det for mange deltagere er en kamp at skabe en tilnærmelsesvis tilsvarende integration. Aktionsforskningen er praktisk belastet af et omfattende bøvvl med at tilvejebringe vilkår for deltagelse i form af frikøb, finansiering, seminarstatus og lignende. I 'Fantasi og rummelighed' er der brugt et stort kvantum tid på overhovedet at skabe legitime muligheder for at deltage i projektet. Kvantitativ tidsnød er hovedårsagen til, at kritisk-utopisk aktionsforskning alt for sjældent arbejder med egentlige prøvehandlinger og sociale eksperimenter. Det når projekterne ganske enkelt sjældent inden for de funktionelle tidsstrukturer, som studerende, forskere og deltagere er underlagt. At det forholder sig sådan, må bestemt ikke afskrække noget menneske fra at give sig i kast med aktionsforskningen! Oftest produceres der lærerige, håbefulde og interessante udkast til prøvehandlinger, som er kulturelt og dannelsesmæssigt betydningsfulde eksempler på, at udformninger og praksis måske kunne være anderledes - ligesom der ofte tilvejebringes nye forskningsmæssige platforme og erkendelser. Selv om der ikke er tilstrækkeligt tid til at eksperimentere med rent faktisk at udforme og organisere en anden praksis, er det altid værd at bruge den tid, der er til rådighed, til at kvalificere tanker og udkast til, hvordan sådanne eksperimenter kunne tage sig ud.

Tidsnød har imidlertid en anden og mere kvalitativ side, som har at gøre med, hvad der strukturerer udmåling af tid og rum. Negt diskuterer denne side af tidsnød som et spørgsmål om *tidssuverænit*et og forstår hermed et kampfelt for en kvalitativ anden tidsdimension:

*Men først den fulde udfoldelse af tidsdimensionen i alle dens righoldige subjektive udtrykskvaliteter såsom: Koncentration af tid og tab af tid, ventetid, oplevelsestid, kollektiv erfaringstid og kedsomhed, en fremtidsorienteret tid og en tid, der tjener til oparbejdelse af fortiden – først en sådan udvikling af tidsspektret i hele dets bredde og dybde ville være et udtryk for tidssuverænit*et forstået som en bevidst menneskelig livsaktivitet (Negt; 1985 s.193).

Det er tid som funktion af righoldige subjektive udtrykskvaliteter, et projekt som 'Fantasi og rummelighed' har brug for. Projektet har ikke alene brug for et stort kvantum tid, men også at gøre sig erfaringer med at bruge tiden som selvreguleret praksis. Det er en anden erfaring med tid, som projektets processer foregriber, end den fremmedbestemte og fremadskridende takt, som behersker de fleste livsforhold. Der er ikke tale om et filosofisk opgør med timerne eller ugerne, men om praktisk at erfare og tilegne sig formålet med den tid, der til rådighed. Tidssuverænitet – dette at erfare og bruge tiden som en selvreguleret praksis med selvbevidste formål – er for os at se det virkelige kampfelt mellem realitetsmægtigheden og de samtidige forestillingerne om andre udformninger af arbejde, samfund og sociale forhold. Resten er et spørgsmål om metode og læreproces.

'Fantasi og rummelighed' har ikke tilkæmpet deltagere eller forskere tidssuverænitet. I den forstand er projektet ufuldkomment og savner en organiserende praksis at udfolde sig i. Vi kan således allerede her afsløre, at projektet ikke har ført til kvalitativt nye indretninger af

arbejdet, som forebygger social udstødning – selvom der er taget lærerige skridt mod en sådan udvikling. Men vi har hver og én tilkæmpet eller 'stjålet' os tid til at arbejde i 'Fantasi og rummelighed' og øvet os i, hvad det vil sige selv at regulere formålet med den måde, vi bruger tiden på. Når vi anfører arbejdet i projektet som 'stjålet' eller tilkæmpet tid, skyldes det, at ikke alle arbejdspladser og institutioner, som projektet har været i berøring med, har kunnet føje projektet ind under en forståelig eller ønskelig praksis. Vi har fra forskerside og i samarbejde med De valgte og GRUM brugt mange ressourcer på at skrive breve til arbejdsgivere, fagforeninger og institutioner, hvor vi har 'oversat' projektets aktiviteter til et symbol sprog, som de etablerede aktører og stakeholders anerkender. Fremtidsværkstedet for De valgte blev f.eks. oversat til et to-dages kursus i samarbejde og social ansvarlighed. Flere af GRUM'erne er i fleksjobs, hvor arbejdsgiverne skulle bevilge tid til at deltage. Her blev pjece-værkstedet og de efterfølgende pjecemøder oversat til 'forebyggende arbejde med sigte på det rummelige arbejdsmarked'. Oversættelserne er ikke uden realitetsindhold, men de accentuerer en anden retning i arbejdet end de overskrifter og beskrivelser af det sociale rum, som vi selv benytter os af i projektet. '10 gode råd' er en socialt gestaltet overskrift, som giver mening i GRUM, men som måtte oversættes til 'arbejdsgiversprog', førend to af GRUM'erne kunne få fri til at deltage. Efterhånden blev det overflødigt at legitimere GRUM'ernes deltagelse – den regulerede de selv uden store problemer med arbejdsgivere eller sagsbehandlere. Anderledes forholdt det sig med De valgte, hvor hver eneste time brugt i projektet var en kamp. Enkelte af De valgte er så garvede i tillidshvervet, at de kan kunsten at tilkæmpe sig tid på smidigste vis – men det medførte, at samarbejdet med De valgte i stigende grad blev et eksklusivt samarbejde med en mindre gruppe på 2 – 7 personer, som refererede tilbage til gruppearbejder og udvalg på arbejdspladserne. Når vi således taler om 'stjålet' tid, er det også et udtryk for, at projektets aktiviteter og resultater har en tendens til at blive vurderet, afvist eller anerkendt i overensstemmelse med dominerende normer og forestillinger om, hvad et sådan projekt forventes at indeholde og føre med sig. Projektet skal være smidigt og fantasifuldt for både at række ind i hverdagens realitetsindhold og samtidig undgå den traditionalisering af projektet, som samme realitetsindhold trækker med sig. Kampen for selvreguleret tid i projektet er derfor også en kamp mod egne og omverdens forestillinger om, hvordan et projekt bør forløbe, og hvad det kan omhandle.

Nu er vi jo ikke rene novicer ud i kunsten at overveje, hvordan vi bruger vores tid. Vi har alle erfaringer med selvreguleret tid. Men sjældent mere selvreguleret end at den i sidste ende er udmålt og struktureret af den fremmedbestemte tid, som hersker over institutionerne, skolerne, lønarbejdet – og aktiveringsprojekterne. Pensionistalderen er vel den eneste alder, hvor man selv kan regulere, hvad man vil bruge sin tid til, hvorfor og hvordan – men uden nogen magt eller indflydelse over arbejdet. Og det er her, den virkelig vanskelige udfoldelse af en selvreguleret tid står sin prøve. Når Negt taler om tidssuverænitet, er det ikke i betydningen at udvide det private råderum eller fritiden, men med adresse til netop de aktiviteter, orienteringer, normer og forhold, som vi indretter os på i bestræbelserne på at opretholde vores eksistens som samfundsborgere, og som i sidste ende er reguleret af lønarbejdet. Tidssuverænitet er altså ikke et spørgsmål om at gøre, hvad man har lyst til, men om at tage sin ulyst alvorligt. Når vi øver os i og drager erfaringer med selvreguleret tid,

er det i betydningen at tage kritik og ulyst ved den måde, vi aktuelt forvalter vores tid, alvorligt og forsøge at bruge den bedre.

I 'Fantasi og rummelighed' havde vi en hjemmebanefordel – en stor del af GRUM'erne har mere kvantitativ tid til rådighed end størsteparten af befolkningen. GRUM'erne er enten førtidspensionerede, arbejdsløse eller arbejder på særlige vilkår med et nedsat ugentligt timetal. Det betyder, at der i samarbejdet med GRUM har været plads til omveje, smutveje, træghed og tomgang, koncentration og fravær. I samarbejdet med GRUM har der således været rigeligt med tid til rådighed. Her er det den kvalitative side af tidsnød, som har stået helt centralt. Hvordan skal vi arbejde sammen? Hvad er det helt præcist, som skal laves om – hvem skal gøre det og hvordan? Hvordan bringer vi vores egne historier om udstødning i spil med arbejdspladserne, sundhedssystemet og socialforvaltningerne? Hvad gør vi, når nogen ikke orker at være med – og hvordan får vi flere til at ville være GRUM'ere? Hvad er GRUM overhovedet for noget – og hvordan forklarer vi andre om GRUM?

Arbejdet med alle disse spørgsmål (og flere til) kan nemt falde fra hinanden. Måske blev overskriften for dagens arbejde for 'langhåret', for akademisk eller for utopisk i betydningen uden indre realitetsindhold? De metodiske opfordringer og retningen for arbejdet mister i så fald subjektiv betydning – det bliver uinteressant, tankespind og fantasterier til ære for ingen – eller forskerne. Måske fik overskriften ikke ordentlig fat i spændingsforholdet mellem realitet og forestillinger – blev for 'tam' og overfladisk? I så fald kan det ske, at deltagerne sparker liv, udfordringer og konflikter på banen – negligerer eller diskuterer det dårlige oplæg. Eller det kan ske, at arbejdet fortsætter bevidstløst – sagligt, systematiserende, alvorligt. De subjektive orienteringer bliver indlejret i alvorlige og fornuftige figurer, som savner meningsfylde, social fantasi og egentlig produktivitet.

Måske er processerne virkelig gode – overskriften og dagen er meningsfuld, og der produceres virkelig gode sociale idéer, erkendelser og dialoger – men arbejdet flagrer i vinden! Hvor skal vi gå hen med dette? Hvordan skal vi forme det – og i hvilke sammenhænge kan det bruges til at forandre eller udvikle noget? Arbejdet falder fra hinanden, hvis det ikke har noget at rette sig imod – en arena, en præsentation, et møde, foredrag eller anden form for større eller mindre offentlighed, som kan tage imod, afvise, forbedre eller acceptere arbejdet.

'Fantasi og rummelighed' er faldet i alle disse 'faldgruber'. Og der har også været perioder, hvor processerne har været mere trælse end fremadskridende. Når arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' alligevel ikke er faldet fra hinanden eller gledet ud, mener vi, at det hænger sammen med arenaernes eksperimentelle opfordringsstruktur, som både stimulerer det subjektive engagement og de utopiske muligheder i projektets sociale situationer og tillader os og deltagerne at falde i faldgrubberne, uden at projektet af den grund må dreje nøglen om. 'Fantasi og rummelighed' er en læreproces, som ikke altid har formet sig spændende og produktivt. Læreprocessens genstandsmæssige fokusering af forholdet mellem arbejde og udstødning har imidlertid holdt bevægelserne og engagementet på sporet. I de følgende tre

kapitler går vi ind i 'Fantasi og rummelighed' for at undersøge, hvad der egentlig gestaltes af nye perspektiver og nyttig viden om nye begyndelser i projektets arenaer og læreprocesser.

.

Kapitel 5

-

Autonomi og plads til alle

Hvad har 'Fantasi og rummelighed' egentlig gestaltet? Hvor langt kom projektet i bestræbelserne på at udvikle nye bud på en praksis, der kan overkomme polariseringen mellem den første og anden virkelighed? Hvor står bestræbelserne på at udforske og reflektere arbejdet og mulighederne for at udforme et arbejde, som ikke udgrænser diversitet? Lykkedes det at skabe nye muligheder for offentlighed og dialog over virkelighedskløften?

I dette kapitel og i kapitel 6 og 7 sammenholder vi processer, arenaer og udkast i 'Fantasi og rummelighed' med de forskningsspørgsmål, som var udkommet af den kritiske analyse i kapitel 2. 'Fantasi og rummelighed' er et omfattende aktionsforskningsprojekt, som har produceret flere udfordringer og indsigter, end vi aktuelt har mulighed for at forfølge i en analyse af forløbet – i praksis stiller det sig anderledes an, men her er det den forskningsmæssige bearbejdning af processer og bevægelser, som er i fokus. Det er således de tre forskningsspørgsmål, som guider os gennem analysen, hvor bevægelserne i 'Fantasi og rummelighed' undersøges for ny viden, erkendelser og udkast som kan bidrage til forsøgsvisse besvarelser af forskningsspørgsmålene.

De tre forskningsspørgsmål har en egen rytme og fremdrift, som på visse områder svarer til fremdriften i et fremtidsværksted, hvor kritikken danner baggrund for utopien, som fastholdes i realiseringsudkastene. Analysens erkendelsesmæssige og videns- producerende fremdrift skeler således til det processuelle forløb fra det kritiske indhold i aktionsforskningsprojektet til de utopiske udkast og rundes af med et forankringsperspektiv.

Det første forskningsspørgsmål, vi vil forsøge at besvare, er spørgsmålet om, *hvordan arbejdslivet kan udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet?* Det kritiske indhold i spørgsmålet retter sig mod fraværet af formidlinger mellem arbejdsliv og erfaringer om udgrænsning og mod det indvendige forhold mellem den første og den anden virkelighed. I besvarelsen af forskningsspørgsmålet sættes der fokus på *hvilke* erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet, som trænger sig på i 'Fantasi og rummelighed', og hvordan sådanne erfaringer kan etablere nye udkast til offentlighed og dialog i samfundsmæssige og kulturelle sammenhænge, som rækker ind i arbejdslivet.

Det andet forskningsspørgsmål, som bringes op kapitel 6, er, *hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud?* Her efterspørges *utopiske* udkast til en anden indretning af arbejdet, som ikke producerer social udgrænsning. I besvarelsen af spørgsmålet undersøges processer og produkter i Fantasi og rummelighed for nye begyndelser til socialt begrundede udformninger af arbejdet og arbejdspladserne.

Det sidste forskningsspørgsmål er handlingsorienteret og efterspørger, *hvordan udgrænsede kan deltage i udformningen af arbejdsmarkedspolitik og regulering?* I besvarelsen undersøges det, hvordan processer og udkast fra 'Fantasi og rummelighed' kan bidrage til at

åbne op for en ny praksis, som kan overkomme ulighedens problem, og hvordan en sådan praksis kan forankres institutionelt og organisatorisk.

Hvordan kan arbejdslivet udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet?

- et forsvar for de sociale og samfundsmæssige læringspotentialer i udskilningserfaringer

Det indvendige forhold mellem den første og den anden virkelighed beskrev vi i kapitel 2 som tab og splittelse i subjektet selv afledt af arbejdets sociale organisering, hvor det er lønarbejders organisering og indbyggede hindringer af myndighed, som er kilden til de to virkeligheder. Den anden virkelighed er en del af den første – den anden realitet er både det etableredes egen skygge og en indvendig del af det etablerede selv. Udskilningsprocesserne sætter sine spor; *det udskilte klæber stadig til det, som det er blevet udskilt fra* (Negt 1984, s.71). De individuelle strategier og kompetenceprofiler, som knytter sig til det fleksible selvregulerede arbejde, bærer spor af subjektive erfaringer med udskilningsprocesser. Afgrund og udskillelse er altid et indvendigt forhold i de dispositioner, som både virksomheden og medarbejderne agerer på. Angsten for udgrænsning understøtter individuelle præstationsorienteringer og personlige udviklingsprocesser, som korresponderer med virksomhedens rationaler, hvormed selve grundlaget for autonom arbejdslivsudvikling og social orientering smuldrer, hvilket igen befæster præstationsorientering og personlig udvikling som eneste realistiske orienteringsmulighed.

Det er således ikke blot som diffus kilde til angst, at det udskilte klæber til det, som det er blevet udskilt fra. Afgrunden er ofte helt konkret i form af temporære ansættelser, forestående udliciteringer, reorganiseringer, udflytninger, lukningstrusler – eller tab af arbejdsevne. Arbejdslivet er ikke sjældent præget af, at tilknytningen til arbejdsmarkedet er periodevist brudt eller truet.

Den organisatoriske og karrieremæssige favorisering af succesfulde præstationer underkender, bagatelliserer eller fortrænger de samtidige erfaringer med fiasko og udfasning. Det er således ikke umiddelbart synligt eller gennemskueligt, hvordan disse erfaringer præcist afsætter sig i de daglige arbejdsorienteringer. Den diffuse ængstelse bliver tilbage. Hvor erfaringerne med social udgrænsning eller afkobling af egne livsinteresser til fordel for virksomhedens interesser ikke dannes som kollektive eller sociale erfaringer, forbliver de individuelle, underdrejede og udgrænsede i samfundsmæssig eller offentlig forstand. Hermed forbliver de også stumme, når det drejer sig om udformningen af et fremtidigt arbejdsliv.

Når vi i det følgende forsøger at indkredse hvilke erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet, som er ude at gå i 'Fantasi og rummelighed', er det således ikke erfaringsspor, der er forbeholdt den anden virkelighed. En række af de erfaringsdannelse fra kanten af arbejdsmarkedet, som er gestaltet i projektet, har en bredere og måske endda *almen*

klangbund. Der skal dog ikke herske tvivl om, at en del af de erfaringsdannelser, som vi her tager fat i, er særligt tilspidsede og kritiske for livet i den anden virkelighed.

Det er imidlertid netop den almene klangbund som begrundet forskningsspørgsmålet. Erfaringer med udskilningsprocesser i virksomhederne er ikke forbeholdt de udgrænsede. Men det er erfaringer med livet som udgrænset. Når vi antyder, at erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet kunne udvikle arbejdslivet, hænger det sammen med den radikalitet i livsforhold og erfaringer, som udspiller sig i den anden virkelighed. Udskilningsprocessernes udfordringer til den samfundsmæssige sociale bærekraft kan ikke observeres fyldestgørende fra den trygge midte som et velmenende spørgsmål, der angår *dem, de udstødte, de andre*. Går man sådan til værks, reproduceres ulighedens problem og udskilningsprocessernes egen rationalitet som et indvendigt forhold i selve observationerne og udviklingen af løsninger, eftersom øvelsen bestræber sig på at udskille de udskilte som et selvstændigt genstandsfelt. Idet vi skyder radikaliteten i erfaringer og livsforhold i den anden realitet ind som kritisk opponent til livet i den første virkelighed, bestræber vi os på at åbne udfordringerne og vanskelighederne i de samfundsmæssige udskilningsprocesser som et socialt anliggende, der angår os og er knyttet til arbejdets sociale organisering.

Formålet med forskningsspørgsmålet er derfor at skabe erfaringsdannelse, indsigt og erkendelse, som kan anspore og åbne for et formidlende perspektiv på udskilningsprocesserne i arbejdet. Det første led i den figur er, at undersøge hvilke erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet, der trænger sig på i 'Fantasi og rummelighed'.

Myndighed og myndighederne

- 'En knudret vej'

Samspelet mellem GRUM'erne og myndighederne udgør en væsentlig kilde til kritiske erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet. Myndighederne udgøres her af en broget masse af offentlige institutioner, sundhedsmyndigheder og fagforeninger. Institutionerne, hvad enten der er tale om sundhedsmyndigheder, Reva-centre, socialkontorer eller vejledningsforløb, modsvarer udskilningsprocesserne gennem differentierede afklarings og udredningsforløb. Institutionerne arbejder for at placere de udskilte i de rette kategorier. Kategorierne åbner en række institutionelle muligheder og redskaber, som vurderes at kunne forbedre eller afklare betingelserne for et fremtidigt arbejdsliv. I den proces optræder kategoriernes og udredningsprocessens egen rationalitet som en realitetsmagt, som definerer spillerummet for de berørtes egen myndighed.

I arbejdet med pjecen 'Få fod på dit arbejdsliv', i fremtidsværkstederne og i det senere forskningsværksted udvikler processerne sig blandt andet hen over myndighedsproblematikken og herunder kampen for at bevare eller opnå myndighed i forhold til egen situation. Temaet vender tilbage flere gange i lidt forskellige udformninger og indeholder variationer over de kritiske erfaringer, som optræder forskelligt afhængig af den arena og sammenhæng, hvori de artikuleres.

Myndighedernes magt i udrednings-, kategoriserings- og hjælpearbejdet optræder i en særlig tilspidset form i fremtidsværkstedet for GRUM. Værkstedets kritikfase arbejder ud fra overskriften 'kritik og utilfredshed med mit arbejde, miljø og hverdagsliv', som efterspørger subjektiv kritik og utilfredshed med 'livet på kanten'. Når ordet 'arbejde' optræder i overskriften, er det ikke alene for at imødekomme GRUM'ere med arbejde på særlige vilkår, men også en imødekommelse af den arbejdsrelation, som har at gøre med GRUM'ernes arbejdsforhold til 'sagen' og til samarbejdet med myndighederne. Arenaen efterspørger således også kritik og utilfredshed forbundet med tid, energi, engagement, viden og aktivitet, som de investerer i arbejdet med egen situation. Ét af fasens kritiktemaer adresserer i særlig grad den subjektive kritik forbundet med oplevelser af at være en klient der bliver behandlet. Kritiktemaet bærer navnet 'Vi/jeg er tit bange' og tegner sig gennem følgende stikord;

Vi/jeg er tit bange

Manglende forståelse for psykisk sygdom

Passivisering

I et sygdomsforløb skal man selv finde ud af alt

Bureaukrati dræner fantasi

Hvis man er vidende, er man farlig

Behandlersamfund

Arbejde som straf

Mekanismerne i diskrimination er ens

(komplet gengivet, protokol fra fremtidsværksted f. GRUM. 2002, s.6)

Kritiktemaet blev transformeret til et ordløst spil – et kritikbillede - af den gruppe deltagere, som havde valgt sig på kritiktemaet. Det ordløse spil, som udgjorde kritikbilledet, viste en kvinde som kom ind ad en dør og satte sig på en stol. Hun kigger ned i gulvet og ser bange eller forskræmt ud. Der står en mand bag et skrivebord – han har travlt med noget. Han ignorerer kvinden og ser overlegen og optaget ud. Da han endelig lægger mærke til hende, går han rundt om hende og kigger koldt op og ned ad hende.

Vi spørger fremtidsværkstedets øvrige deltagere, hvad de ser i det ordløse billede, og de svarer således;

En underkuet person

Nedværdigende behandling af mennesker

Angstforøgende

Bange person

Systemundertrykkelse – ikke ligeværdig situation

Mistænkeliggørelse

Vurdering af fremtidig arbejdsevne

(komplet gengivet, protokol fra fremtidsværksted f. GRUM. 2002, s.6)

Kritikgruppen fortæller, at de også ville vise oplevelsen af 'når man prøver at tage initiativ' og oplevelsen af 'grov overtrædelse af grænser'. Deltagerne giver kritikbilledet et navn; 'Mangel på medfølelse'.

Kritikbilledet understreger de subjektive oplevelser af angst og utryghed, som GRUM'erne har oplevet i situationer, hvor de har haft et hjælpebehov. I erfaringsforløbet for samarbejdet med GRUM i kapitel 1 præsenterede vi et andet kritikbillede fra samme fremtidsværksted. Under overskriften 'Ulovlig administration – ingen effektive retsmidler for fattige' viste kritikgruppen billedet af den autoritære, afvisende og beordrende skrankedame, som ender med at holde to personer i kraven mens hun træder på en tredje person. Dette kritikbillede har en række stikord til fælles med det foregående, men understreger oplevelsen af krænkelse og magtmisbrug i mødet med myndighedernes magt.

Begge billeder illustrerer situationer, hvor mennesker med hjælpebehov henvender sig til myndighederne og stilles overfor et upersonligt, ydmygende eller umyndiggørende system. I begge billeder er det myndighedernes repræsentationer, som bærer den aktive og strukturerende rolle i handlingsforløbet. I samspillet med myndighederne er det myndighederne, som er spilstyrende, hvor spillet former sig på en sådan måde, at de berørte gives begrænsede muligheder for at have kontrol og myndighed over egen situation. Man passiveres, mistænkeliggøres, koster rundt, behandles og vurderes.

I arbejdet i GRUM optager relationen mellem egen myndighed og myndighedernes dispositioner en væsentlig og vedholdende kilde til kritik. I 2002 interviewer vi to deltagere i GRUM med det formål at formidle et indblik i kampen for myndighed i tidsskriftet SALT. Her er kritikken koblet op på de individuelle oplevelser af at være til vurdering og blive behandlet. Artiklen tilvejebringer en mere uddybende beskrivelse af de individuelle reaktioner på samspillet med myndighederne;

Efter lang tids sygemelding indstiller både lægen, A-Teamet (sammen med BETA) og min arbejdsplads mig til et fleksjob. Kommunen siger 'Nej' - de kunne ikke se, hvorfor jeg ikke skulle have et fuldtidsjob, - det havde deres lægekonsulent fra helbredsnettet udtalt. En person som ikke på noget tidspunkt i dette forløb overhovedet har snakket med mig. Det kom bag på mig, at der sidder nogen som slet ikke kender mig og siger, der er ikke noget i vejen med dig, - og de skal ikke komme til mig og sige, at jeg er fuld af løgn... at det er noget, jeg prøver at plukke mig til. Sådan har jeg aldrig opereret i mit liv. Alle kunne se, at der var noget galt. Og jeg vidste det jo også selv., - men jeg havde svært ved at forlige mig med tanken om ikke at skulle på arbejde igen. Direktoratet ville indstille mig til svageligheds pension. Så jeg klagede samtidig med at A-Teamet bringer BST og deres læge med ind i sagen. Endelig d. 12. December bevilges fleksjobbet – jeg ville være afskediget uden flere muligheder d. 14. December. Jeg har aldrig haft kontakt med systemet før, - jeg forventede

jo noget andet. Jeg ved ikke om det var bureaukrati eller manglende evner, der gør, at jeg lige pludselig bliver udsat. Det kom bag på mig. Men jeg reagerer heldigvis ved at sige 'nej fandeme nej, - jeg skal ikke stå med hatten i hånden'. (Claus Lundquist, SALT, Oktober 2002)

Det er svært og uværdigt hele tiden selv at skulle finde det overskud til at tage fat, skrive dagbog, holde rede på telefonsamtaler, gå til behandling – og prøve at finde vej i det hele. For mig er systemet læger – jeg bliver kostet rundt fra den ene specialist til den anden - og jeg bliver brudt ned på det. Jeg tror godt, jeg selv ved, hvad der er galt med mig – min fysioterapeut er enig med mig, - men der er ingen læger, der vil høre på mig. (Vera Nørgaard Hansen, SALT, Oktober 2002)

I Claus og Veras historier skinner forholdet mellem egen myndighed og omgangen med myndighedernes udrednings- og afklaringsforløb igennem. Det, der også skinner igennem, særligt i passagen, hvor Claus beskriver kampen for myndighed, er det omfattende sammensurium af institutioner, som man støder mod i processen. I den forholdsvis korte passage nævner Claus A-teamet, Beta, kommunen, helbredsnet, direktoratet og BST – alle institutioner, som varetager hver sin afgrænsede opgave i afklaringsforløbet.

GRUM'ernes erfaring er, at det er et stort arbejde blot at holde hovedet oven vande i afklaringsprocesserne. Den proces som starter med erkendelsen af et hjælpebehov og ender med en ny situation, kalder GRUM for 'En knudret vej'. I pjecen 'Få fod på din arbejdssituation' giver de en række gode råd til andre, som måtte komme i en situation, hvor de bevæger sig ud på den knudrede vej, fordi de har fået brug for særlige arbejdsvilkår. At få fod på sin arbejdssituation indbefatter bl.a. at kunne holde rede på og orientere sig i de institutionelle svar på 'sagen'. Pjecen er en erfaringsformidling og en opmuntring til at bemægtige sig en tovholder-funktion over egen situation; skriv dagbog over dine henvendelser til systemet, kopier dine breve, bed om aktindsigt – og indstil dig på, at du vil møde mange mennesker på din vej til ansættelse på særlige vilkår (GRUM; 2002, s.3). De kritiske erfaringer, som pjecen udtrykker, knytter sig til de institutionelle svar på udskilningsprocesserne og har en bred klangbund i GRUM. Uanset om den knudrede vej ender med en ny stabil situation på særlige arbejdsvilkår eller fortsætter i et forløb med aktiveringstilbud, vejledningsforløb eller uddannelsesforløb, er erfaringstygden i tabet af myndighed i mødet med myndighederne fremtrædende.

De to kritikbilleder fra fremtidsværkstedet korresponderer med pjecens opfordring til at få fod på egen arbejdssituation og med Claus og Veras indignation over ikke at blive hørt og at blive mistænkeliggjort. I kritikken af de umyndiggørende myndigheder kan GRUMs kritik sammenholdes med de sociale og samfundsmæssige betragtninger over forholdet mellem autonomi og respekt som Richard Sennett rejser.

I modsætning til ligelig forståelse eller klar og gennemskuelig lighed betyder autonomi accept af det hos den anden, som jeg ikke forstår, altså en uigennemskuelig og uklar lighed. Derved behandler man andres autonomi som en kendsgerning på lige linje med ens egen. (Sennett 2003, s.150).

GRUM's kritik af at blive mistænkeliggjort, overhørt og tilsidesat i afgørelser og vurderinger, som vedrører egen situation, er i forlængelse af dette perspektiv et udtryk for mangel på accept af GRUM'ernes autonomi. Det interessante i denne sammensætning af GRUM's kritik og Sennetts analyse er, at de begge rækker ud mod et begreb om autonomi, som har mere at gøre med social anerkendelse end med et selvrefererende begreb om individuel selvbestemmelse eller frihed, som er den klassiske definition af autonomi. GRUMs kritik af de umyndiggørende myndigheder er således ikke et spørgsmål om at etablere en højere grad af uafhængighed eller selvbestemmelse i afklaringsprocesserne, men om at blive accepteret som en deltager i forløbet med værdifuld viden og erfaringer bundet til egen situation. GRUM'ernes viden og erfaringer skal ikke nødvendigvis forstås, men respekteres.

Brodden i kritikken er, at der i det spillerum, som myndighederne tilbyder, ikke er plads til det myndige, selvbevidste menneske med et hjælpebehov, og at der mangler rum, hvori en sådan selvbevidst og myndig formulering af hjælpebehov og fremtidsforestillinger kan dannes. Problematikken kan også anskues sådan, at myndighedernes anvisninger på den knudrede vej savner praktiske arbejdssammenhænge som tilstår GRUM'ere autonomi.

Fremtidsværkstedets arena bidrager i denne sammenhæng med en anden foregrebet praksis, som tager GRUM'ernes viden, erfaringer og kritik alvorligt som udgangspunkt for dannelsen af utopiske udkast. Arenaerne kan ikke fyldestgørende begribes i kraft af deres evne til at anspore et relationelt anliggende, hvori der udøves accept af det hos den anden, som jeg ikke forstår. Fremtidsværkstedet arbejder en anden vej rundt, hvor det er arenaens evne til at tilstøde hver enkelt deltagers erfaringer en autonomi, som bidrager til ufærdige sociale utopier, som tilstræber accepten af det hos den anden, som jeg ikke forstår. Sennett's begreb om autonomi begrænser sig nu heller ikke til relationelle perspektiver, men efterspørger netop praksissammenhænge hvori de erfaringer, man gør sig i det private, kan overføres til den offentlige sfære *og dermed gøre det politiske rigere som følge af deres reelle psykologiske tyngde* (Sennett 2004, s. 153). Sennett kommer imidlertid til kort, når det angår forestillinger om konkrete udformninger af metoder og rum, som kan mediere sådanne processer, hvor den personlige erfaring og historie bidrager til en fælles forandringshistorie.

Her bidrager arenaerne i 'Fantasi og rummelighed' muligvis til at udvide de konkrete og praktiske overvejelser og eksperimenter, som har at gøre med, hvordan fraværet af autonomi forstået som accept af det som er mig fremmed og uforståeligt, kunne imødekommes gennem metodiske medieringer mellem de subjektive private erfaringer og en fælles fremtidsorientering. Før end vi for alvor åbner sådanne perspektiver på sammenhængen mellem respekt, autonomi og aktionsforskningsmetodik vil vi vende tilbage til de konkrete

processer og erfaringer i 'Fantasi og rummelighed', mens aktionsforskningsprojektets metodiske svar til Sennetts kritiske analyse vil blive yderligere diskuteret i kapitel 7.

De myndige svar

- fra pjecen til 'Det rejsende GRUM'

Kritikken af de umyndiggørende myndigheder modsvares i 'Fantasi og rummelighed' med udkast til *erfaringsudveksling, dialog og oplysning*, som trækker i retning af nye typer af offentlighed. Offentlighedsperspektivet kommer vi tilbage til i afrundingen af dette kapitel. Her følger vi bevægelserne gennem aktiviteter og arenaer i 'Fantasi og rummelighed' som gestalter udkast til erfaringsudveksling og dialog.

Pjecen har status af et udkast til *erfaringsudveksling, dialog og oplysning*. Den trækker i flere retninger. Den er et udtryk for de konkrete erfaringer, som GRUM'erne har gjort sig og indholdsmæssigt har pjecen fokus på at give gode råd til andre mennesker, som har ondt i arbejdet og til deres kollegaer. Produktionen af pjecen og ønskerne til hvordan, den kan bruges, rækker imidlertid ud over erfaringsformidlingen. Produktionen af pjecen gestalter også GRUMs egen dannelsesproces, hvor fundamentet for GRUMs sociale organisering og horisont vokser frem gennem diversiteten i erfaringer og gruppens arbejde med at forme de individuelle erfaringer til et fælles produkt. Ønsket om at samle og formulere '10 gode råd' optræder meget tidligt i samarbejdet med GRUM og er stærkt motiveret af et ønske om at forebygge nedbrydende, smertefulde og umyndiggørende forløb som dem, GRUM'erne selv har været igennem. Dannelsen af GRUM skaber et nyt rum, som begrundet og tilbyder mulighedsbetingelser for at kæde subjektiv social indignation sammen i et fælles produkt, som oprindeligt motiveres med 'fra os der har prøvet det, til jer der skal igennem det'. Pjecen er i den forstand et socialt initiativ, som modsvarer det ressourcspild af dyrekøbte erfaringer, som er en afledt effekt af de individualiserede og uformidlede udskilningsprocesser. GRUMs sociale organisering begynder således i gruppens arbejde med egne erfaringer ud fra et ønske om at formidle, hvad det vil sige at være i et afklaringsforløb, og hvad man kan gøre for at tilkæmpe sig deltagelse i forløbet.

Som arbejdet med pjecen skrider frem trækkes den mere og mere i retning mod erfaringsformidling til offentlige myndigheder og sundhedssystemet i særdeleshed. Pjecen udgør i denne sammenhæng et oplysningsmateriale, som GRUM ønsker at benytte i forsøget på at henlede myndighedernes opmærksomhed på, hvordan det opleves at være i et afklaringsforløb. De primære målgrupper for pjecen udgøres på dette tidspunkt af læger, behandlere, sagsbehandlere og fagforeninger. GRUM gør sig en del overvejelser omkring, hvem pjecen skal nå ud til, og hvordan de skal få den ud i cirkulation. På opfordring fra GRUM udarbejder vi et introduktionsbrev, som skal vedlægges pjecen og forklare baggrunden for hvorfor, GRUM har lavet pjecen, og hvad den kan bruges til. Introduktionsbrevet underkendes. For det første syntes GRUM ikke om udformningen af introduktionsbrevet – og dernæst bliver gruppen i tvivl om et introduktionsbrev kan udfylde

den formidlingsfunktion, som de har i tankerne. I stedet beslutter GRUM sig for, at pjecen bør præsenteres af en eller flere GRUM'ere, som kan indgå i en dialog om de erfaringer og opfordringer, som pjecen og arbejdet med den indeholder. Det, der fører til at introduktionsbrevet underkendes og dermed også forestillingen om at pjecen blot skal fremsendes, er GRUMs overvejelser omkring, hvad der skal til for at blive taget alvorligt. Introduktionsbrevet og pjecen er i sig selv ikke tilstrækkelige. Pjecen stikker ud fra mængden. Den indeholder ikke information eller vejledning i bred forstand, men lokale erfaringer og viden, som i en eller anden forstand må sandsynliggøres og følges op i de lokale sammenhænge. Pjecen antages ikke at få nogen effekt, hvis den ikke følges op af dialog og præsenteres af en GRUM'er. Hermed får pjecen igen en ny funktion. Denne gang i form af et dialog- og formidlingsredskab.

GRUMs udkast til erfaringsformidling, dialog og oplysning får en ny drejning i forskningsværkstedet. I forskningsværkstedets 1. del præsenterer GRUM pjecen som én af deres utopier, hvor det utopiske indhold er knyttet til ønsket om at komme ud med den og til ønsket om, at pjecen bruges forebyggende til at gøre arbejdsmarkedet bedre. På forskningsværkstedet bliver pjecen således præsenteret for en lidt bredere kreds af De valgte og eksperterne. Pjecen lægges herefter ud til de arbejdende advokaturer, som tildeles opgaven at forbedre advokaturets eget 'hjerdebarn' i utopien. Advokaturenes tilbagemeldinger til pjecen kredser om perspektiverne i pjecens fortællinger og erfaringer. Advokaturerne opfordrer til, at der dannes flere grupper som GRUM, hvor brugererfaringer kan udnyttes, at der udvikles debatteater eller fortællinger med udgangspunkt i pjecen, og at der arbejdes på at finde målgrupper og 'mødesteder', hvor pjecen kan komme ud til mange. Værkstedets første del afsluttes med opfordringer til at finde nye tværgående 'mødesteder' mellem utopierne, og her efterspørges der mere viden om GRUM, herunder gruppens egen dannelsesproces, vanskeligheder og forventninger og større indsigt i GRUMs situation.

Denne opfordring fra forskningsværkstedets første del fører til, at vi beder to deltagere i GRUM om at præsentere deres udskilningshistorier på den følgende anden del af forskningsværkstedet. De to historier, som bliver fyldigt præsenteret, handler om at være arbejdsløs i 12 år og om at blive førtidspensionist.

De valgte fik en tilsvarende udfordring i forskningsværkstedets indkredsning af 'mødesteder', hvor der blev efterspurgt strategier og tanker om, hvad de vil gøre, *når* det bliver deres tur. Vi bad efterfølgende to af De valgte om, at præsentere deres fælles forestillinger om egen fremtidig udskilningsproces.

Dette møde mellem GRUM'ernes erfaringer med udskilningsprocesser og De valgtes forsøg på at forestille sig egen udskilningsproces viste sig at indeholde nye muligheder for at skabe erkendelser, indsigt og formidlinger på tværs af de to realiteter, som siden kan spores i bevægelserne i det efterfølgende arbejde i 'Fantasi og rummelighed'. Optakten til de to oplæg fra GRUM og De valgte fortjener særlig opmærksomhed, fordi den udgør én af de

særlige muligheder for broer mellem de to virkeligheder, som arenaen er i stand til at åbne. På forskningsværkstedets anden dag, efter fremlæggelse og udvikling af de utopiske udkast, arbejdes der i fællesskab på at identificere tværgående 'mødesteder' mellem de utopier og temaer, som har optaget forskningsværkstedet. Formålet med mødestederne er at udvælge oplæg og arbejdsområder til næste del af forskningsværkstedet. Under den fælles brainstorm spørger én af De valgte undrende og nysgerrigt 'hvordan kan man være arbejdsløs i 12 år?'. Spørgsmålet modsvares prompte af én af eksperterne – 'hvad vil du gøre når det bliver din tur?'. I denne ordveksling står problematikken og gabet mellem de to virkeligheder skarpt – og det er bl.a. en sådan gensidig undren og nysgerrighed, som kan etablere broer og accept af det, som jeg ikke forstår. Arenaens kvalitet er her, at den formår at skabe rum og arbejdsammenhænge hvori en sådan undren og nysgerrighed vækkes til live og formuleres.

GRUM'ernes oplæg på forskningsværkstedets anden del indeholder erfaringer med alkoholisme, med de umyndiggørende myndigheder og med gentagne aktiverings- og vejledningsforløb samt erfaringer med arbejdspladsernes mangel på rummelighed og med et lidelsesfuldt tab af arbejdsevne. Fortællingerne indeholder imidlertid også erfaringer med at finde måder at navigere på i disse livssituationer og måder at bevare værdighed og et meningsfuldt hverdagsliv. De subjektive svar på de to historier omfatter blandt andet offensiv kamp om rettigheder, aktindsigt og fastholdelse af egne udkast til handleplan i samspillet med myndighederne samt subjektiv erkendelse af kroppens begrænsninger, træning og justering af egne forventninger til eget aktivitetsniveau. Endelig omfatter historierne anseelige variationer over GRUM'ernes ulønnede arbejde i form af arbejde på væresteder, som besøgsven, bestyrelsesarbejde, musikspil, bankopråber, udarbejdelse af hjemmesider og it-support i egne netværk.

De Valgtes forestillinger om egen udskilningshistorie starter i alkohol. De flytter fra huset og ind på bænken, mister job, omgangskreds og venner og oplever sig amputerede og resignerede. De har svært ved at se, hvordan de kan få 'hevet sig op igen' på egen hånd og forestiller sig, at der er brug for hjælp. De forventer imidlertid ikke, at systemet eller kommunen kan hjælpe. De valgtes fortælling indeholder også overvejelser over, hvad de nu skal bruge livet til – læse bøger og gøre hvad man er god til, som f.eks. jagt og fiskeri. Mange af de ting, som de er gode til koster penge, hvorfor De valgtes bud på en mod-strategi er at vende ryggen til systemet og 'tage ecco sko og rygsæk og gå mod varmere himmelstrøg'.

I De valgtes fortælling drager de en parallel mellem systemet og arbejdspladsen, som denne lille bid af stikordene fra De valgtes fortælling på forskningsværkstedets anden del indkredser;

At tage sig selv alvorligt igen og være fri af systemet – når man går sin vej og lever 'båden' ud.
Systemet sidder på én.
Har stadig svært ved at se hvordan det skal gøres.

Det er der lidt på arbejdspladserne – lederne vil skide på en – lidt det samme i systemet.

(udpluk fra *De valgte fortælling, protokol fra forskningsværkstedets 2. del, s. 4*)

Hvor GRUM'ernes fortællinger formidler vanskelighederne og mulighederne for måder at tage sig selv alvorligt og finde en værdig form for hverdagsliv i den anden realitet, så har De valgte vanskeligt ved at forestille sig, hvordan de som udstødte kan tage sig selv alvorligt på andre måder end at forlade systemet. Den anden virkelighed er overvældende set fra den trygge midte. De valgte identificerer en lighed mellem arbejdspladsen og systemet, som har at gøre med muligheden for at tage sig selv alvorligt, men drager ikke en tilsvarende konklusion om, at de som arbejdende vanskeligt kan tage sig selv alvorligt på andre måder end at forlade arbejdet. I anden del af analysen, hvor vi besvarer forskningsspørgsmålet om, hvordan en social bæredygtig arbejdsplads ser ud, træder De valgte ambivalenskonflikter og kamp om myndighed i arbejdslivet tydeligere frem.

Myndighedsperspektivet i arbejdslivet bliver ikke tematiseret yderligere i denne sammenhæng. Det, der optager forskningsværkstedets deltagerkreds, er den erfaringslæring, som de finder i fortællingerne; at GRUM vælger offensive modsvar til systemets forvaltning, mens De valgte vælger at stikke af – og udleve utopierne om det gode liv hinsides arbejdet og systemet. Det er den gensidige indsigt i forestillinger om hvordan, man kan opretholde autonomi og myndighed og vanskelighederne ved at finde rum til utopierne om myndige og meningsfulde liv, som optager mødet mellem de to virkeligheder.

Anden del af forskningsværkstedet indeholder også andre typer af oplæg, men det er *mødet* og erfaringsformidlingerne over virkelighedsgabet, som dominerer arenaen. Mødet fører bl.a. til kraftige opfordringer til at få indholdet fra værkstederne ud i større offentligheder. Der tales om at gå fra dybere indsigt i hinandens verdener til at skabe politik. Også anden del af forskningsværkstedet afsluttes med et fælles arbejde med at finde nye initiativer og mødesteder, som kan føre forskningsværkstedets arbejde videre. Her bringes bl.a. pjecen op på ny – denne gang i form af et ønske om at tage den med ud på arbejdspladserne. En del af de øvrige idéer til initiativer og mødesteder, som bringes op, har enten at gøre med at lave noget konkret sammen (revy, film, virksomhedsbesøg, hjemmeside, happenings) eller indeholder i en eller anden form et perspektiv om dialog og offentlighed – at lave interviews til fagblad eller besøge norske GRUM'ere (foranlediget af kontakt via én af eksperterne). Størst interesse er der for at lave en festival med fortællinger, skuespil, utopier og musik for en bred kreds af GRUM'ere, medarbejdere, fagforeningsfolk, eksperter og myndigheder. Anden del af forskningsværkstedet ender således ikke med at pege på nye konkrete løsningsforslag til umiddelbar implementering. Derimod peges der på fremtidige aktiviteter, som kan udbygge og styrke broerne mellem den første og den anden virkelighed gennem involvering og engagement i en bred vifte af forestillinger om autonomi og myndighed knyttet til lokale udkast om meningsfulde livssammenhænge.

I tiden efter forskningsværkstedets første to dele tager arbejdet i GRUM farve af erfaringerne med 'mødet'. Der arbejdes med at udarbejde et helstøbt oplæg, som både indeholder konkrete udstødningshistorier, overvejelser om hvordan pjecen kan bidrage til at gøre arbejdsmarkedet mere rummeligt og fortællinger om forløb og processer i GRUM. Intentionerne om at bidrage til erfaringsformidling og dialog har taget endnu en drejning, hvor GRUM vælger at koble pjecen, pjecearbejdets baggrund og proces samt egne udstødningshistorier i ét offentligt orienteret oplæg med intentionen om at sætte tryk på dialogen over virkelighedsgabet. På tredje del af forskningsværkstedet er GRUM klar til at præsentere deres oplæg. Responsen på oplægget er bl.a. at GRUM opfordres til at tage oplægget med ud i landet, og hermed opstår 'Det rejsende GRUM'.

Forskningsværkstedernes arena bidrager produktivt til denne proces. Hvor erfaringerne med de umyndiggørende myndigheder *eroderer* mulighederne for dialog og offentlighed omkring mulighedsbetingelser, vanskeligheder og ønsker i den anden virkelighed, så bidrager forskningsværkstedets arena til *dannelsen* af sådanne muligheder. Forskningsværkstedets arena er i sig selv en konkret erfaring med, hvordan sådanne nye muligheder for at danne offentlighed og dialog over virkelighedsgabet kan gribes an, som afsætter sig ansporende i det videre arbejde. Endvidere lykkedes det at etablere nye offentligt orienterede eller dialogskabende aktiviteter at rette arbejdet mod i forlængelse af forskningsværkstedet. Pjecen anmeldes i SiDs fagblad og fører til en storm af henvendelser – én af GRUM'erne ender med at måtte arbejde fra RUC med at udsende pjecer og snakke i telefon for at imødekomme henvendelserne. GRUM inviteres til at holde oplæg i socialpolitisk forening, og etableringen af forskningsværkstedets tredje del på Valdemar Birn var ikke oprindeligt planlagt, men er en udløber af arenaen og deltagernes engagement.

Hvor arenaerne i 'Fantasi og rummelighed' ansporer GRUM til at etablere myndige kollektive svar på umyndiggørelse, er det vanskeligere at spore en tilsvarende bevægelse i forholdet mellem umyndiggørelse og myndighed i De valgte forløb. I De valgte fortælling på forskningsværkstedet drager de paralleller mellem systemet og ledelsen, og i fremtidsværkstedet for De valgte optræder også stikord som 'drengerøvsledelse', 'manglende medmenneskelighed', 'ledelsen favoriserer' og 'uoplyst enevælde'. De valgte artikulerer den umyndiggørende organisering af arbejdet i randområderne af de fortællinger, kritikker, utopier og strategier, som de vælger at lægge hovedvægten på i det fremadrettede arbejde. Arenaerne åbner nye broer mellem den første og den anden virkelighed, som bl.a. går gennem kritikken af de umyndiggørende myndigheder, men de formår ikke at etablere opfordringer til en alternativ offentlighed omkring det umyndiggørende arbejde.

I samarbejdet med De valgte er der to billeder, som måske kan kaste lys over vanskelighederne ved at skabe alternative offentligheder omkring det umyndiggørende arbejde.

Det første billede stammer fra en rundvisning på Valdemar Birn, som indleder tredje del af forskningsværkstedet. Fra støberiet, hvor godset forvandles til glødende strømme af jern, som transporteres manuelt i store åbne 'skeer' på skinner til støbeformene og formes til emner, går produktionsflowet videre til renseskammeret. I renseskammeret renses emnerne for kanter og grater, hvor en del af emnerne renses på fuldautomatiske slibemaskiner. Resten renses manuelt i aflukkede 'bure'. Burene er nødvendige for at afgrænse støjgenerne fra slibestenen. Et bur er ca. 3 x 5 meter og er monteret med vinduer hele vejen rundt efter ønske fra de medarbejdere, som arbejder i burene. Arbejdet er akkordreguleret og kører i en cyklus, hvor et emne løftes fra en stor kasse, slibes rent for kanter og grater på den roterende slibesten og løftes ned i en anden kasse. Akkorden afhænger af hvor mange løft der skal laves på emnet og vægten af emnet. Arbejdet er ensidigt, tungt og støjende, og der er høj personaleomsætning i renseskammeret.

Billedet af 'manden i buret' fylder en del i det efterfølgende værkstedsarbejde, hvor nogle af de utopier og initiativer, som diskuteres, vejes op imod, hvordan de kan hjælpe 'manden i buret' til et bedre arbejde? Idéerne kredser om rotation, hvile eller vekslen mellem buret og uddannelse på timebasis. De valgte eget svar er automatisering.

Det andet billede stammer fra De valgte præsentation af utopien om 'Gradvis tilbagetrækning', som tilsvarende fandt sted på tredje del af forskningsværkstedet. De valgte fortæller om sliddet i arbejdet, om akkorderne som er bedst på de tunge emner og giver som eksempel billedet af en kollega – en lille midaldrende mand, som halvt løfter og halvt slæber flere paller tungt gods på én dag. Han er sygemeldt i flere dage efter, men han fik en god timeløn den dag.

De valgte afslutter oplægget med at præcisere, hvordan deres kollegaer forholder sig til arbejdet;

Folk ved det godt – hvad det nedslidende arbejde gør ved dem – men folk vil beholde deres arbejde.

(udpluk fra De valgte præsentation af 'Gradvis tilbagetrækning', protokol fra forksn.værkstedets 3. del s. 5)

På Valdemar Birn dominerer det farlige og nedslidende arbejde kritikken af arbejdets organisering. Det er kroppen, sliddet og skaderne, som dagligt trænger sig på. De umyndiggørende organiseringer af arbejdet går godt nok forud for det farlige arbejde, men den daglige realitet er slid, støj og skader, hvor arbejdsmiljøarbejdet er centreret omkring forebyggelse og forsvar mod det farlige arbejde. Realitetsmægtigheden i det farlige arbejde bidrager til vanskelighederne ved at sætte det myndige og selvbevidste arbejde på dagsordenen. De Valgte svar på forskningsværkstederne er at skærpe utopierne om 'Gradvis tilbagetrækning' og tydeliggøre behovet for at finde nye måder at eksperimentere med gradvis tilbagetrækning. Utopien om 'Gradvis tilbagetrækning' korresponderer således med De valgte kritiske erfaringer med arbejdets udformning, men accentuerer *grænserne*

for arbejdets nedbrydende konsekvenser frem for en subjektiv myndighedsorientering. Denne orientering af det utopiske arbejde kommer vi tilbage til i næste kapitel, hvor utopierne gives forrang.

Hvorfor skal vi ikke deles om arbejdet?

- det udgrænsende arbejdsmarked og det uattraktive arbejde.

De valgte har vanskeligt ved at forestille sig muligheder for subjektiv myndighed, hvis de skulle blive afhængige af systemet. Faktisk er det så vanskeligt for dem, at de forestiller sig, at et liv på farten er at foretrække. Sådan forholder GRUM'erne sig ikke til livet i den anden virkelighed – de bliver og prøver at finde måder at opretholde myndighed. Fra kanten af arbejdsmarkedet er der til gengæld kritiske erfaringer fra livet med arbejde, som trænger sig på i form af en skarp kritik af lønarbejdets kvalitative udformninger og mulighederne for et meningsfuldt og myndigt arbejdsliv. I fremtidsværkstedet for GRUM retter ét af kritikbillederne sig specifikt mod de kritiske erfaringer med arbejdet. Kritiktemaet, som udgør baggrunden for kritikbilledet, hedder 'hvorfor skal vi ikke deles om arbejdet?' og indeholder følgende stikord;

Hvorfor skal vi ikke deles om arbejdet?

Arbejdet er kedeligt.

Manglende forståelse for psykisk sygdom

Specialisering af erhverv

Hvis man er vidende er man farlig

Arbejde som straf

Borgerløn til alle

(komplet gengivet, protokol fra fremtidsværksted for GRUM 2002, s.4)

Kritikgruppen opførte et ordløst spil, hvor tre personer deles om at bære en stol frem og tilbage, mens en fjerde kigger på, kommanderer og gestikulerer. Den ene bærer falder fra og sætter sig til at sove. De to andre bærere forsætter med at bære stolen frem og tilbage, frem og tilbage. Kritikbilledet fik følgende kommentarer af fremtidsværkstedets øvrige deltagere;

Ensformigt arbejde

Sygdom

Bistandsklient

Fordomme

Meningsløst arbejde

En der var udenfor og sov

Passivering

(komplet gengivet, protokol fra fremtidsværksted for GRUM 2002, s.5)

Kritikgruppen fortalte, at der var for travlt til at finde ud af, hvad de lavede, at arbejdet var så kedeligt, at den ene faldt i søvn, men at de deltes om arbejdet. Deltagerne gav kritikbilledet navnet 'Arbejdsmiljø'.

Kritiktemaet og kritikbilledet trækker i to retninger. Kritiktemaet rejser i overskriften et kritisk og undrende spørgsmål til den samfundsmæssige organisering og fordeling af arbejdet – hvorfor kan vi ikke deles om det arbejde, som er til rådighed? Det ordløse billede og temaets øvrige stikord besvarer delvist spørgsmålet gennem de kritiske markeringer af lønarbejdets karakter. Kritiktemaet indeholder erfaringer med lønarbejdet, som nuancerer kritikken af arbejdet ud over en ren fordelingsproblematik. Temaet spænder således fra en undrende betragtning over, hvorfor vi har indrettet arbejdsmarkedet sådan, at vi ikke deles om opgaverne til kritiske svar på, hvorfor det i realiteten ikke er særlig attraktivt at deles om arbejdet - arbejdet er kedeligt, meningsløst, passiviserende, ensformigt, travlt og specialiseret.

Det bemærkelsesværdige er, at der ved første øjekast på kritikbilledet ikke artikuleres kritik af udskilningsprocesserne i form af indignation, frustration eller sorg over at være udfaset. I stedet formuleres en skarp kritik af lønarbejdets kvalitative udformninger. Umiddelbart kunne det se ud som om, at det ikke er tabet af lønarbejdet, som er lidelsesfuldt, men, som illustreret i temaet om myndighed og myndigheder, det tab af myndighed, autonomi og respekt, som følger med skyggetilværelsen i den anden virkelighed. Arenaens ensidige opfordring til at formulere kritik og utilfredshed med arbejdet åbner således et kritisk blik på udformningen af det lønarbejde, som er til rådighed. Billedet antyder dermed et svar på kritiktemaets overskrift om, hvorfor vi ikke kan deles om arbejdet, som arbejdsmarkedspolitikken ikke indfanger og ikke kan acceptere. Kritiktemaet beskriver et lønarbejde, der er sådan udformet, at de subjektive interesser i at dele et sådan arbejde er begrænsede.

Kritiktemaets stikord 'manglende forståelse for psykisk sygdom', 'hvis man er vidende er man farlig' og plenums svar på kritikbilledet med ordet 'sygdom' tilbyder en lidt anden indgang til spørgsmålet om, hvorfor vi ikke deles om arbejdet, hvor frustrationen og kritikken af udskilningsprocesserne træder frem. Denne kritik er ikke dominerende i fremtidsværkstedets kritikfase, men betydningsfuld i utopifasen og desuden fremtrædende i GRUM's arbejde med særlige arbejdsvilkår i pjecen. Den anden indgang har fokus på de subjektive konditioner og orienteringer, som fører til udskilning. De udskilningsprocesser som her er på spil, får vi et lidt andet indblik i ved at søge tilbage til fortællingerne om hvem der ryger ud.

I erfaringsforløbet med De valgte i kapitel 1 fortæller vi om workshoppen på AIU med titlen 'hvem ryger ud?'. Workshoppen gentog sig ca. et år efter med en deltagerkreds på ca. 25 tillidsvalgte som FiU aktivitet for tillidsvalgte i LO Odsherred. I de to workshops opfordrer vi De valgte til at sætte navn, historie og forløb på de kollegaer, som enten er blevet udstødt eller er i fare for snart at blive udstødt. De historier, som grupperne præsenterer, varierer fra

helt konkrete forløb til mere generelle beskrivelser af udstødningsprocesser. Beskrivelserne fra de to workshops er forholdsvis samstemmende. Denne planche er fra en fremlæggelse af en af gruppernes arbejde;

Planche 3

Prikketur: tegning der viser en person der prikkes ud. Nedunder står der;
Udstødning
Uenighed med ledelse
Langtidssyg
(efter arbejdsskade – svært at komme tilbage)
Punkt syge
(man-/fredag)
Syg
(misbrug)
Manglende fleksibilitet
(komplet gengivet planche fra workshop med LO Odsherred 2002)

Andre historier handler blandt andet om skadede, som ikke kunne fastholdes, misbrugere, som ofte var fraværende, uvillige kollegaer, som ikke vil opgive 'deres' arbejdssted og tage del i det nye, ældre, men raske kollegaer, som tilbydes fleksjobs eller fyreseddel. I begge workshops indgik en opsamling over, hvem det er, som ryger ud. Listen endte med at tegne sig således;

Hvem ryger ud?

De kontrære
De uvillige/vrangvillige
De gamle
Brokkehovederne
Bogligt svage
Kvinderne
De enlige
Misbrugere
Rejekællinger
De syge

(komplet planche udfærdiget i plenum på workshop for Lo Odsherred 2002)

De tillidsvalgte oplevelse af, hvem der ryger ud, giver et godt billede af, hvordan arbejdets udskilningsprocesser sætter ind overfor en temmelig bred gruppe af mennesker, som af så forskellige årsagsforklaringer som misbrug og køn er udsatte i 'prikkerunder'. Denne indkredsning af arbejdets udskilningsprocesser tematiserer således ikke det dårlige og utilfredsstillende arbejde, men arbejdets manglende evne til at rumme mangfoldigheden af menneskers konditioner, holdninger og livssituationer. Når vi ikke deles om arbejdet,

skyldes det således også arbejdsmarkedets afvisning af de konditioner som GRUM'ere kan og vil tilbyde.

I det omfang særligt tilrettelagte arbejdsforhold kan realisere ønsket om at deles om arbejdet, tilbyder pjecen en del gode råd. Under overskrifterne 'du har selv indflydelse' og 'se nye muligheder' foreslår GRUM eksempelvis;

- at holde fast i egne kvalifikationer og baggrund.
- selv at finde på en jobfunktion og aftale en prøveperiode.
- At spørge sig selv om man skal skifte arbejde eller fag
- At få personlig hjælper eller hjælpemidler
- At gå flere sammen om at lave dele-jobs
(GRUM 2002, s.9)

Pjecens råd imødekommer særligt de udskilningsprocesser, som har at gøre med krop og kapacitet og stiller konstruktive forslag til, hvordan den enkelte kan deltage i integrationsfremmende løsninger. I fremtidsværkstedet er dette forebyggende perspektiv på udskilningsprocesserne stort set fraværende. Arenaen efterspørger ikke forslag til, hvordan de dårligere konditionerede kan integreres eller tilpasses forholdene gennem særlige vilkår. Fremtidsværkstedet spørger til GRUM'ernes subjektive kritik og drømme om arbejde, miljø og hverdagsliv og åbner dermed også for kritik af forholdene, som forholdene er. Arenaen vender problematikken på hovedet ved at spørge til, hvordan forholdene burde indrettes, så de tilpasses GRUM'ere. Fremtidsværkstedets svar på arbejdsmarkedets udelukkelse af de anderledes konditionerede er kritik af manglende forståelse og af at blive betragtet som farlig.

Arenaernes opfordringskarakter bidrager til at trække problematikken i arbejdets udskilningsprocesser tydeligere op. Opfordringen i spørgsmålet til 'hvem ryger ud' og fremtidsværkstedets opfordring til 'kritik og utilfredshed med mit arbejde, liv og miljø' kan begge karakteriseres som ensidigt kritiske. De svar, der kommer ud af processerne, er imidlertid ikke ensidige, men nuancerede kritiske svar på, hvorfor der ikke er plads til alle på arbejdsmarkedet, og hvorfor vi ikke deles om arbejdet. Arenaernes sociale processer beforder nuanceringerne og er et bolværk mod stereotype forklaringsmodeller eller forsoninger, som unddrager sig kompleksiteten og vanskelighederne i problematikken. Ensidigheden i kritikken sikrer så at sige, at arbejdets udskilningsprocesser træder tydeligere frem i spændet mellem det arbejde, som ikke kan rumme mangfoldighed og de subjektive erfaringer med det kedelige, meningsløse og straffende arbejde, som GRUM'erne ikke ønsker at tage del i. Udskilningsprocesserne befinder sig således et sted imellem et arbejdsmarked, som ikke vil vide af os og et arbejde, vi ikke ønsker.

I den arbejdsmarkedspolitiske og socialpolitiske praksis optræder dette spænd i udskilningsprocesserne i to stereotype betragtninger over klientidentiteter, hvor den første beskrives gennem 'de som gerne vil, men ikke kan' og den anden i kraft af 'de som kan, men

ikke vil' (Järvinen og Mik-Meyer; 2003, Bredgaard et. Al; 2002, Åkerstrøm Andersen; 2003, Juul Kristensen; 2000). På sin vis korresponderer de to kategorier af klientidentiteter med den kritik af arbejdets udskilningsprocesser, som arenaerne i 'Fantasi og rummelighed' producerer. Der er imidlertid én afgørende afvigelse mellem klientkategorierne og kritikken i 'Fantasi og rummelighed'. Klientkategorierne forholder sig ikke til arbejdets udskilningsprocesser, men til klienternes villighed. Konsekvenserne af denne praksis er, at mennesker med ondt i arbejdet eller usædvanlige konditioner hjælpes i overensstemmelse med deres villighed til at acceptere forholdene, som forholdene er og herunder udvise villighed til at efterkomme og efterstræbe forholdene så langt, som evnerne og kroppen rækker. Ressourcerne i hjælpearbejdet bruges således fortrinsvist til at diagnosticere, bearbejde og evaluere klienternes villighed og konditioner (Mik-Meyer 2004). Hermed stækker og afskærer arbejdsmarkeds- og socialpolitisk praksis klienternes muligheder for at tage betydningsindhold og realitetstygde i egne erfaringer med mislykket arbejdsmarkedstilknytning alvorligt. Uanset om man 'gerne vil, men ikke kan' eller 'kan, men ikke vil' åbner hjælpearbejdet ikke for autonomi eller for et systematisk arbejde med klienternes erfaringer med det udgrænsende eller uattraktive arbejde, men derimod for et systematisk arbejde med klientens villighed. Arbejdet og arbejdsmarkedet afskæres dermed også fra et systematisk arbejde med betydningsindholdet i den bagvedliggende kritik, som tydeliggøres i 'Fantasi og rummelighed'. Betydningsindholdet i klienternes erfaringer tabes så at sige på gulvet, hvorfor det integrationsfremmende og forebyggende arbejde ender med et begrænset spillerum mellem særlige vilkår og selvudvikling.

I den forstand træder kritikken af udskilningsprocesserne og det uattraktive arbejde op imod mainstream i den institutionaliserede kategorisering af klienter og tilbyder i realiteten et nyt perspektiv. Den skadedes villighed fremtryller ikke uskadelige arbejdspladsforhold, ligesom den aktiverings- eller arbejdstvang, som udøves over den uvillige, ikke fører til attraktive arbejdspladser. Kritikken af udskilning og ubehaget ved det uattraktive arbejde peger på helt andre vanskeligheder, end villighedsvurderinger er i stand til at indfange og åbner dermed også potentielt for at sprænge klientkategoriernes stigmatiserende evalueringer af klienten. Hvad der kunne træde i stedet for det ensidige fokus på klientens villighed er omvendt behæftet med en vis portion uoverskuelighed og åbne ender. I det følgende forfølger vi utopien om 'Plads til alle', som antyder et alternativt fokusområde, der har at gøre med de sociale og samfundsmæssige rammer for et livsperspektiv på arbejde og dannelse. Senere i kapitlet gælder det utopien om 'En ny start', som bestræber sig på frisættelse fra systemernes passiviserende bindinger, men samtidig synliggør behovet for at være en del af det fælles. Begge utopier rummer antydningerne af en anden vej ind i arbejdets udskilningsprocesser, som træder tydeligere frem i kapitel 7.

Plads til alle

Arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' åbner en række utopiske udkast, som indkredser alternative genstandsfelter for et processuelt arbejde med arbejdets udskilningsprocesser. I det følgende folder vi en enkelt af utopierne ud i hele sin bredde og afsøger derefter de

udfordringer, som utopien indeholder. Utopien, som er hentet fra fremtidsværkstedet med GRUM, hedder 'Plads til alle' og indeholder følgende stikord;

Plads til alle

Borgerløn

Lære at bygge en båd så man selv kan sejle

Det skal være sjovt at gå på arbejde

Skolerne med til at motivere til andet end lønarbejde

Færdighed i at stå imod pres

Arbejdet skal være frivilligt

Ligeløn for arbejdet

Tilskud til pensionister til kurser i fritiden

Åndens og håndens arbejde skal begge indeholdes i arbejdet

Et kreativt arbejde

(komplet gengivet, protokol fra fremtidsværksted for GRUM 2002, s. 10)

Utopitemaet om 'Plads til alle' indeholder en række stikord, som omhandler arbejdet og den kvalitative udformning af arbejdet. En stor del af de stikord, som går specifikt på arbejdet, farver i forskellige konstellationer værkstedets øvrige 5 utopitemaer – blandt andet utopien om 'At lære at bygge en båd så man selv kan sejle', som indtager en særlig plads i 'Fantasi og rummelighed'. Den vender vi tilbage til i kapitel 6 – her gælder det 'Plads til alle'.

Det første, der springer i øjnene er, at utopitemaet har samme overskrift som hyppigt anvendes i forbindelse med det rummelige arbejdsmarked og virksomhedens sociale ansvar. Her hører ligheden også op – hovedparten af de konkrete initiativer under virksomhedens sociale ansvar måles og evalueres tæt på samspillet mellem virksomhedens integrations- og fastholdelsesinitiativer og behovet for særlige vilkår (Kylling 1994, Holt 1998, Holt et. al 2003). Utopitemaet trækker imidlertid 'Plads til alle' i retning af et mere omfattende forebyggende perspektiv på arbejdet, som ikke er isoleret til arbejdsmarkedet, men rækker ind i børneliv, pensionisttilværelse og dannelse. Utopigruppens 'Plads til alle' er således på ingen måde identisk med det 'plads til alle', som hyppigt anvendes i forbindelse med arbejdsmarkeds- og socialpolitiske initiativer og projekter.

Utopigruppen vælger at arbejde videre med temaet med en krog i stikordet 'skolerne med til at motivere til andet end lønarbejde'. Ved præsentationen af utopien fortæller gruppen, at 'Plads til alle' må starte med, at vi lærer og uddanner os i forhold til vores liv og ikke kun i forhold til vores arbejde – at arbejdet skal være en del af livet, men at det er vigtigt, at vi lærer at kunne stå imod pres udefra, at blive selvstændige og samtidig solidariske.

Utopigruppen præsenterer en planche, som indeholder en række overvejelser og principper for utopien om 'Plads til alle';

Skolerne skal uddanne til hele livet (leg, kreativitet)
Skolen skal udvikle selvstændighed og undgå egoisme
Ligeløn for alt arbejde, uanset stilling, kontanthjælp etc. etc.
Alle er lige vigtige i samfundet
Arbejdet skal være fleksibelt efter behov og evne
Alle kurser i fritiden skal være gratis
Arbejds miljø (skal komme fra neden)
(komplet gengivet, protokol fra fremtidsværkstedet for GRUM 2002, s. 10)

Arbejdet er stadig en vigtig brik i utopien. Flexibilitetsbegrebet sættes her i forlængelse af menneskers behov og evner, mens 'arbejds miljø' i denne utopi dækker over hele det spektrum af arbejdet og arbejdets udformninger, som har at gøre med subjektiv velbefindende i det daglige arbejde. Utopien kredser på forskellige måder omkring autonomi, ligeværd og solidaritet – ligeløn og lige status, accept af forskellige behov og evner, selvstændighed og fri adgang til læring og et arbejds miljø, som er udformet af dem, der udfører arbejdet, og herunder at chefen ansættes af medarbejderne.

Skuespillerne, som har fået til opgave at sætte 'kød og blod' på utopien og fremføre et billede af, hvordan den kunne tage sig ud i en fremtidig hverdagssituation, vælger at udfordre utopien på dannelses- og læringsaspektet. De opfører et spil, hvor vi møder to glade børn i skolen, som undervises i fag som 'stå på egne ben uden egoisme', 'yndlingsfarver', 'livskvalitet', 'dagdrømme', 'fingermaling' og 'rettigheder'. Som voksne møder børnene hinanden igen på den samme skole – den ene gør rent, den anden underviser. Underviseren vil gerne være mere sammen med sit nyfødte barn, og det er nemmere, hvis han kan overtage formiddagsrengøringen – så han spørger, om hende, der gør rent, vil overtage hans undervisning i 'rettigheder'? ungerne i klassen er søde, så de aftaler at bytte arbejde.

Deltagerne på fremtidsværkstedet forholder sig nu til skuespillernes fortolkning som djævelens advokat. Djævelens advokat er splittet. Deltagerne holder af spillet for dets solidariske, glade, demokratiske og ligeværdige kvaliteter, men de forholder sig også undrende og skeptisk; hvordan kunne de bytte arbejde? Vil arbejdet så være kompetent? Og undervisningen – den var indviklet. Skuespillernes egne kommentarer til spillet var, at de ville vise en fremtid, hvor man er lige meget værd, og at skolen har lært eleverne så stor alsidighed gennem grunduddannelsens bredde, at de nemt kan lære at bestride både undervisning og rengøring.

Vi spørger deltagerne, hvor utopien trænger mest til flere tanker? GRUM svarer, at fagene trænger til et indhold med mere konkret indlæring i både åndens og håndens arbejde, og at vi har glemt at være fantasifulde hen ad vejen – hvordan får vi det tilbage i skolerne? Deltagerne i spillet savner desuden utopiens tanker om at arbejds miljøet skal bestemmes nedefra og chefen være ansat af medarbejderne.

Hvad fortæller utopien om 'Plads til alle'? For det første, at arbejdet optager en fremtrædende plads i GRUM'ernes utopier om 'mit arbejde, miljø og hverdagsliv – hvis jeg helt selv kunne bestemme'. Kritikken af det udgrænsende og uattraktive arbejde kan ikke fortolkes sådan, at GRUM'erne vender arbejdet ryggen. Men det er et andet arbejde, som her er på spil, hvor livssammenhæng, solidaritet, autonomi og læring i en dannelsesmæssig betydning er organiserende princip. Udviklingen fra kritikken af arbejdet til utopien om 'Plads til alle' er et opgør med de aktuelle udformninger af lønarbejdet og en begyndende dannelse af et utopisk arbejdsbegreb. Arbejdsutopien bliver imidlertid ikke nærmere indholdsbestemt. Som nævnt er flere af de øvrige utopier farvet af forestillinger om et andet organiserende princip for arbejdet, men på nær utopien om 'At lære at bygge en båd så man selv kan sejle' forbliver forestillingerne vage og ukonkrete.

Det næste, som utopien om 'Plads til alle' fortæller, er, at arbejdsmarkedet alene er for snævert et genstandsfelt for bestræbelserne på at skabe plads til alle. Utopigruppen tager en anden vej ind i problematikken ved at tage afsæt i et bredere livsperspektiv, hvor de dannelsesmæssige aspekter af at skabe plads til alle gives betydelig opmærksomhed – hvad er det for en dannelse og læring, som kan gøre os i stand til at skabe plads til alle?

Bevægelserne i fremtidsværkstedet kontrasterer og nuancerer fokusområderne i arbejdsmarkedsforskningen, hvor det lønnede arbejde anses som det stærkeste svar på social og samfundsmæssig integration (Jahoda 1982, Hornemann Møller 1995, Andersen og Elm Larsen 1995, Hansen 2001). Kritikken af det uattraktive arbejde og indkredsningen af arbejdets udskilningsprocesser sætter fingeren på bristerne i lønarbejdets sociale og samfundsmæssige integrationskraft, fordi kritikken ikke umiddelbart giver grund til at nære tiltro til, at det *eksisterende* lønarbejde kan formidle og danne social sammenhængskraft, som inkluderer diversiteten i sociale orienteringer og konditioner. Processerne mellem fremtidsværkstedets kritik og utopien om 'Plads til alle' stiller ikke spørgsmålstegn ved lønarbejdets sociale sammenhængskraft eller ved dannelsesmæssige betydninger af samfundsmæssigt anerkendt arbejde, men skubber til det konforme arbejdsbegreb og dermed også til det ensidige fokus på arbejdsmarkedets aktuelle udformninger. 'Plads til alle' korresponderer ikke med det aktuelle arbejdsmarked eller det dominerende arbejdsbegreb i lønarbejdet, men peger på behovet for at udvide det samfundsmæssigt anerkendte arbejde og reflektere de dannelsesprocesser, som kan sætte mennesker i stand til at udvikle 'plads til alle'. I den forstand giver GRUMs kritik og utopier grund til at vende opmærksomheden fra lønarbejde og arbejdsmarked mod institutionelle, forskningsmæssige og praktiske forsøg på at udforske, hvordan arbejdsbegrebet kunne udvikles og give plads til alle. Vanskelighederne i en sådan udforskning af alternative udformninger af arbejdet træder imidlertid ligeså tydeligt frem som behovet for samme. Vanskelighederne ved at indholdsbestemme et arbejde, hvor livssammenhæng, solidaritet, autonomi, kreativitet, ånd og hånd er organiserende principper, er imidlertid knyttet til fantasi, dannelse og læreprocesser, som måske kan vise vejen – hen ad vejen.

Set i lyset af arbejdsmarkeds- og socialpolitisk praksis er det ikke uvæsentlig læring. Hvor 'de som kan, men ikke vil' mødes med krav om selvudvikling og holdningsændring, giver utopien om 'Plads til alle' grund til at overveje, om uvilje og kritik kunne omsættes til en produktiv udvidelse af, hvad vi forstår ved arbejde – og måske endda acceptere og inddrage det, vi ikke forstår? 'Plads til alle' giver ikke et entydigt svar på det spørgsmål – men utopiens kvalitet er, at den giver grund til at rejse sådanne spørgsmål og udforske dem i praksis, ligesom den aktualiserer dannelses- og læringsmæssige udfordringer til eksisterende praksis.

GRUM vælger ikke at tage 'Plads til alle' med til forskningsværkstedet et halvt år senere. De elementer i utopien, som handler om det kreative, ligeværdige og sjove arbejde, hvor både ånden og hånden er indeholdt, går på sin vis videre til utopien om 'At lære at bygge en båd så man selv kan sejle'. Båden kommer på mange måder til at rumme de ansatser til alternativer til lønarbejdet, som gestalttes undervejs i 'Fantasi og rummelighed'.

De dannelsesperspektiver, som er på spil i 'Plads til alle', presser sig imidlertid på og dukker op igen i en lidt anden form i tredje del af forskningsværkstedet. På tredje del af forskningsværkstedet fremlægger vi et konglomerat af det utopiske arbejde i 'Fantasi og rummelighed' med overskriften 'Hvordan undgår vi et A og et B hold?'. Deltagerne vælger sig på forskellige dele af oplægget og arbejder med at udvikle idéer til, hvordan vi kommer videre med de utopiske bestræbelser. I arbejdet med temaet 'et arbejde i sunde rytmer', som tilspidser de utopiske udkast til alternative udformninger af arbejdet, bidrager billedet af 'manden i buret' til at skærpe blikket for vanskelighederne og åbner samtidig for et mere omfattende dannelsesperspektiv på et arbejde i sunde rytmer. For hvordan kan man skabe et arbejde i sunde rytmer, når arbejdet er ensidigt og foregår i et bur? Der peges på uddannelse og kortere arbejdstid – men også på at der synes at være en sammenhæng mellem faglig glæde og det at tage del i det sociale.

Idéerne fremlægges i plenum og sættes ind i 'idébanken til undgåelse af et A og B hold'. I idéerne til at modvirke polarisering træder dannelses- og læringsaspektet atter frem, men denne gang er det farvet af samspillet mellem De Valgte, GRUM og eksperter og lægger sig tættere op ad forestillinger om arbejdsmiljøets og det fagpolitiske arbejdes betydning for polariseringen.

Idéerne indeholder blandt andet tanker om;

- At det skal være muligt at besøge hinandens verdener, at få kendskab til hinanden og være i bred dialog ud over virksomhedens grænser.
- At familien og børnene skal kunne inddrages mere i arbejdspladsen og i det faglige arbejde/fællesskab.
- At arbejdsmiljøet starter i skolen – i børnenes eget arbejdsmiljø.
- At arbejdsmiljø også handler om rytmer.
- At lære sig selv at kende, menneskers rytmer, natur og biologi og hvad fremmedgørelsen gør ved mennesker.

- At lærernes fagforening, forældre og fagbevægelsen kunne være i dialog via skolekontakten.

(redigerede stikord fra idébanken til undgåelse af et A og B hold, protokol fra forskningsværkstedet del 3, s.23)

Det sidste og afsluttende forskningsværksted i 'Fantasi og rummelighed' peger på sammenhængen mellem dannelse, arbejdsmiljø og egne grænser – eller hvad GRUM kalder 'færdighed i at stå imod pres' - og opfordrer samtidig til bredere dialoger, samarbejder og udvekslinger. Metode og genstandsfelt fletter sig ind i hinanden. Dannelse og udveksling åbner nye veje til en processuel omdannelse af arbejdsforhold med plads til alle – og med plads til den enkelte. Idébanken indeholder et *udvekslingens princip* som et metodisk svar på arbejdets udskilningsprocesser. Udvekslingens princip antyder imidlertid et foregrebet realiseringsperspektiv, som vi forfølger i kapitel 7. Her vil vi opholde os lidt ved nogle substantielle vanskeligheder, som knytter sig til opgøret med klientgørelse.

En ny start

- mellem borgerløn og social isolation

Egentlig er vi overbeviste om, at de kritiske erfaringer og udkast, som er produceret i 'Fantasi og rummelighed', har en bred klangbund, og de er formentlig også i stand til at vække nogen nysgerrighed og sympati for et systematisk arbejde med at indholdsbestemme og eksperimentere med en udvidelse af hvordan, vi kan forstå og udvikle et alternativt arbejde.

Vanskelighederne består imidlertid i, at man ikke skal bevæge sig ret langt ud af sporet i 'Fantasi og rummelighed', førend det står klart, at det sympatiske projekt også er radikalt og uhyre ufærdigt – og derfor behøver nye typer af offentlighedsstrukturer, hvis det skal udvikle sig yderligere. Nedenstående forløb fra det første forskningsværksted illustrerer implikationerne og vanskelighederne ved at lade de kritiske erfaringer udgøre et alternativt genstandsfelt for udviklingen af arbejde og arbejdsmarkedspolitik.

Under overskriften 'En ny start' præsenterer én af GRUM'erne en utopi, som gør op med de umyndiggørende myndigheder. Målet er at finde måder til at aktivere sig selv og skabe et indholdsrigt liv og at bryde med normen om hvordan, man skaffer et arbejde og lever. Det bliver foreslået, at man kan gå sammen om at lave en økologisk og bæredygtig andelsvirksomhed eller en café, en restaurant, en forretning – eller et nedlagt landbrug. I utopien kunne man danne en forening, hvor alle uden for arbejdsmarkedet kunne mødes og gå sammen om at skabe noget. Tanken er, at alle kan et eller andet, som kan omsættes til livskvalitet.

De spontane kommentarer fra eksperterne og De valgte var blandt andet;

- Bliver i ved med at holde jer for jer selv?
- Skal de konkurrere på lige vilkår?

- Kan vi tænke med andet end tegnebogen?

(udpluk fra 'spontane kommentarer', protokol fra forskningsværkstedet del 1 2003, s.3)

Kommentarerne udtrykker de samfundsmæssige implikationer i at give GRUM'erne en ny start. For hvordan vil sådanne selvregulerede arbejdsfællesskaber stille sig i forhold til det ordinære arbejdsmarked? Hvad med konkurrencen, produktions- og vækstinteresserne? Er det en subkultur uden nævneværdig udveksling – eller indflydelse – som er løsningen? Formalisering af den anden virkelighed med egne former for organisering og økonomi?

Vanskelighederne ved at gennemføre 'En ny start' er, at sådanne selvregulerede aktiviteter prikker til betingelserne for den første virkelighed. 'En ny start' er ikke kun en ny start for den udstødte befolkningsgruppe. Hvis den anden virkeligheds skyggekarakter får mulighed for at transformeres til selvregulerende organiseringer, er den ikke længere en skygge-virkelighed, men et reelt alternativ til realitetsprincippet i den første virkelighed. Den kulturelle ængstelse, som holder sammen på lønarbejdets ensidige udviklingshorisonter i den første virkelighed, ville ikke længere kunne begrundes i realangsten knyttet til eksistensgrundlaget, hvis livet i den anden realitet indeholdt muligheden for at frigøre sig fra lønarbejdets arbejdspligt. I det stykke, som handler om samfundsmæssig symbolsk anerkendelse af den anden virkelighed, spiller borgerlønspektiver en rolle for processernes utopiske orientering.

Borgerløn bringes op som et stikord i fremtidsværkstedet for GRUM og udgør også et selvstændigt kritikbillede i værkstedets kritikfase, som foregriber utopier om borgerløn. Kritikbilledet viser en mand, som med venlige smil og opmuntrende gestikulationer deler penge ud til værkstedets øvrige deltagere. Fremtidsværkstedets deltagere døber billedet 'frisættelse af menneskelig værdighed, kreativitet og arbejdsevne', og de beskriver, hvad de ser i billedet med følgende stikord;

En der var glad for at dele penge ud

Borgerløn = frihed

En politiker

Venlighed

En mand med magt

Et bud på en revolution

En murbrækker

ressourceomfordeling

(komplet gengivet, protokol fra fremtidsværkstedet for GRUM 2002, s. 7)

Hvor overskriften for kritikbilledet indikerer borgerlønnens emancipatoriske potentialer, udtrykker stikordene mere de politiske og fordelingsmæssige perspektiver.

I utopien om 'Plads til alle' er der med overvejelserne om 'ligeløn for alt arbejde, uanset stilling, kontanthjælp etc.' også tænkt i baner, som leder tankerne mod borgerløn, ligesom

borgerløn optræder i yderligere to af fremtidsværkstedets utopier med overskrifterne 'borgerløn' og 'retssikkerhed'. I sidstnævnte optræder borgerløn primært som en sikring af eksistensgrundlaget, som skal sikre mod undertrykkelse og sikre 'retten til at leve og retten til at forsøge at skabe en lykkelig tilværelse'. Skuespillerne fortolker og provokerer utopien om 'retssikkerhed/borgerløn' ved at vise en familie som gennem vennetjenester får andel i naboernes borgerløn og derfor kan realisere deres drøm om at komme til Afrika. Dette er ét af de skuespil som fungerer mindre godt, fordi utopigruppen syntes spillet er en misforstået oversættelse af utopien. Djævelens advokat har imidlertid en kommentar til stykket, som synliggør en udbredt bekymring blandt GRUM'erne;

Er det nok, at være sig selv nok?

(udpluk fra djævelens advokat, protokol fra fremtidsværkstedet for GRUM 2002, s.18)

Processerne i 'Fantasi og rummelighed' ligger sig ikke uden videre i forlængelse af et borgerlønsperspektiv. Borgerløn træder frem som en teknisk løsning på forsørgelsesproblematikken, som kan frigøre ressourcer til at finde meningsfulde måder til at aktivere sig selv. I 'Fantasi og rummelighed' optræder borgerløn som et muligt middel og ikke et mål. Utopien om en ny start sætter én af fingrene på borgerlønnens uoverskuelige sociale og kulturelle implikationer – for hvad er det, der kommer ud af et borgerlønsarbejde? Er det noget, som forbinder sig socialt og samfundsmæssigt? Fremstiller det produkter, som kan og skal konkurrere på markedet? Hvordan kunne fremstillingsprocesserne og organiseringen tage sig ud, hvis ikke de er styret af pengepungen?

I den forstand frigiver borgerløn muligvis opmærksomhed til at eksperimentere med utopier som 'Plads til alle' og 'En ny start' i kraft af den frihed, som borgerlønnen åbner. Fri sikring af eksistensgrundlaget kan imidlertid ikke i sig selv indholdsbestemme eller sikre udforskningsmuligheder for 'Plads til alle' eller 'En ny start'. Borgerløn tilvejebringer nye perspektiver for en opblødning af polariseringen mellem de to virkeligheder, men anviser ikke i sig selv måder at forfølge et andet arbejdsbegreb, som kan tage livtag med det væv af bl.a. normer, magt- og interesseartikulationer, sociale organisationsformer, strukturelle og teknokratiske reguleringer samt legitime arbejdsaktiviteter, som aktuelt udgår fra produktionsoffentligheden. Borgerløn kan være en begyndelse – men kan også vise sig som en forkert begyndelse, hvis ikke de konkrete aktiviteter, som kommer ud af et borgerlønsarbejde, reflekterer betydningen af et sådan arbejde i bredere social og samfundsmæssig sammenhæng. Forskningsværkstedets spørgsmål til 'En ny start' illustrerer betydningen af sådanne overvejelser, hvor et autonomt arbejdsmarked for de udskilte på siden af det ordinære arbejdsmarked mødes med skepsis. En sådan skepsis yder muligvis ikke borgerlønsbevægelsen fuld retfærdighed, hvor eksempelvis Erik Christensens redegørelse for spændvidden i borgerlønsbestræbelserne også omfatter forestillinger om formidlinger mellem borgerlønsarbejdet og det ordinære arbejdsmarked (Christensen 2000).

Borgerlønnen indtager imidlertid ikke en central orientering i utopierne i 'Fantasi og rummelighed'. Det kunne skyldes borgerlønnens uafklarede status og perspektiver i en bredere politisk og samfundsmæssig forstand – men det kunne også have en mere social klangbund, som har noget at gøre med de problematikker, som gemmer sig i spørgsmålet 'er det nok at være sig selv nok?' .

Richard Sennetts analyse af 'medlidenhed, der sårer', tilbyder her et interessant perspektiv på borgerlønnens implikationer, som tilvejebringer en væsentlig kilde til indsigt i den skepsis, som er at spore i 'Fantasi og rummelighed'. Sennett stiller sig kritisk overfor forholdet mellem det subjektive hjælpebehov og borgerlønnens upersonlige omsorg. Han fortæller historien om, hvordan han som virtuos violinspiller i sin ungdom udviklede en håndskade, som efterfølgende måtte opereres. Håndskaden er en skelsættende begivenhed, som sætter hans karriere som violinist på spil. Sennetts historie er en historie om behovet for subjektivt engagement i hjælperelationen;

Da jeg blev opereret, ønskede jeg, at et menneskeligt væsen skulle stå for operationen, at jeg kunne kende navnet på min læge, kende ham som person – mit liv er ikke nogen funktion. Og da håndoperationen gik galt, ønskede jeg at det skulle få betydning for lægen. Hans færdigheders utilstrækkelighed burde tilskynde ham til at granske sin sjæl. Hvad den faktisk også gjorde. (Sennett 2003, s.171).

Sennetts pointe er, at de fleste mennesker ikke kan acceptere, at omsorg for andre tager form af en neutral funktion. Myndighedernes neutralitet i form af bureaukratisk kategoriserings- og hjælpearbejde er allerede i dag et problematisk aspekt af relationen mellem mennesker med hjælpebehov og myndighederne, som erfares umyndiggørende. GRUM's ønske om, gennem pjecen, at formidle erfaringer til de offentlige myndigheder og sundhedssystemet har også den side i sig, at hvis pjecen kunne præsenteres for sagsbehandlere, læger og behandlere, burde erfaringsindholdet tilskynde tilhørerne til at granske deres sjæl. Borgerlønstanken reflekterer ikke sagsbehandlerens eller lægens subjektive engagement i at afhjælpe et hjælpebehov. Borgerlønsbestræbelserne sigter på fordelingspolitik, som ansporer emancipation og modarbejder de umyndiggørende myndigheders magt, og kan som sådan udgøre et anvendeligt politisk svar på en del af kritikken bag 'hvorfor skal vi ikke deles om arbejdet?'. Den del af kritikken, som handler om manglende forståelse, om fordomme og om at blive betragtet som farlig er imidlertid ikke et reflekteret aspekt af borgerlønprojektet. De krænkende konsekvenser af myndighedernes kontrollerende og vurderende dispositioner kan muligvis nedtones gennem en upersonlig automatisk overførsel af basisindkomst, men det løser ikke behovet for socialt engagement i de udsattes situationer. Hjælpebehovet og ulighedens problem løser sig ikke som en logisk følge af borgerløn. De dårligere konditionerede får ikke ad den vej indflydelse på vilkårene for egen afhængighed. Borgerlønnen kan ikke i sig selv sikre autonomi i betydningen accept af det, som jeg ikke forstår. Når GRUM rejser tvivl om, hvor vidt det er nok at være sig selv

nok, udtrykker det netop bekymringen for, at borgerlønnen ikke fører til autonomi, men til isolation.

Borgerlønsspørgsmålet synliggør et krydspres, som har at gøre med ambivalente erfaringer og orienteringer. Processerne i 'Fantasi og rummelighed' synliggør behovet for et opgør med de kontrollerende, vurderende og umyndiggørende myndigheder. Samtidig må et sådan opgør ikke have karakter af 'at være sig selv nok', at blive overset og omfattet med social ligegyldighed. Det er forestillingerne om social ligegyldighed, som vækker bekymring og stiller sig i vejen for borgerlønspektivet i 'Fantasi og rummelighed'.

Hvad står så tilbage? Kritikken af de umyndiggørende myndigheder kan ikke negligeres med henvisning til bekymringen for social isolation. Processerne i 'Fantasi og rummelighed' kan ikke tolkes sådan, at lidelsen forbundet med den bureaukratiske klientgørelse er at foretrække frem for lidelsen ved social isolation og samfundsmæssig ligegyldighed. Utopierne om 'Plads til alle' og 'En ny start' orienterer sig mod alternative fremtider, som bestræber sig på at overkomme en sådan afvejning. Det står imidlertid klart, at arbejdet med sådanne bestræbelser behøver og næres af bred deltagelse, som rækker ud over den anden virkeligheds lidelse og betingelser.

Modoffentlighed og erfaringslære

- om at overkomme risikoen for lejr-dannelse

Hvordan kan de erfaringsdannelser, indsigter og erkendelser, som vi har draget ind i besvarelsen af det første forskningsspørgsmål, anspore og åbne for nye perspektiver på udskilningsprocesserne i arbejdet?

For at besvare dét spørgsmål, må vi først stille et andet spørgsmål; har de kritiske erfaringer og utopiske udkast, som er produceret i 'Fantasi og rummelighed', en særlig karakter, som rækker ud over den viden og rationalitet, som konstituerer de offentlighedssammenhænge, hvori arbejdets udskilningsprocesser tematiseres? Vores svar er, at de kritiske implikationer i forholdet mellem myndighed og myndigheder, de kritiske erfaringer med arbejdets udskilningsprocesser og det uattraktive arbejde samt de utopiske udkast til udvidelse af dannelses- og arbejdssammenhænge udtrykker en erfaringshorisont, som rækker langt ud over den erfaringshorisont, som de konstituerede offentlighedssammenhænge er i stand til at indoptage i teknisk, strukturel, social og kulturel forstand. Erkendelse og udkastfantasi produceret i 'Fantasi og rummelighed' er ikke umiddelbart kompatibelt med de eksisterende tekniske, strukturelle og kulturelle strategier, som beskæftiger sig med arbejdsmarkedsmarginisering.

Når arbejdsmarkeds- og socialpolitikens praksis, på linie med virksomhedernes praksis, ikke umiddelbart synes kompatibel med den ufærdige kritiske erfaringsdannelse og den ligeså ufærdige udkastfantasi, som produceres i 'Fantasi og rummelighed', og når det er så

vanskeligt at indholdsbestemme et udvidet arbejdsbegreb, har det netop at gøre med de former for dannelse, erfaring og praksis, som produktionsoffentligheden legitimerer.

De offentlighedsformer, som konstituerer sig omkring opretholdelse af produktion og samfund, kan således dels betragtes som en række mere eller mindre forbundne institutioner og dels som en erfaringshorisont, hvor institutionernes praksisformer bidrager til at sætte praktiske og strukturelle horisonter for erfaringsdannelsen. Det sprog, vi har til rådighed, vores kulturelle og sociale dannelse, er i en eller anden forstand et produkt af de erfaringer som de eksisterende udformninger af arbejde, magt og samfundsmæssig organisering har gjort mulige. Det er dette forhold mellem offentlighed og erfaring, som Negt og Kluge perspektiverer gennem analysen af betingelserne for at konstituere modoffentlighed (Negt og Kluge 1974).

Forskningsspørgsmålet om hvordan arbejdslivet kan udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet er ikke fyldestgørende besvaret eller udforsket i 'Fantasi og rummelighed'. De foreløbige svar på spørgsmålet befinder sig et sted mellem erfaringerne med at erobre subjektiv myndighed undervejs på 'den knudrede vej' og de uoverskuelige potentialer i at efterstræbe konkretiseringer af utopier som 'Plads til alle' og 'En ny start'. Det kritiske spørgsmål til disse erfaringers relevans for arbejdslivet er, hvorvidt udvikling af betingelserne for et liv i den anden virkelighed forbeholdes de udgrænsede. Forskningsspørgsmålet står så at sige sin prøve der, hvor processerne i 'Fantasi og rummelighed' kunne forfalde til at isolere betingelserne for den anden virkelighed til et anliggende alene for de udgrænsede og tilsvarende isolere arbejdslivets vanskeligheder til et anliggende for medarbejdere.

Sådan forløber processerne i 'Fantasi og rummelighed' imidlertid ikke. Polariseringen mellem arbejdslivsudvikling og udgrænsning, som vi identificerer som et tendentielt udviklingstræk i de kulturelle og institutionelle offentlighedskonstitutioner i kapitel 2, modsvarer ikke af lejr-dannelsesprocesser i projektets arenaer.

Med lejr-dannelse refererer vi til bestemte udviklingstræk i den organisatoriske befæstelse af modoffentlighed (eller oppositionel offentlighed), som er en indbygget udfordring for enhver social organisering, som formår at etablere offentlige erfaringsrum, som modsvarer og bearbejder fortrængte skævheder i de dominerende forhold. Lejr-dannelsen viser sig hvor den oppositionelle offentlighed lukker sig om sig selv og bliver 'et samfund i samfundet' – eller der, hvor den fælles linie, det fælles grundlag og den rette måde at agere på bliver et centralt anliggende for den indre organisering af modoffentlighed.

Hvor modoffentlighed lykkes kendetegnes de sociale organiseringer således som;

Et social rum for formulering og kommunikation af de fortrængte erfaringer af undertrykkelse, for forståelse af dem i sammenhæng, og for udvikling af forestillinger om et andet samfund, en anden virkelighed: Det som siden blev til begrebet erfaring. (Salling Olesen 1985, s. 130)³⁴

Når modoffentlighed forfalder og slår om i lejr-dannelse (eller aldrig formår at etablere sig som andet end lejr-dannelse), er det ikke længere muligt at identificere sådanne sociale rum for erfaring. Den sociale organisering slår om og bliver et idealtypisk harmoniserende projekt, som prioriterer det fælles fodslag over de virkelige forholds modsætningsfyldte erfaringsindhold hvormed virkelige forhold og virkelige mennesker udgrænses (Negt og Kluge 1974). Lejr-dannelse – de harmoniserede retningslinier for hvad der falder ind under den fælles sag og hvad der må udgrænses – er et indlysende svar på de utilfredsstillende forhold, som lejren modsætter sig. Hvor der reageres aktivt på utilfredsstillende og kritiske forhold er det nærliggende at definere egen kritiske praksis modsat den dominerende praksis. Lejr mod lejr – dem og os. Polarisering mellem 'lejrene' ender ad den vej i et praktisk projekt, som reproducerer blindgyder og forstener de bagvedliggende livsinteresser og ambivalenskonflikter til døde interesser og normer.

'Fantasi og rummelighed' producerer ikke modoffentlighed – dertil står processernes fremdrift, den sociale organisering og emancipationsperspektivet for svagt. Hvad der derimod lykkes er, at overkomme de indlysende risikoer for at producerer lejr-dannelse. I 'Fantasi og rummelighed' produceres der ikke et modsætningsforhold mellem 'dem og os' – mellem GRUM og De valgte, arbejdsmarkedet og deltagerkredsen, projektet og det etablerede. Der produceres et andet perspektiv – en anderledeshed – men ikke et modsætningsforhold. De kritiske spørgsmål til 'En ny start' illustrerer spændvidden i den horisont som arenaerne formår at holde åben – det er spørgsmål, som fastholder og adresserer det vanskelige forhold mellem de to virkeligheder. Spørgsmålene vokser ud af forskningsværkstedets metodiske praksis, hvor de utopiske orienteringer fastholdes samtidig med, at de konkrete utopier konstant undersøges for kritiske implikationer. Forskningsværkstedets processer fastholder de myndige og skabende livsinteresser, som 'En ny start' udtrykker, men fastholder samtidig de sociale og samfundsmæssige implikationer i at sætte 'En ny start' i søen. Arenaens udformning bidrager således til at holde lejr-dannelse for døren og holde perspektiverne åbne for modsætningsfyldte erkendelser. Når forskningsværkstedets deltagerkreds ikke uden videre godtager 'En ny start', men spørger til hvordan en sådan utopi kan forbinde sig til arbejdsmarkedet og samfundet, holdes processerne åbne for et andet og ufærdigt perspektiv på forbindelserne mellem den første og den anden virkelighed.

---

³⁴ Salling Olesens tekst er i denne passage et konglomerat af Negt og Kluges analyse af forholdet mellem offentlighed og erfaring sammenholdt med Negts arbejde med *sociologisk fantasi og eksemplarisk indlæring* (1975), som trækker begrebet om modoffentlighed tydeligere op i forhold til de dannelses- og læringsperspektiver som er den emancipatoriske baggrund for den kritiske analyse i offentlighed og erfaring.

Kvaliteten i forskningsværkstedet er således ikke, at der formuleres løsninger på problematikken, men at polariseringen fastholdes som et socialt og samfundsmæssigt modsætningsforhold, som ikke kan løses gennem forbedrede betingelser for livet i den anden virkelighed alene. Forskningsværkstedets arena og sociale situation er en kvalitet i værkstedets metode, som manifesterer sig i processernes åbne og ufærdige karakter og perspektiver. De forkerte eller vanskelige begyndelser fejles ikke ind under gulvtæppet med henvisning til begrænsningerne i eget erfarings- eller arbejdsområde, men manifesterer sig i stedet som erkendte 'huller' i form af mangel på erfaring og sammenhænge, som kan udgøre nye mere rigtige begyndelser, hvor den mest fremadrettede begyndelse er arenaernes muligheder for at erfare denne mangel.

Forskningsværkstedets arena muliggør utopiske dialoger i en anderledes situation, som i sig selv tilbyder meningsfulde perspektiver på formidlinger mellem de to virkeligheder. Arenaernes utopiske dialoger udgøres ikke blot af afsættet i deltagerens utopier. Dialogerne mellem medarbejdere, udgrænsede og eksperter er i sig selv en foregrebet utopi, som indeholder meningsfulde og fremadrettede kvaliteter, der i metodisk forstand kan anvise nye veje ind i formidlingerne mellem arbejde og udgrænsning.

Forskningsværkstedets eget forslag om at etablere en festival som et fremtidigt 'mødested' mellem arbejde og udgrænsning eksemplificerer og samler de fremadrettede perspektiver i at efterstræbe nye offentlige sammenhænge, hvori de kritiske 'huller' og mangel på sammenhænge kan holdes åbne for offentlig dialog og deltagelse.

Allerede i navnet fortæller festivalen os, at der er noget anderledes på spil. Det er ikke en konference eller en høring, som er de traditionelle former for offentlig vidensdeling og vidensproduktion. Betegnelsen 'Festival' giver andre associationer i retning af folkefest, leben, musik og kultur - ifølge Politikens nudansk ordbog betegner festival 'et stævne af en speciel art'. I oplægget fra forskningsværkstedet er festivalen et politisk og kulturelt formidlings- og dialogarbejde. De kulturelle og sanselige udtryksformer er sat i højsædet - festivalen skal være fyldt med fortællinger, drama, musik, scenarier og utopier, som kan skabe formidlinger mellem de to virkeligheder og skabe offentlighed omkring behovet for sådanne formidlinger. 'Det rejsende GRUM' er selvsagt et indslag på festivalen, og der skal også være en utopi-avis - men derudover er der ikke taget stilling til hvilke erfaringer, forløb, kritikker og utopier, som festivalen kunne præsentere og udvikle.

Festivalen selv er en ufærdig utopi, som forlænger forskningsværkstedets processer i en udfoldet form ind i fremtiden. Festivalen erfares som en mulighed gennem forskningsværkstedets processer, hvor deltagernes fremvisning af utopier, scenarier, teaterstykker og tværgående dialoger erfares som en meningsfuld måde at gribe forholdet mellem arbejde og udgrænsning an på. I den forstand er selve formuleringen af festivalen som et fremtidigt mødested en validering af forskningsværkstedets kvalitet og af en erfaringslære, som muliggøres i aktionsforskningsprojektets arenaer.

Hvori består egentlig festivalens meningsfylde? Kommer der nye arbejdsmarkedsstrategier eller løsningsforslag ud af en sådan festival? Måske – måske ikke. Den utopiske horisont for festivalen er, at skabe offentlighed og engagement omkring livsinteresser og myndighed som et andet perspektiv på forholdet mellem arbejde og udgrænsning. Festivalens succes vil derfor afhænge af, om det lykkes at fastholde og udvikle dette andet perspektiv i mødet med en bredere offentlighed – og om festivalens gæster erfarer festivalen som en meningsfuld arena at engagere sig i. Hvorvidt der kan komme nye arbejdsmarkedsstrategier, politikdannelse eller eksperimenter ud af festivalen er foregrebet – det væsentlige er, om festivalen kan bidrage til at tematisere de mangelfulde formidlinger mellem arbejde og udstødning med et meningsfuldt åbent perspektiv, som kalder på nye erfaringsammenhænge at udforske forholdet mellem de to virkeligheder i.

Festivalen kan ikke i sig selv udgøre en modoffentlighed, men som programmatisk idé kan den måske anviser en vej, som på sigt kan skabe en offentligt arena, der kan fastholde de subjektive ambivalenskonflikter og erfaringsdannelsens åbne karakter, samtidig med at der udvikles praktiske organisatoriske udformninger, som aktivt kan modvirke udskillelse og umyndiggørelse, er festivalen ikke nogen dårlig begyndelse. Og hvad mere er – den vil frem til medio 2007 transformere sig fra et utopisk 'mødested' til en reel prøvehandling³⁵. Frem til 2007 vil festivalen stå som en hjørnesteen i arbejdet i GRUM og i de øvrige aktiviteter i 'Veje ud af marginalisering', hvor omdrejningspunkterne er at identificere hvilke erfaringer, modsætninger, fortællinger og utopier, som festivalen skal formidle og hvordan. I den forstand tillægger vi festivalen status af en egentlig prøvehandling

---

³⁵ AMS har bevilget det to årige forsknings- og udviklingsprojekt 'veje ud af marginalisering' som tilvejebringer nye muligheder for at arbejde videre med de ufærdige skitser til nye formidlinger mellem arbejde og udstødning som produceres i 'Fantasi og rummelighed'. 'Veje ud af marginalisering' er tilsvarende inspireret af aktionsforskning som bl.a. skal omsættes i metoder der søger at etablere usædvanlige jobs, udvikle uddannelsesmæssige formidlinger mellem arbejdslivsudvikling og udstødningstrusler, udarbejde erfaringsbegrundet pjece om arbejdsløshed og marginalitet, opsætte rejsende erfaringsbegrundet teaterstykker om udstødningsproblematikker i arbejdslivet og endelig udvikle og afholde en festival som formidler og tematiserer projektets processer og erfaringer. Størsteparten af projektets aktiviteter har rod i erfaringer, vanskeligheder og utopier som er fremkommet i arbejdet med 'Fantasi og rummelighed'. 'nye veje til rummelighed' tæller to senior forskere, to post doc's og én phd. studerende fra forskerside.

Kapitel 6

-

Arbejde og rytmer

■ dette kapitel struktureres og sammenholdes analysen af processer og udkast i 'Fantasi og rummelighed' med de praktiske utopiske bestræbelser i det andet forskningsspørgsmål. Forskningsspørgsmålet lyder således; hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud – som ikke producerer udstødning? Den kritiske analyse i kapitel 2 peger således på en praktisk udfordring til deltagerkredsen i 'Fantasi og rummelighed' om at lede efter, hvad der kan føje rummelighed og arbejdspladsudvikling sammen i et socialt perspektiv. Inden vi åbner for de svar på forskningsspørgsmålet, som kan trækkes ud af 'Fantasi og rummelighed', vil vi kort vende tilbage til det kritiske – og håbefulde - udgangspunkt for at beskæftige sig med udkast til socialt bæredygtige arbejdspladser.

En arbejdsplads som ikke producerer udstødning

- den utopiske bæredygtighedsorientering.

Forskningsspørgsmålet er også en praktisk opfordring, som henleder opmærksomheden på selveste arbejdet – og på afkobling af arbejdets samfundsmæssige betydning. I kapitel 2 beskrev vi, hvordan arbejdssubjektiviteten overlejres af kravene til det 'fleksible selv', og hvordan arbejdsrelationen transformeres til subjektive bemestninger af disse krav. Arbejdets sociale orientering falder nedenunder i denne udviklingsproces, fordi præstationsorienteringen løsner eller eroderer sammenhængen mellem produktivitet og samfundsmæssig rigdomsproduktion. Det er vanskeligt at opretholde en social og kollektiv bevidsthed om, at arbejdet er samfundsmæssigt berigende, fordi hver enkelt menneske i stigende grad må opretholde sig selv og søge sit eget samfundsmæssige værd gennem præstationskrav, som gavner den fleksible organisation. (Sennett; 1999). Den fleksible organisation er desværre en utilstrækkelig og næsten håbløs makker, når det gælder engagementet i de sociale og samfundsmæssige anliggender (Baumann; 2001). Der må noget andet og mere til for at føje rummelighed og arbejdspladsudvikling sammen i et socialt fremadskridende perspektiv.

Rengøringsseksemplet i kapitel 2 beskriver et arbejde, som er underlagt abstrakte tids- og effektivitetsmålinger, der ikke er i overensstemmelse med rengøringsassistenternes egne forestillinger om, hvad der er veludført arbejde. Arbejdets genstand, i dette tilfælde rengøring og hygiejne, falder nedenunder, fordi de abstrakte effektivitetskrav er dominerende. Derved vanskeliggøres betingelserne yderligere for, at arbejdets genstand og arbejdets samfundsmæssige nytte kan træde frem som grundlag for social og subjektiv orientering i arbejdet. I samme proces afkobles den sociale marginalisering som direkte afledt af arbejdets udformning. Risikoen for at blive udstødt fra arbejdsmarkedet er ikke alene bundet til de abstrakte effektivitetskrav. Den er også betinget af arbejdets konkrete udformning. Nedslidning og arbejdsskader opstår i de fleste tilfælde fordi, arbejdet er fysisk hårdt eller stressende og udsætter kroppen for ensidige belastninger. Denne forbindelse er i ringe grad et tema for virksomhedernes udviklingsprocesser - netop pga. afkoblingen af arbejdets samfundsmæssige betydning og genstandsmæssige forankring. Det bliver stadigt sværere for individet at overbevise sig selv, virksomheden og systemet om, at det er arbejdets udformning og ikke en individuel mangel på villighed, evner eller robusthed, der er årsagen til at den enkelte får ondt i arbejdet (Tynell;2002). Systemet svarer ved at afsøge og etablere muligheder for særlige ansættelser eller særlige rum på arbejdspladserne, hvor der kan blive

plads til mennesker, der ikke længere kan deltage på ordinære vilkår. En række af disse initiativer formår at skabe en eftertragtet arbejdsmarkedstilknytning for de udsatte, men spørgsmålet er, om det er en socialt bæredygtig udviklingsretning? Hvor mange særlige vilkår er der plads til, og bidrager særlige vilkår på nogen måder til at forebygge ondt i arbejdet?

Den sociale rummelighedsopfordring i 'Fantasi og rummelighed' understreger behovet for at bygge broer til selve arbejdsaktiviteten. For hvordan skaber vi et rummeligt arbejdsmarked uden at pille ved de elementer af arbejdsprocesserne, der er fysisk nedbrydende og socialt marginaliserende? En socialt fremadrettet vision for et rummeligt arbejdsmarked er i længden også et praktisk projekt, som omfatter teknologiudvikling, arbejdets organisering og produktionens bidrag til et samfundsmæssigt fremadskridende velfærdsprojekt. Social rummelighed pointerer muligheden for, at udvide diversiteten i måden hvorpå arbejdet udføres. Den utopiske horisont i forskningsspørgsmålet opfordrer til at tage hul på praktiske eksperimenter, som også indeholder en fremtidssikret social rummelig udvikling af arbejdspladserne.

Arbejdets genstandsmæssige og sanselige karakter retter sig mod at give forestillingerne om en social bæredygtig arbejdsplads et konkret og praktisk udtryk. Opfordringerne i forskningsspørgsmålet og formuleringerne af en social bæredygtig arbejdsplads er i praksis et forsøg på lede efter og undersøge, hvad der kan føje social rummelighed og arbejdspladsudvikling sammen, men med et særligt perspektiv på selve arbejdet; det vi gør, og det vi laver, hvordan vi gør det og på hvilke præmisser. Bæredygtighedsbegrebet ansporer en utopisk søgeproces, der fastholder det samfundsmæssige perspektiv på arbejdet både som en kritik af de sociale følger af arbejdets karakter i det moderne samfund, men også som praktisk greb til at fastholde arbejdet som orienteringspunkt for menneskers produktive bidrag til samfundsmæssig vækst.

Når vi knytter bæredygtighed til arbejdsplads- og udstødningsperspektivet, er det fordi, begrebet antyder en almen samfundsmæssig og social fornuft, som imødekommer den utilfredshed, der eksisterer hos deltagerne i forhold til deres egen arbejdssituation og samtidig udgør et positivt orienteringspunkt for de utopiske udkast (jævnfør kapitel 3). Bæredygtighedsbegrebet åbner for den kritiske erkendelses samspil med udkastfantasi, netop fordi det i denne sammenhæng fastholder blikket på arbejdets strukturelle og ubæredygtige udstødningsmekanismer. Bæredygtighedsorienteringen er således en opfordring til utopiske orienteringer, der begrundes i kritik af lidelsesfulde eller usammenhængende udformninger af det sociale og samfundsmæssige liv. Bæredygtighedsorienteringen i 'Fantasi og rummelighed' er således ikke identisk med det bæredygtighedsbegreb, som er på spil i dele af erhvervslivets bæredygtighedsbestræbelser. Her forstås bæredygtighed som samfundsmæssigt ansvar knyttet til produktionen (Lund; 2004), og overskriften på bestræbelserne er blandt andet 'Corporate Social Responsibility' – en internationalt klingende pendant til virksomhedens sociale ansvar.

Bæredygtighedsorienteringen kan her forstås som et spørgsmål om nedslidning, fastholdelse eller med andre ord fornuftig brug af menneskelige ressourcer. Eller i en lidt tilspidset form som et spørgsmål om at etablere en fornuftig balance mellem virksomhedernes ressourceanvendelse og de samfundsmæssige konsekvenser af samme, hvor det sociale ansvar i form af sociale regnskaber, statslige støtteordninger og interesseorganisationernes pres på virksomhederne er et middel til at synliggøre og udvide virksomhedernes ansvar for at tage del i de sociale opgaver.

På sin vis knytter 'Det rummelige arbejdsmarked' sig op på dette balancerende ansvarlighedsperspektiv – om end den danske model i vid udstrækning hviler på et frivillighedsprincip (Holt; 2003, Hohnen; 2002). Virksomhederne ansvarliggøres overfor egne udstødningstruede gennem fastholdelsesincitament og overfor de udstødte grupper gennem integrationsincitament. Fra politisk side bakkes der op gennem en række subsidierende hjælpefunktioner, særlige vilkår og personlige hjælpemidler, der gør det lettere for virksomhederne at integrere og fastholde. Men i alle disse initiativer mangler der en adresse til, hvad det er, der gør, at mennesker ikke kan følge med, slides ned eller melder sig ud. Både bæredygtighed og rummelighed synes i denne optik at komme 'oppe fra og ned' som gode tilbud og varierede muligheder for at imødekomme den samfundsmæssige udviklings sociale omkostninger.

Når vi i 'Fantasi og rummelighed' stiller spørgsmålet; hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud – der ikke producerer udstødning?, er det imidlertid ikke fordi, vi stræber efter flere eller bedre politikker, koncepter eller 'værktøjskasser' i forbindelse med bæredygtigheds- eller rummelighedsbegrebet. En social bæredygtig arbejdsplads, *som ikke producerer udstødning*, kan ikke uden videre presses ind over arbejdsmarkedet gennem politisk balanceret regulering. Den må først og fremmest opfindes. Dannelsen af en social bæredygtig arbejdsplads kommer ikke uden om at gribe tilbage til de arbejdspladsforhold, som betyder, at mennesker ikke kan følge med, slides ned eller melder sig ud. Det er her, 'Fantasi og rummelighed' forsøger at skubbe til 'De valgte' og opmuntre GRUM til at byde ind.

Ligegyldighed og slid

- 'produktionen skal indrettes efter mennesket'

Under overskriften: 'Arbejdspladsen og det social ansvar – Vores arbejde, kollegiale fællesskab og hverdagsliv' afholdt vi i 2002 et fremtidsværksted med De valgte. Fremtidsværkstedets konkrete proces og fremdrift er beskrevet i kapitel 1, og som det kan læses ud fra denne beretning, byder værkstedet på en række tematikker, som ikke alle kan medtages her.

Fremtidsværkstedets kritikfase tog udgangspunkt i forholdene på deltagernes arbejdspladser og deres utilfredshed med deres arbejde, kollegiale fællesskab og hverdagsliv. Der tegnede sig blandt andet et billede af arbejdspladsforhold, der var præget af *ligegyldighed* fra ledelsen side, men også en *ligegyldighed* kollegerne imellem. Kritikken vidnede om en stor

indsigt i produktionsforhold, arbejdsorganisering og daglig drift – men også ligegyldighedens afsmittende effekt på disse forhold i form af dårlig planlægning, omfattende spild og manglende forståelse for hinandens arbejde. Ud af ligegyldighedstemaet sprang endnu et tema omkring manglende *respekt og anerkendelse*³⁶ dels af De valgte i forhold til deres rolle som sikkerheds- og tillidsrepræsentanter og dels i forhold til ledelsens manglende *respekt for og anerkendelse* af medarbejdernes viden og erfaring med produktionens organisering, det daglige arbejde og den daglige drift. Den manglende respekt og anerkendelse vejede tungt i kritikken, hvor de ordløse kritikbilleder fik overskrifter som; 'Hvad laver jeg her?', 'Total forvirring', 'Spild' og 'Intolerance'. I spændingsfeltet *mellem* ligegyldighed og manglende respekt og anerkendelse antydes myndighedsperspektivet gennem ønsker om selvforvaltning, anerkendelse af kompetencer og respekt for den enkeltes viden. Hos Sennetts har respektfuld imødekommelse af afhængighedens problem at gøre med indflydelse på vilkårene for egen afhængighed (Sennett; 2003). De valgtes kritik af ligegyldigheden og mangel på respekt og anerkendelse antyder, at behovet for en sådan imødekommelse af afhængighedens problem rækker ind i medarbejdernes afhængighed af lønarbejdet og den mangel på respekt, som er knyttet til de autoritative vilkår for denne afhængighed. Men som det beskrives i analysens første del, sætter De valgte ikke selv myndighed på dagsordenen. De kredser i højere grad om ligegyldighed, respekt og anerkendelse som centrale temaer for en påbegyndelse af en reel udvikling af arbejdslivet 'fra neden'.

Kritikfasen dannede baggrund for utopifasens ønsker og drømme. Strømmen af stikord i utopifasen udmøntede sig en række utopitemaer, der blev yderligere gennemarbejdet til utopiudkast i mindre grupper. En af disse grupper arbejdede med overskriften 'Skånejobs til dem, der er nedslidte' og havde følgende stikord at arbejde videre med.

Skånejobs til dem der er nedslidte

Et godt arbejdsmiljø

Godt samarbejde afdelingerne imellem

Ingen konflikter

Gradvis tilbagetrækning

Nedsat arbejdstid

(Komplet gengivet, protokol fra fremtidsværksted med De valgte 2002, s.9)

---

³⁶ Becker-Schmidt sætter ligegyldighed og anerkendelse i forbindelse med produkternes og arbejdets kvalitet – ligegyldigheden kunne være en mulig overlevelsestrategi i forhold til arbejdets nedslidende karakter, men samtidig er ligegyldigheden undergravende for selvbekræftelsen i arbejdet (Becker-Schmidt;1994, s. 191). Sammenhængen mellem ligegyldighed og anerkendelse i denne kontekst (Fantasi og rummelighed) er i første omgang knyttet til de sociale relationer, men udelukker ikke at der også kan være tale om en overlevelsestrategi.

Utopigruppen vendte tilbage med et utopiudkast, som blev præsenteret på en planche med følgende stikord;

Plads til alle - ikke kun ansatte også udenbys
Genstart efter sygdom (langsom) skal gælde alle
Det skal være 'rigtige job'
Produktionen skal indrettes efter mennesket
Det skal være den 'rigtige løn'
Arbejdstid efter eget ønske
Arbejds længde efter hvad man orker
Ansættelse efter hvor du har lyst til at være
Når du selv føler, du er træt af at arbejde eller nedslidt, skal du kunne gå på nedsat tid - Gradvist som du selv ønsker det
30 timers arbejdsuge for at undgå nedslidning
Ved interessekonflikter (hjem, børn, sygdom, død) skal du kunne tage den frihed, der er nødvendig for at kunne komme videre
(Komplet gengivet, protokol fra fremtidsværksted med De valgte 2002, s.9)

Formuleringen af at 'produktionen skal indrettes efter mennesket' rummer indirekte en kritik af arbejdet, hvor livsrytme og tidsrytmer er underlagt det fremmedstyrende arbejde og produktionens logik. Men spørgsmålet er: hvordan ser en produktion ud, der er indrettet efter mennesket? Utopien giver ikke svar på, hvordan teknologi og produkt indrettet efter menneskelige rytmer kunne tage sig ud. I den forstand bærer arenaens forsøg på at rette opmærksomheden mod 'selveste arbejdet' ikke frugt. Utopien retter sig mod de konkrete udformninger af arbejdets organisering og mod den plads, arbejdet brude have i livsrytmen – ikke mod arbejdet selv.

En del af De valgtes arbejde med utopierne knytter således an til en form for 'medarbejderdeltagelse', der kan spores som en mulig vej til en mere bæredygtig indretning af arbejdet. En række af de øvrige utopiudkast (jf. kapitel 1) byder på gode forslag og forestillinger om et produktivt samspil mellem medarbejdere og ledelse om produktionens indretning og arbejdets organisering. Konkret handler det om forslag til bedre planlægning, mere synlig ledelse og en kortere vej mellem top og bund i organisationen. Denne vinkel på udviklingen af arbejdslivet ligger i god tråd med konklusionerne fra Henrik Lunds analyse af projektet 'Den bæredygtige arbejdsplads' (jf. kapitel 3), hvori medarbejderdeltagelsen i sig selv udgjorde en vigtig del af udviklingen mod mere bæredygtige arbejdspladsforhold. De utopier, der sættes på dagsordenen af De valgte i forhold til denne tilgang til demokratisering og bæredygtig udvikling på arbejdspladserne, bringes dog ikke videre på forskningsværkstedet, og det er uvist, om de lever videre i De valgtes daglige arbejde. Spørgsmålet om en menneskelig indretning af produktionen med udgangspunkt i udstødningsproblematikken bringes imidlertid videre til forskningsværkstedets arenaer.

Utopien om 'skånejobs til dem der er nedslidte' forholder sig til spørgsmålet om, hvordan produktionen kan indrettes efter mennesket, men med et lidt andet begyndelsespunkt end

utopierne om øget indflydelse på arbejdet, som er beskrevet i det ovenstående. Kritikken af arbejdslivets karakter står i utopien om skånejobs i et tættere samspil med indretningen af produktionen efter den menneskelige rytme. For De valgte opleves det, at den menneskelige rytme, dvs. deres egne erfaringer med alder, krop, nedslidning, sygdom og livet uden for arbejdet, kun spiller en meget lille rolle i arbejds- og produktionslogikken. Utopiudkastet til 'Skånejobs til dem der er nedslidte' bider sig fast netop her og vidner om, at De valgte har både ønsker og drømme til en anden balance mellem livs- og produktionsrytmer. Utopien fastholder, at 'produktionen skal indrettes efter mennesket' og der udtrykkes ønsker om, at arbejdstid og arbejdsliv skal tilpasses en menneskelig rytme, der er bestemt af mennesket selv. Stikord som: 'arbejdslængde efter hvad man orker' og 'når du selv føler, du er træt eller nedslidt, skal du kunne gå på nedsat tid – gradvist som du selv ønsker det', er udtryk for ønsker til en anden rytme, både indenfor arbejdslivet og for arbejdslivets betydning for livet, når arbejdsdagen er forbi. Arbejdet skal være i harmoni med kroppen, der skal være mulighed for at lytte til kroppens signaler og sætte arbejdstiden derefter. De valgte holder imidlertid fast i, at 'det skal være 'rigtigt' arbejde' og 'det skal være 'rigtig' løn'. Det er ikke nye udformninger af særlige vilkår, som De valgte savner, men nye muligheder for at bevare arbejdsmæssig status og betydning samtidig med, at der skabes plads til de, der kommer udefra, de nedslidte, ældre og syge.

Utopien om 'skånejobs til dem, der er, nedslidte', handler om kroppen, om sundhed og om en anden sammenhæng mellem arbejde og liv. På disse punkter bryder utopien med det dominerende perspektiv på krop, sundhed og sammenhæng, som i moderne virksomheder oversættes til individualiserede tilbud i forbindelse med overvægt, rygning, muskelsmerter eller stress. Utopien orienterer sig mod en anden rytme, hvor kortere arbejdstid, en produktion indrettet efter mennesket og med plads til alle samt muligheder for gradvis tilbagetrækning ikke kan sættes på individuel formel. En tur hos fysioterapeuten løser op for kropssmerterne, men ikke for de sociale konsekvenser af nedslidende produktionsprocesser.

Utopiarbejdet sættes på en prøve, da skuespillerne oversætter utopien. Scenen starter med, at en syg kollega kommer tilbage til arbejdet. *Den tilbagevendte kommer med forventninger om at skulle i gang med det samme og at skulle i gang med et job på skånevilkår. – lave kaffe og kopiere. Men sådan forholder det sig ikke; 'du skal sgu da ned i støberiet'. Her har kollegaen en overraskelse til vedkommende: en maskine der er pakket ind. Maskinen var specielt lavet til den skadede kollega og kunne betjenes i siddende stilling. Samtidig var der nu mulighed for at gå hjem og 'tage en lille lur', som en del af arbejdsdagen. Den tilbagevendte kollega bliver glad, men også en smule forvirret (Kapitel 1).*

Den sceniske fremstilling er i god tråd med hvad, gruppen selv har formuleret på deres planche, og fremstillingen fastholder derved utopiens røde tråd omkring en anden rytme. Spillet mødes positivt af kommentarer som 'sådan en arbejdsplads ville jeg gerne være på', men arbejdslivets realitet slår også igennem med formuleringer som; 'sådan en virksomhed bliver ikke længe'. Interessant var skuepillernes egne kommentarer til stykket; 'det var urealistisk at skulle mærke så meget efter, hvad man ville'. Herved adresseres den del af utopien, der handlede om, at den enkelte havde mulighed for at gå hjem og hvile sig i løbet

af arbejdstiden, og at arbejdstiden kunne indrettes fuldstændigt, som den enkelte selv havde lyst til. At sætte den enkeltes lyst centralt er en oversættelse som skuespillerne laver. Den tages ikke ind af De valgte, hvilket det videre arbejde i fremtidsværkstedet vidner om. I de senere præsentationer af De valgtes utopier, er der ingen spor af skuespillernes fortolkning af individuel teknologitilpasning og individuelle ad-hoc valg af arbejdsdagens længde. For deltagernes utopi handler ikke om, hvad *den enkelte* kunne have lyst til. Den handler i højere grad om at skabe en fælles arbejdsplads med kollektive muligheder for en anden og mere menneskelig rytme i arbejdslivet.

For De valgte har utopien rødder i den manglende sammenhæng mellem arbejde og andet liv og i de modsigelser og tvetydigheder, der er en del af det daglige arbejde. De konkrete erfaringer med slid på kroppen og usunde arbejdsrytmer oversættes i utopien om 'skånejobs til dem, der er nedslidte' til et sundhedsbegreb, der er forankret i deres egne erfaringer med hvad, der *ikke* er sundt og i forestillingerne om, hvordan de organisatoriske rammer omkring et sundt arbejde kunne tage sig ud. Orienteringen mod en anden rytme bryder med det organisatoriske fleksibilitetsbegreb ved at afvise de individuelle tilbud til at holde sig fit og smertefri som en farbar vej ud af nedslidningsproblematikken. Etableringen af en anden rytme må i sin yderste konsekvens få betydning for arbejdets udformning og organisering, samt arbejdsdagens og arbejdslivets sammenhæng og forløb.

I fremtidsværkstedet er fremstillingen af en anden rytme meget sporadisk og til tider klicheagtig, men den mening og oplevelse, der var forbundet med skabelsen af utopiudkastet, var konkret. De valgte ser et vigtigt utopisk projekt i arbejdets placering i livsforløbet, hvor den aktuelle tilpasning af arbejdskraften til produktionen bør erstattes af produktionsrytmer, der tilpasser arbejdet til livet. At oversætte De valgtes utopiudkast til rytmemetaforen er vores oversættelse. Men det er en oversættelse, som vi får mandat til dels gennem fortællingen i deres utopiudkast og dels gennem det videre arbejde i projektets arenaer. Oversættelse kunne være sket i forhold til fleksibilitetsbegrebet og forholdet mellem produktion og reproduktion. Denne ramme ville være meningsfuld, men langt mere ufuldstændig end rytmebegrebet. Rytmebegrebet indfanger de potentielle nuancer i utopien, som ikke alene handler om at balancere arbejdslivet overfor livets øvrige krav, muligheder og behov. Rytme accentuerer både subjektets oplevelse af hændelse eller aktivitet, som gentager sig i tid, og det sociale eller genstandsmæssige samspil mellem menneske og hændelse, som rytmen udgår fra. Materialernes omformningsprocesser har sine egne rytmer. – jernet kan ikke støbes, førend det er opvarmet til en bestemt temperatur, og de støbte emner kan ikke forarbejdes for grater, før temperaturen igen er faldet til et bestemt niveau. I en manuel formgivningsproces ville rytmen udvikle sig i et samspil mellem jernets temperatur og fleksibilitet og menneskets brug af egne kræfter, fingreb og grove greb. I samspillet mellem menneske og materiale udvikles en subjektiv rytme i arbejdet. Inden for grænserne af jernets materielle egenskaber er det muligt at ændre, udvikle eller justere rytmen i arbejdet – det unge menneskes rytme kan være hurtig og kraftfuld, mens det ældre menneske måske har en langsommere og mere sindig arbejdsrytme. Den tilbagevendende rytmiske bevægelse i arbejdet indeholder således et moment af subjektivitet og autonomi; *Der sker hele tiden små modifikationer, små forandringer og små tilpasninger, og dermed*

ligger der også et udviklingselement i det rytmiske (Hvid; 2005, kap. 5). I den industrialiserede arbejdsproces er det rytmiske samspil mellem menneske og materiale sat på en anden formel, hvor maskinernes takt bestemmer samspillet. De valgte har få eller ingen muligheder for at tilpasse og modificere rytmen i arbejdet i overensstemmelse med deres alder, helbred eller indsigt i formgivningsprocessen. Den teknologiske udvikling eroderer og indskrænker muligheden for subjektive rytmer i arbejdet – produktionsprocessens takt er fremmedbestemt, hvor den mest positive udvikling er, at det mest slidsomme arbejde med flest løft er blevet automatiseret³⁷.

Det rytme begreb, som antydningvis er på spil i 'Fantasi og rummelighed', har således noget at gøre med muligheden for at etablere en anden rytme i arbejdet, som indebærer forestillinger om et andet samspil mellem produktion og reproduktion. De valgte tematiserer ikke arbejdets genstand i utopien – men samspillet, rytmen i forarbejdningsprocessen er massivt til stede i form af de kritiske erfaringer med sliddet, skaderne og frygten for ikke at slå til i det farlige arbejde. Forholdet mellem rytme, arbejde og udstødning bliver et centralt omdrejningspunkt i forskningsværkstedet, som vi forfølger i kapitel 7.

Et yderligere mandat til rytmebegrebet får vi ganske sent i forløbet. På forskningsværkstedets tredje del laver vi en utopipræsentation under overskriften 'Hvordan undgår vi et A og B hold?'. Utopien er en sammenfatning og en tolkning af alle de utopiudkast, der har været repræsenteret gennem projektets værksteder. En del af utopien har overskriften: Et arbejde i sunde rytmer, og den kommenteres ganske kort med 'medløb på sunde rytmer frem for udviklende arbejde – på Birn'. Den lille bisætning – *på Birn* – antyder kontekstens betydning. Det er jernindustrien, vi her har med at gøre, hvor arbejdets genstand trænger sig på med en vis tyngde. I hvilken udstrækning behovet for sunde rytmer står over det udviklende arbejde på andre arbejdspladser eller i andre brancher, kan vi ikke sige noget generelt om. Problematikken omkring forholdet mellem produktion og reproduktion er imidlertid almen.

Da utopien oversættes til handleplaner i realiseringsfasen, bliver utopiens røde tråd mere instrumentelt oversat til forskellige ideer til hvordan, der kan skabes plads til, at den enkelte kan få kortere arbejdstid. Forslagene handler om; 'ansættelse af 'fyld' til de manglende timer' og forbinder sig derved meget konkret til hvordan ønsker som gradvis tilbagetrækning, skånejobs til nedslidte og mere uddannelse til den enkelte, kan imødekommes ved at

---

³⁷ Teknologiens fremmedbestemte takt tematiseres med en interessant vinkel hos David F. Noble. Noble problematiserer valget af design og styringssystem i udviklingen af CNC maskiner og anfører; *technology thus does not develop in a unilinear fashion; there is always a range of possibilities or alternatives that are delimited over time – as some are selected and others denied.* (Noble; 1978, s.19). CNC maskinens numeriske kontrol system blev eksempelvis valgt frem for en anden type design som byggede på *record-playback*, hvor medarbejderens arbejdsrytme og bevægelser blev optaget og overført til maskinen – *the intelligence og production still came from the machinist who made the tape by producing the first tape* (ibid s.23). I hvilken udstrækning record- playback teknologien ville kunne imødekomme og formidle et rytmisk samspil mellem menneske og omformningen af materialer, er uklart. Teknologien fik en ganske kort levetid.

ansætte flere folk på tilskudsgivende vilkår i afgrænsende timetal eller perioder. Utopien oversættes her til praktiske forslag til en ændret organisationsstruktur, hvori den enkelte kan købe sig fri og derved skabe rum for en anden rytme.

De valgte forestillinger går således i retning af at få plads til flere medarbejdere og dermed slide mindre på de medarbejdere, der er. Forslaget er ikke fjært fra de ideer, der ligger bag det rummelige arbejdsmarked og virksomhedens sociale ansvar. Men der er dog alligevel en forskel. For hvor de politiske initiativer fastholder blikket på at få flere ind, knytter De valgte en krølle på, der handler om betingelserne for de, der er i arbejde. For De valgte er der således en erfaringsbaseret forbindelse mellem arbejde og udstødning, der har at gøre med arbejdets karakter og arbejdets indretning. Træthed, nedslidning og oplevelsen af ikke at kunne holde til arbejdet afsætter sig som frygt for en dag ikke at kunne følge med. Disse erfaringer får et ekstra skub gennem arenaens opfordring til at sætte de sociale ansvar på dagsordenen i samspil med 'liv, arbejde og kollegiale fællesskab'. Arbejdet i dette første fremtidsværksted med De valgte kalder på medarbejdernes egen aktie i det rummelige arbejdsmarked og henleder opmærksomheden på forholdene i eget arbejdsliv. At skabe rum for en anden rytme er således en måde at påbegynde arbejdet mod en social bæredygtig arbejdsplads, men det er også en måde at påbegynde dialogen omkring arbejdets 'produktion' af udstødning.

Bæredygtigheden sættes ikke i sig selv på dagsordenen som begreb, men fremtidsværkstedet åbner som arena for kritisk erkendelse af bestemte hverdagsproblemer så som nedslidning, træthed, manglende balance og frygten for at alderen og kroppen sætter en stopper for adgangen til arbejdet før tid. Forbindelsen mellem arbejdet og nedslidning – og i sidste ende udstødning - sættes kritisk op gennem utopiarbejdet og forsøges fastholdt som sammenhængende dele af en helhed. At slide mindre på de, der er i arbejde, kommer så at sige fra deres egne livssammenhænges praksislogik. De har erfaringer med nedslidning og forsøger praktisk at imødekomme denne nedslidning ved at stille forslag om 'ansætte flere folk' til at varetage det nedslidende arbejde. Tankerne om en anden rytme udfolder dele af bæredygtighedsdimensionen ved at sætte fokus på arbejdslivets sociale og fysiske omkostninger, som udgør det bærende grundlag for De valgtes videre arbejde i projektets arenaer.

De utopier, som De valgte tager med til forskningsværkstedet, har ændret sig i forhold til de udkast, der blev skabt på fremtidsværkstedet. Tonen er skærpet i forhold til det, der skal til for at kunne 'overleve' arbejdet og opmærksomheden på det farlige arbejde træder tydeligere frem. Der er således to overskrifter for De valgtes utopiforemlæggelser. Et, der handler om 'Gradvis tilbagetrækning' og et andet, der handler om 'Miljøsikkerhed'.

Gradvis tilbagetrækning – en anden livsrytme?

På forskningsværkstedets første del præsenterer De Valgte utopien om 'Gradvis tilbagetrækning'. Denne utopi er en udløber af utopien om 'skånejobs til dem, der er

nedslidte', som siden har været hjemme og vende i en arbejdsgruppe på virksomheden
Utopien præsenteres på forskningsværkstedet med følgende stikord:

Gradvis tilbagetrækning

Her koncentrerer vi os om vores egne

Når man ikke længere kan så meget, skal man kunne gå hjem kl. 12.00 eller
lignende – når du selv føler, at du ikke orker mere

Man skal have et job, man kan holde til – ”kun hvis arbejdet tillader det” - ikke
manden

Der skal være plads til personlig udvikling – du skal kunne tage kurser eller
lignende – skaber engagement

Største succeschance – ml. afdelingerne

(komplet gengivet, protokol fra forskningsværkstedet del 1, s.9)

Utopien er på dette tidspunkt omsat til en virksomhedsintern fremtidsplan. Det er en plan om den virksomhedsinterne nedslidning - at der skal være plads til de mennesker, som virksomheden selv slider ned. Det utopiske arbejde med en anden rytme kan spores i arbejdet, det handler stadig om at kunne gå hjem, hvis man er træt og om at kunne sætte arbejdstiden efter, hvad man orker. Forebyggelsesindsatsen antydes gennem formuleringen; 'man skal have et job, man kan holde til'. Den har direkte adresse til de daglige erfaringer med arbejdet, hvor manden tilpasser sig maskinen og ikke omvendt. Gradvis tilbagetrækning forholder sig til virksomhedens manglende evne til at kunne fastholde nedslidte medarbejdere og manglende evne til forebyggelse af eventuelle skader og nedslidning. Men den retter sig også mod karakteren af arbejdet i jernindustrien. Det er et hårdt og fysisk krævende arbejde, der kræver kræfter, overblik og koncentration. Men det er også et arbejde, der levner meget lidt plads til, at den enkelte kan være selvforvaltende i forhold til arbejdstid og rytme. Utopien er farvet af, at De valgte er begyndt at kunne mærke deres krop og mærke kroppens signaler. De fleste af De valgte har et langt liv i jernindustrien bag sig, og det er blevet sværere for dem at følge med både fysisk og psykisk. Gradvis tilbagetrækning rummer dette på flere niveauer. Det handler både om at kunne blive på arbejdspladsen, så længe man gerne vil, men også om at have en arbejdsdag, man kan holde til.

På forskningsværkstedet tredje del holder De valgte et kort oplæg, hvor de ridser projektforsløbet op og følger deres egne tanker og udviklingsprocesser fra det indledende fremtidsværkstedet til den nuværende situation. Forsløbet er præget af arbejdet i projektets arenaer, men er også i høj grad præget af arbejdet i de mellemliggende perioder, hvor De valgte har været tilbage på virksomheden og har forsøgt at sætte temaet om 'Gradvis tilbagetrækning' på dagsordenen. En af de oplevelser, der står klarets frem, er ledelsens oversættelse af 'Gradvis tilbagetrækning'. Trods de tanker, der ligger i utopien om en anden rytme og en personalepolitik, der matcher denne, bliver ledelsens svar i første omgang et fokus på 'rygestopkurser, læse-stavekurser og integration af medarbejdere med anden etnisk baggrund'. De valgte er klar over, at denne oversættelse ikke indfrier deres egne ønsker og

drømme i utopien, men de kender også 'spillets regler' og bider sig fast i den indflydelse, de kan få. De valgte udtrykker det sådan i præsentationen; 'vi får to linier med hver gang'.

En af de linier de har kæmpet for er: 'hvis man er slidt ned, skal man have ret til 'nemmere jobs'. De får den ikke med, men holder fast i, at det er en del af den samlede plan for, hvad de selv ønsker, at projektet skal arbejde sig hen imod. De valgte holder således fast i deres eget projekt, trods dets ufærdige karakter. Forholdet mellem nedslidning og retten til nemmere jobs bringer den sociale bæredygtighed på dagsordenen som en naturlig del af virksomhedens brug af medarbejderressourcerne. De sociale implikationer, der er forbundet med produktionens nuværende indretning, sætter sig igennem som en del af det sociale ansvar, De valgte har som faglige repræsentanter, men også som en del af det sociale ansvar, virksomheden har. Men hvor virksomhedens svar til 'Gradvis tilbagetrækning' imødekommer den enkelte gennem hjælp til rygestop og læse-stave-kurser, holder De valgte fast i den samfundsmæssige side af de sociale implikationer. Ved at holde fast i at nedslidning står i et indvendigt forhold til de organisatoriske forhold på arbejdspladsen, holder de også fast i sammenhængen mellem arbejde og udstødning. Gennem dette fokus åbner problematikken sig mod de samfundsmæssige konsekvenser af produktionens indretning og stiller skarpt på virksomhedens samfundsmæssige ansvar. Virksomheden har et socialt ansvar overfor de medarbejdere, som de slider ned. Et ansvar der ikke tages alvorligt ved at sætte fokus på de individuelle forhold som rygning eller manglende færdigheder, men som kunne tages alvorligt ved at virksomheden anerkender, at produktionens indretning er den dominerende årsag til, at medarbejderne slides ned. At give nemmere jobs til de, som er nedslidte, løser ikke selve nedslidningsproblematikken, men ved at anerkende egen medvirken til nedslidningen, kan en mere reel dialog påbegyndes. At stille skarpt på forholdet mellem arbejde og nedslidning gennem ønskerne om nemmere jobs er ikke blot et udtryk for endnu en teknisk løsning på arbejdets problematiske karakter, men en måde at åbne for at virksomhederne tager deres eget ansvar og egen rolle alvorligt. Men det videre arbejde på virksomheden vidner om, hvor svært det er at sætte denne type af dialoger i gang.

Senere i samarbejdet sætter en af virksomhederne en kortlægning i gang, som skal udpege hvor i virksomhedens afdelinger, der kan laves dele-jobs og 'nemmere' jobs. Virksomheden forsøger på denne måde at imødekomme De valgtes opfordringer. Men kortlægningen bremses af ledelsen, der i stedet påbegynder et projekt om sygefravær og fastholdelse. Det er uvist, hvorfor kortlægningen bremses, men, at den gør det, understreger virksomhedernes stigende vanskeligheder ved at fastholde medarbejdere, der ikke er i stand til at yde en fuld arbejdsindsats (Holt, 1998). De opfordringer, der ligger i De Valgtes ønsker om at skabe nemmere jobs til de, som er nedslidte, handler om at indrette arbejde og organisation på en anden måde. Og det kunne se ud som om, at det er netop denne opfordring virksomhederne har sværest ved at imødekomme. Når virksomhederne i stedet vælger at tage initiativer, der handler om sygefravær og fastholdelse, omsættes det sociale ansvar til individuelle løsninger eller hensyn. Det omsættes med andre ord til virksomhedens 'politiklogik', hvori en række problemer søges løst ved at omsætte dem til virksomhedsorienterede politikker eller programmer. De valgtes utopi om 'Gradvis tilbagetrækning' udspringer fra

livssammenhængens logik og har således en praktisk forbindelse til De valgte egne erfaringer med de vanskeligheder, der er forbundet med at følge med i arbejdet pga. nedslidning og tempo. Hvor fremtidsværkstedets utopier havde karakter af åbne formuleringer og afsøgende 'afprøvninger' af ansættelse af 'fyld', har utopien om Gradvis tilbagetrækning i højere grad karakter af at være en slags programmerklæring, der på mange måder burde kunne imødekommes af virksomhederne. Når den alligevel ikke gør det, kunne det have noget at gøre med, at 'Gradvis tilbagetrækning' ikke i længden stilles tilfreds med individuelt tilpassede løsninger – den rækker ud efter kollektive muligheder for bredde og diversitet i arbejdets udførelse og rører derved ved selve arbejdet eller arbejdsprocessernes karakter.

Miljøsikkerhed

- En anden rytme og det farlige arbejde.

På forskningsværkstedet præsenterer De valgte endnu en utopi. Utopien har overskriften 'Miljøsikkerhed' og præsenteres på følgende måde;

Miljøsikkerhed

Sikkerhed for at vi aldrig bliver nedslidt

Sikkerhed for at vi aldrig kommer til skade

Sker det alligevel, skal der være plads til dig på arbejdsmarkedet

Du skal kunne beholde dit arbejde, så længe du har lyst

Kollegerne skal også være klar til, at der er plads til f.eks. 6 timers pause om dagen

Hvis du har lyst til at blive ansat igen, skal der være plads til det

"Alle" skal kunne være på vores arbejdsplads

Miljøcertifikater kun til pæne brevhoveder

Hvordan kan man belønnes med et certifikat for at overholde loven

Certificeret til det sociale ansvar, men arbejdsmiljøafgiften er fjernet % gulerod
(komplet gengivet, protokol fra forskningsværkstedet del 1, 2003, s.9)

Utopien om 'Miljøsikkerhed' har på sin vis også rødder i 'skånejobs til dem, der er nedslidte', men den har også et andet udspring, nemlig De valgte daglige arbejde som sikkerhedsrepræsentanter. Temaet 'Miljøsikkerhed' formuleres første gang på fremtidsværkstedet under arbejdet i: Hvem gør hvad?, og tages igen op på opsamlingsmødet i Glyngøre.

Stikordene bag denne utopi er meget bombastiske. Det handler om 'sikkerhed for at vi *aldrig* kommer til skade' og 'sikkerhed for at vi *aldrig* bliver nedslidt'. Utopien har rødder i De valgte erfaringer fra arbejdspladsen, hvor de dagligt udsættes for og oplever nedslidning og skader. I de bombastiske formuleringer forstærkes De valgte faglighed og deres ønsker til egne muligheder og rolle. I den første stikordsfase fra utopifasen på fremtidsværkstedet for De valgte sættes dette på spidsen gennem stikord om 'ikke behøve TR/SR' og 'behøver ingen fagbevægelse'. De valgte er bevidste om, at deres egen funktion som

sikkerhedsrepræsentanter netop udspringer af arbejdets karakter, at det er nedslidende, og at det er farligt arbejde med stor risiko for skader. I utopien fortættes De valgte ønsker, forhåbninger og kritik i et abstrakt ønskebillede om en virksomhed, hvor der ikke er brug for De valgte, fordi arbejdet ikke er nedslidende og farligt. At de sætter 'sig selv' ud af funktion symboliserer så at sige deres egne ønsker til en social bæredygtig arbejdsplads, der ikke producerer udstødning. Men ønskerne i denne utopi bøjes af, fordi den står ved siden af hverdagens 'massive' erfaringshorisont, hvor usikre, nedslidende og belastende arbejdsforhold er dominerende. Forestillingerne om en anden arbejdsdag bliver så at sige negativt bundet til det, der er. Kritikken af realiteterne får tilført energi, skærpes og vinder konkrethed gennem den utopiske opfordring og arbejdet med ønskeforestillingerne, men det er stadig hverdagens realitet, der dominerer udsynet. Utopiens abstrakthed og kritikens dominans korresponderer med de bombastiske udsagn 'at vi aldrig kommer til skade' og 'aldrig bliver nedslidt', idet de umiddelbart følges op af formuleringer som; 'sker det alligevel, skal der være plads til dig på arbejdspladsen'. I utopien om 'Miljøsikkerhed' eksponeres de grundlæggende modsigelser og spændinger mellem realitet og utopi og kan læses som en fortættet fremstilling af disse modsigelser. Projektets arenaer åbnes så at sige for en ny frihed ved at åbne horisonten i forhold til: 'hvis vi helt selv kunne bestemme', og i mødet med GRUM og eksperterne er denne frihed principielt åben og mulig. Men udenfor projektets arenaer opleves realiteterne massivt, i første omgang som forestillinger om kollegernes reaktioner, om ledelsens reaktioner og på mange måder også om egne reaktioner. De belastende og umyndiggørende arbejdsforhold fremstår så massivt og dominerende, at de, trods arbejdet i arenaernes frirum, ikke for alvor synes overskridelige.

Her må knyttes en kort krølle til en historie, der løber parallelt med 'Fantasi og rummelighed'. Undervejs i projektet kører et par af De valgte en sag om Manganindholdet i røgen på en af arbejdspladsens afdelinger. Manganindholdet i de støvmålinger, der er foretaget på arbejdspladsen, er under den grænseværdi, der er politisk fastsat. Alligevel føler medarbejderne og De valgte sig ikke sikre på, om grænsen er lavt nok sat. De medarbejdere, der arbejder i de udsatte afdelinger, bliver usikre fordi, de kan mærke i kroppen, at de udsættes for noget, som giver hovedpine og træthed. Virksomheden er opmærksom på problemet og arbejder sammen med De valgte om at løse det. Men De valgte føler sig stadig ikke overbeviste om, at de er udenfor farezonen. Under overskriften: 'Frygten sidder i kroppen', udkommer der i fagbladet nr. 4 2004³⁸ en artikel, der behandler emnet. Her Udtaler en af De valgte; *Frygten sidder i kroppen. Ingen ved, om mangan skader i små doser*. Mangansagen vidner om karakteren af det daglige arbejde som valgt. Det er ikke nok at stole på ledelsen, på arbejdsmiljøloven og på de politisk satte grænseværdier. De må selv mærke efter, hvad der synes problematisk, og hvad der ikke synes at være godt nok undersøgt. De er nødt til selv at undersøge og sætte gang i snedige omveje mod undersøgelser for at sådanne tematikker kommer i opmærksomhedens lys. De valgte byder selv på flere eksempler i denne sammenhæng. Det, der umiddelbart byder sig til, er selve istandsættelsen af fremtidsværkstedet. Fremtidsværkstedet blev en realitet, fordi vi som forskere inviterede, men i høj grad også fordi et par af De valgte så en mulighed for at samle

---

³⁸ SID's fagblad nr. 4 2004 s.38-39

en stor gruppe tillidsvalgte under samme tag for at styrke det daglige samarbejde. Fremtidsværkstedet præsenteres for ledelsen, som et seminar om 'Det sociale ansvar'. De valgte, der var initiativtagerne, vurderede, at det var mindre 'farligt' at tale om 'et socialt ansvar' frem for samarbejde, og de vurderede, at det var bedre at sige 'seminar' end 'værksted'. En anden historie handler om arbejdstilsynet. Arbejdstilsynet kommer på virksomheden for at syne en ny robot, men de ender med at være der i 6 timer på rundtur i Støberiet. De valgte fortæller, at Arbejdstilsynet slet ikke skal være der så længe, fordi virksomheden er en niveau 1 virksomhed og derfor ikke skal tjekkes på denne måde. Alligevel lykkedes det De valgte 'lige' at få dem til 'at se' på det hele.

For arbejdet er fysisk hårdt, det er nedslidende og det er farligt, så meget er muligt at læse ud af utopierne om 'skånejobs til dem, der er nedslidte', 'Gradvis tilbagetrækning' og 'Miljøsikkerhed'. Det handler blandt andet om genstart efter sygdom, forebyggelse gennem nedsat tid og frihed ved sygdom og død. Arbejdet for De valgte er altså præget af angst for at blive nedslidt, for at blive syg og for ikke at kunne holde til hverken livet på arbejde eller udenfor. I artiklen fra fagbladet siger en af De valgte; *hver gang jeg hører om støberiarbejdere, der er blevet syge af mangan, tænker jeg; bare det ikke er mig om ti år.* Arbejdet for De valgte er på en gang forbundet med en angst for akut skade ved det daglige arbejde, men også med en angst for alt det 'usynlige', som de dagligt udsættes for.

Realiteternes dominans i utopien om 'Miljøsikkerhed' har flere adresser. Den retter sig mod virksomheden og ledelsens villighed til diskussion af rotation og trivsel. Men den har også en adresse tilbage til medarbejdergruppen, der holder fast ved en arbejdskultur og et arbejde, der er skadeligt, fordi timelønnen er så meget desto højere (jf. den høje akkord på de tunge emner). De valgte tematiserer flere gange lidt karikeret: 'Hellere 10 sunde jobs end 100 mickey mousejobs'. De er bevidste om, at det daglige arbejde er usundt, men de er samtidig klar over, at de enkelte medarbejdere selv bærer en del af ansvaret. 'Folk ved godt - hvad det nedslidende arbejde gør ved dem – men folk vil beholde deres arbejde'. De valgtes arbejde kan derfor synes låst i en arbejdspladskultur, der både fra ledelses- og medarbejderside understøtter en 'heroisering' af det nedslidende arbejde.

På opfølgingsmødet i Glyngøre giver De valgte selv en række svar på, hvorfor denne arbejdspladskultur fremtræder så massivt. Som værkstedsledere stiller vi spørgsmålet: Hvorfor er det så svært med virksomheden og det sociale ansvar? Spørgsmålet har en historik tilbage i projektets rekrutteringsarbejde med De valgte. Trods adskillige opfordringer og invitationer til samarbejde omkring temaet og trods de forskellige deltagergruppers tilsagn om tematikkens relevans, har det været svært at finde deltagere til et samarbejde omkring 'Virksomhedens sociale ansvar'.

En del af svarene lyder: 'Angst for at være sårbar', 'gøre folk bevidste om egen nedslidning - det tager tid - man passer ikke nok på sig selv'. Historien, fra tidligere, om manden i buret er eksemplarisk i denne sammenhæng. Endnu en fortælling om dette ligger, da De valgte på forskningsværkstedets anden del bliver bedt om at fortælle historien om 'når jeg bliver udstødt'. En del af stikordene fra historien lyder; 'nemmere at forholde sig til sygdom og

ulykke – kender det fra kollegerne – erkendelsen, af hvor meget du kan klare, er nok hurdlen' og 'ulykken er tættere på – du tænker mere over 'hvad hvis det var dig', når du ser ulykken hos kollegaer'. Den oversættelse, De valgte foretager ved at adressere miljø sikkerhed som et tema indenfor det sociale ansvar, bliver en logisk konsekvens af denne fortælling om det daglige arbejde. De valgte ser kolleger komme til skade og blive nedslidt, de ser nye kolleger forsvinde pga. arbejdets karakter, og de mærker selv, hvordan det bliver sværere at følge med.

De valgte er trods opfordringerne i 'Fantasi og rummelighed' stadig underlagt egen rolle som repræsentant. Forestillingerne om kollegernes modstand får De valgte til at tvivle på *eget mandat* til at gå videre med de utopiske forestillinger fra værkstedet. Er det overhovedet noget kollegerne ønsker? Kan de få de øvrige kolleger væk fra 'det dårlige arbejde' f.eks. i buret? Og kan de få de øvrige kolleger til at tænke på andet end en god løn? Tvivlen ved mandatet vidner om De valgtes egen bevidsthed om brudfladerne i utopierne. Utopierne har udgangspunkt i De valgtes forestillinger om en social bæredygtig arbejdsplads, der ikke producerer udstødning, både i forestillingerne om en *ny balance mellem arbejdsliv og hverdagsliv*, men også i forestillingerne *sundhed og krop* som afledte størrelser i utopien om 'Miljø sikkerhed'. Men De valgte stiller selv spørgsmålstegn ved mandatet til at sætte denne type tanker som udgangspunkt for netop en 'social bæredygtig arbejdsplads'. Tvivlen viser sig, da De valgte på det tredje forskningsværksted undlader at invitere kollegerne til GRUM's oplæg. De valgte forklare det med, at de ikke tror, at det er noget, kollegerne vil bruge tid på, og at de ville skåne GRUM'erne for det nederlag, det ville være, at der ikke kom nogen. Tvivlen understreger, hvor svært det er at sætte 'fremtiden' på dagordenen. Erfaringsmæssigt er dette langt mere vanskeligt, omfattende og kompliceret end at støtte sig til nutidens 'hårde kendsgerninger' (Negt, 1985, s. 115). De aktuelle kampe på arbejdspladsen er primært forankret i disse kendsgerninger, hvilket 'mangansagen' vidner om. Men også De valgtes forestillinger om kollegernes modstand, vidner om, at livet i den trygge midte - dvs. den første virkelighed - er svær at bryde med af den simple årsag: man ved, hvad man har, men man ved ikke, hvad man får. Kollegerne ønsker at beholde deres arbejde. De går gerne med til forbedringer af de nuværende forhold, på de nuværende forholds præmisser, men vil de også være interesserede i utopierne, der hvor de for alvor bryder og byder på en radikalt anderledes tænkning af arbejdets indretning, rytme og placering i livssammenhængen? De valgte er selv inde på den angst, der er forbundet med at miste arbejdet, og tvivlen ved *mandatet* vidner netop om deres egen vægring ved at puste til denne angst gennem alt for radikale forslag om ændring af forholdene på arbejdspladsen. En 'pusten' til angsten kan gå begge veje både for De valgte og for kollegerne – enten går de med på ideerne og ser det som en mulighed for at skabe et bedre arbejdsliv og en bedre balance mellem arbejdsliv og hverdagsliv – eller også går de i den modsatte retning og griber til det, der umiddelbart forekommer mest realistisk, nemlig arbejdsgivernes tilbud og forslag. For De valgte forekommer det sidste mest realistisk, og derfor vælger de oftest 'at pakke egne forslag ind', således at de fremstår mere som pragmatiske udkast end som radikale brud.

Fragmenter

- om sundhed, personlig udvikling og faglighed

Utopiernes spæde *sundhedsbegreb* knytter sig til kroppen, til psyken og arbejdets rytme, og det handler ikke alene om at skabe sunde kroppe gennem rygepolitikker, alkohol- politikker og øget fokus på træning af kroppen eller ansættelse af fysioterapeuter på arbejdspladsen. Det handler i højere grad om kroppens signaler og grænser og at have mulighed for at lytte og mærke efter netop grænser og signaler. Det handler om subjektivt at bemestre sin arbejdssituation, selv sige fra i tide, selv at mærke kroppens signaler og selv at byde ind, når der skal ændringer til. Utopiens sundhedsbegreb handler om dannelse – De valgte formulerer det selv som: 'Ændring af grundholdning'. Arbejdsmiljø er forbundet med røg, støj og møg og tekniske målinger og politisk fastsatte grænseværdier, men ikke kun. Arbejdsmiljø handler også om rytme både kropsligt og åndeligt, individuelt og kollektivt. Sundhedsbegrebets dannelsesmæssige sider er derfor forbundet til kroppen og en lytten til kroppens signaler. Som vi tidligere beskrev, har De valgte rent fysisk erfaringer med 'det farlige arbejde'. 'Frygten sidder i kroppen' siger en af De valgte og henviser til det fysiske ubehag, der er forbundet med arbejdet i form af træthed og andre kropslige gener. Dannelsesværdien af denne kropslige erfaring med arbejdet er et vigtigt udgangspunkt for at udvikle arbejdet i overensstemmelse med menneskelige rytmer og behov.

De valgte knytter selv elementer af '*personlig udvikling*' til utopien, der netop har at gøre med dannelsesværdien af de kropslige erfaringer. Det er således ikke en personlig udvikling, som har meget at gøre med omstillingsparathed, øget fleksibilitet eller kompetenceudvikling. Men personlig udvikling forstået som erkendelse af egne grænser, lytten til kroppens signaler og efterlevelse af gode rytmer. Der er altså tale om en personlig udvikling, hvori den enkelte understøttes i egne erfaringer med arbejdet. Der er ikke tale om et udvidet kursus med overskriften 'kend dig selv' eller et kursus i at 'lære at sige nej'. Der er i højere grad tale om et arbejde med at blive bedre til at fastholde erfaringerne fra arbejdslivet og bruge dem i en konkret udvikling af selve arbejdet og de daglige arbejdsforhold. Der er i denne sammenhæng ikke specielt brug for eksperter til at understøtte den enkeltes personlige udvikling og tilpasningsevne. Det, der er brug for, er tid og rum for 'at finde sin egen vej' både individuelt og kollektivt. Grundlæggende er det, der efterlyses, tid og rum til at stoppe op, til at lytte og mærke efter, hvad en god rytme er for mig, og hvad en god rytme er for kollegerne. Det er så at sige de sanseligt begribelige sider af arbejdets karakter, der ligger til grund for dette ønske om personlig udvikling.

Som en anden side af den personlige udvikling formulerer De valgte ønsker om at: 'det, der mangler, er kurser i noget, man ikke arbejder med nu – f.eks. svejsekurser, selvom maskinen gør svejsearbejdet'. Der kan således også efterspores en faglig orientering hos De valgte. En faglig orientering, der ikke er bundet til den fagpolitiske praksis, men til fagligheden i arbejdet. At de gerne vil lære at svejse, selvom maskinen gør det, fortæller noget om, at De valgte ønsker at få et bedre 'greb' om deres arbejde. At de ønsker at få et indblik i 'helheden' gennem overblikket over detaljerne. At gøre dette ene ønske til et overordnet fortolkningstema ville være et overgreb på og en skævvridning af materialet. Alligevel synes

det muligt at spore en sprække, der potentielt kunne åbne for udviklingen og udfoldelsen af det konkrete arbejde: det man gør, og det man laver. Det, vi kan medtage her, er en underernæret begyndelse til at tænke selvstændigt arbejdet, som et muligt udgangspunkt for bevægelsen af forholdet mellem arbejde og udstødning.

Hvordan besvarer utopierne og fragmenterne så spørgsmålet om: Hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud – der ikke producerer udstødning?. I utopiarbejdet hos de valgte åbnes for orienteringer mod et andet rummelighedsbegreb. Rummelighed for De valgte handler om at kunne være en del af arbejdslivet, så længe man orker. Det er et modsvar til den eksklusion og udstødning, der foregår, fordi man ikke længere kan følge med, fordi man har fået en vis alder eller ,fordi man er fysisk nedslidt. Det er ikke en rummelighed, der er tænkt som en skubben og flytten eller ansættelser på særlige vilkår. 'Det er ikke flere koste, vi skal købe' udtrykker en af De valgte på forskningsværkstedets tredje del. Det er et rummelighedsbegreb, der har sin begyndelse der, hvor manden sættes før maskinen.

De valgtes utopier handler på mange måder om at revitalisere gamle fagbevægelses 'opgaver'. Forholdet mellem produktion og reproduktion, et sikkert og sundt arbejde. Forskellen eller det nye er i denne sammenhæng, at De valgte kan se, at deres ideer bryder radikalt med virksomhedens tænkning af fleksibilitet, socialt ansvar og forhandling. Mødet med GRUM og eksperterne skærper blikket for betydningsindholdet i De Valgtes egne bestræbelser og trækker langsomt utopierne mod et mere omfattende samfundsmæssigt perspektiv.

Det mere omfattende samfundsmæssige perspektiv har noget at gøre med uoverensstemmelserne mellem en anden rytme og den fleksible virksomheds traditionelle imødekommer af medarbejderinteresser. For at belyse betydningsindholdet i disse uoverensstemmelser må vi en tur rundt om en mere teoretisk diskussion af forholdet mellem fleksibilitet og dannelse.

En anden rytme og fleksibilitet

Gennem samarbejdet med De valgte udvikler der sig et tema omkring arbejdslivets 'rytme' og herunder ønsker til, at arbejdsliv og hverdagsliv organiseres efter en anden rytme. Tematikken er klassisk i den forstand, at det handler om relationen mellem produktion og reproduktion og relationen mellem det levende arbejde og de fremmedstyrede produktionsprocesser. Tematikken læner sig på mange måder op af diskussionen af fleksibilitet indenfor produktion og virksomhed, men rytme tematikken aktualiserer sig på en anden måde end fleksibilitet i De valgtes utopiarbejde. Hvor fleksibilitet kan betragtes som et individuelt balancearbejde overfor organisation og produktion, så handler 'rytme' om grænser og om balance og om at indrette produktionen med udgangspunkt i menneskers hverdagsliv, livsfaser og fremtidige liv. Rytmen bliver en utopi, hvor social og subjektiv orientering danner udgangspunkt for skabelsen af større sammenhæng.

Under overskriften 'Fremtidens arbejde og det fleksible selv' bevæger vi os i kapitel 2 ind på diskussionen af de nye produktionskoncepter og den opskrivning af fleksibilitet, som følger i deres kølvand. Her bemærkes det, at der tilsyneladende har indfundet sig en konsensus om *at de nye kvalifikationstyper og managementkrav potentielt kan forsones med medarbejdernes forhåbninger om tilfredsstillende jobindhold og en arbejdsbaseret livskvalitet*. Dette potentiale diskuteres med vekslende tiltro til konsensusorienteringens kvaliteter for medarbejdernes udviklingsperspektiver (Nielsen;1999, Drewes Nielsen; 1990, Darsøe; 2001). Steen Navrbjerg skriver det således;

Og op gennem 90'erne har der været en tendens til, at arbejdsgivere og arbejdstagere i diskussionerne omkring arbejdets organisering har kunnet mødes omkring begrebet fleksibilitet. Dette kan siges at være nyt, for traditionelt har kampe og diskussioner mellem arbejdsgivere og arbejdstagere typisk handlet netop om arbejdets organisering – om hvor meget arbejdet er værd i forhold til den måde, hvorpå det er organiseret. (Navrbjerg; 2001, s. 65)

At mødet omkring begrebet om fleksibilitet synes at ligne en win-win situation, som både arbejdstagere og arbejdsgivere får noget ud af, handler om; at virksomhederne opnår større effektivitet, bedre konkurrenceevne og bedre tilpasning mellem markedssituation og lønforhold, og medarbejderne opnår mere interessant og meningsfyldt arbejde og bedre tilpasning mellem privatliv og arbejdsliv (Navrbjerg; 2001). Denne udvikling betyder, at traditionelle aftaler mellem kapital og arbejdskraft - forstået som det omfattende organisationsmønster på arbejdsmarkedet - langsomt vil ophæves og erstattes af nye relationer og aftaler (Drewes Nielsen;1990). Men hvad konstituerer disse nye relationer og aftaler? Og er fleksibiliteten et nyt begyndelsespunkt for at bredere menneskelige livsinteresser kan sættes på dagsordenen?

I kapitel 2 anfører vi det synspunkt, at den potentielle forsoning i et vist omfang kan betragtes som en falsk forsoningskategori (Nielsen &Nielsen, 1999), fordi de selvudfoldelsesmuligheder, der ligger i den konkrete og praksisnære læring i arbejdet, ikke i streng forstand omfatter et dannelsesperspektiv. Flexibiliseringen efterspørger funktionelle kvalifikationskategorier og personlig udvikling, der trods anknytningerne til større frihedsgrader og bredere selvudfoldelse ikke reelt beforder subjektive dannelsesprocesser. Der er således tale om et stykke udvendigt omorganiseringsarbejde af de umiddelbare erfaringer, der kan være orienteringspunkter, men ikke grundlæggende er erfarede livsbehov. I de fleksible produktionskoncepter opskrives subjektive erfaringer. Medarbejdernes kritik og ønsker kan indoptages på bestemte præmisser under bestemte rammer. Som 'menneskelig ressource' sættes arbejdskraftens udvikling under lup. En proces, der kan føre til øget indflydelse, bredere jobfunktioner og større egen kontrol. Arbejdslivsforskningen har produceret en række empiriske belæg for, at menneskers arbejdsvilkår, arbejdsbetingelser og udviklingsmuligheder i arbejdet på nogle områder forbedres med det stigende fokus på menneskelige ressourcer (Hvid & Hasle; 2003, Bottrup & Hvid; 1995, Gustavsen et. al;1998).

I denne forbindelse er læringsbegrebet rykket i centrum for interessen: *Læring er blevet forbindelsesleddet mellem de objektive krav og de subjektive ønsker og muligheder* (Nielsen og Nielsen; 1999, s. 10). De udviklingsmuligheder og læreprocesser, der stilles til rådighed for medarbejderne i de fleksible produktionssystemer, rækker ind i de personlige forhold, men har stadig udgangspunkt i lønarbejdet. Det er kompetence og kvalifikationsprofilen, som er i centrum. For medarbejderne handler lærings- og udviklingsmulighederne om sociale færdigheder som at lære at tage ansvar, samarbejde, organisere, forvalte, kommunikere, lytte osv. og er således kun løst knyttet til den lokale kontekst. Den genstandsmæssige relation til arbejdet – relationen mellem mennesket og materialet tillægges forholdsvis lille betydning i de kompetenceprofiler, som den fleksible organisation efterspørger. Sennett anfører at; *de sociale færdigheder, folk skal medbringe på arbejdet, er bærbare* (Sennett; 1998, s. 122, opr. markering). En bemærkelsesværdig karakteristik der giver associationer til en lille fiks kuffert eller 'værktøjskasse', som kan bringes med rundt fra den ene arbejdsplads til den næste. Hvis vi sætter de bærbare sociale færdigheder i relief til bestræbelserne på at fremme **bæredygtige** arbejdspladser, antyder det vanskelighederne ved at knytte alt for mange forhåbninger til den personlige 'værktøjskasses' muligheder for at bidrage til en langsigtet social eller samfundsmæssig bærekraft.

De nye produktionskoncepters fleksibiliseringkrav har måske nok udvidet spektret af arbejdsfunktioner for den enkelte medarbejder, men i en samfundsmæssig målestok har de ikke mindsket den enkelte medarbejders fremmedgørelse eller umyndighed i forhold til produktionsudviklingen (Nielsen; 1999). *Manglen på genstandsmæssige grænser og relationer i arbejdet gør det vanskeligere at afgrænse sig selv* (jævnfør kapitel 2). Når sociale færdigheder bliver bærbare, løsnes de så at sige fra genstandsmæssige grænser og relationer og frigøres som abstrakte eller udvendige kvalifikationskategorier, der principielt er uden tilknytning til tid og rum, men i højere grad knyttet til selvet. Tilpasningsdygtighed er en forudsætning for den fri handle – mennesket er frit, fordi det er i stand til at omstille sig (Sennett, 1999, s. 48). Men spørgsmålet er: hvad determinerer denne frihed? Hvis tilpasningsdygtighed er en karakteregenskab, på hvilken baggrund bliver den så en meningsfuld ramme for det subjektive balancearbejde i det modernes flydende tilstand? (Bauman, 2000, Bauman 2004).

At de sociale færdigheder løsnes fra den lokale kontekst, fra fagligheden og fra tid og rum understøttes af Baumans analyse af arbejdskraftens fleksibilitet:

Arbejdskraft kan kun blive virkeligt 'fleksibel', hvis nuværende og kommende ansatte mister deres tillærte vaner med ensformigt arbejde, daglige skiftehold, et permanent arbejdssted og faste arbejdskammerater; kun hvis de ikke bliver vænnet til noget bestemt job, og afgjort kun hvis de afholder sig fra (eller forhindres i) at udvikle faglige holdninger til det job, de for tiden beskæftiger sig med, og opgiver morbide tilbøjeligheder til at fantasere om medejerrettigheder og ansvar (Bauman, 1998, s. 108, opr. markering)

At fleksibiliteten er afhængig af et sådant brud med *tillærte vaner* er på mange måder positivt. Med de fleksible produktionsstrukturer brydes der afgørende med tidligere produktionsstrukturers rigide rutiner, der havde negative konsekvenser af politisk såvel som personlig karakter: *det rutinearbejderen (...) mangler, er en omfattende forestilling om en anderledes fremtid, eller enhver fornemmelse af, hvordan man fremkalder forandring* (Sennett, 1999, s. 44). Det rutineprægede arbejde tilbød lineære livsforløb, og det tilbød en stabilitet og kumulativ erfaringseffekt til personligheden, karakterdannelsen og selvrespekten (Hviid Jacobsen, 2004). Men ikke meget kommer uden dobbelt betydning i sociologiske analyser, og Sennett skriver endvidere; *Rutinen kan fornødre, men den kan også beskytte. Rutinen kan nedbryde arbejdet, men den kan også skabe et liv.* (Sennett; 1999, s 44). Rutinen som orienteringspunkt for det menneskelige liv bliver på en gang bornert og strukturerende, idet den bliver en strukturerende ramme for langsigtede livsfortællinger, men samtidig bliver denne ramme bornert, fordi den ikke var forbundet med frihed eller forestillinger om en anderledes fremtid. Med fleksibilitetens nye sprog bliver rutinen døende indenfor arbejdslivets kvalifikationsorientering. Og det på trods af, at en anseelig del af det samfundsmæssige arbejde stadig er underlagt fordristiske produktionsbetingelser (Sennett; 1999, Csonka; 1999). Rutinen betragtes som passiviserende for karakteren, og fleksibilitet forventes at skabe mere engagerede mennesker. Den bornerte ramme sprænges potentielt, vi er nu mere end tidligere fri til at skabe vores individuelle livsfortælling!

Sennetts metaforiske oversættelse af fleksibilitet udtrykkes i billedet af træets evne til *både at give efter og komme igen, tåle belastning og rette sig igen. Ideelt set, skriver Sennett, skulle fleksibel menneskelig adfærd være præget af samme robusthed* (Sennett, 1999, s. 47). Robustheden knytter an til evnen til at være tilpasningsdygtig overfor ændrede omstændigheder uden at lade sig nedbryde af dem.

Med fleksibiliteten bliver der - for individerne - tale om et stykke balancearbejde mellem nuets fragmentering og manglende langsigtet tilknytning eller evnen til at give slip på fortiden.

I kapitel 2 fremfører vi, at der knytter sig en særlig problematik til dette balancearbejde. Det fleksible menneske bliver et frygtsomt menneske; *frygt opstår i et klima, hvor man fremhæver en konstant risikofaktor, og frygten vokser, når fortidens erfaringer tilsyneladende ikke længere kan bruges som rettesnor i nutiden* (Sennett, 1999, s. 107). Analysen af det moderne arbejdsliv præget af flygtighed og fragmentering peger både mod nye muligheder for frihed i arbejdet – og mod nye risikoer ved frie og orienteringsløse relationer til den samfundsmæssige udviklingsretning af eget arbejde; *erfaringer om produktivitet, nytte og faglighed er betydningsfulde for subjektive oplevelser af at være en del af og bidrage til samfundet. Vanskelighederne ved at danne og opretholde karakter, er således knyttet til tabet af en arbejdsmæssig meningsfuld livsfortælling* (Kapitel 2).

Men er det sådan De Valgte beskriver deres arbejdsliv – flygtigt, fragmenteret og frihedsskabende? Hvordan rimer karakteristikken af fleksibiliseringen med De valgtes kritik og utopier? Robusthed er godt nok påkrævet i deres arbejdsliv – men her handler det om

fysisk styrke og evnen til at udholde og navigere i det farlige arbejde. I De valgte daglige arbejde er det ikke primært bærbare sociale færdigheder som efterspørges – men kropslige og faglige evner til at håndtere den materielle omformning af jernet. Den fordristiske arbejdsorganisering er formentlig mere beskrivende for De valgte arbejdspladser end den fleksible. Eller er den?

Umiddelbart ser det ikke ud til, at De valgte arbejdspladser er voldsomt berørt af fleksibiliseringen. Går man en anden vej ind i virksomhederne og beskriver dem oppefra, ville en typisk virksomhedsanalyse over produktionsflow, strategi og visioner formentlig vise et lidt andet billede. Begge de involverede virksomheder er ordreproducerende efter just-in-time princippet, begge benytter sig af fleksibel arbejdstid i forhold til overarbejde og skiftende arbejdstider, og den ene virksomhed benytter sig udpræget af lønmæssig fleksibilitet tilpasset efter specifikke kompetencer og afdelinger. Et klik med musen kan give en idé om, hvilke egenskaber virksomhederne sælger sig selv på; *Vi vil være kendt som en pålidelig, fleksibel og innovativ samarbejdspartner*, anfører den ene virksomhed på deres hjemmeside³⁹. Den anden fortæller på hjemmesiden, at virksomheden blev hædret med 'Årets leverandørpris 2000' af pumpekongcernen Grundfos med følgende begrundelse; *for sin konstante bestræbelse på at skabe løbende forbedringer, sin fleksibilitet, kvalitetsbevidsthed, forandringsparathed, know-how og samarbejdsvilje*⁴⁰.

Vi behøver ikke en dybdegående virksomhedsanalyse af de to implicerede virksomheder for at konstatere, at de i et eller andet omfang er berørt af fleksibiliseringen – i hvert fald hvad angår arbejdets organisering og virksomhedernes branding. Da ledelsen sætter sygesamtaler på dagsordenen som aktiv imødekommenelse af De valgte utopi om Gradvis tilbagetrækning, udvikler forløbet sig på en måde, som er beskrivende for vadedstedet mellem den fleksible organisation og medarbejdernes oplevelse af arbejdslivet. Ledelsen sender samtlige tillidsvalgte på et kursus, som skal klæde dem på til at arbejde med en personalepolitik på området. Sygesamtalerne transformeres til en *fraværspolitik*, som ledelsen placerer under samarbejdsudvalgets arbejdsområde, hvor opgaven er at udvikle en model for *trivselssamtaler*. Sikkerhedsrepræsentanterne protesterer – de vil ikke sættes uden for indflydelse og påpeger, at målet er at fastholde de langtidssyge, slidte og skadede. Foreløbigt har ledelsen accepteret, at sikkerhedsudvalget skal inddrages i processen – men deres udspil er, at der skal indkaldes til en samtale efter 3 dages fravær, og at det handler om at bringe fraværsp procenten ned. Sagen om sygesamtalerne er ikke afsluttet.

For De valgte handler kritikken bag Gradvis tilbagetrækning om det farlige arbejde og behovet for en anden rytme i arbejdslivet og i forholdet mellem produktion og reproduktion. Når ledelsen samler bolden op, transformeres problematikken til et fraværsp problem, som bør løses gennem individuelle samtaler om den enkeltes trivsel under samarbejdsudvalgets arbejdsområde. Behovet for gradvis tilbagetrækning trækkes i en retning, hvor det handler om trivsel, samarbejde og individuelle indsatser.

---

³⁹ se www.avktool.dk

⁴⁰ se www.birn.com

Sagen om sygesamtalerne illustrerer et sært møde mellem De valgtes arbejds erfaringer og ledelsens intentioner om at fremme individualiserede og fleksible procedurer, som puster til ambivalenskonflikterne i De valgtes arbejdsorienteringer og sætter dem under fornyet pres. Flexibiliseringen og opskrivningen af de bærbare sociale færdigheder bider De Valgte i haserne – og De valgte er klar over, at der er kritiske arbejds erfaringer, som skal holdes fast og frem, hvis de utopiske bestræbelser bag Gradvis tilbagetrækning skal have en gang på jorden.

Mødet mellem ambivalenskonflikterne og de nye flexibiliseringskrav påfører yderligere et pres på den enkeltes evne til at navigere i usammenhængende strukturer eller adskillelser i livssammenhængen. Flexibiliteten rækker således ind i ambivalenskonflikterne. En stor del af det individuelle balancearbejde knyttes til en flexibilisering i forholdet mellem hjem og arbejde. Historisk er dette balancearbejde ikke nyt. Kvinder (og i stigende grad også mænd), der er erhvervsaktive, har i industrialiseringens historie altid bøvlet med at skabe en balance mellem hjem og arbejde. Balancearbejdet mellem produktion og reproduktion, hvad enten det har handlet om at restituere sig, tage sig af familien, pleje den syge krop eller pleje private interesser som hobby eller politisk aktivitet, udgør et substantielt konfliktområde. (Drewes Nielsen;1990, Negt;1985). Konflikten mellem produktion og reproduktion samt kritiske erfaringer med arbejdets risici og belastninger udgør en væsentlig baggrund for utopierne om Gradvis tilbagetrækning og miljø sikkerhed.

Splittelsen mellem hjem og arbejde føres helt op i front med Arlie Hochschilds arbejde om 'tidsfælden'. Med sit arbejde sandsynliggør hun, at den kulturelle membran mellem arbejdsliv og privatliv er blevet tyndslidt, hvorfor privatlivet stadig overlejres af en markeds kultur; *Markedet kommer ind gennem sprækker i tidsfælden* (Hochschild, 2004, s. 118). Gennem forskellige former for udholdenhed, udskydelse, travlhed, uddelegering og modstand søger de enkelte individer at forholde sig til deres ønske om at generhverve de ikke arbejdsrelaterede aspekter af livet. Som skjulte former for følelseshåndtering udvikler individerne forskellige former for tilpasningsstrategier, der på paradoksal vis bliver en kile i døren for markedsmentaliteten. Alligevel finder hun, at: *Dagliglivet blandt moderne familier afslører mange antydninger af en dæmpet, men indædt og vedvarende kamp mellem markeds kultur og familien. (...) der er sikkert intet ondt ved markeds kulturen i sig selv, men som med ukrudt og blomster kan den fortrænge de andre mere traditionelle og uafhængige kulturelle sfærer som familie, venskab og fællesskab.* (Hochschild, 2004, s. 128, opr. markering). Hochschild anfører, på linie med Negt (kapitel 2), at de, der konstant er i tidsnød eller udsat for tidsfælden, har svært ved at gøre sig sine egne tanker og komme til besindelse: *Det er usandsynligt, at det er de fortravlede eller udskyderne, der vil standse op for at sætte spørgsmålstegn ved den [...markeds metaforen, red.]* (Hochschild, 2004, s. 129)

Flexibiliteten byder frihed for nogle og uoverskuelighed for andre. De samme karaktertræk, der fremmer spontaniteten hos nogle, bliver selvdestruktive for de, der ikke længere kan følge med eller er deltagere i 'den fleksible kapitalisme'. *Betingelserne for at deltage er, at andre relationer end de arbejdsmæssige f.eks. forhold til familie, venner og naboer*

nedprioriteres eller fraskrives. (Drewes Nielsen; 1990, s.13). Men det er ikke blot de nære relationer uden for arbejdet, som forstyrrer engagementet i det fleksible arbejdsliv - også erfaringer, kritik og drømme, der er rodfæstet i livssammenhængen – og herunder de kropslige sanselige erfaringer og signaler, er forstyrrende og ofte uanvendelige som redskaber for en flexibel præstationsprofil.

En alternativ analyse af fleksibiliteten kunne udgå fra en 'bottom up' analyse, hvor udgangspunktet kunne være *arbejdskraftens relationer mellem hjem og arbejde i tid og rum og de deraf følgende kvalitative og kvantitative krav til fleksibilitet i den lokale, regionale og nationale udvikling* (Drewes Nielsen; 1990, s. 14). En sådan analyse ville sætte fokus på, hvilke modsætningsforhold der findes i forhold mellem kapital og arbejde og forny ambivalenskonflikternes relevans som udgangspunkt for at sætte bredere menneskelige livsinteresser på dagsordenen. Samtidig ville en sådan analyse vise vejen til, hvilke 'idealpolitiske krav' der skal stilles og udvikles for at *de to former for fleksibilitet, 'den mellem lønarbejde og kapital' og 'den mellem produktion og reproduktion', kan mødes* (ibid. S.14).

Gradvis tilbagetrækning og miljøsikkerhed er udkast, som forsøger at finde en anden vej ind i fleksibiliseringen, hvor forholdet mellem produktion og reproduktion løber som en rød tråd gennem de utopiske bestræbelser. Det handler om at få frygten og sliddet ud af kroppen uden at skulle købe flere koste.

De valgte utopier kan tolkes som aktive modsvar til den organisatoriske fleksibilisering, der foregår på produktionens præmisser. Presset på arbejdets organisering og plads i livssammenhængen kan måske være årsagen til, at De valgte i ringe grad retter opmærksomheden mod billeder af en alternativ produktion, som ikke producerer social udstødning? Der, hvor 'Fantasi og rummelighed' producerer billeder på, hvordan arbejdsaktiviteten burde se ud, skydes de oprindeligt ind fra en anden kant. De kommer fra GRUM.

'At lære at bygge en båd – så man selv kan sejle'

- fra pjece til bådbyggeri

Fra pjece til bådbyggeri betegner spændet i bestræbelserne i GRUM. Fra pjecens konkrete formidlinger af erfaringer og råd til andre i udsatte arbejdssituationer til bådbyggeriets utopiske potentialer. Bådbyggeriet dækker ikke alle de utopiudkast, der dannes i samarbejdet med GRUM, men det bliver eksemplarisk i den forstand, at bådens udkastkarakter umiddelbart fortæller GRUM'ernes ønsker, forhåbninger og kritik og frisætter energi. Disse kvaliteter er ikke begrænset til GRUM'ernes arena, men gestalter sig i forskningsværkstedet til en fælles metafor. Bådbyggeriet kan i første omgang tolkes som en metafor eller et symbol på meget af det, der rør sig i 'Fantasi og rummelighed'. Det symboliserer autonomi, frihed, meningsfuldt arbejde og en menneskelig udformning af det samfundsmæssige arbejde. Båden bliver en ufærdig begyndelse, men synes netop pga. denne ufærdighed at kunne være en god begyndelse.

Fra pjece til bådbyggeri tydeliggør de to fortætningspunkter i samarbejdet med GRUM . Arbejdet med pjecen har ikke utopisk karakter, som det er tilfældet med de øvrige præsentationer i dette afsnit. Alligevel er pjecen interessant, fordi den på mange måder skaber grundlaget for utopiarbejdet på fremtidsværkstedet med GRUM. Senere i forløbet, i forskningsværkstedet første del, præsenteres pjecen for De valgte som en utopi. Deltagerne i GRUM giver på dette tidspunkt selv pjecen status af at være en utopi. I pjecen er det mest af alt formidlinger af erfaringer med 'En knudret vej', der kommer til udtryk. Pjecen er derfor en substantiel del af analysens første del. Det, der skal fremskrives her, er pjecens 'anden side'. For i pjecen udtrykkes også ønsker til, hvordan arbejdet skal være.

Under overskriften 'Det **ER** et arbejde' er der formuleringer om at arbejdet skal være meningsfuldt, at man skal have en funktion, og at man skal gøre en forskel (GRUM 2002, s. 10). I første omgang må disse formuleringer læses som en omvendelse af negative erfaringer med meningsløs aktivering eller meningsløst arbejde i ansættelser på særlige vilkår. Men de skal også læses som et udtryk for, at det ikke er nok bare at komme i arbejde. Det er ikke et hvilken som helst arbejde, der er interessant - heller ikke for dem, der ikke har noget. Det skal være et arbejde, der betyder noget, hvor man udgør en del af arbejdspladsen og ikke blot er et vedhæng til den. Samtidig formuleres der under denne overskrift en opfordring til at gå aktivt ind og selv være 'læremesteren' overfor arbejdspladsen i forhold til hvordan et arbejde skal stykkes sammen, så det passer til den enkelte. Det formuleres som; 'arbejdet skal tilpasses din rytme og din krop, så nedslidning og smerter ikke bare flyttes til andre dele af kroppen'. Der er i pjecen og i GRUM en bevidsthed om og en erfaring med at trods forskellige anstrengelser for at tænke sundhed, forebyggelse og arbejdsmiljø på de enkelte arbejdspladser, så bliver det, det virkelig handler om oftest overset; nemlig tilpasningen af arbejdet til mennesket.

Pjecen lægger op til et sundhedsbegreb, der ikke kan knyttes instrumentelt til rygestopkurser, fysioterapeuter og gymnastik på arbejdspladsen. Det lægger op til et sundhedsbegreb, der i højere grad har fokus på kroppen, kroppens grænser og den menneskelige rytme. Dette udfoldes yderligere i formuleringen; 'at have mulighed for at skifte mellem jobfunktioner, så man ikke laver det samme igen og igen og igen'. For en del af deltagerne i GRUM er det kroppens begrænsninger, der er årsagen til, at de i dag er i ansættelser på særlige vilkår eller ikke er på arbejdsmarkedet længere. De har erfaringer med fysiske smerter, fysiske begrænsninger og en krop, der siger fra. Det betyder også, at det for mange af dem er nødvendigt at have en kort arbejdsdag, fordi den restitueringsperiode, der er nødvendig for at kunne leve livet efter arbejdet, men også komme på arbejdet næste dag, er længere, end den tidligere har været. Et af citaterne fra pjecen beskriver det således; *det kan være svært at forklare, at en time på sofaen er en nødvendighed, hvis jeg skal lave aftensmaden* (GRUM april 2002). Med dette henledes opmærksomheden ikke blot på arbejdslivets ændringer, men også på at hverdagen ændrer sig. Hos GRUM er kroppen italesat som **krop**, ikke som arbejdsmiljø eller et spørgsmål om ændret organisering af arbejdet. Kroppens betydning for om du kan klare arbejdet, og om du kan klare livet efter arbejdet, er en væsentlig del af deres erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet. Kroppens signaler kan kun overhøres i en begrænset periode. Der er en

grænse for, hvor længe man kan blive ved. Og samtidig er det netop kroppen og kroppens 'behov', der skal lyttes efter, hvis arbejdet skal genoptages. Det er nødvendigt for dem, at borde og stole er tilpasset korrekt. Det er også nødvendigt for dem at gå tidligt hjem for at undgå 3 dages sygemelding osv. En genoptagelse af arbejdet er afhængig af, at disse forhold er i orden, ellers er det en stakket frist, hvor langtidssygemeldingen eller pensionen igen venter lige om hjørnet.

Pjecen fokus på krop, sundhed og grænser får betydning for mødet med De valgte, men det får også betydning for de utopiske udkast, der fremstilles i fremtidsværkstedet for GRUM. Her handler det ikke om tilpasning af arbejdet eller udviklingen af fantasifulde omgange med dårligt arbejde. Her handler det netop om at have indsigt i, 'hvor man kan ende', og forebyggelse er derfor en væsentlig del af fremtidsværkstedets utopiske orienteringer. Hver især har deltagerne i GRUM måttet finde og opbygge en ny rytme i hverdagen mellem aktivitet, hvile og træning, og de savner en institutionel og vidensbaseret organisering, som kan hjælpe og understøtte arbejdet med at finde en ny balance mellem krop, arbejde og rytme.

Da pjecen præsenteres på forskningsværkstedet er det netop dens udspring i disse erfaringer, der finder bedst klangbund hos De valgte og eksperterne. Advokaturerne holder fast i pjecens utopiske karakter ved at sætte fokus på, at pjecen er en vigtig brik i en samfundsmæssig demokratiseringsproces - dels i forhold til GRUM selv og dels i forhold til pjecens fortælling. At advokaturerne holder fast i GRUM-gruppen selv, som en samfundsmæssig utopisk horisont, handler primært om skabelsen af flere GRUM-grupper. Potentialerne i denne type brugergrupper tænkes både som en samfundsmæssig gevinst i at udnytte brugererfaringer som ressource, men også som led i en samfundsmæssig demokratisering. Det vender vi tilbage til.

Pjecens fokus på arbejdet og arenaens opfordringskarakter bidrager til et kritisk blik på det arbejde, der tilbydes gennem lønarbejdet, og grænserne for de subjektive muligheder for udvikling af faglighed og myndighed i netop det tilbudte arbejde accentueres. Samtidig bidrager arenaernes opfordringskarakter til at styrke dannelsen af et utopisk arbejdsbegreb. Det fysiske, sociale og æstetiske rum i arenaerne er udformet på en sådan måde, at de befordrer til kritiske, utopiske og sociale orienteringer og ikke mindst udviklingen og understøttelsen af en sociale fantasi. Grundlæggende retter den sociale fantasi sig mod livssammenhængen og livsmuligheder og understøtter på denne måde arenaernes opfordring til at favorisere livssammenhængen. Den sociale fantasi kan på sin vis forstås som en modpol til hverdagsbevidsthedens stivnede horisont, der - som beskrevet i kapitel 4 - oftest er præget af forsvarsmekanismer og resignation, fordi usammenhænge, adskillelser, ambivalenskonflikter synes svære at bevæge i det individuelle orienterings- eller balancearbejde. I arenaernes arbejde udvikles og fastholdes den utopiske orientering og er dermed forbundet med dannelsen af social fantasi. Udfoldelsen af det utopiske arbejdsbegreb er afhængig af udviklingen af den sociale fantasi, fordi netop arbejdets karakter eller arbejdslivets rum er domineret af bestemte figurer og bestemte rationaliteter, hvor de subjektive erfaringer og orienteringsmuligheder synes begrænsede, hvad alternative

udkast angår. De ambivalenskonflikter, der knytter sig til arbejdslivet og de subjektive orienteringer i arbejdet, må bevæges og imødegås, for at alternative udkast og social fantasi kan udvikles. Med andre ord; forholdet mellem hverdag og utopi må hele tiden bevæges, for at den sociale fantasi kan udvikle sig. Det er ikke nok at skabe rum for fantasifuld udvikling uden også at fastholde blikket på hverdagens realitet. Pjecen kan fortolkes som et stykke arbejde, der i høj grad fastholder hverdagens realitet. Pjecens gode råd er primært knyttet til livet på kanten og erfaringer fra netop denne kant. Pjecens utopiske potentialer lader sig således ikke udfolde sig i de konkrete møder omkring pjecen, fordi hverdagen dominerer. Pjecens utopiske potentialer udfolder sig først gennem forskningsværkstedernes arenaer, hvori der skabes en ny form for socialt møde mellem GRUM, De valgte, forskerne og eksperterne. Pjecen understøtter, at fastholdelsen af den utopiske orientering er væsentlig, hvis den sociale fantasi skal udvikle sig og rykke ved forestillingerne i det utopiske arbejdsbegreb. Pjecearbejdets kritiske blik på arbejdet og tanker og ideer til subjektivt velbefindende i arbejdet udgør for mange af deltagerne arenaernes materielle ophæng. Et ophæng der for alvor italesættes og bevæges i forskningsværkstederne. Pjecearbejdet udfolder sig således først for alvor som en arbejdsutopi, da den træder ind i en ny sammenhæng - nemlig forskningsværkstedet.

Mellem pjecearbejdet og forskningsværkstedet ligger fremtidsværkstederne. I fremtidsværkstedet med GRUM udvikles en række utopier, og her er det, at vi finder det andet fortætningspunkt i det indledende arbejde med GRUM. Værkstedsarbejdet med GRUM afføder en række utopiske udkast 'En ny start', 'Plads til alle' m.fl., der er behandlet i analysens anden del. Her er det utopien om 'At lære at bygge en båd så man selv kan sejle', der udtrykker en række fortætninger i forhold til det utopiske arbejdsbegreb, rummelighed og bæredygtig udvikling. Opmærksomheden skal med andre ord rettes mod utopiens subjektive og sociale betydningsindhold.

Utopien beskrives på følgende måde - her med teksten fra kapitel 1:

Et andet utopitema hed 'Lære at bygge en båd så man selv kan sejle' og støttede sig til stikord som 'skolerne med til at motivere til andet end lønarbejde', 'færdighed i at stå imod pres', 'åndens og håndens arbejde skal begge indeholdes i arbejdet'. Utopigruppen havde valgt at lave en tegning af utopien. Tegningen viser en lang kyststrækning, et værft hvor man kan bygge sin egen båd og en frihavn. I vandet er der forskellige både – kajak, husbåd, ubåd. Vandet er rent og der er ruser, fisk og hvaler i vandet. Over det hele skinner solen. Gruppen forklarede, at der er mange forskellige drømme til, hvordan båden skal se ud, og hvad den skal bruges til – men at der er 7000 km. kyst i Danmark og masser af muligheder. Skuespillerne fik på ny til opgave at lave en scenisk fremstilling af utopien. De fremstillede to mennesker, som lever på hver sin husbåd. De vågner glade om morgenen, bader sammen og spiser fisk til morgenmad. De skal male fællesbåden, men bliver uenige om farverne – de enes om at male toppen rød og bunden hvid. De spiser fisk til frokost og sover middagslur i hængekøjer. De beslutter at tage med de andre både til

Æbleø og høre koncert og spise sammen – de vil foreslå at spise fisk. Senere kan de spise natmad sammen – fisk.

Utopien og skuespillernes oversættelser bliver i fremtidsværkstedet mødt af følgende kommentarer;

Jeg kan ikke fordrage fisk
Sådan kunne jeg godt leve
Tilskud til at bygge både?
Hvorfor skulle det ikke kunne lade sig gøre
Ikke nok fisk til at vi alle kan fiske
Minus overproduktion
Plads til en glad gris
De kunne leve af andet – spise æbler på æbleøen
Der var ikke noget regnvejr
Malingen stod der bare
Den er utålelig – mangler død, det gådefulde og det komplekse
Der mangler samfund
Hvor kom de store badehåndklæder fra ?
Var de på ferie ?
(komplet gengivet, protokol fra fremtidsværkstedet med GRUM 2002, s.14)

Kommentarerne vidner om utopiens karakter. På en gang drages deltagerne mod utopiens fortrinligheder. At leve livet som man selv vil, i fred for det komplicerede, for uenigheder, men stadig i en del af et fællesskab. På den anden side viser båden sig også med alle sine mangler. 'Der mangler samfund', 'den er utålelig - mangler død, det gådefulde og det komplekse' og 'jeg kan ikke fordrage fisk' er blot nogle af de kommentarer, der regner ned over utopien efter skuespillernes oversættelse. For det er netop det, skuepillerne får frem i deres rolle som djævelens advokat. Skuepillerne siger selv, at de ville vise det ukomplicerede – det utålelige. Med skuepillerens oversættelse vinder utopien sin konkrethed. Hvad der før var et abstrakt ønskebillede omsættes nu konkret til billederne af et levet liv – utåleligt, men konkret. Skuepillerne formår at oversætte utopien til en prøvehandling i det små. De prøver så at sige af, hvordan det vil være at bo i det univers, som gruppen selv tegner op på deres planche. De viser, hvordan det vil være at leve af fisk, hvordan det vil være at bygge og bo på en båd, og hvordan det vil være at leve i et afgrænset samfund – på en lille ø. På denne måde får deltagerne 'erfaringer' med hvordan et sådan liv kunne udforme sig. De får billeder, ord og følelser sat i spil gennem et lille stykke drama, der tager deltagerne alvorligt og på ordet. Hermed viser skuepillerne utopien frem som et stykke levet liv i alle dens tvetydigheder og modsigelser. Gennem skuepillerens sceniske oversættelse bliver utopien andet og mere end en 'fantasifuldhed', der kan afvises med et godt grin. Skuespillernes oversættelser befordrer således den sociale fantasi. For deltagerne på værkstedet bliver det muligt at 'opleve' livet i utopien. Denne oplevelseskvalitet skaber et overgangsrum fra utopien til realiteterne, godt nok afgrænset og beskyttet af værkstedets arena, men ikke desto mindre en scenisk, sanselig æstetisk og konkret

fremskrivning af, hvad der kunne ske, hvis båden omsattes til virkeligheden. Virkeligheden skal i denne forbindelse forstås som en virtuel eller foregrebet praksisform, alene forbundet med frirummet – og så alligevel har det en klangbund i realiteterne, fordi deltagerne bærer samfundet med sig ind i værkstedet, og fordi værkstedets arena er et socialt rum, hvori deltagerne kan spejle sig, få erfaringer med sig selv og hinanden og skabe en gensidig anerkendelse og samspil.

Dermed bliver 'At lære at bygge en båd så man selv kan sejle' både en fælles og en individuel utopi. At bygge en båd rummer svar på flere af kritikken dimensioner uden dog at få karakter af rene omvendelser. Båden bliver en stærk metafor, et synonym, en forklaring og en forestillingsramme for det arbejde, de aktiviteter og de foregrebede nye initiativer, som 'Fantasi og rummelighed' får sat på dagsordenen. Der, hvor de fælles forståelser, værdier og processer i projektets arenaer mangler flere ord og konkrete forestillinger, træder båden ind som et samlende billede. Båden er det konkrete samarbejde, som udmøntede sig i pjecen som konkret produkt. Båden er et billede på den arbejdsaktivitet, vi gerne ville beskæftige os med, - hvis vi helt selv kunne bestemme. Den er et udtryk for vores egen skaberevne og indre frisættelse af egen kreativitet og fantasi. Båden er også en konkret praktisk forestilling – rent faktisk at bygge en båd som man kan sejle i. Stærkest står billedet af båden som en fælles læreproces og et fælles utopiarbejde, som også rummer det politiske arbejde - at bygge et nyt system med nye organiserende principper og nye muligheder. Eller i det mindste udvikle bærende principper og forestillinger om, hvad sådan et system skal kunne. Deltagerne har selvsagt subjektive aktier og tolkninger af båden, men dem kan metaforen og de praktiske udkast på båden rumme, uden at deltagerne må give afkald.

Båden er en stærk utopi i arbejdet i GRUM. Deltagerne vælger at tage utopien med til forskningsværkstedet med De valgte og eksperterne. Opfordringen til deltagerne var at tage de utopiske udkast med til forskningsværkstedet, for at disse kunne bringes længere frem mod konkrete handlinger. GRUM'erne formulerer ikke selv mulighederne for, at båden kan bringes frem mod et egentligt handlingsperspektiv. Til det er den endnu for ufærdig. De vælger at tage den med, fordi den har noget i sig. Den repræsenterer noget af alt det, der er så svært at sætte ord på. Den subjektive forbindelse i utopien har desuden rødder tilbage til pjecens opfordringer. Det handler om den enkeltes mulighed for - og opøvelser af - færdighed i at stå imod pres. Den repræsenterer endvidere den rytme, der efterlyses i pjecen. En rytme, der er forbundet med det hele liv, hvor det er muligt at lytte til kroppen, at have tid til eftertænkning - et liv i sunde rytmer.

Båden får i forskningsværkstedet endnu en forbindelse til pjecen, idet en af de kommentarer, der knyttet til fremlæggelsen af pjecen på dette værksted, lyder: 'pjecen som en båd'. Således bliver båden billeder på de steder i livet, hvor man selv har gjort noget ved det. Hvor man selv har gjort op med forhold, der synes umulige, uholdbare eller problematiske. Pjecen bliver i forskningsværkstedets arena så at sige et *materielt ophæng* for båden. Pjecens udgangspunkt i GRUM's egne erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet adresseres gennem pjecens ønske om 'at komme ud med det', men også at skabe noget, der kan være med til, at andre ikke kommer i samme situation. Pjecen bliver en båd, fordi den rummer historien om

'at gøre noget ved det', at gøre op med modsigelsesfyldte og lidelsesfulde erfaringer og selv tage affære. At gøre pjecen til bådens materielle ophæng er dog ikke uden vanskeligheder. Pjecen er på mange måder for begrænset og i udgangspunktet for knyttet til den eksisterende realitet til at indfange alt det, der gemmer sig i båden. Derfor mødes kommentaren 'pjecen som en båd' med kommentarer om, at der skal laves flere pjecer, flere GRUM grupper og flere mødesteder. Pjecen udtrykker således en del af båden, men en lille del – et orienteringspunkt for det videre arbejde med båden. At gøre pjecen til en båd synes at tvinge utopien om at bygge en båd ind i samfundet før tid. Bådens ufærdige karakter er på mange måder ikke tilfældig. Deltagerne er ikke meget for at oversætte båden til konkrete projekter. Bådens ufærdighed er på mange måder også dens kvalitet. Dens udtryk som kulturelt symbol eller som social gestalt viser dens potentialer som kollektiv og individuel orienteringskategori, hvori den tilgængeliggøres for erfaringsarbejde. Eller mindre abstrakt; Bådens sceniske og sanselige karakter eller oplevelseskvalitet rummer en konkrethed, fordi den er genkendelig. 'At lære at bygge en båd – så man selv kan sejle' er en forståelig ramme, der kan tilegnes frit på et individuelt niveau, og som pga. arenaernes opfordringer kan knyttes til et socialt niveau eller social orientering. Der er så at sige ingen regler for bådbyggeriet, og der er derfor ikke bestemte præstationskrav forbundet til den. Båden skaber individuelle billeddannelser: den enkelte ser for sig, hvordan båden bygges, eller drømmen leves ud. I præsentationen af utopien på forskningsværkstedets første del noteres følgende stikord i forbindelse med en mundtlig præsentation af utopien;

Et konkret praktisk projekt

At bygge en båd med plads til alle – en sand utopi

At pakke rygsækken og stikke af fra det hele

Vi fik fisk hver dag - men et dejligt sundt liv i båden

Behovet for at lave noget man selv kan forstå – at skabe noget

Det kreative – hvad skal jeg gøre for at komme i gang med det her?

Starter ikke i samfund men i en selv

(komplet gengivet, protokol fra forskningsværkstedet del 1 2003, s.5)

At båden præsenteres som 'en sand utopi' har adresse til udkastets ufærdighed. Den sande utopi er ikke forudbestemt og klassificeret, men er dog et konkret praktisk projekt. Hermed åbnes for betydningen af genstandsmæssighed eller konkrethed, der godt nok står ufærdigt frem, men som ikke desto mindre tillægges betydning. Utopien indholdsbestemmes meget bredt fra 'at pakke rygsække og stikke af fra det hele' til at bygge en båd med plads til alle'. Båden repræsenterer det 'dejlige og sunde liv', der godt nok lige nu fremstår begrænset - 'vi fik fisk hver dag' - og som på denne baggrund skal udvikles og udfoldes. Bådens begrænsethed tydeliggøres på fremtidsværkstedet gennem skuespillernes arbejde. Skuespillerne skaber en konkret oversættelse af en ellers abstrakt utopi, som deltagerne kan godkende eller afvise. Deltagerne gør begge dele. De afviser utopien pga. dens ensidighed, men de godkender den, fordi den viser ind i dens ufærdige karakter.

De kommentarer, som båden møder fra deltagerne på forskningsværkstedet, noteres med følgende stikord:

Der var en økologisk gris
Alle menneskers drøm – manges
Vender tilbage til mennesket selv
Hvem er stukket af fra det hele? – er det mennesket, der stikker af fra sig selv?
Lærer gennem processen
Vi smider ud hele tiden også mennesker
Ingen regler i bådbyggeriet – man yder efter sin evne
Rummelighed som individets udfoldelsesmulighed
Solidaritet – fællesskab i forskellighed
Utopien er ikke den samme for alle – mange forskellige typer af både
Har ikke tænkt på det som en konkret båd
Byg et samfund
En udfoldelsesmulighed i regnbuepartiet og andelsselskabet
”hvis ikke noget nævnes, findes det ikke” – at få ord på – det er vigtigt, hvilke ord du vælger
”at bygge en båd” giver rummelighed og plads til sjælen
forbinder sig til naturen, bæredygtighed
fra husbåd til kajak
(komplet gengivet, protokol fra forskningsværkstedet del 1 2003, s.6)

Utopiens ufærdighed, giver anledning til mange anknætningspunkter, hvilket stikordene i ovenstående vidner om. Deltagerne på forskningsværkstedet fremhæver den samfundsmæssige side af utopien, men skærper samtidig blikket for de individuelle udviklingsmuligheder indenfor utopiens ramme. Utopien oversættes i forskningsværkstedet som en social gestalt, et udtryk for en social erkendelse af at mennesker skal have ro og plads til sjælen. Stikordet ”at bygge en båd” giver rummelighed og plads til sjælen’, og det bliver et væsentligt forankringspunkt for det videre udviklingsarbejde i ’Fantasi og rummelighed’. Rummeligheden forbindes med ’plads til sjælen’ og åbner således for et socialt rummelighedsbegreb, der adskiller sig fra de rummelighedsbetragtninger, der ligger fra politisk side. De opfordringer, der ligger hos De valgte finder, klangbund hos GRUM og i forskningsværkstedets arbejde. Arenaernes arbejde fletter sig sammen, idet båden synes at være et fornuftigt ’mødested’ for GRUM, De valgte og eksperterne.

Fragmenter til et utopisk arbejdsbegreb

En lille del af udfoldelsen af det utopiske arbejdsbegreb sker omkring denne utopi. Utopien rummer anknætninger til et skabende element eller en genstandsmæssighed knyttet til arbejdet. Stikordet: ’at lave noget man selv forstår – at skabe noget’ peger i retning af, at der er forestillinger om arbejdets karakter, ikke blot som negationer af det samfundsmæssigt tilbudte arbejde i lønarbejdet, men som en potentielt utopisk horisont udviklingen af alternative arbejdsformer. Gennem anknætningen til den genstandsmæssige side af arbejdet skabes en adresse til den dannelsesmæssige side af arbejdet. I utopien om ’At lære at bygge en båd – så man selv kan sejle’ anerkendes arbejdet som menneskeligt, noget ’man

selv forstår'. Arbejdet forstås her som en dannende livsaktivitet, der har sin formende andel på menneskers liv. Stikordet 'starter ikke i samfund, men i en selv' knytter an til samme dannelsesforståelse. Fokus i utopiarbejdet ligger ikke i en abstrakt individuel livsorientering om, at enhver må finde ud af, hvad der er godt for dem, men tager derimod udgangspunkt i subjekternes mulighed for at danne meningsfulde sammenhænge. Derfor har utopien en adresse til samfundet, idet båden bliver en kulturel og social gestalt, hvori det individuelle og særlige kan forbinde sig til det 'almene' eller samfundsmæssige. Bådbyggeriet har udgangspunkt i deltagernes egne erfaringer med meningsløst arbejde. Ikke blot den meningsløse aktivering, som de arbejdsløse deltagere har været udsat for, men det samfundsmæssige lønarbejde, der for de flestes vedkommende er knyttet sammen med erfaringer om at producere eller lave noget, der ikke altid synes meningsfuldt eller forståeligt for den enkelte, eller som er samfundsmæssigt nyttigt. Men det er samtidig også knyttet til erfaringer med arbejde, der var godt og nyttigt. Her må blikket vendes mod en anden af de utopier, der blev præsenteret af GRUM på forskningsværkstedet. Utopien havde overskriften: 'Regnbuepartiet'. Også denne utopi har elementer af dette behov for at lave noget, man selv forstår. I utopien beskrives det som: 'stille krav til det vi producerer (en bil kunne holde 100 år)', 'stå af konsumræset – få sig selv med og tænke sig om'. Utopien 'En ny start' også fra forskningsværkstedet taler ind i samme tematik: 'at bryde med normen om hvordan man skaffer et arbejde og lever' og 'er det muligt at aktivere sig selv og skabe et indholdsrigt liv?'. Tematikken om 'at lave noget man selv forstår' behandles således under flere af GRUM's utopier.

Denne dannelsesmæssige side ved bådbyggeriet og det utopiske arbejdsbegreb udfoldes, da GRUM holder sit første oplæg som Det rejsende GRUM. Oplægget finder sted som en del af et arrangement i Socialpolitisk Forening. Oplægget introduceres af en af GRUM'erne, der har forberedt et manuskript, hvor en del af ordlyden er;

En deltager kom med en utopi der lød: det kunne være sjovt, "at lære at bygge en båd så man selv kan sejle", for tænk hvis man kunne bygge en båd, sejle rundt langs Danmarks kyster og leve af at fange fisk. Naiv utopi, javist, og vi fandt da også frem til at fisk morgen, middag og aften nok ikke er så ideelt endda. Men der er alligevel nogle gode tanker i den slags: Vi vil alle sammen gerne have et sundt arbejde, og vi har måske en ide om, at et fiskerliv i en selvbygget båd er sundt, at arbejdstiden er rimelig og arbejdstempoet er rimeligt, og vi har måske især en ide om, at arbejdet bør være underordnet selve det at have et godt liv. De fleste vil også gerne skabe noget selv med hænderne eller med hovedet; en båd, en bog, et godt lokalmiljø eller bare en vellykket søndagsmiddag. Og hvordan kan fattige mennesker, som er underlagt både ydre og indre barrierer, få mulighed for selv at skabe noget?

I utopien om at bygge en båd kan man sige, at mennesker drømmer om et arbejde, som er mere lystbetonet end det, som tilbydes de fleste på det almindelige arbejdsmarked. Det er også drømmen om et 'system', et samfund, som anerkender at arbejde skal være meningsfyldt for dem, som udfører

arbejdet og i øvrigt blot tilfredsstillende nødvendige fysiske behov. Altså brugsværdi mere end handelsværdi. Det lyder enkelt, men vi hører andre toner for tiden: arbejdet skal være udviklende, udfordrende, ansvarsfuldt, man skal være flexibel, foretage hurtige jobskift, vise at man er langt fremme i skoene, og det sidste nye er, at man skal arbejde endnu mere end der gøres nu. Dvs. længere arbejdstid for de, som er i arbejde. Nul arbejdstid for de, som ikke er i arbejde. Hvis dette virkelig er nødvendige forandringer, foreslår jeg at se dem som konsekvenser af en ny slags fattigdom og ikke som fremskridt. En fattigdom som vi endnu ikke har noget sprog til at beskrive, og hvis årsager vi ikke forstår.

Denne fortælling om båden skærper det utopiske arbejdsbegrebs tilknytning til samfundet. Den lægger kritisk afstand til det fleksible arbejdes favorisering af 'omstillingsparathed' og lægger an til en grundlæggende kritik af arbejdslivets dominans i livssammenhængen. Forbindelsen til bæredygtigheden udspringer netop af denne forbindelse til livssammenhængen som en samlet helhed. Utopien handler således ikke om en reaktiv justering i forhold til risici i det moderne samfund, men tager fat i menneskers mulighed for social og kulturel samfundsmæssig orientering. I arbejdet med båden kan bæredygtighedsbegrebet omsættes til et begreb om social og subjektiv dannelse. Den handler om at skabe noget og tager udgangspunkt i en selvforvaltet praksis.

Fragmenter til en bæredygtig arbejdsplads

Udgangspunktet for denne analysedel var spørgsmålet om: Hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud – der ikke producerer udstødning?

GRUM og De valgte forholder sig til spørgsmålet på meget forskellige måder, et forhold der har at gøre med deres forskellige udgangspunkter og forskellige konditioner og erfaringer. Forskelligheden har på mange måder at gøre med forholdet mellem de to virkeligheder og konditionerne for livet i henholdsvis den første og anden virkelighed. De valgtes begyndelsespunkt er arbejdspladsen og en afsøgning af mulighederne for bæredygtighed og bevægelse af forholdet mellem arbejde og udstødning indenfor arbejdspladsens rammer. GRUM'erne befinder sig på kanten af eller udenfor arbejdsmarkedet, hvor det er muligt at etablere distance. Siddende på kanten af stakittet kan man både observere, hvad der foregår i skolegården, og hvordan verden tager sig ud på den anden side af stakittet. GRUM's begyndelsespunkt er i højere grad knyttet til de sociale og samfundsmæssige sider af forholdet mellem arbejde og udstødning, og derfor er deres anknytninger til bæredygtighed bundet til et bredere samfundsmæssigt perspektiv.

De valgtes arbejde med utopien om 'Gradvis tilbagetrækning' træder både frem som en utopisk formidling af en bedre balance mellem arbejdsliv og hverdagsliv, men samtidig får den karakter af at være en mere traditionel praksismodel, der lægger sig tæt op af De valgtes traditionelle faglige arbejde. Dette dobbelt-perspektiv i utopien har at gøre med vanskelighederne ved at sætte forholdet mellem arbejde og udstødning på dagordenen. 'Gradvis tilbagetrækning' er som utopi, De valgtes bud på hvordan nedslidning og

udstødning kunne imødekommes på arbejdspladsen. Konkret formidler det sig som forestillinger om at indrette arbejde og produktion i et samspil med en mere menneskelig rytme. Det handler om at have mulighed for at lytte til egne grænser og at lytte til kroppens signaler og selv at kunne forvalte arbejdets fylde i livssammenhængen. 'Gradvis tilbagetrækning' farves også af De valgte rolle som faglige repræsentanter. I denne sammenhæng formidler arbejdet sig langt mere programmatisk, end det er tilfældet, når utopien lægges frem i projektets arenaer. Som programmerklæring sættes 'Gradvis tilbagetrækning' funktionelt op. De valgte formulerer det på forskningsværkstedets tredje del som: *'Vi skal lede efter funktioner, der kan rumme de svage grupper'* og *'det er spild ikke at gøre mere for at fastholde'*. På denne baggrund sætter de - som nævnt tidligere - en undersøgelse i gang sammen med ledelsen, som skal lede efter arbejdsfunktioner på arbejdspladsen, der kan rumme de, som ikke kan være 100 procent med længere. At De valgte gør den gradvise tilbagetrækning til et funktionelt redskab i mødet med ledelsen har at gøre med det faglige arbejdes karakter. For at kunne stå stærkt overfor ledelsen er der brug for en klar ramme og en konkret horisont. I det utopiske arbejde med 'Gradvis tilbagetrækning' var horisonten og rammen mere åben.

'Gradvis tilbagetrækning' er en vej mod en bæredygtig arbejdspladsudvikling. På forskningsværkstedets første del kommenterer et af advokaturerne utopien ud fra et økonomisk perspektiv. Kommentarerne noteres på følgende måde;

Økonomi og samfundsøkonomi

Miljø og sikkerhed er en forudsætning for langsom tilbagetrækning

(derfor ikke opgive det)

Langsom tilbagetrækning vigtig i fremtiden både virksomhed (fasth. af folk og erfaren arbejdskraft) og samfund (efterløn osv.)

Overvej præmier og certificering af virksomheder der har god indsats på miljø og sikkerhed (inspiration fra de grønne afgifter)

(komplet gengivet, protokol fra forskningsværksted del 1 2003, s. 10)

Kommentarerne bringer bæredygtighedstematikken til torvs ved at fremsætte, at langsom tilbagetrækning er en vigtig del af en fremtidig udvikling både for virksomheder og i et samfundsmæssigt perspektiv. Advokaturerne rækker således ind i De valgte egne forestillinger om den gradvise tilbagetræknings betydning for en fremtidig udvikling på arbejdsmarkedet. Når De valgte selv beskriver dette forhold, handler det på mange måder om at skabe en mere menneskelig indretning af samfundet. Alle har ret til et arbejde, de, som ikke kan arbejde så meget, skal arbejde mindre, hvis livet udenfor arbejdet har brug for det, skal det have mere rum og tid gennem en mere fleksibel indretning af arbejdet og arbejdstiden. Et arbejdssamfund bygget op omkring tankerne i 'Gradvis tilbagetrækning' ville sandsynligvis skabe et bedre møde mellem arbejde og hverdag, idet arbejdsdagens og arbejdslivets rytme i højere grad tilstræbes at nærme sig livets og livsdagens rytme. Hvad 'Gradvis tilbagetrækning' derimod ikke forholder sig til er spørgsmålet om selve arbejdets rytme eller arbejdets konkrete udformning. De valgte forholder sig til 'det farlige arbejde' i utopien om miljø sikkerhed og skaber her antydninger af en forbindelse mellem arbejdsrytme

og det konkrete arbejdet. Forholdet mellem rytme, arbejdets genstand og udstødning trænger sig alligevel på og tematiseres således i en kommentar på forskningsværkstedet;

Men det er selve arbejdet, som er enerverende – det er ligegyldigt, om det er 1 time eller 4. (kommentar til fremlæggelsen af Gradvis tilbagetrækning, protokol fra forskningsværkstedet del 3 2004, s.4)

Kommentaren udspringer af rundvisningen på arbejdspladsen og oplevelsen af 'manden i buret' (jf. analysens første del). Arbejdets karakter i jernindustrien har sat tankerne i gang hos de øvrige deltagere på forskningsværkstedet. For er det overhovedet muligt at diskutere en bedre balance mellem arbejde og hverdagsliv uden at udfolde det konkrete arbejdsudformning? De valgte svar er blandet. På den ene side anerkender de, at det konkrete arbejde i sig selv er en del af problemet og vil have en afgørende betydning for, om 'Gradvis tilbagetrækning' bliver en meningsfuld udvikling af det fremtidige arbejdsliv. På den anden side er de farvet af, hvad de forestiller sig, kollegerne vil synes – *folk vil beholde deres arbejde.*

Båden sætter arbejdets subjektive og sociale betydningsindhold på dagsordenen og udgør et fortætningspunkt for en potentiel forskydning og bevægelse i arbejdsbegrebet. Arbejdet skal være samfundsmæssigt nyttigt, det er ikke lige meget, hvad man laver, og hvorfor man laver det. Arbejdet skal også være selvforvaltet. Der lægges op til, at kompetente mennesker selv tilrettelægger deres arbejde på en kompetent og sammenhængene måde. Samtidig skal arbejdet være en del af et liv i sunde rytmer: man skal gå lige så sund hjem fra arbejde, som da man kom, og der skal være en sund balance mellem tid og ressourcer i og udenfor arbejdet. Arbejdet er ikke kun lønarbejde – arbejde kan være alt muligt fra søndagsmiddage til aktiviteter i lokalområdet. Arbejdet er en social kategori, hvor mennesker forbinder sig til hinanden gennem konkrete aktiviteter, men også gennem sociale arrangementer fra julefrokost til fagcafeer. Utopien om båden er et billede på meget, men frem for alt er det en utopi, der er foregrebet. Utopien om båden kunne potentielt udvikles og kvalificeres gennem en afprøvning af et reelt bådbyggerprojekt. Båden forbliver indenfor 'Fantasi og rummelighed' et uforløst socialt eksperiment. Arbejdsbegrebet suges så at sige ind i utopien om at bygge en båd, men udfolder sig ikke som en konkret genstandsmæssig aktivitet.

Båden rummer forestillinger om et andet arbejdsbegreb end det, der er kendetegnet ved det moderne lønarbejde. Men det forbliver som forestillinger. Projektets begrænsninger er en praktisk grund til, at bådbyggeriet ikke udvikles i et socialt eksperiment – men der kunne også være andre grunde. Måske lever utopien om båden bedst som et uforløst kulturelt og socialt symbol og en orienteringshorisont. Pjecen får status af at være en båd - andre af projektets konkrete idéer kunne sættes i søen med det formål at kunne udgøre andre eksempler på, hvordan både kunne tage sig ud. Båden – i entalsform, tjener muligvis bedst som subjektiv utopisk orienteringskategori, som ikke kan eller bør indløses absolut.

Båden og Gradvis tilbagetrækning indeholder begge fragmenter til dannelsen af bæredygtige arbejdspladser. Det er imidlertid de samtidige repræsentationer af de to utopiske

orienteringer i samme arena, som etablerer et egentligt bæredygtigt perspektiv. De valgte har vanskeligheder ved at fastholde det utopiske betydningsindhold i Gradvis tilbagetrækning og bliver gennem arenaerne udfordret på perspektivet i de forhandlinger og strategier, de sætter på dagsordenen. Båden bidrager til at fastholde det utopiske perspektiv for et arbejde i sunde rytmer, mens De valgtes vanskeligheder bidrager til at validere betydningen af at lære at bygge en båd. Det bæredygtige perspektiv i mødet mellem de to virkeligheder er omdrejningspunktet for kapitel 7, hvor udvekslingens princip og de deltagelsesformer, som dette princip indebærer, peger frem mod et metodisk princip for formidlinger mellem arbejde og udstødning.

Kapitel 7

-

Udveksling og deltagelse

Dette kapitel tager udgangspunkt i forskningsspørgsmålet om, hvordan ugrænsede kan blive deltagere i udformningen af arbejdsmarkedspolitik og regulering? Processerne i 'Fantasi og rummelighed' har ikke rettet sig mod arbejdsmarkedspolitisk regulering som et selvstændigt genstandsfelt. Man kunne endog med nogen ret anføre, at temaet ikke fremføres tilstrækkeligt ekspressivt i projektets udkast og bevægelser til at begrunde forskningsspørgsmålet. 'Fantasi og rummelighed' har nu alligevel noget væsentligt at bidrage med i spørgsmål vedrørende udformningen af arbejdsmarkedspolitik og regulering, som har at gøre med metoder og deltagelsesformer, som kunne tematisere ulighedens problem. Med det tredje og sidste forskningsspørgsmål forsøger vi således at indkredse, hvordan erfaringer og bevægelser i 'Fantasi og rummelighed' kunne åbne for nye typer af deltagelse i udformningen af arbejdsmarkedspolitisk regulering.

I denne sidste del af analysen undersøges 'Fantasi og rummelighed' for kritik, idéer og opfordringer, som kan synliggøre nye facetter af ulighedens problem og muligvis etablere nye perspektiver på, hvordan der kan etableres organisatoriske og metodiske sammenhænge, som tilstår eller tilbyder udgrænsede indflydelse på arbejdsmarkedets udvikling.

Efter analysen af de kritiske erfaringer og analysen af de utopiske udkast, er de væsentligste kritiske erfaringer og utopier i 'Fantasi og rummelighed' bragt til torvs. Det, som står tilbage, er at knytte kritik og utopi til projektets bud på en praksis, som kan overkomme polariseringen mellem den første og den anden virkelighed. Det er realiseringsmulighederne og implikationerne i at realisere projektets konkrete bud på en praksis, som kunne inddrage erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet i arbejdsmarkedsudviklingen, der her står for tur.

Skal realiseringsmulighederne komme til deres ret, er det - som i fremtidsværkstedet - nødvendigt at minde om den bagvedliggende kritik og de utopiske horisonter. Derfor vil vi kondensere og samle op på kritikker og utopiske orienteringer, som de to forudgående forskningsspørgsmål har trukket ud af processerne i 'Fantasi og rummelighed'. Kondenseringen indeholder fire centrale temaer, som har rod i projektets kritiske erfaringsdannelser og utopiske orienteringer. De fire temaer omhandler 1) umyndiggørelse, 2) ubehaget ved arbejde og udskillelse, 3) behovet for social deltagelse og 4) forestillingen om det autonome subjekt.

Opsamling og kondensering af kritik og utopi

1) Umyndiggørelse:

I arbejdet med pjecen dannes 'En knudret vej' som en social gestalt, der rummer kritiske erfaringer med at blive tilsidesat, overhørt eller mistænkeliggjort i myndighedernes afklaringsprocesser. GRUM's erfaringer er, at deltagelse eller bare overblik i eget forløb er noget, man skal tilkæmpe sig – og at relationerne til myndighederne kan være angstfremkaldende, ydmygende og krænkende. Brodden i kritikken er, at myndighederne ikke etablerer rum for, at GRUM'erne kan blive accepteret som deltagere i eget forløb med viden og erfaringer om egen situation. Arenaerne i 'Fantasi og rummelighed' tilvejebringer et

rum, som gør det muligt at formulere egen viden og erfaringer samt kritik af vanskelighederne ved at fastholde autonomi i relationen til myndighederne. Denne kritik føjer en ny dimension til forståelsen af samspillet mellem myndigheder og klienter, hvor vanskelighederne ved at fastholde subjektiv myndighed peger på behovet for at udvikle samspillet på en sådan måde, at der tilvejebringes praktiske arbejdssammenhænge i afklaringsprocesserne, hvori klienternes deltagelse med egne erfaringer og viden tages alvorligt.

2) Ubehaget ved arbejde og ubehaget ved udskillelse:

Arenaerne i 'Fantasi og rummelighed' opfordrer til at formulere kritik af arbejdet med udgangspunkt i deltagernes subjektive erfaringer med arbejde og arbejdsliv. De kritiske erfaringer samler sig om tre kritiske forhold, som stiller sig i vejen for et socialt bæredygtigt og socialt integrerende perspektiv på arbejdet. Det første forhold har at gøre med kritikken af det dårlige eller uattraktive arbejde, som særligt GRUM rejser. Arbejdet beskrives som kedeligt, specialiseret, straffende, ensformigt, meningsløst og passiviserende. Det andet forhold har at gøre med kritikken af det farlige arbejde, som særligt De valgte rejser, hvor den subjektive betydning af arbejdets belastninger og risici danner baggrund for den sociale gestalt i utopien om 'Gradvis tilbagetrækning'. Det tredje forhold er knyttet til kritikken af det udgrænsende arbejde, som eksempelvis optræder i billederne af 'hvem ryger ud?' og i GRUM'ernes kritik af at blive mødt med manglende forståelse og at blive betragtet som farlige. Det tredje forhold knytter sig således til arbejdsmarkedets snævre rationalitet, som afviser og udskiller mennesker med afvigende livsforløb, interesser og konditioner. Tilsammen illustrerer disse tre kritiske forhold, som formuleres med udgangspunkt i forskellige arbejdsmarkedstilknytninger, et interessant og problematisk spændingsfelt mellem arbejdsmarkedets udskilningsprocesser og de subjektive forbehold. Mellem arbejdet som ikke vil vide af os, arbejdet vi ikke vil miste og arbejdet vi ikke vil tage del i.

Arenaerne viser sig betydningsfulde der, hvor subjektiv ubehag og skepsis ophører med at være individuelle vanskeligheder ved at tilpasse sig arbejdsmarkedsforhold eller balancerer ubehaget og i stedet tematiser spændingerne i og udenfor arbejdet som socialt betydningsfulde erfaringer. De vanskelige spændinger i forholdet mellem arbejdets udskilningsprocesser og de subjektive forbehold overfor arbejdet indikerer behovet for formidlinger mellem arbejde og udstødning som et socialt og samfundsmæssigt genstandsfelt.

Her skiller resultaterne af arenaerne i 'Fantasi og rummelighed' sig ud fra mainstream i arbejdsmarkeds- og socialpolitisk praksis. De sociale og arbejdsmarkedspolitiske ressourcer sættes i stigende grad ind overfor selvet i form af evaluering, diagnosticering og bearbejdning af klienternes villighed og konditioner (Mik-Meyer; 2004, Järvinen og Mik-Meyer; 2003, Åkerstrøm Andersen; 2003, Revstedt; 2001, Carstens; 1998). Kritikken af arbejde og udgrænsning i 'Fantasi og rummelighed' begrænser sig imidlertid ikke til selvet, men peger på modsætningsforhold og spændinger mellem ubehaget ved arbejdet og ubehaget ved udskillelse, som rækker ind i sociale og samfundsmæssige organiseringer. De subjektive erfaringer og sociale gestaltninger i 'Fantasi og rummelighed' åbner blikket for vanskelige

modsætningsforhold i arbejdet – og åbner dermed også for et kritisk perspektiv på de arbejdsmarkedspolitiske og sociale institutionernes praksis. Kritikken af det dårlige, farlige og udgrænsende arbejde rejser en ny udfordring for både arbejdsmarkedet og institutionernes praksis, idet arenaernes praksis synliggør et 'hul' i de samfundsmæssige organiseringer, hvor betydningsindholdet i de kritiske erfaringer kunne tematiseres og tages alvorligt.

3) Behovet for social deltagelse:

Social ligegyldighed, meningsløshed og isolation er et tema, som optager både GRUM og De valgte. Temaet ligger bag den tøvende skepsis overfor borgerlønnen og bag kritikken af ligegyldighed og tilsidesættelse af manden til fordel for maskinen i produktionsprocesserne. 'Er det nok at være sig selv nok?' spørger GRUM – og forskningsværkstedets deltagere spørger GRUM; 'Bliver i ved med at holde jer for jer selv?'. Temaet accentuerer behovet for social sammenhængskraft og social orientering i arbejdet. Når vi fletter de utopiske svar på social ligegyldighed fra GRUM og De valgte sammen, peger de i en retning, hvor den subjektive betydning af at være i arbejde hænger sammen med den sociale og samfundsmæssige betydning af arbejdet; det skal være et 'rigtigt' arbejde, man skal gøre en forskel, og det skal være meningsfuldt. Fra kritikken af social ligegyldighed springer sammenhængen mellem arbejdets subjektive og samfundsmæssige meningsfulde frem som et programmatisk princip, som kan sikre subjektivt engagement i arbejdet og social anerkendelse af mennesket.

Dette princip fordrer imidlertid, at det er mennesket og ikke maskinen, som anerkendes – eller som De valgte anfører i utopien om Gradvis tilbagetrækning; 'produktionen skal indrettes efter mennesket' og 'manden før maskinen'. En pointe, som trækker tæppet væk under produktionslogikken og eksponerer spændingen mellem realitet og utopi. Mennesker bliver jo anerkendt i kraft af deres arbejde – men det er i kraft af deres evne til at bemestre det arbejde, som er til rådighed – ikke et udtryk for at menneskelige rytmer og livsinteresser former arbejdet. Utopien er svagt tilstede i realiteten – men den er faldet skævt ud. Den sociale anerkendelse omfatter ikke dem, som ikke kan eller vil bemestre det arbejde, som er til rådighed – og slår om i formynderi eller hjælp til selvudvikling. De, som (endnu) kan bemestre arbejdet, må til gengæld balancere forestillinger og bestræbelser på at forme arbejdet efter subjektive rytmer og livsinteresser overfor præstationslogikken i arbejdet. Bolværket mod social ligegyldighed har således noget at gøre med mulighederne for subjektivt at forme et socialt meningsfuldt arbejde, som mennesker kan tage del i, så længe de orker. Social deltagelse er her et spørgsmål om anerkendelse af behovet for at være en del af det fælles, at kunne arbejde 'rigtigt' med noget, som gør en forskel – men det skal være et arbejde i sunde rytmer.

Behovet for et arbejde i sunde rytmer, som ikke er sig selv nok, rejser således en social og teknologisk udfordring til arbejdsmarkedets præstationslogik. Aktuelt er de samfundsmæssige præstationskrav i arbejdet dominerende spillere i udformningen af teknologi- og organisationsudvikling og i bestræbelserne på at skabe plads til alle på arbejdsmarkedet. Det medfører blandt andet, at subjektive interesser i at tage del i det fælles underlægges præstationslogikkens egen logik i etablering af særlige vilkår, og at de strukturelle forhold i arbejdets udskilningsprocesser ikke tematiseres. 'Fantasi og

rummelighed' bidrager her til at tegne en anden spiller tydeligere op, som synliggør blindgyden i arbejdsmarkedsudviklingen; særlige vilkår er ikke det samme som et arbejde i sunde rytmer og er ikke et tilstrækkelig effektivt bolværk mod social ligegyldighed. Et arbejde i sunde rytmer omfatter alle. Anerkendelse af en sådan konklusion ville uden tvivl medføre arbejdsmarkedspolitisk rådvildhed og åbne ender - svarende til rådvildheden og behovet for eksperimentelle prøvehandling som deltagerne i 'Fantasi og rummelighed' erfarer, når utopierne om et arbejde i sunde rytmer og plads til alle skal tænkes i konkrete materielle og organisatoriske konstruktioner. Processerne i 'Fantasi og rummelighed' tydeliggør imidlertid en arbejdsmarkedspolitisk blindgyde, som giver grund til at overveje, om rådvildhed og åbne ender kunne udgøre en produktiv del af vanskelighederne ved at nærme sig eksperimenter, der kunne føje arbejdsmarkedsudvikling og behovet for social deltagelse sammen i en praksis, som ikke er sig selv nok.

4) Forestillingen om det autonome subjekt:

Det sunde, nyttige arbejde, som ikke er sig selv nok, udtrykker forestillinger om en arbejdsmarkedsudvikling, som tilgodeser den subjektive rytme i arbejdet og arbejdets sociale orientering. Arbejdet skal være meningsfuldt og nyttigt – men den nærmere indholdsbestemmelse af selveste arbejdet – den socialt nyttige arbejdsaktivitet – står mindre stærkt. For at nærme os en genstandsmæssig afgrænsning af arbejdsaktiviteten må vi rundt om de dannelsesmæssige aspekter i utopierne. Båden er det tætteste, vi kommer forestillinger om arbejdsaktiviteten – at skabe noget selv med hænderne eller med hovedet; en båd, en bog, et godt lokalmiljø eller bare en vellykket søndagsmiddag. Dannelsesaspektet i utopien om 'At lære at bygge en båd - så man selv kan sejle' knytter sig til forestillingen om det autonome subjekt, som er i stand til og har muligheder for at bruge sin fantasi, sin kreativitet og sine færdigheder til at skabe eller bygge noget subjektivt tilfredsstillende. Det autonome subjekt er altså et menneske, som er i stand til at forestille sig og skabe sin egen arbejdsaktivitet i overensstemmelse med subjektivt meningsfulde kriterier. I 'Fantasi og rummelighed' beskrives en sådan arbejdsaktivitet blandt andet som noget, der 'starter i én selv som 'det kreative' og i kraft af 'behovet for at lave noget man selv kan forstå'. Det autonome subjekt har imidlertid trange kår. De valgte forestiller sig, at de som udstødte må forlade systemet og drage ud i verden, hvis de skal have mulighed for at leve båden ud. GRUM forholder sig til systemets begrænsninger og spørger hvordan, det kan blive muligt at lære at bygge en båd, så man selv kan sejle, når man er arbejdsløs? Men hvad er det helt præcist, som har trange kår? Er det det autonome subjekts udfoldelsesmuligheder – eller omfatter vanskelighederne også dannelsen af det autonome subjekt?

I 'Fantasi og rummelighed' produceres enkelte konkrete forestillinger om selvskabte arbejdsaktiviteter. Båden udgør et billede på sådanne forestillinger – men er også slet og ret en båd. I utopien om 'En ny start' rejses der desuden forslag om at lave økologiske og bæredygtige andelsvirksomheder, en café for fattigrøve, en restaurant, forretning eller et nedlagt landbrug. Hvor behovet for selvskabt og selvreguleret arbejdsaktivitet har en bred klangbund som 'en sand utopi' og 'alle menneskers drøm', er det vanskeligere at indholdsbestemme drømmen. Når processerne i 'Fantasi og rummelighed' i ringe grad formår at indholdsbestemme drømmene, handler det ikke alene om det autonome subjekts

udfoldelsesmuligheder, men omfatter også vanskelighederne ved at danne og fastholde autonomi og fantasi. Det er sådanne vanskeligheder, som er på spil i 'Plads til alle', når GRUM efterlyser en skole, som er i stand til at motivere til andet end lønarbejde, som kan udvikle selvstændighed uden egoisme og få fantasien ind i læreprocesserne. Det er den samme problematik, som presser sig på i forskningsværkstedet, når der opfordres til en stærkere sammentænkning af skoleliv og arbejdsmiljø, hvor arbejdsmiljø også handler om rytmer og om at lære sig selv at kende. Hvor kritikken af umyndiggørelse og behovet for social deltagelse retter sig mod de sociale og samfundsmæssige betingelser for myndighed og deltagelse i det fælles, rejser dette tema en udfordring til de dannelsesmæssige betingelser for, at hvert enkelt menneske kan udvikle fantasi, grænser, rytme og kreativitet.

De fire ovennævnte temaer indeholder alle erfaringer og indsigter, som rejser nye udfordringer til de samfundsmæssige formidlinger mellem arbejde og udstødning, som kan koges yderligere ind; arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' peger i retning af, at ubehaget ved arbejde og udskillelse kunne bevæges eller mindskes gennem en social praksis, som beforder myndighed, social deltagelse, autonomi og fantasi. Spørgsmålet til denne del af analysen er derfor: Kan arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' knyttes til reguleringen af arbejdsmarkedsudviklingen på en sådan måde, at arbejdsmarkedet trækkes mod en social praksis, som beforder myndighed, social deltagelse, autonomi og fantasi?

Arenaerne i 'Fantasi og rummelighed' arbejder systematisk med et realiseringsperspektiv, som tvinger det utopisk orienterede arbejde i dialog med realiteterne. Hvor kan vi begynde – hvad kan vi selv gøre, og er der nogen politiske eller institutionelle aktører, som vi bør inddrage?

Pjecen 'Det rejsende GRUM' og De valgte arbejde på at få 'Gradvis tilbagetrækning' med i personalepolitikken er former for deltagelse, som i en eller anden forstand forsøger at påvirke arbejdsmarkedsudviklingen. Festivalen peger på en fremtidig arena for en ny type af begyndelse, hvor deltagerne, forskere og en bredere offentlighed kan tage hul på de manglende formidlinger mellem arbejde og udstødning. Men er der politiske eller institutionelle aktører, som bør inddrages i bestræbelserne på at eksperimentere med en social praksis, som beforder myndighed, social deltagelse og autonomi? Arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' peger på fagbevægelsen som en fremtidig organisatorisk, politisk og dannelsesmæssig brobygger mellem realiteterne og projektets utopiske orienteringer.

Gennem forløbet tager fagbevægelsen gradvist en mere og mere fremtrædende plads for på det sidste forskningsværksted at udgøre et substantielt svar på, hvordan både udgrænsede og medarbejdere kan blive deltagere i arbejdsmarkedsudviklingen. I det følgende vil vi gå tættere på, hvordan fagbevægelsen trænger sig på i 'Fantasi og rummelighed'.

Fagbevægelsen i fremtiden

- en vej ud af realitetsmægtigheden?

Fagbevægelsen er til stede i stikordene i begge fremtidsværkstederne og tager en fremtrædende rolle på forskningsværkstedet. Fagbevægelsen udgør ikke på noget tidspunkt

et selvstændigt tema for kritik eller utopi-arbejdet, men indtager hjørner af kritikken og utopierne og tages på forskellige måder med i perspektiverne og realiseringsforslagene.

Deltagerne tildeler fagbevægelsen en rolle i både kritik og utopier, som vi vælger at trække tydeligere frem og stille op som et selvstændigt tema i konglomeratet af utopiarbejdet i 'Fantasi og rummelighed' på den sidste del af forskningsværkstedet. Vi giver temaet overskriften 'Solidariske fagforeninger'. Når vi vælger denne overskrift, er det for at tydeliggøre deltagerens kritik af fagforeningernes deltagelse i sociale og samfundsmæssige spørgsmål og de samtidige ønsker til en mere omfattende, social og solidarisk fagforeningspraksis. Overskriften trækker vi blandt andet ud af følgende stikord;

- 'Fagbevægelsen indser et samfundsmæssigt ansvar for arbejdsmarkedspolitikken (ikke kun dyrke egne interesser).
(*protokol fra fremtidsværksted f. GRUM 2002, s. 10*)
- 'Fagforeningens flotte ord om solidaritet – slutter når det indbetalte er udbetalt – i løbet af 3 år er den brugt op'.
(*protokol fra forsk.værksted del 2,2003 s.5*)
- 'Solidaritet er også baseret på tanken om, at man kan havne i en anden situation'.
(*protokol fra forsk.værksted del 2,2003 s.5 – i umiddelbar forlængelse af ovenstående*)

Stikordene fra fremtidsværkstedet med GRUM knytter sig til en utopi om 'fleksible systemer tunet ind på de værdier, som rør sig her og nu', hvor utopigruppen inddrager fagbevægelsen i forestillingerne om, hvordan alternative sociale velfærdssystemer kunne tage sig ud. Stikordene fra forskningsværkstedets anden del har rod i reaktionerne på 'mødet' mellem GRUM's udstødningshistorier og De valgte forestillinger om egen fremtidige udstødningshistorie, hvor kritikken af fagbevægelsens begrænsede solidaritet med medlemmernes hele liv – hele livet - blandt andet bringes op. 'Mødets' sociale situation kan spores i det sidste stikord – *solidaritet er også baseret på tanken om, at man kan havne i en anden situation*. 'Mødet' i forskningsværkstedet har karakter af formidlinger, som går på tværs af de to virkeligheder, hvor særligt livet i den anden virkelighed og forestillinger om hvordan et sådan liv kan forme sig udgør en social basis for solidaritetstænkning. Nysgerrighed omsættes i arenaen til den specifikke proces i 'mødet', som åbner for at sætte processerne i arenaen overfor fagforeningskritikken og solidaritetsperspektivet i den begrænsede dagpengeperiode. Overskriften 'solidariske fagforeninger' springer altså både ud af deltagerens kritik af fagforeningernes aktuelle solidaritetspraksis og af den solidaritets orientering, som 'mødet' i arenaen åbner.

'Solidariske fagforeninger' indeholder to typer af opfordringer, som vi henter ud af det forudgående arbejde med kritik og utopi i projektets arenaer. Den første opfordring handler om, at fagforeningerne bør tage del i en regulering, som kan *skabe plads til flere på arbejdsmarkedet ved at slide mindre på dem, som er i arbejde*.

Fagbevægelsen opfordres til at arbejde for en regulering som;

- Gør det vanskeligere at fyre medarbejdere
(*protokol fra forskningsværkstedet del 1, s. 10.*)
- Nedsætter den ugentlige arbejdstid – ny arbejdstidspolitik
(*protokol fra forskningsværksted del 1, s. 12.*)
- Gør det vanskeligere at overarbejde
(*protokol fra forskningsværksted del 1, s. 8.*)
- Afgift ved psykiske skader på medarbejderne
(*protokol fra forskningsværksted del 2, s. 6.*)
- Præmiering af virksomheder med god indsats på miljø- og sikkerheds områderne
(*protokol fra forskningsværksted del 1, s. 10.*)

Den anden type opfordring handler om *at styrke den faglige udvikling*, hvor fagbevægelsens fremtidige rolle kunne være at skabe muligheder for;

- Samarbejde på tværs af faggrænser
(*protokol fra forskningsværksted del 1, s. 11*)
- Afspecialisering / omvendt udlicitering
(*protokol fra forskningsværksted del 1, s. 11*)
- Faglige og sociale eksperimenter
(*protokol fra forskningsværksted del 1, s. 4*)

I fremlæggelsen af 'solidariske fagforeninger' sporer vi stikordene tilbage til deltagernes tidligere fremlæggelser af deres utopier og den respons, som utopierne har fået med på vejen. Efter fremlæggelsen af hele konglomeratet, hvoraf 'solidariske fagforeninger' udgjorde ét af fem utopi-temaer, vælger deltagerne sig på det utopi-tema, som de gerne vil kommentere som djævelens advokat. Opgaven er altså at udsætte utopi-temaet om 'solidariske fagforeninger' for en kærlig kritik med det formål at styrke utopiens realiseringsmuligheder. Djævelens advokat har følgende bemærkninger til 'solidariske fagforeninger';

Hvad er fagbevægelsens rolle i fremtiden? – respektfuldt samarbejde
(arbejdende, ledige, virksomheder).

Mere synlige overfor særligt ledige.

At tage en kamp på at medarbejderne bliver presset for meget og for langt ud.

Vil hellere tale respekt og samarbejde end kamp.

Afhængigheden af EU trækker temaet om at slide mindre på dem, der er i arbejde i den rigtige retning.

Snakken om det hele menneske handler ikke kun om dem i arbejde.
Skal kigge efter nye perspektiver og fremad.
Retten til et helt liv – en uge på højskole om året.
At være mere klarsynede i det man gør.
At stå stærkt på værdier og holdninger.
(komplet gengivet, protokol fra forskningsværkstedet del 3, s.11)

Djævelens advokat forholder sig flertydigt til utopien. Skal der kæmpes eller samarbejdes? Og hvordan får vi respekten, det hele menneske og det hele liv på banen – gennem synlighed, højskoleophold, klarsyn, værdier og holdninger? I markeringerne af 'det hele menneske', 'det hele liv' og 'respekt' bliver det synligt, at den bagvedliggende utopiske horisont for temaet 'solidariske fagforeninger' opretholdes. De to typer af opfordringer indeholder sådan set ikke i sig selv udredninger om det hele menneske, det hele liv eller respekt. Djævelens advokat kunne have mødt opfordringerne langt mere instrumentelt i form af konkrete kommentarer til, hvordan en ny regulering kunne tage sig ud. Opfordringerne er imidlertid netop ikke blot instrumentelle reguleringsudkast, men et skridt på vejen mod realisering af mere omfattende udkast til en ny sammenhæng mellem produktion og reproduktion, som kan åbne for en mere rummelig og subjektivt tilfredsstillende arbejdsmarkedsudvikling med plads til flere. Det er arbejdets plads i livssammenhængen – og ikke arbejdslivet som selvstændig sfære - som djævelens advokat forsvarer og arbejder for. Horisonten for de konkrete reguleringer, som er indeholdt i udkastet til 'solidariske fagforeninger' rækker i den forstand ud over fagbevægelsens dominerende strategier, hvor arbejdslivet og arbejdsmiljøet indtager et privilegeret arbejdsfelt⁴¹. I kommentarerne fra djævelens advokat er det tydeligt, at det er denne utopiske orientering af temaet, som advokaten forholder sig til. Den utopiske horisont opretholdes – men det gør det imidlertid ikke nemmere for djævelens advokat at finde de rette metoder til at realisere nye begyndelser. Kamp eller samarbejde? Respekt eller rettigheder?

Konglomeratet af utopierne indeholder et utopi-tema om 'lokal ansvarlig økonomi og produktion', som indholdsmæssigt overlapper et enkelt element i utopi-temaet om 'solidariske fagforeninger'. I utopi-temaet om 'lokal ansvarlig økonomi og produktion' er opfordringen til fagbevægelsen om at arbejde for afgifter ved psykiske skader og præmiering

---

⁴¹ Visionen om det udviklende arbejde (DUA), som i 90'erne udgjorde LO's bud på en progressiv demokratiserings- og udviklingsstrategi, vægtede således demokratiserings- og udviklingsmuligheder i arbejdets organisering og udførsel og herigennem mulighederne for at etablere en mere demokratisk basis for udviklingen af teknologi og produkter (Hvid & Møller: 1992, Børsting & Bruvik-Hansen: 1999, Hvid 1999). DUA bestræber sig grundlæggende på et demokratisk bæredygtighedsprojekt, som i et samfundsmæssigt perspektiv dårligt kan kritiseres for at begrænse sig alene til produktionssfæren. Det er imidlertid overvejende vanskeligheder og muligheder i arbejdslivet, som inddrages i de konkrete udviklingsprojekter, som refererer til DUA tænkningen (Hvenegaard et. al: 1999, Hvid (red):1999, Centralrådet for statens samarbejdsråd: 1996, Bottrup & Hvid 1995). Produktionssfæren indtager således en privilegeret position, hvorfra livssammenhængsproblemerne i spillet mellem produktion og reproduktion vanskeligt kan udgøre et substantielt omdrejningspunkt for de lokale udviklingsprocesser.

af god miljø- og sikkerhedsindsats omsat til regulering af virksomhederne i form af afgifter ved skader, nedslidning og overflødiggørelse af medarbejdere. I fremlæggelsen præsenteres denne side af 'lokal ansvarlig økonomi og produktion' således, at der pålægges virksomhederne en afgift ved urimeligt slid på medarbejdere, som kan bruges til at støtte aktiviteter og produktioner, der ikke er nedslidende. Djævelens advokat forholder sig til reguleringen af virksomhederne på en måde, som kaster lidt mere lys over flertydigheden i svarene til utopien om 'solidariske fagforeninger';

Afgifter som trussel – eller skal de effektueres? – vil virksomhederne flytte hvis vi er for hårde?

Vi gik ned i løn, da virksomheden truede med at flytte til Sjælland.

Vil de alternative virksomheder køre på en ordentlig måde? Hvem skal kontrollere dem?

(udpluk fra djævelens advokat, protokol fra forskningsværkstedet del 3, s. 10)

Stikordene indikerer realitetsmægtigheden bag den tøvende position mellem kamp og samarbejde. Djævelens advokat påpeger risiciene ved at påføre virksomhederne afgifter – virksomhederne kunne flytte ud. Den trussel har tidligere ført til at medarbejderne, og ikke virksomheden, har måtte betale. Hvis virksomhederne flytter ud, står de alternative virksomheder tilbage – og er de overhovedet realistiske? Djævelens advokat er ikke uenig i, at der slides urimeligt på medarbejderne – men stiller sig tvivlende overfor utopiens realiserbarhed. Hvis vi sætter hårdt mod hårdt, vil arbejdspladserne måske forsvinde – og kan der bygges alternative arbejdspladser op, som vil køre på en ordentlig måde? Hvad forhindrer de alternative virksomheder i at gå ned – eller udvikle de samme urimelige og nedslidende arbejdsforhold?

De to advokaters arbejde synliggør et spændingsforhold, som har noget at gøre med forholdet mellem medarbejdernes realitetsmættede risikovurderinger og ønsket om en organisatorisk praksis, som kan hjælpe med at fastholde et utopisk perspektiv, som rækker ud over realitetsmægtigheden. Djævelens advokat konstaterer i stikordet '*Vi gik ned i løn, da virksomheden truede med at flytte til Sjælland*', at den lokale medarbejdergruppe har vanskeligt ved at fastholde egen position, når arbejdsløsheden trænger sig på i forhandlingerne. Det er en kvalitet i arenaen, at djævelens advokat får mulighed for at udtrykke skepsis. Det bliver tydeligt, at den enkelte medarbejdergruppes realiteter truer med at lukke den utopiske horisont for arbejdets udvikling. I temaet om 'lokal ansvarlig økonomi og produktion' er det vanskeligere for djævelens advokat at opretholde den utopiske horisont. Deltagerne i forskningsværkstedet står imidlertid fast på behovet for en social praksis, som i højere grad beforder myndighed, social deltagelse, autonomi og fantasi, men i processen bevæger de sig - fra djævelens advokat til forskningsværkstedets afsluttende aktivitet, hvor de putter idéer i idébanken - mod en mere omfattende fagbevægelsespraksis, som begyndelsessted for en sådan praksis. Der er behov for noget, der er stærkere end den lokale kontekst, noget at stå imod med – og noget, der kan forebygge, danne og udvikle.

Processerne i anden del af forskningsværkstedet stillede skarpt på den anden virkelighed og producerede blandt andet utopien om en festival som et fremtidigt mødested og pegede mod behovet for formidlinger mellem arbejde og udstødning. Man kunne også sige, at deltagerkredsen på anden del erfarer, at der ikke er nogen steder at gøre sig erfaringer med en sådan formidling. Processerne i forskningsværkstedets tredje del stiller skarpt på arbejdspladserne. På tredje del af forskningsværkstedet er det ikke 'huller' i erfaringsammenhængen, som trænger sig på, men derimod erfaringer med realitetsmægtigheden. Deltagerne er skeptiske overfor deres egne og kollegaernes evne til at fastholde den utopiske horisont i de praktiske bestræbelser på at nærme sig en anden social organisering. I forhold til kollegaerne udtrykker deltagerne ikke blot skepsis overfor evnerne til at fastholde utopierne – de stiller også spørgsmålstejn ved, hvorvidt kollegaerne overhovedet kan og vil engageres. Vi har tidligere bragt samme skepsis på banen i analysen af 'Gradvis tilbagetrækning' og De valgte strategiske forhandlingsteknik. På forskningsværkstedet stikker den atter hovedet frem;

- Vil folk overhovedet have det sociale?
(*djævelens advokat til 'et arbejde i sunde rytmer', protokol fra forskningsværksted del 3, s.7*)
- Hvad hvis det er kollegaerne, som bremser for det forebyggende arbejde?
(*djævelens advokat til 'lokal ansvarlig økonomi og produktion', protokol fra forskningsværksted del 3, s.10*)

Når utopierne skal omsættes til realisering, udtrykker deltagerne således tvivl ved deres egen og kollegaernes evne og vilje til at fastholde det utopiske betydningsindhold. Overfor tvivlen stiller deltagerne forestillingen om en fagbevægelse, som rækker ind i 'det hele menneske', og som i praksis kan udgøre en organisatorisk sammenhæng, som fastholder det utopiske betydningsindhold. I første del af analysen præsenterede vi enkelte opfordringer fra idébanken, som peger på en mere omfattende sammenhæng mellem arbejdsmiljø, dannelse og fagbevægelse. Her præsenterer vi dem på ny og tilføjer yderligere et par opfordringer fra idébanken;

- At det skal være muligt at besøge hinandens verdener, at få kendskab til hinanden og være i bred dialog ud over virksomhedens grænser.
- At familien og børnene skal kunne inddrages mere i arbejdspladsen og i det faglige arbejde/fællesskab.
- At arbejdsmiljøet starter i skolen – i børnenes eget arbejdsmiljø.
- At arbejdsmiljø også handler om rytmer.
- At lære sig selv at kende, menneskers rytmer, natur og biologi og hvad fremmedgørelsen gør ved mennesker.
- At lærernes fagforening, forældre og fagbevægelsen kunne være i dialog via skolekontakten.
- At fagbevægelsen synliggøres i gågaden og skaber kontakt via byen.

- At fagforeningen skal gøre en indsats for anti-mobning⁴².
- Kunne fagbevægelsen brandes som sundhedsforebyggende organisation nr. 1 – i bredt samarbejde mellem alle fagforbund?
- At styrke netværk og legekammerater via tillidsmandsnetværket
- At 'Det rejsende GRUM' skal ud og omkring .
- At genindføre 'fagernes fest' – komme fra lokalafdelingerne
- At GRUM, De valgte og eksperterne bør fortsætte med at samarbejde i en eller anden form.

(redigerede stikord fra idébanken til undgåelse af et A og B hold, protokol fra forskningsværkstedet del 3, s.23)

Idébanken indeholder også enkelte idéer, som ikke har meget med fagbevægelsens rolle eller opgaver at gøre, men langt den største andel af idéerne forbinder sig i en eller anden forstand til det faglige arbejde, arbejdsmiljøet og fagbevægelsen. Grundtonen i idéerne er forestillingen om en udvidet sammenhæng mellem dannelse, arbejde og arbejdsmiljø, som når hele vejen rundt om det levede liv. Børnene, skolen og tanker om, hvad der er godt at lære og godt at vide, optræder i flere stikord. Det er godt at kende til arbejdspladser, at erfare sit eget arbejdsmiljø og lære sig selv og sine rytmer at kende. Det er udkast til dannelses- og læringsformer, som tager sigte på børnenes muligheder for at udvikle en orienteringsevne og en evne til at skelne mellem et bæredygtigt og et ødelæggende arbejde, som her er på spil. De kommende generationers betingelser for at udvikle et arbejde i sunde rytmer optager deltagerne – ligesom GRUM i det forudgående fremtidsværksted var optaget af, hvordan skolerne kan tilbyde børnene muligheder for at lære selvstændighed (uden egoisme), at stå imod pres og at skabe plads til alle. Børnenes plads i utopierne fortæller os blandt andet, at den sociale orientering mod de fælles anliggender og den fælles fremtid optager deltagerne på en måde, som rækker ind i de næste generationers muligheder og forudsætninger for at deltage i at forme verdenen – og at disse muligheder og forudsætninger gerne skulle være væsentligt bedre end de eksisterende. Måske udtrykker det også noget om de lærings- og dannelsesmuligheder, som har været tilgængelige for deltagerne i deres skoleliv. På sin vis kunne man anføre, at udkastet til at ruste fremtidens generationer til et arbejde i sunde rytmer både kan tolkes som et udtryk for ansvarlig og omsorgsfuld social orientering mod fremtidige generationers sociale og dannelsesmæssige kapacitet til at skabe en bedre verden - og et udtryk for afmagt overfor egne kræfter og eksisterende muligheder. Opfordringerne til dialog og udvekslinger *mellem* skoleliv, fagbevægelse og arbejdsliv indikerer imidlertid et udvekslings- og forandringsperspektiv, som også rækker ind i det eksisterende. Det er muligt, at der knyttes mere håb til fremtidens generationer end til de nuværende – men utopierne i 'Fantasi og rummelighed' kan ikke tolkes sådan, at

---

⁴² Anti-mobning har en bred betydning i 'Fantasi og rummelighed'. På Forskningsværkstedets anden del holder én af de deltagende eksperter, psykolog Nadia U. Prætorius, et skriftligt og et mundtligt oplæg om 10 gode råd til et godt psykisk arbejdsmiljø (protokol fra forskningsværksted 2, bilag 5 'Kan mennesker betale sig' af N. Prætorius, 6 sider). I denne forbindelse peger Prætorius på sammenhængen mellem moderne management og psykiske skader, hvor umulige dobbeltbundede arbejdssituationer, kvantificering, ensretning, overvågning og kontrolmekanismer i moderne management anses som et udtryk for mobning.

deltagernes håb om at dæmme op for polariseringen og bevæge ulighedens problem hovedsagligt lægges i hænderne på de kommende generationers evne til at forme et bedre samfund. Børnenes og de kommende generationers plads i utopierne er snarere et udtryk for en processuel bæredygtighedsorientering, hvor det at ændre kursen i arbejdsmarkedsudviklingen i en retning, som tilgodeser mennesker sociale og subjektive behov for at tage del i en fremadskridende udvikling af samfundet og det sociale liv, indbefatter et omfattende og langsigtet dannelsesprojekt. En bæredygtig fremtidsorientering indbefatter et langsigtet perspektiv på de fremtidige generationers betingelser og forudsætninger⁴³. De utopiske udkast fra 'Fantasi og rummelighed' rummer begyndelser og håb knyttet til de kommende generationers betingelser og evner til at forme bedre formidlinger mellem arbejde og udstødning – men de rummer også erfaringsmættede udvekslinger mellem fortiden og fremtiden som peger på, hvordan nutidens mennesker kunne deltage i en udviklingsproces mod mere bæredygtige sammenhænge mellem subjektive rytmer og arbejdsliv.

De lærings- eller dannelsesmæssige udkast til at skabe sammenhæng mellem rytmer og arbejdsmiljø udgør ét af deltagernes svar på, hvordan vi undgår et A og B hold. Et andet svar finder vi netop i udkastet til en højere grad af udvekslinger mellem de usammenhængende sfærer i hverdagslivet; familien skal inddrages på arbejdspladsen og i det faglige fællesskab, vi skal kunne besøge hinandens verdener og være i dialog ud over virksomhedens grænser, lærerne, forældrene og fagbevægelsen skal være i dialog og kontakten til legekammeraterne skal styrkes gennem tillidsmandsnetværket. Det arbejdsmiljø, som spædt tegnes op, tager udgangspunkt i subjektets sanselige, kropslige erfaringer og læringspotentiale og stræber efter et arbejde i udveksling og dialog med 'det hele liv'.

I utopi-temaet om 'solidariske fagforeninger' optrådte en række forslag til reguleringer, som har til formål at slide mindre på dem, som er i arbejde for at skabe plads til flere. Desuden indeholdt utopi-temaet forslag til at styrke den faglige udvikling. Idébanken supplerer ved at opfordre til at inddrage familierne i det faglige arbejde, at fagbevægelsen gør en indsats for anti-mobning og sundhedsforebyggelse og deltager i dialoger med forældre og lærere om børnenes arbejdsmiljø, rytmer og kendskab til arbejdslivet. Det samlede billede af opfordringerne til fagbevægelsen peger i retning af en udvidet fagbevægelsespraksis, som aktivt tager del i at udvikle et arbejdsmiljø (på skolen eller i arbejdet), der kan understøtte kulturel og social deltagelse, som rækker ind i behovet for *myndighed*, forestillingen om *det autonome subjekt* og behovet for *social deltagelse*.

---

⁴³ Denne sammenkædning af de fremtidige generationers betingelser og de eksisterende udviklingsscenarier er én af grundpillerne i Brundtland kommissionens bæredygtighedsbegreb (Brundtland kommissionen; 1989). Hvor Brundtland kommissionens udgangspunkt er naturressourceforvaltningen i relation til de fremtidige generationers muligheder for at opfylde deres behov, er bæredygtighedsorienteringen i de utopiske udkast fra 'Fantasi og rummelighed' knyttet til blindgyderne i arbejdsmarkedsudviklingen og behovet for bæredygtige formidlinger mellem arbejde og udstødning, som rækker ind i fremtidige generationers dannelsesmæssige forudsætninger for at deltage i en udvikling mod mere bæredygtige formidlinger.

Der er imidlertid ikke tale om blot at lægge idéerne tilbage til fagbevægelsen og læne sig tilbage. Det udvekslingsprincip, som er ude at gå, har deltagernes eget engagement og vanskeligheder som en indvendig del af en ny fagbevægelsespraksis. Deltagerne identificerer meget præcist deres egne vanskeligheder ved at fastholde rytmer, udveksling og det hele liv som utopisk horisont for deres eget liv – og er af samme grund skeptiske overfor, om en sådan horisont kan opretholdes i en bredere lokal og samfundsmæssig sammenhæng. Fagbevægelsen skal ikke 'overtage' utopierne, men udgøre en organisatorisk, kulturel og politisk praksissammenhæng, som kan understøtte og fastholde den utopiske horisont for, hvordan vi undgår et A og B hold. Idébankens to typer af udkast appellerer til fagbevægelsens ansvar og deltagelse i hele det samfundsmæssige liv. Det er ikke veldefinerede punkter til et politisk program, som bringes op, men lokale idéer til at udvide fagbevægelsen arbejdsfelt til også at omfatte livet i skolen, i familien og i lokalmiljøet. Metodisk peges der på udvekslingens princip – at besøge og kende hinandens verdener, at inddrage, skabe dialog og styrke tværgående netværk.

Udvekslingens princip

At udvide fagbevægelsens arbejdsfelt til også at omfatte livet i skolen, i familien og i lokalmiljøet udtrykker en logik, som udspringer fra livssammenhængen. De interesser, som her er på spil, er ikke isoleret til et arbejdskraft perspektiv, men rækker ind i hele det sociale liv og de usammenhænge, lidelser, ambivalenser og drømme, som også er en del af eksistensen. De lokale udkast til en udvidet fagbevægelsespraksis kan sammenstilles med Oskar Negts begreb om politisk kultur, som er en del af hans udkast til en udvidelse af fagforeningernes politiske mandat; *politisk kultur betegner et hverdagsforhold, den måde, hvorpå mennesker behandler livsvigtige problemer, og hvordan de træffer beslutninger* (Negt 1985, s.137). 'Fantasi og rummelighed' peger på udvekslingens princip som en metode til at danne og dannes i en politisk kultur, som gør det muligt at behandle udskilningsprocesser, arbejdsforhold og ulighedens problem på en måde, som tager udgangspunkt i menneskers livssammenhænge.

Udvekslingens princip bygger på at besøge og kende til hinandens verdener, udveksle synspunkter, erfaringer, fortællinger og fremtidsdrømme og at deltage på tværs af hverdagslivets 'systemer' eller sfærer.

Udvekslingsprincippet er således et metodisk princip, som bygger på forestillingen om, at det sociale og samfundsmæssige liv kan udvikles i en mere subjektivt og socialt tilfredsstillende retning ved at anstrenge erfaringer, indsigt og udvekslinger på tværs af egen virkelighed. Umiddelbart kunne man forledes til at sidestille 'udveksling' med 'dialog', som vi kender det fra dialogtraditionen (jævnfør kapitel 3). Sådan forholder det sig imidlertid ikke. Dialogtraditionen bygger metodisk på at inddrage alle aktører, som kan bidrage til at tegne et nuanceret billede af virksomhedens 'realitet', og den bestræber sig på at udvikle arbejdspladsdemokrati gennem optimerede betingelser for dialog. Ordet 'dialog' optræder i flere af idébankens opfordringer – men i en mere omfattende betydning, som retter sig mod at nedbryde og bevæge hverdagslivets opsplittede sfærer for erfaringsdannelse, læring og

handling. Idébanken orienterer sig mod udvekslinger som gennem dannelse, erfaringsudveksling og nye typer af fælles arenaer kan nærme sig et fælles socialt og kulturelt projekt om 'et arbejde i sunde rytmer'. Dette projekt indbefatter mere og andet end den sprogligt bundede dialog; fagenes fest, 'Det rejsende GRUM' festivalen og skolekontakten kan ikke alene forstås som udkast til sproglige udvekslinger – disse udkast indeholder også sanselige, kropslige og genstandsmæssige momenter, som understreges i idébankens betoning af rytme, biologi, sundhed og arbejdsmiljø. 'Et arbejde i sunde rytmer' kan vanskeligt indfries alene gennem '.. a series of communication processes' som Gustavsen anfører (Gustavsen:1996, s.15). Der er en subjektiv sanselig side af 'et arbejde i sunde rytmer', som også fordrer konkrete eksperimentelle prøvehandling, som gradvis gør os i stand til at erfare kropsligt og sanseligt, hvad et arbejde i sunde rytmer kunne være. Det er sådanne eksperimentelle orienteringer, som indbefattes i udvekslingens princip, og som rækker ud over den sprogligt bundede dialog.

Udveksling rækker intentionelt ud efter de uforbundne sfærer i hverdagslivet og bygger metodisk på at anstrenge mulighederne for at bygge broer mellem erfaringer og praksis fra én sfære til en anden. Udvekslingens princip er ikke forbeholdt udviklingen af arbejdet eller arbejdsmiljøet, men tager parti for det sociale livs udvikling i hele sin bredde, hvor ubehag eller lidelse i hverdagslivets usammenhængende realiteter udgør råstoffet for deltagelse. Når vi anfører udvekslingens princip som et metodisk princip, er det således relateret til praktiske arenaer og handlingssammenhænge, som befordrer en særlig form for deltagelse.

I det følgende vil vi forsøge at gå lidt tættere på udvekslingens princip gennem et begreb om *deltagelse*. Deltagelse er et centralt begreb, fordi det indfanger den processuelle fremdrift og vekselvirkning mellem sociale dannelses- og formgivningsprocesser, som ligger nedenunder udvekslingens princip – og nedenunder de forandrings- og læreprocesorienteringer, som farver de metodiske udformninger af projektets arenaer.

Engagement – eller hvad vi omsætter til et begreb om *deltagelse* – udgør et essentielt hjørne i projektets udkast til en anden sammenhæng mellem dannelse og social praksis. Vanskelighederne ved at realisere utopierne er relateret til spørgsmål om, hvordan subjektivt engagement eller deltagelse i utopierne kan fastholdes, og hvordan et sådan engagement kan dannes eller etableres i lokale kontekster? Og videre – hvordan kan der etableres en organisatorisk praksis, som inviterer til deltagelse?

Arbejdet i 'Fantasi og rummelighed' markerer sig blandt andet gennem en tværgående kritik af social ligegyldighed, upersonlige og umyndiggørende magtdispositioner. Hvor GRUM artikulerer kritikken i forlængelse af mødet med de umyndiggørende myndigheder, er De valgte kritik knyttet til arbejdspladsernes mangel på respekt og anerkendelse fra ledelsen og medarbejdende imellem. 'Hvad laver jeg her?', spørger De valgte i overskriften til det ordløse spil, som indfanger oplevelsen af ligegyldighed, og GRUM kalder billedet af den upersonlige, vurderende myndighedsrepræsentant for 'mangel på medfølelse'. Er det nok at være sig selv nok? – og 'bliver i ved med at holde jer for jer selv?' er stikord fra henholdsvis

fremtidsværkstedet for GRUM og det fælles forskningsværksted, som indkredser en tilsvarende problematisering af social isolation.

Problematiseringen af social isolation og social ligestilling er et spørgsmål om at blive overset og ugyldiggjort som et menneske med erfaringer, som kan berige fælles handling – hvad enten handlingen drejer sig om at afhjælpe eget hjælpebehov eller om virksomhedsdrift. I de sammenhænge, hvor forskellige variationer over temaet social isolation og ligestilling trænger sig på, er der sådan set ikke i form af kritik af magten selv, men af de måder hvorpå magten forvaltes og fortrænger mulighederne for engagement og deltagelse.

Kritikken af social isolation og ligestilling peger på behovet for social deltagelse, som også er et moment i idébankens udkast til udvekslingens princip. Tematikken kan tegnes tydeligere op gennem en begrebsmæssig distinktion mellem *at være deltagende* og *at deltage*. *Deltagelse* kan associere to former for dagligdags brug af begrebet, som i 'Fantasi og rummelighed' er tæt forbundne. Den ene form, *at være deltagende*, associerer at forholde sig deltagende eller åbent til det, som kommer mig i møde, at lytte til andres erfaringer og historie – eller at respektere den andens oplevelse og vurdering af situationen. Kodeordet for *at være deltagende* er at lytte. Den anden form, *at deltage*, associerer en social handlingsorienteret eller formgivende dimension af deltagelse – at engagere sig og deltage i realiseringen af konkrete aktiviteter. Her er det aktiv deltagelse i de formgivende sociale og samfundsmæssige aktiviteter, som er omdrejningspunktet. At forholde sig åbent til det som kommer mig i møde og at respektere den anden, udgør en form for dannelsesmæssig basis for aktiv deltagelse i formgivende aktiviteter – og omvendt udgør aktiv deltagelse i formgivende aktiviteter en konkret sammenhæng, i hvilken man tilbydes muligheder for at lytte og udvikle respekt. I det følgende går vi lidt dybere ind i distinktionen og sammenhængen mellem de to former for deltagelse, fordi det er denne sammenhæng, som begrundet forestillingerne om fagbevægelsens udvidede praksis i 'Fantasi og rummelighed'.

At være deltagende

- alternativ til den empatiske inderlighed

At være deltagende relaterer vi til, hvad Richard Sennett benævner *at vende sig udad* (Sennett; 2003, kap.9). Sennett argumenterer for et særligt læringspotentiale i den udadvendte karakter, som har at gøre med bevidst at involvere sig i at opsøge vanskeligheder og sætte dem i scene, hvor det at lytte nysgerrigt til den andens historie giver anledning til at reflektere over egen situation og verdensanskuelse. At vende sig udad karakteriserer således udvekslinger mellem mennesker, hvor det at lytte nysgerrigt til det, som kommer mig i møde og reflektere de erfaringer, som bliver mig tilbudt i min egen praksis, er grundlaget for gensidig respekt.

Deltagelse udtrykker altså her noget om evnen til at udvise gensidig respekt – som vel at mærke ikke må forveksles med *indføling* eller *empati*. Empati er et spørgsmål om at sætte sig i den andens sted, at leve sig ind i den andens situation, historie og erfaringer. Den

empatiske tilhører kan måske nok omfatte den anden med indlevelse, sympati og endda forståelse. Sympati, indlevelse og forståelse er imidlertid ikke, hvad Sennett forstår ved respekt. I sin tidligere kritik af intimitetstyranni peger Sennett snarere den anden vej, idet han hævder, at den øgede opmærksomhed, som mennesker tildeler deres følelsesliv og livshistorie, er en blindgyde, som fører til, at samfundsmæssige vanskeligheder privatiseres og individualiseres (Sennett; 1988).

Steinar Kvale nærmer sig problematikken ad en lidt anden vej, som aktualiserer ulighedens problem. Kritikken retter sig mod kvalitative forskningsprocesser, hvor indfølelse interviews udgør en metode til at indsamle viden. Kvale henleder opmærksomheden på risikoen for at reproducere sociale dominans- og magtforhold i det empatiske interview;

The interview becomes an emphatic social technology for biographical reconstruction and reconfirmation of a fragile self. The emphatic access to authenticity in interview research thus recapitulates central cultural themes by placing the biographical narrating self in the centre of social research.
(Kvale; 2002, p.5)

Kvale kritiserer det empatiske interview for at kamuflere ulighedens problem, og dermed stiller det sig også i vejen for en videnproduktion, som erkender og forholder sig til sociale konflikter og magtspørgsmål (Kvale; 2002, p.7). Kvale og Saugstad rejser en tilsvarende kritik af empatiske eller indlevende pædagogiske metoder, som med fokus på selvudvikling slører for magt- og dominansforhold i både undervisningssituationen og i det senere samfundsliv (Kvale; 2004, Saugstad; 2004)⁴⁴.

Empatisk indlevelse i den anden kan lære os noget om den andens virkelighed og vanskeligheder – men ikke nødvendigvis noget om os selv og vores egen praksis – eller

---

⁴⁴ Både Kvale og Saugstad forholder kritikken af den intimiserende og selvudviklende kritiske pædagogik til sammenfaldet mellem den individualiserede og behovsorienterede læring og den samtidige udvikling af forbrugersamfund og fleksibilisering. Et sammenfald mellem pædagogisk praksis og samfundsudvikling som vi medgiver. Forfatterne agenda er ikke at forholde sig til de teoretiske analyser og intentioner bag de enkelte traditioner inden for kritisk pædagogik, men at perspektivere 'det kritiske' i institutionaliseret selvudviklende uddannelses- og vejledningspraksis, som bærer spor af 70'ernes pædagogiske opgør med den autoritative pædagogik inspireret af eksempelvis Paolo Freire (1997 (1968)) og Negt (1972). Indenfor den almindelige skolepædagogik var opgøret blandt andet inspireret af Illeris (1974, 1981) og af Glocksee skolens pædagogiske praksis (Ziehe 1978). Kvale og Saugstad argumenterer for at styrke offentlighedsformerne og fagligheden i pædagogisk praksis (Saugstad 2004) og at styrke de pædagogiske analyser af samspillet mellem den almene konsumerisering af samfundet og uddannelsespraksis (Kvale 2004). Heller ikke her kan vi være uenige. I en eventuel perspektivering af Kvale og Saugstad's analyser vil vi imidlertid advare mod at smide barnet ud med badevandet – kritisk pædagogik (hvor den har rod i erfaringspædagogisk teori) indbefatter et kritisk perspektiv på samfundsmæssige og kulturelle modsætninger, som går gennem subjektets erfaringer og dannelse. Det erfaringspædagogiske forhold mellem dannelse og samfundsudvikling er således – potentielt - noget mere omfattende end Kvale og Saugstad's kritik af pædagogisk selvudvikling lader tilbage.

hvorledes vi gennem forandringer i egen praksis kan bidrage til, at andre menneskers erfaringer deltager med en egen ret. For hvad stiller vi op, når vi møder det, vi ikke kan forstå? Hvordan kan vi forholde os indfølelse til erfaringer og kritik, som vi ingen forudsætninger har for at begribe? At sætte sig i den andens sted kan i sig selv udgøre livslange lærerprocesser – i mellemtiden står det uforståelige og venter på at blive taget alvorligt. Det almene eller samfundsmæssige perspektiv, som kunne gemme sig i det uforståelige intimiseres og privatiseres i processen mod forståelse og indlevelse - i den proces har det menneske, som er bærer af hjælpebehov, kritik eller alment perspektiverende erfaringer, ingen muligheder for at beskytte sig – eller fastholde det særegne i egen realitet. Udvekslingen falder skævt ud, hvor udleveringen af det intime selv er forudsætningen for forståelse og opmærksomhed. Indlevelse er ifølge Sennett ikke en vej til respekt – og i vores udlægning ikke svaret på *at være deltagende*;

I en større sammenhæng fortæller den sunde fornuft os, at når andre behandles som spejlbilleder af os selv, fratages de retten til deres egen eksistens' realitet. Man må respektere den elementære kendsgerning, at de er anderledes. Læren heraf er tilsyneladende, at hvis man respekterer nogen, projicerer man ikke sig selv over på dem. (Sennett; 2003,s.63)

For et menneske, som mener at have gjort sig vigtige erfaringer, som rækker ind i sociale, kulturelle eller samfundsmæssige forhold, er empati en misforstået imødekommelse af det selv, som har gjort sig erfaringer: som at råbe højt i stiv modvind for at blive hørt, blot for at blive mødt med indfølelse spørgsmål til kulden i den bidende vind. For at imødekomme erfaringens betydningsindhold og forsøge at høre hvad der faktisk bliver råbt, må vi en anden vej rundt for at skabe plads til udvekslinger, som ikke beror på inderlighed eller empati, men på nysgerrighed og nye former for deltagelse. Den vej, vi her sigter til, er imidlertid også forbundet med det *at deltage*, som vi kommer tilbage til i næste afsnit. Her må vi anstrenge os for at holde fast i den dannelsesmæssige betydning af *at være deltagende*.

At være deltagende, i betydningen at lytte, være nysgerrig og åben for hvad der kommer mig i møde, kan altså ikke begribes som et spørgsmål om empati eller indlevelse, som i bedste fald udgør en blindgyde for respekt og i værste fald udgør en undertrykkende herredømmeform. For at generere billeder på den sociale, dannelsesmæssige og handlingsorienterede dimension i at være deltagende, må vi forsøge at 'oversætte' Sennetts begreb om 'at vende sig udad' til aktionsforskningspraksis.

Sennetts forestilling om den udadvendte karakter beskriver han således;

Handlingen at vende sig udad har jeg opfattet som inkarnation af en karaktermæssig tilstand såvel som af en forståelse af en nyt forhold til andre mennesker og til fælles symboler, som dem der rummes i religion. (Sennett; 2003, s.283)

Med inkarnation af karakter og forståelsen af et nyt forhold sigter Sennett til den bevidste iscenesættelse af egen nysgerrighed overfor fænomener, forhold eller situationer, som udfordrer egen forståelse af verden og virkelighed. Udfordringen – og risikoen - ligger i forholdet mellem det at give afkald på sit eget billede af verdenen og samtidig kunne opretholde selvopfattelse og identitet. At kunne vende sig udad har således noget at gøre med at kunne opretholde karakter og give slip i en og samme proces. Sennett har større tiltro til nysgerrigheden end til den bevidste iscenesættelse af vanskeligheder. Han identificerer nysgerrighed som en indvendig del af menneskers natur. Mens iscenesættelse af vanskeligheder netop er en bevidst udfordring til egen verdensanskuelse, er nysgerrigheden uomgængelig og kan, når den opmuntres og stimuleres, føre til en næsten tilfældig dannelse af et nyt forhold til andre mennesker. Han bruger metaforen 'at snuble' over ny viden, uventet glæde eller lidelse, som kan fremkalde en pludselig bevidst forståelse af et nyt forhold hos begge parter. At vende sig udad går således over handlingen at lytte nysgerrigt til den andens fortælling, hvor fortællingens usikkerhed, forstået som fortællingens indbyggede evne til at forbinde sig til andre og fremkalde 'snublen', er nøgleprincippet bag gensidig respekt.

Når Sennett taler om et nyt forhold til fælles symboler, som dem der rummes i religion, er det den særlige kvalitet i ritualets eller symbolets evne til at synliggøre og etablere ekspressive udvekslinger, der ligger bag. Det er næppe Sennetts ærinde at argumentere for et religiøst svar på ulighedens problem. Det er derimod religionens evne til at danne ritualer eller symboler, som udtrykker asymmetri eller ubalance og dermed skaber rum for udvekslinger, som binder folk sammen frem for at gøre dem fremmede for hinanden, som han nærer tiltro til; *gensidigheden i det sociale liv såvel som i kunsten kræver et ekspressivt arbejde. Den må ageres, fremføres* (Sennett; 2003,s.79). Fælles symboler er ritualer eller sociale gestaltninger, som er en måde at nå hinanden på, hvor gensidighed ikke nødvendigvis er lig lighed. Kvaliteten i den ekspressive fremførelse er, at det tavse uimodsagte billede af det sociale liv må bevidstgøres for at skabe et ekspressivt udtryk – og hermed skabes også en forandringshistorie, hvor fremtiden indeholder et moment af plasticitet; *Uprøvet tavs social viden minder om et gruppeportræt – et fælles billede af hvordan tingene burde være. Prøvet social viden tager form af en fortælling, en fælles forandringshistorie* (ibid; s.287). Det tavse billede af det sociale liv bringes i bevægelse, når det ekspressivt fremføres og bevidstgøres. Hvor gruppeportrættet ekskluderer dem, som ikke hører til i gruppen, indeholder fortællingen flere muligheder for at fortælle egen fortælling overfor den fælles forandringshistorie. At omsætte det sociale liv til en fælles forandringshistorie er således forbundet med at udvise respekt overfor det, man ikke forstår, at lytte nysgerrigt og være parat til at snuble og opløse det tavse gruppebilledes magt.

I den kritisk-utopiske aktionsforskning forsøger vi bevidst at sætte det sociale liv og de subjektive erfaringer i scene således, at de kan fremføres og gestalte sig i en ny form for prøvet social viden – men med et utopisk perspektiv. En særlig kvalitet i arenaernes opfordringsstruktur er, at der ikke stilles spørgsmålstejn ved de subjektive oplevelser af realitet. Billeder af realitet, som ikke umiddelbart kan genfindes i den offentlige eller

dominerende beskrivelse af de sociale og samfundsmæssige forhold, får gennem arenaerne en mulighed for at gestalte sig som gyldige erfaringer.

Samtidig udgør arenaen selv en mulighed for en ny erfaring med prøvet social viden, som åbner for en foregrebet social praksis, – eller en foregrebet erfaring med et nyt forhold til andre mennesker og forståelse af fælles symboler. Det er her, arenaernes myndighedsperspektiv ligger – ved at møde deltagernes erfaringer, kritik og drømme og selve den sociale situation som et validt og gyldigt udtryk for social realitet. Når vi alligevel anfører den sociale situation i arenaen som *foregrebet*, er det fordi, vi nærer en større tiltro til iscenesættelsen af den udadvendte karakter, end Sennett umiddelbart lader antyde. Sennetts tiltro til nysgerrigheden beror på det forhold, at ved at lytte til hvad der kommer mig i møde, 'snubler' jeg over en ny erkendelse og nedbryder min tavse viden og min verdensanskuelse, som gør mig i stand til at respektere en anden realitet. Vi vil ikke gå i rette med hans tiltro til nysgerrighedens erkendelsesudvidende kvaliteter, men opholder os ved hans analyse af, at det er risikovurderinger og ikke nysgerrighed, som opmuntres i den sociale praksis, som kendetegner det fleksible samfund og de dertil knyttede institutioner (Sennett; 2003, s. 286). I et aktionsforskningsperspektiv kan en sådan analyse kun føre til den konklusion, at der er behov for at etablere arenaer, som kan opmuntre nysgerrigheden. I et kritisk-utopisk aktionsforskningsperspektiv må en sådan arena yderligere tilbyde mulighed for at erfare en ny type af prøvet social viden, som fastholder social nysgerrighed og social fantasi som organiserende princip for dannelsen af fælles symboler. Ideelt set er der - ifølge Sennett - behov for en social, kulturel og institutionel praksis, som opmuntrer nysgerrighed – den sociale situation i arenaerne i 'Fantasi og rummelighed' foregriber en sådan praksis, idet selve arbejdet i arenaerne er lagt an på en opfordringsstruktur, som opmuntrer udvekslinger – og social fantasi. Frirummet etablerer en plasticitet, som (endnu) ikke eksisterer uden for frirummets sociale situation, og skubber dermed til menneskers muligheder for at gøre sig erfaringer med, hvordan udvekslinger mellem mennesker kan tage form i en praksis, som opmuntrer nysgerrighed. Overfor den lidt tilfældige 'snublen', som i sidste ende beror på, hvorvidt mennesker giver sig hen som tilhører til nye fortællinger, udmærker frirummet sig ved at skabe distance til realitetsmægtigheden og dermed tilbyde mennesker et rum at lytte i, tid til at snuble og en mulighed for (i det mindste i arenaen) at lege med forholdende og omdanne dem. Aktionsforskningens forsøg på at anstrenge og opmuntre mulighederne for at snuble og at tilbyde en foregrebet erfaring med et nyt forhold til mennesker og symboler er således et praktisk svar på metoder, som kan udvikle respekt.

Det bevidste forsøg på at sætte realitetsmagten 'stolen for døren' anser vi for eneste mulighed for at skabe et rum, hvor nysgerrigheden reelt kan omsættes i en ny fælles forandringshistorie. Helt så skarp er Sennett ikke. Han beskæftiger sig ikke med praktiske svar på, hvordan sociale organiseringer, rum og metoder kan opmuntre nysgerrighed, men sætter sin lid til den ekspressive fremførelse af den enkelte fortællers historie og den respekt, som fortællingen kan indgyde. Man kunne hævde, at Sennett ender med at mægtiggøre den enkeltes fortælling – hvilket nok ville falde Sennett for brystet. En sådan tolkning er imidlertid mulig, fordi de sociale og samfundsmæssige organiseringer ikke i tilstrækkelig grad er tænkt ind i en sammenhæng mellem fortællingen og fortællingens rum.

At deltage

- at farve og forandre verden gennem 'Det fælles tredje'.

Den dannelsesmæssige horisont i *at være deltagende* i betydningen at lytte, være nysgerrig og åben for, hvad der kommer mig i møde, kan sjældent opretholdes alene gennem den erkendelsesdimension, som består i at bryde et billede af egen verdensanskuelse op. Det dannelsesmæssige perspektiv har en tendens til at lukke sig igen, hvis erkendelser og erfaringer ikke omsættes på en sådan måde, at verden rent faktisk tager farve af processen. At udvise respekt er, at lade nye udkast til, hvordan verden kan tolkes, og idéer til, hvordan vi skal leve, deltage i dannelsen af en ny forståelse af, hvordan vi skal forholde os til forholdende. At fastholde en sådan respekt i praksis implicerer ifølge Sennett ekspressive fremførelser af forholdende i det sociale liv – men med det forandringsperspektiv for øje, at den ekspressive fremførelse skaber synlighed, som gør os i stand til at forholde os på nye måder til forholdende og dermed også skaber mulighed for at ændre dem.

I Sennetts fortolkning indebærer dannelsen af fælles symboler, ritualer eller den ekspressive fremførelse af det sociale liv et element af almen social anerkendelse og erkendelse, som kan bringe plasticitet og foranderlighed ind i processen. En sådan plasticitet kræver imidlertid, at det netop er det almene element i de fremførte erfaringer, fortællinger eller roller, som farver den ekspressive fremførelse. Maskens, rollens, ritualets eller konventionens kvalitet er, at den beskytter os fra at sætte lighedstegn mellem fremførelsen og selvet. Det er ikke mit intime selv, som fremføres, men en karaktermaske eller en rolle, som bærer bestemte erfaringer, kritik eller fantasi. En mindre farverig og legende variant af maskens og ritualets kvaliteter genfinder vi i repræsentantens rolle. Hvor repræsentanten principielt ikke behøver at inddrage egne erfaringer eller subjektivitet i varetagelsen af sin rolle i ritualet, er de kvaliteter, som Sennett identificerer i symbolerne, imidlertid knyttet til det levede liv og den levende fortælling og de kan således ikke reduceres til et spørgsmål om positioner. Vanskeligheden ligger i at fastholde og fremføre lidelse, erfaringer og konflikter i det sociale liv og samtidig beskytte 'budbringerne' mod det intimes magt, som reducerer lidelsen til selvet. Det er dén beskyttelse, som Sennett tildeler symbolet.

Arenaerne i 'Fantasi og rummelighed' indeholder metodiske greb, som tilbyder en tilsvarende form for beskyttelse og samtidig kan omsætte menneskers erfaringer, kritik og drømme til fælles sociale eller almene handlingsperspektiver, som rækker ud over deltagerne selv. Kritikbillederne, djævelens advokat, forskningsværkstedets advokaturer og skuespillernes ekspressive fremførelser af deltagernes utopier er eksempler på roller eller karaktermasker, som beskytter rummet fra at blive intimt belastet og samtidig tilbyder et legende rum for nye roller. Uden en sådan orientering kan arenaen i bedste fald have vanskeligt ved at producere sociale utopier om de fælles anliggender og i værste fald producere en terapeutisk smeltedigel. Arenaerne indeholder flere typer af opfordringer og metodiske greb, som har til hensigt både at beskytte mod intimisering, at opfordre til nysgerrighed og udvekslinger samt at trække processen mod dannelsen af nye udkast til social praksis.

Den metodiske orientering, som associerer dannelsen af fælles symboler, benævner vi orienteringen mod 'Det fælles tredje'. 'Det fælles tredje' udgør den utopiske horisont for arenaens opfordring til *at deltage*.

I en kritisk-utopisk aktionsforskning indebærer de metodiske opfordringer til deltagelse et mere omfattende perspektiv, end dannelsen af symboler lader antyde. Perspektivet for kritisk-utopisk aktionsforskning er at danne nye organiseringer og handlinger, som på konkret og genstandsmæssig vis giver verden andre farver. Her er altså en genstandsmæssighed ude at gå, som opfordrer deltagerne til at deltage i at danne en konkret ny praksis – som muligvis går over dannelsen af fælles symboler, men er drevet af arbejdet mod et utopisk orienteret forandringsspektiv. Genstandsmæssigheden i dannelsen af 'Det fælles tredje' er bundet op på det sagsforhold og de fælles anliggender, som projektet arbejder med, som gradvist kan bevæge sig mod mere konkrete handlinger eller produkter.

Der er væsentlige metodiske kvaliteter i at fastholde 'det fælles tredje' som en horisont, som ansporer arbejdet i arenaerne mod et fælles forandringsspektiv – men der er tilsvarende kvaliteter i at tilstræbe rummelige arenaer, som ikke kræver, at enkelte deltagere 'retter ind' og 'hopper om bord'. Det fælles gruppebilledes ekskluderende magt kan også danne sig i aktionsforskningsprocesser. Her trækker rummeligheden i de metodiske greb processerne i en anden retning, som både arbejder med de fælles anliggender og tillader ambivalens. Djævelens advokat skal ikke være enig – men arbejde for at utopien bliver kritisk undersøgt i hele sin bredde.

Når vi bruger betegnelsen 'det fælles tredje' om idéen om en fælles utopisk praksis, understreger det et arbejdsforhold, hvor det ikke handler om selvet eller den anden – men om noget tredje. Den genstandsmæssige fokusering bidrager til, at deltagerne kan afgrænse sig selv og alligevel deltage subjektivt. 'Det fælles tredje' er en opfordring til at deltage i at udvikle nye forhold – ikke med alt hvad du er, kan og vil – men med konkret kritik, konkrete idéer og drømme, som du mener er vigtige i relation til arbejdets tema. Eller du kan lade være. Det handler om at fastholde arenaernes konkrete tematik som udviklingsprocessernes primære genstandsfelt – hvad der sker i selvet og i den anden er ikke et genstandsfelt for 'Fantasi og rummelighed'. Aktionsforskningsprocessens bevægelser vidner om erfaringsdannelser og erkendelsesprocesser – men det er bevægelserne, som er tilgængelige for både forskere og deltagere – ikke de individuelle erkendelsesprocesser.

'Det fælles tredje' er processens genstandsmæssige dannelsesperspektiv og den 'røde tråd' i de praktiske bestræbelser på at sætte utopiske orienterede handlinger i søen. Hvor udgangspunktet for samarbejdet i et kritisk-utopisk aktionsforskningsprojekt er det subjektive engagement i de fælles anliggender, er 'det fælles tredje' et udtryk for de konkrete og praktiske bestræbelser på at danne en fælles handlingssammenhæng, som kan overskride begrænsninger, pragmatik eller realitetsmagt bundet til den 'tavse uprøvede viden' i de fælles anliggender. Det er en samarbejdsform, som kan beskrives som Kooperation, hvor der udveksles idéer og projekter i særlige metodiske rammer, som skubber til dannelsen af konkrete udkast og prøvehandling.

I 'Fantasi og rummelighed' er arbejdet, og de udskilningsprocesser, som er afledt af arbejdet, projektets tematiske orientering. I processen med at bevæge, kritisere, konkretisere og udvikle denne tematik træder 'det fælles tredje' ind som konturerne af et fælles projekt med en åben horisont. Hvilke nye typer af handlinger er det helt præcist, at vi gerne vil danne – og deltage i?

De foreløbige svar, på hvad deltagerne i 'Fantasi og rummelighed' gerne vil danne og deltage i, ligger blandt andet i pjecearbejdet, 'det rejsende GRUM', udkastet til gradvis tilbagetrækning, festivalen – og i forestillingerne til en udvidet fagbevægelsespraksis. I orienteringen mod fagbevægelsen er der et særligt fremtidsperspektiv ude at gå, som har at gøre med de organisatoriske rammer, som kan tilbyde dannelses- og arbejds muligheder, som kunne fastholde og realisere deltagernes utopier.

Deltagelse og regulering - eller deltagende regulering?

Hvordan rimer opfordringerne til en udvidet fagbevægelsespraksis med dannelses og forandringsperspektiverne mellem *at være deltagende* og *at deltage* - og hvad har udvekslingens princip at gøre med udgrænsedes deltagelse i reguleringen af arbejdsmarkedspolitikken?

Hvis vi kaster et blik tilbage på de idéer, som deltagerne satte ind i idébanken til undgåelse af et A og B hold, er det bemærkelsesværdigt, at idéerne faktisk undgår at reproducere polariseringen mellem A og B hold. De to bærende udkast i idébanken går på 1)

lærings- eller dannelsesmæssige udkast til at skabe sammenhæng mellem rytmer og arbejdsmiljø og 2) Udveksling og dialog mellem de usammenhængende sfærer i hverdagslivet. Orienteringen i de to udkast er centreret om arbejdslivet, men skelner ikke mellem udgrænsede og lønarbejdere. Det er ikke udkast til integration af udgrænsede, som er på dagsordenen, men udkast til at dæmme op for arbejdets udskilningsprocesser. Det svar på forskningsspørgsmålet, som vi kan trække ud af idébanken, har således mere at gøre med, hvordan udskilningsprocesserne kan bringes ind i arbejdsmarkedsreguleringen, end med særlig deltagelsesformer for udgrænsede. Og dog. De udkast som sættes i idébanken fastholder arbejdet som udskilningsprocessernes center – men de indbefatter samtidig omfattende udkast til *deltagelse*, som har at gøre med at dannes, at vende sig udad, at snuble, at gøre sig erfaringer med at deltage i nye typer af sammenhænge og arenaer – og forsøge at forandre og farve verdenen. De to udkast udtrykker et moment af deltagernes erfaringer med *deltagelse* i projektets arenaer. Det sidste stikord vi har medtaget fra idébanken er; *at GRUM, De valgte og eksperterne bør fortsætte med at samarbejde i en eller anden form*. Den sociale situation og fremdriften i forskningsværkstedet bygger på udvekslingens princip, hvor subjektiv kritik og drømme relateret til de fælles forhold fylder indhold i det, der udveksles, og bevæger sig mod 'et fælles tredje'. Forskningsværkstedet tilbyder muligheder for at udveksle fortællinger og fremtidsdrømme og skaber dermed et rum

for fortællingen, hvori der kan dannes konturer af, hvad der er godt at vide og godt at orientere sig imod, som har mere at gøre med dannelsesprocesser end med realitetsmagt. Det er et sådan lærings- og udviklingsrum, som deltagerne søger at forlænge til børnenes skoleliv, til det faglige arbejde og til arbejdspladsernes arbejdsmiljø i det lærings- og dannelsesmæssige udkast til at skabe sammenhæng mellem rytmer og arbejdsmiljø og i udkastet til udveksling og dialog mellem de usammenhængende sfærer i hverdagslivet. Deltagernes udkast til hvordan, vi undgår et A og B hold, spejler sig i de arenaer, som iscenesætter fortællinger og fremtidsdrømmene i 'Fantasi og rummelighed'. De to udkast er rundet af erfaringen med at deltage i forsøg på at farve de fælles anliggender, som giver grund til at opretholde et håb om tilsvarende former for deltagelse i bredere sociale, kulturelle og samfundsmæssige sammenhænge. Eller man kunne også sige, at deltagelse i arenaerne åbner for en foregrebet erfaring med en levende *politisk kultur*.

Nye typer af løsninger på sociale problemstillinger kan ikke uden videre gennemføres som konsekvens af enkelte geniens gode idéer – de tager langsomt form og udvikles gennem momenter af erfaring i det sociale liv. Udkast produceret i 'Fantasi og rummelighed' indeholder både momenter af deltagerens forudgående erfaring og momenter af de sammenhænge som udkastet er produceret i.

Idébanken undgår at reproducere de arbejdsmarkedspolitiske blindgyder ved at insistere på arbejdet og arbejdsmiljøet som det centrale genstandsfelt for udskilningsprocesserne, men står i samme åndedrag overfor en mere omfattende udfordring om at iværksætte nye typer af udvekslinger og eksperimenter, som kan føje arbejdsmarkedsudvikling og behovet for social deltagelse sammen i en praksis, som ikke er sig selv nok. Når idébanken også omfatter forestillinger om en udvidet fagbevægelsespraksis, er det væsentligt at komme i hu, at det er en bevægelse i arbejdet med de fælles anliggender, som også indbefatter kritikken af umyndiggørelse, ubehaget ved arbejde og udskillelse og det utopiske indhold i behovet for social deltagelse samt forestillingerne om det autonome subjekt. De to udkast, som retter sig mod indstiftelse af nye dannelsesmuligheder og udvidelse af udvekslingens princip, udtrykker endnu en bevægelse mod realiseringen af de bagvedliggende utopier og træder endnu et skridt nærmere 'Plads til alle', 'At lære at bygge en båd så man selv kan sejle' og 'Gradvis tilbagetrækning'.

I den forstand producerer 'Fantasi og rummelighed' ikke et særligt skarpt svar på forskningsspørgsmålet om, hvordan udgrænsede kan deltage i arbejdsmarkedspolitisk regulering. Det tætteste, vi kommer et egentligt svar, er kvaliteten af deltagelse i arenaerne i 'Fantasi og rummelighed' som en foregrebet erfaring om en politisk kultur, der bygger på udvekslingens princip og derved både undgår at reproducere arbejdsmarkedspolitiske blindgyder og samtidig opfordrer til at forlænge samme metode og princip ind i de løst forbundne sfærer i hverdagslivet. Et sådan svar indikerer at spørgsmålet måske burde vendes om og i stedet spørge til, hvordan arbejdsmarkedspolitisk regulering kan *deltage* i udgrænsedes livssammenhænge?

Spørgsmålet er naturligvis retorisk nonsens. Arbejdsmarkedspolitisk regulering kan selvsagt ikke deltage i den betydning, vi tillægger begrebet, eftersom den lovbundne regulering tilstræber en praksis, som i videst muligt omfang er indifferent over for det subjekt, som udfører reguleringen. Hvilket muligvis besvarer, hvorfor de utopiske udkast i 'Fantasi og rummelighed' i ringe grad besvarer det oprindelige forskningsspørgsmål, men henviser til udvekslingens princip. Det besvarer muligvis også, hvorfor 'Fantasi og rummelighed' ikke har haft den store succes med at knytte ansatte i velfærdsinstitutioner til projektets arenaer⁴⁵. Kan vi tolke dette fravær sådan, at velfærdsinstitutionerne har udspillet deres rolle – at ulighedens problem kan løses gennem udvekslingens princip forankret i en levende politisk kultur? Sennett rejser en kritik af 70'ernes opløsninger af totalitære bureaukratiske institutioner, som advarer mod en sådan konklusion;

Bistandsklienten, der med sine omsorgsbehov behandles uden nævneværdig respekt, kan ikke opnå nogen frihed ved, at man simpelthen åbner jernburet – ligesom den moderne medarbejder ikke er blevet fri af, at man har låst det op. Det er ikke frigørelse i forhold til formelle begrænsninger, men bedre relationer til andre mennesker, bistandsklienten har brug for. (Sennett; 2003,s.242)

Sennett er opmærksom på faren i bureaukratiets stivnede magtstrukturer, som er indifferente overfor klienternes behov for autonomi og respekt. At opløse velfærdsinstitutionerne imødekommer imidlertid ikke dette behov, men overlader klienternes sociale behov og problemer til de lokale samfund – og de lever ganske hyppigt ikke op til behovene (Ibid s.192). Deinstitutionisering, udlicitering eller afskaffelse af passiviserende bureaukrati skaber ikke af sig selv nye arbejdspladser til de arbejdsløse – eller løser misbrugerens, den handicappede eller den traumatiseredes sociale vanskeligheder. Sennett advarer således mod opløsningen af passiviserende centralistiske totalinstitutioner i troen på, at klienterne bliver mere aktive og selvhjulpne gennem nære lokale hjælpeindsatser, hvor særligt den amerikanske udvikling fremføres som eksempel på lokaliseret og privatiseret velfærdsudvikling med svindende muligheder for at tilstå de fattige og marginaliserede grupper autonomi og respekt. Hverken det ligegyldige bureaukrati eller den lokale indlevende forståelse er farbare metoder til gensidig respekt. Sennetts analyser peger i realiteten ikke på nogen institutionelle løsninger mellem stigmatiserende totalitarisme og individuelt frisættende atomisering – men han udpeger dog to forhold i det institutionelle arbejde med velfærdsproblemer, som potentielt kunne forøge den gensidige respekt. Det første har at gøre med institutionens og de ansattes engagement i at udføre en samfundsnyttigt arbejde – det andet med at fastholde klienten som en fremmed.

---

⁴⁵ Man kan diskutere om vi som forskningsledelse har gjort tilstrækkeligt for at invitere ansatte fra eksempelvis Reva-centre, arbejdsformidlinger, socialkontorer eller aktiveringscentre – og om disse velfærdsinstitutionelle arbejdspladser er blevet tildelt tilstrækkeligt opmærksomhed i de metodiske overvejelser og praktiske udførelser af projektets arenaer. Omvendt har vi kunnet konstatere, at det er vanskeligt at få positive tilsagn om deltagelse i de tilfælde, hvor der er inviteret.

Uanset hvor deprimerende velfærdens problemer forekommer de fleste af os, udgør de en række udfordringer som giver mange offentligt ansatte servicemedarbejdere jobtilfredsstillelse. Når disse medarbejdere engagerer sig i deres arbejde, forsøger de at opretholde selvrespekten ved at gøre noget nyttigt. Deres klienter er fremmede. Der er en vis egeninteresse indbygget i denne tilskyndelse til at gøre noget nyttigt, og samtidig en accept af den sociale distance.(Sennett; 2003, s.243)

Det er ikke løsningen på ulighedens problem, som her bringes til torvs – men metodiske principper for at opretholde selvrespekt og anerkendelse i større institutionelle sammenhænge. Medarbejdernes engagement i at gøre noget nyttigt som et potentielt organiserende princip for arbejdet i velfærdssamfundets institutioner kan et stykke af vejen sammenstilles med den subjektive interesse i et meningsfuldt, 'rigtigt' arbejde, som gør en forskel i 'Fantasi og rummelighed'. Den sociale og samfundsmæssige nytteværdi af eget arbejde indeholder en potentiel social orientering af arbejdsprocesserne, som muligvis er et alment, om end underdrejet, træk ved den sociale eksistens i den vestlige moderne kultur (Beker-Schmidt; 1982, Senghass-Knoploch; 1992, Nielsen; 1996b). Arbejdets samfundsmæssige nytteværdi udgør en tabt og savnet erfaringskategori blandt indbyggerne i Marienthal (Jahoda et al;1972 (1933)), en orienteringskategori for fiskekvinderne i 'Industri og lykke' (Nielsen, Nielsen og Olsén; 1999) og et modstykke til social ligegyldighed for deltagerne i 'Fantasi og rummelighed'. I Sennetts aftapning udgør medarbejdernes samfundsnyttige arbejdsorientering et potentielt bolværk mod bureaukratisk ligegyldighed overfor klienternes sociale forhold. Den institutionelle udfordring er at opbygge et sådan bolværk uden at falde i den anden grøft, hvor klientens situation intimiseres og skal bringes på forståelig formel, førend hjælpen træder til. Den fremmede klient skal forblive fremmed og hjælpes ud fra et almennyttigt princip, som klienten har samme aktier i som socialarbejderen. Det er spændingen mellem den engagerede samfundsnyttige socialarbejder og den fremmede klient, som er Sennetts novum.

Hvor der kan knyttes velbegrunderet håb til velfærdsinstitutionel arbejdspladsudvikling gennem organisatorisk prioritering af medarbejdernes samfundsnyttige arbejdsorientering, skal der udvikles nye institutionelle deltagelsesformer for at udvikle et konstruktivt spændingsforhold mellem den engagerede socialarbejder og den fremmede klient, som på en gang fastholder engagementet og tilstår klienten autonomi. Det er her tråden i Sennetts arbejde løber ud, og aktionsforskningen tager over. De principielle intentioner om respekt må eksperimentelt udvikles i kontekstualiserede sammenhænge. Lærepengene af sådanne eksperimenter kan muligvis bidrage til at nuancere den principielle diskussion om, hvordan samfundsudvikling kunne besinde sig på de udskiltes deltagelse. Sådanne nuancer og eksemplariske kvaliteter har aktionsforskningen særlige forudsætninger for at frembringe. Aktionsforskning indebærer også et institutionelt udviklings- og deltagelsesperspektiv, som vender tilbage til den institution, som aktionsforskningen udgår fra. På samme måde som den enkelte socialarbejder er forbundet med socialforvaltningens institutionelle praksis og den overgribende regulering af social- og arbejdsmarkedspolitikken, er aktionsforskeren

forbundet med universitetet og de overgribende reguleringer af forskningspolitik og videnudvikling.

Universitetet er ikke en velfærdsinstitution, men dog en statslig institution, som også har *sine* aktier og interesser i samfundsudviklingen. Universitetet er den institutionelle ramme for 'Fantasi og rummelighed', hvor det er spændingsforholdet mellem vores engagement i at udføre samfundsnyttig forskning og deltageres autonomi i projektet, som udgør den institutionelle udfordring for respekt i praksis.

Universitetet har et særligt udgangspunkt for at anstrenge deltagelse, som består i den institutionaliserede distance til realitetsmagten og den samtidige bestræbelse på at producere viden, som kan gavne samfundet. Det er ikke os, som udbetaler De valgte løn eller GRUM'ernes sociale ydelser – det er ikke vores opgave at drive De valgte virksomheder eller integrere GRUM'erne. Universitetet tilstræber fri forskning som kan sætte sig ud over realiteternes begrænsninger med det formål at producere viden, som kan løsne og bevæge begrænsningerne. Den samfundsmæssige status og bevågenhed, som følger med disse begunstigelser, er ikke uden betydning for, hvordan både vi og deltagerne forvalter vores bestræbelser på 'det fælles tredje'. 'Fantasi og rummelighed' er ikke blot en sandkasse, vi kan lege i – men et eksperimentelt arbejde med et institutionelt ophæng, som i sidste ende har til formål at gavne samfundet.

I 'Fantasi og rummelighed' lykkedes det at lade vores engagement i forholdet mellem arbejde og udstødning være organiserende princip for vores eget arbejde – og at fastholde deltagerne i 'Fantasi og rummelighed' som fremmede, som det ikke er vores opgave at forstå, men for hvem vi kan tilbyde arenaer, der kan producere deltagelse i udviklingen af et 'fælles tredje'. Den væsentlige nye viden er i denne sammenhæng, at 'Fantasi og rummelighed' er et eksempel på, at det kan lade sig gøre at nærme sig ulighedens problem på en måde, som samtidig producerer respekt i praksis. I hvilken udstrækning deltagelsesformerne og den institutionelle varetagelse af metodiske procedurer i 'Fantasi og rummelighed' kan overføres til velfærdsinstitutionernes praksis, kan vi foreløbigt kun gisne om. Det kommende forskningsprojekt om 'Veje ud af marginalisering' har en stærkere offentlighedsfokusering og en bredere institutionel forankring end 'Fantasi og rummelighed'. Det er vores håb, at vi om nogle år er klogere på, hvor langt udvekslingens princip kan strække sig, og hvordan offentlige institutioner kunne deltage i udviklingen af 'et fælles tredje'.

Kapitel 8

-

Konklusioner

De konklusioner, vi har valgt at trække ud af arbejdet med 'Fantasi og rummelighed', fører tilbage til de oprindelige udgangspunkter for projektet. Det første tema i konklusionen har således rødder i 'selveste arbejdet' og de oprindelige bestræbelser på at skubbe til en fantasifuld udvikling af arbejdsaktiviteten. Det næste tema tager udgangspunkt i de oprindelige bestræbelser på at bringe erfaringerne i den anden virkelighed tilbage til udviklingsprocesserne i den første virkelighed. Endelig tager det sidste tema fat i de metodiske bestræbelser på at skabe formidlinger og bevægelse mellem arbejde og udstødning.

Om arbejdet

Arbejdet i afhandlingen og i 'Fantasi og rummelighed' er præget af en bestemt idé om objektets eller genstandens forrang i erkendelsen og formgivningen af verden.

Idéen om genstanden og de objektive forholds dominerende betydning for erkendelsen og udformningen af verden former eller farver i anseelig grad de metodiske udformninger af aktionsforskningsprojektets temaer og arenaer. I forhold til det tematiske omdrejningspunkt er det særligt aktionsforskningsprojektets bestræbelser på at problematisere *selveste arbejdet*, som viser tilbage til det genstandsmæssige fokus. I udformningen af projektets arenaer træder genstandsmæssigheden frem i bestræbelserne på at rette arenaernes processuelle fremdrift mod *det fælles tredje*. Det fælles tredje vender vi tilbage til i konklusionens afsnit om metode. Her er det primært selveste arbejdet og de formgivende resultater og perspektiver i 'Fantasi og rummelighed' som vi forfølger.

'Fantasi og rummelighed' forfølger i arenaernes opfordringsstruktur og temaer alternative udformninger af arbejdsaktiviteten – eller hvad vi kalder selveste arbejdet. Den genstandsmæssige arbejdsaktivitet tildeler vi en privilegeret plads i projektets overordnede orientering mod social bæredygtig arbejdspladsudvikling. Således anfører vi i kapitel 6, at;

En social bæredygtig arbejdsplads, som ikke producerer udstødning, kan ikke uden videre presses ind over arbejdsmarkedet gennem politisk balanceret regulering – den må først og fremmest opfindes. Dannelsen af en social bæredygtig arbejdsplads kommer ikke uden om at gribe tilbage til de arbejdspladsforhold, som betyder, at mennesker ikke kan følge med, slides ned eller melder sig ud. Det er her, 'Fantasi og rummelighed' forsøger at skubbe til De valgte og opmuntre GRUM til at byde ind. (Kapitel 6)

De arbejdspladsforhold, som fører til udskillelse, må så at sige undersøges i deres konkrete udformninger.

Senere i samme kapitel må vi imidlertid konkludere, at uanset hvor meget arenaerne opfordrer til at problematisere og omforme de konkrete arbejdsaktiviteter, bærer bestræbelserne ikke frugt. Der dannes ikke konkrete nye bæredygtige arbejdsaktiviteter i forlængelse af 'Fantasi og rummelighed'. I den henseende må vi konkludere, at det ikke

lykkes 'Fantasi og rummelighed' at bidrage med et konkret eksperimentelt arbejde med fantasifuldt at omforme arbejdet.

Omvendt skal man ikke smide barnet ud med badevandet. I processerne i 'Fantasi og rummelighed' danner der sig utopiske begyndelser, som potentielt kunne omsættes i eksperimentelle forsøg på at skabe mindre udstødende udformninger af arbejdet. De valgte utopier om 'Gradvis tilbagetrækning' og 'Miljøsikkerhed' retter sig mod strategier, som kan fremme et arbejde i sunde rytmer, der optager en anden og mindre krævende plads i livsforløbet. De valgte anfører, at det ikke er flere koste, der skal købes – men hvad så?

De valgte arbejde med at kortlægge mulighederne for dele-jobs og nemmere jobs er et konkret forsøg på at forbedre mulighederne for 'Gradvis tilbagetrækning'. Det er imidlertid tvivlsomt, om der kan findes tilstrækkeligt mange dele-jobs og nemme jobs til at imødekomme behovet for 'Gradvist tilbagetrækning' – ligesom det ser ud til at knibe med ledelsens engagement i idéen. Hvis det lykkes at foretage kortlægningen og derefter at fordele dele-jobs og nemmere jobs, kan strategien bidrage til at fastholde udsatte kollegaer. Et egentligt fremtidsperspektiv for et arbejde i sunde rytmer imødekommer denne strategi dog næppe. Den utopiske horisont for et arbejde i sunde rytmer er at indrette arbejdet således, at ingen slides ned eller kommer til skade. Vi må imidlertid konkludere, at realiteterne i det farlige arbejde og den tøvende eller tvivlende skepsis overfor utopiernes realiserbarhed trækker De valgte mod strategisk forhandlingsteknik.

Når det er vanskeligt at opretholde den utopiske horisont for et arbejde i sunde rytmer, har det således at gøre med fakticiteten i det farlige arbejde, som dagligt kræver opmærksomhed og dermed berøver utopierne samme opmærksomhed. Vanskelighederne ved at overkomme og beskytte sig i de aktuelle udformninger af arbejdet er en påtrængende og væsentlig udfordring, som suger opmærksomhed og engagement. Manglen på konkrete forestillinger om, hvordan et arbejde i sunde rytmer kunne tage sig ud, betyder desuden, at utopierne ikke fremstår tilstrækkeligt udviklet til at træde ind som et konkret bud på en alternativ udformning af arbejdet. Denne fremskrivning af utopiernes vanskeligheder beskriver i realiteten en cirkel, hvor årsagerne til, at utopierne ikke fører til konkrete eksperimenter, bider sig selv i halen. Et arbejde i sunde rytmer er ikke tilstrækkeligt udviklet til at udgøre et konkret alternativ – men bliver næppe udviklet yderligere, hvis fakticiteten i de eksisterende forhold dominerer opmærksomheden.

Vi kan konkludere, at 'Fantasi og rummelighed' har produceret utopiske udkast til et arbejde i sunde rytmer, som principielt handler om at få frygten og sliddet ud af kroppen uden at skulle købe flere koste. Kvaliteten i de utopiske udkast består således også i, at de bærer på bestemte former for socialt gestaltet kritik af udformningen af arbejdet, som artikuleres og styrkes i arbejdet med de utopiske udkast.

I de aktuelle bestræbelser på at skubbe arbejdspladsudviklingen mod et arbejde i sunde rytmer, retter det konkrete handlingsplaner sig imidlertid mod et fåtal af medarbejderne. Hvis det lykkes at fastholde princippet over tid, kan det indebære, at de oprindelige intentioner om

at sætte manden over maskinen må undersøges på ny. Selveste arbejdet træder således ikke frem som markeret omdrejningspunkt for De valgte handlingsorienterede bestræbelser – men den utopiske horisont for et arbejde i sunde rytmer udelukker ikke potentielle nye udformninger af arbejdsaktiviteten, som i højere grad kan realisere intentionerne om et arbejde i sunde rytmer for alle.

GRUM bidrager ikke direkte til at udvikle et eksperimentelt arbejde med de objektive forhold for arbejdets udførelse på De valgte arbejdspladser. I relation til arbejdsaktiviteten er GRUM's utopiske bidrag af en lidt anden karakter, idet det retter sig mod et grundlæggende anderledes begrundet subjekt-objekt forhold. I GRUM'ernes egen præsentation af 'det rejsende GRUM' tematiseres et spirende alternativ til arbejdsbegrebet således;

En deltager kom med en utopi, der lød: det kunne være sjovt "at lære at bygge en båd, så man selv kan sejle", for tænk hvis man kunne bygge en båd, sejle rundt langs Danmarks kyster og leve af at fange fisk. Naiv utopi, javist, og vi fandt da også frem til at fisk morgen, middag og aften nok ikke er så ideelt endda. Men der er alligevel nogle gode tanker i den slags: Vi vil alle sammen gerne have et sundt arbejde, og vi har måske en ide om at et fiskerliv i en selvbygget båd er sundt, at arbejdstiden er rimelig og arbejdstempoet er rimeligt, og vi har måske især en ide om, at arbejdet bør være underordnet selve det at have et godt liv. De fleste vil også gerne skabe noget selv med hænderne eller med hovedet; en båd, en bog, et godt lokalmiljø eller bare en vellykket søndagsmiddag. Og hvordan kan fattige mennesker, som er underlagt både ydre og indre barrierer, få mulighed for selv at skabe noget?

I utopien om at bygge en båd kan man sige, at mennesker drømmer om et arbejde, som er mere lystbetonet end det, som tilbydes de fleste på det almindelige arbejdsmarked. Det er også drømmen om et 'system', et samfund, som anerkender, at arbejde skal være meningsfyldt for dem, som udfører arbejdet og i øvrigt blot tilfredsstillende nødvendige fysiske behov. Altså brugsværdi mere end handelsværdi. (kapitel 6)

GRUM's arbejdsutopi opererer med en alternativ relation mellem subjektet og arbejdsgenstand, hvor lyst, brugsværdi og meningsfylde er bestemmende for, hvad subjektet skaber og bidrager med. 'At lære at bygge en båd så man selv kan sejle' danner sig som et symbol på det autonome subjekts skabende arbejde. Genstandsmæssigheden træder frem som konkrete billeder på selvskabte udformninger af lokalmiljø og produkter.

I utopien om Båden er de sunde rytmer en del af det skabende arbejde – arbejdstiden skal være rimelig, og arbejdet skal foregå i et rimeligt tempo. Frem for alt bør arbejdet være underordnet det at have et godt liv. I De valgte forestillinger om et arbejde i sunde rytmer indgår forestillinger om en bedre balance mellem livet i og uden for arbejdet. Utopien om båden trækker forestillingen om et andet samspil mellem produktion og reproduktion et stykke længere ved at underordne arbejdet det gode liv.

Utopien om 'at lære at bygge en båd så man selv kan sejle' gestalter sig i 'Fantasi og rummelighed' som et fælles symbol for et skabende, meningsfuldt og nyttigt arbejde i sunde rytmer, som også De valgte og eksperterne tager til sig og kvalificerer. Pjecen 'få fod på din arbejdssituation' er en båd produceret i 'Fantasi og rummelighed' – men der er andre både som gerne skulle produceres. Nogle af dem kommer vi tilbage til i de afsluttende perspektiver for 'Fantasi og rummelighed'. Foreløbigt må vi konkludere, at Bådens kvalitet hovedsageligt består i den symbolske gestaltnings- og orienteringsværdi, som deltagerne har lagt i den. Bådens symbolske status og kvaliteter går imidlertid forud for realiseringer af Båden, hvorfor gestaltningen af symbolet i sig selv er et fremadrettet og potentielt formgivende resultat.

Den genstandsmæssige udformning af nye begyndelser til en fantasifuld udvikling af arbejdet indebærer således følgende vanskeligheder i 'Fantasi og rummelighed'; De valgte arbejdspladser tilbyder helt konkrete steder at begynde 'At lære at bygge en båd så man selv kan sejle' – men her, hos De valgte, er opmærksomheden mere rettet mod at etablere bolværk mod det farlige arbejde end mod at bygge både. GRUM'erne orienterer sig eksplicit mod Båden – men savner konkrete steder at begynde og rette sig i mod. Fremtidige bestræbelser på at opfinde nye udformninger af et socialt bæredygtigt arbejde, som ikke producerer udstødning, må besinde sig på begge forhold. Et arbejde i sunde rytmer fordrer både genstandsmæssig opmærksomhed og et sted at begynde.

Utopierne om Båden og om et arbejde i sunde rytmer indeholder imidlertid kvaliteter, som ikke uden videre kan fejles af bordet, fordi utopierne ikke er realiseret i 'Fantasi og rummelighed'.

For det første går dannelsen af utopierne forud for eventuel realisering. I den forstand udtrykker de utopiske orienteringer mod et arbejde i sunde rytmer og mod Båden begrundet håb om nye begyndelser. Dannelsen af utopierne er realitet, hvilket indebærer, at 'Fantasi og rummelighed' har produceret nye idémæssige udkast til subjektiv og socialt begrundet udformning af liv og arbejde, som kan modvirke udskilnings- og marginaliseringsprocesser.

For det andet rejser utopierne – og den bagvedliggende kritik - en række principielle udfordringer til arbejdsmarkedsudviklingen. I kapitel 7 anfører vi udfordringerne således;

De subjektive erfaringer og sociale gestaltninger i 'Fantasi og rummelighed' åbner blikket for vanskelige modsætningsforhold i arbejdet – og åbner dermed også for et kritisk perspektiv på de arbejdsmarkedspolitiske og sociale institutionernes praksis. Kritikken af det dårlige, farlige og udgrænsende arbejde rejser en ny udfordring både til arbejdsmarkedet og institutionernes praksis, idet arenaernes praksis synliggør et 'hul' i de samfundsmæssige organiseringer, hvor betydningsindholdet i de kritiske erfaringer kunne tematiseres og tages alvorligt.

Behovet for et arbejde i sunde rytmer, som ikke er sig selv nok, rejser en social og teknologisk udfordring til arbejdsmarkedets præstationslogik. Aktuelt er de samfundsmæssige præstationskrav i arbejdet dominerende spillere i udformningen af teknologi- og organisationsudvikling og i bestræbelserne på at skabe plads til alle på arbejdsmarkedet. Det medfører blandt andet, at subjektive interesser i at tage del i det fælles underlægges præstationslogikkens egen logik i etablering af særlige vilkår, og at de strukturelle forhold i arbejdets udskilningsprocesser ikke tematiseres. 'Fantasi og rummelighed' bidrager her til at tegne en anden spiller tydeligere op, som synliggør blindgyden i arbejdsmarkedsudviklingen; særlige vilkår er ikke det samme som et arbejde i sunde rytmer og er ikke et tilstrækkelig effektivt bolværk mod social ligegyldighed. Et arbejde i sunde rytmer omfatter alle. (Kapitel 7)

Brodden i disse udfordringer er, at den eksisterende arbejdsmarkedsudvikling i ringe grad producerer en egentlig offentlighed, hvori arbejdets vanskeligheder og udskilningsprocesser kan tematiseres og udvikles som et substantielt fælles anliggende for det sociale liv. I den forstand producerer 'Fantasi og rummelighed' en tankevækkende kritik af de subjektive og sociale lidelser forbundet med fraværet af kulturelle og samfundsmæssige formidlinger mellem arbejde og udskilning. Projektet rummer imidlertid også metodiske opfordringer til et udvekslingens princip, som indeholder projektets mest konkrete anvisninger til en anden udviklingspraksis, som potentielt kan åbne nye veje ud af de aktuelle blindgyder.

Udvekslingens princip er uddraget af deltageres opfordringer og udkast til at etablere udvekslinger mellem de uforbundne sfærer i hverdagslivet i bestræbelserne på at nærme sig et arbejde, som ikke producerer udstødning. Udvekslingens princip er både et spejl af processer og arenaer i 'Fantasi og rummelighed' og et metodisk princip, som handler om at arbejde ud fra et subjektivt og socialt sammenhængende perspektiv og udvide rummet for læring, udvikling og eksperimenter. Udvekslingen handler kort sagt om at etablere nye arenaer og nye typer af tværgående lærings- og udviklingsaktiviteter, som indbefatter konkrete eksperimenter.

Spørgsmålet er, hvem der kan og bør etablere sådanne arenaer. I 'Fantasi og rummelighed' er arenaerne etableret i et forskningsregi med henblik på at bevæge forholdet mellem arbejde og udstødning. Deltagerne i 'Fantasi og rummelighed' peger på, at en udvidet fagbevægelse kunne etablere tværgående arenaer, som kan fastholde arbejdets rytmer og udskilningsprocesser som genstand for subjektiv dannelse og samfundsmæssig udvikling.

Uanset om, sådanne arenaer i fremtiden etableres og videreudvikles i forskningsregi, af fagbevægelsen eller måske endda i velfærdsinstitutionelt regi, er konklusionen fra 'Fantasi og rummelighed', at formidlinger mellem arbejde og udstødning må bygge på udvekslingens princip og besinde sig på en genstandsmæssig opmærksomhed og et sted at begynde.

Om udskillelse

'Fantasi og rummelighed' efterstræber bevægelser og formidlinger mellem fantasifuld udvikling af arbejdsprocesserne og mangfoldige måder at opretholde et meningsfuldt liv og arbejde på. Her er det projektets udkast til mangfoldige måder at opretholde liv og arbejde, som er på dagsordenen.

I kapitel 5 præsenterer vi GRUM'ernes erfaringer med udskilningsprocesserne i spændet mellem arbejdsmarkedets afvisning og den subjektive afvisning af det arbejde, som er til rådighed. I forlængelse af kritikken af det uattraktive arbejde og kritikken af arbejdets udskilningsprocesser rejser der sig en interessant udfordring til arbejdets sociale og samfundsmæssige integrationskraft;

Kritikken af det uattraktive arbejde og indkredsningen af arbejdets udskilningsprocesser sætter fingeren på bristerne i lønarbejdets sociale og samfundsmæssige integrationskraft, fordi kritikken ikke umiddelbart giver grund til at nære tiltro til, at det eksisterende lønarbejde kan formidle og danne social sammenhængskraft, som inkluderer diversiteten i sociale orienteringer og konditioner. (kapitel 5)

Utopien om Båden udtrykker orienteringen mod det skabende og nyttige arbejde. Samtidig udtrykker såvel GRUM'erne som De valgte kritik af de sammenhænge, hvor de behandles med social ligegyldighed. Den subjektive betydning af at være i arbejde er for deltagerne bundet sammen med den sociale og samfundsmæssige betydning af arbejdet.

Der er således ingen tvivl om, at både udgrænsede og arbejdende i 'Fantasi og rummelighed' anser arbejdet for potentielt social- og samfundsintegrerende. Udfordringen består imidlertid i, at formidlingerne mellem det lønarbejde, som er til rådighed, og de social- og arbejdsmarkedspolitiske redskaber, er uden blik for det potentielle udviklingsfelt, som består i de kritiske erfaringer med mislykket arbejdsmarkedstilknytning. I Kapitel 5 rejser vi udfordringen således;

Uanset om man 'gerne vil, men ikke kan', eller 'kan, men ikke vil', åbner hjælpearbejdet ikke for autonomi eller for et systematisk arbejde med klienternes erfaringer med det udgrænsede eller uattraktive arbejde, men derimod for et systematisk arbejde med klientens villighed. Arbejdet og arbejdsmarkedet afskæres dermed også fra et systematisk arbejde med betydningsindholdet i den bagvedliggende kritik, som tydeliggøres i 'Fantasi og rummelighed'. Betydningsindholdet i klienternes erfaringer tabes så at sige på gulvet, hvorfor det integrationsfremmende og forebyggende arbejde ender med et begrænset spillerum mellem særlige vilkår og selvudvikling. (Kapitel 5)

Der er således to væsentlige argumenter for at lade udskilningsprocesserne udfordre lønarbejdets socialintegrative kvaliteter.

Det første argument om arbejdets betydning for samfundets sociale og samfundsmæssige sammenhængskraft har at gøre med den aktuelle udformning af lønarbejde og arbejdsmarked. Lønarbejdets socialintegrative kraft er ikke et statisk almengyldigt princip uanset arbejdets kvalitative udformning. Lønarbejdets sammenhængsskabende kvaliteter står i et indre forhold til hvordan, lønarbejdet erfares. Når mennesker erfarer, at deres arbejdskraft er overflødig, eller at arbejdet er uden socialt nyttige eller subjektivt tilfredsstillende kvaliteter, sættes lønarbejdets socialintegrative kvaliteter under pres.

Her er det således en betragtning over samfundets evne til at producere social og kulturel sammenhængskraft, som bringes op. Hvis en anseelig andel af befolkningen anser lønarbejdet for meningsløst og uattraktivt eller erfarer, at deres arbejdsevne anses for utilstrækkelig eller overflødig, bliver det vanskeligt at dæmme op for polarisering og samfundsmæssig anomi. Vi kan ikke ud fra 'Fantasi og rummelighed' sige noget fornuftigt om, hvor stor en andel af den udskilte eller udskilningstruede befolkning, der erfarer egen tilknytning til arbejdsmarkedet mellem det uattraktive arbejde og arbejdets afvisning. De kritiske erfaringer, som rejses og synliggøres i 'Fantasi og rummelighed', indikerer imidlertid et samfundsmæssigt og socialt behov for mere fyldestgørende formidlinger mellem arbejde og udstødning, hvor de vanskelige spændinger mellem arbejdets udskilningsprocesser og de subjektive forbehold overfor arbejdet udgør en social udfordring til arbejdsmarkedsudviklingens bæredygtighedsperspektiver.

Vi kan således konkludere, at GRUM's kritik af arbejdets kvalitative udformning sætter social realitet bag den kritiske analyse af integrationspolitikens blinde øje. Det er ikke alle, der kan eller vil integreres i de eksisterende udformninger af arbejdet. GRUM's kritik artikulere et socialt problem, som er langt mere omfattende;

Den skadedes villighed fremtryller ikke uskadelige arbejdspladsforhold, ligesom den aktiverings- eller arbejdstvang, som udøves over den uvillige, ikke fører til attraktive arbejdspladser. (Kapitel 5)

Den kritikfigur, som her er på spil, har i sidste ende noget at gøre med arbejdets udformninger og sociale organiseringer. Her er konklusionerne fra 'Fantasi og rummelighed' imidlertid flertydige og ufærdige.

'Fantasi og rummelighed' producerer ikke mangfoldige måder at opretholde liv og arbejde på. Omvendt kan vi konkludere, at GRUM's kritik og utopiske udkast opretholder og begrundet behovet for mangfoldige muligheder for subjektivt at forme et socialt meningsfyldt arbejde. De utopiske udkast synliggør imidlertid forholdet mellem den symbolske betydning af Båden og behovet for nye lærings- og dannelsesmuligheder. Vanskelighederne ved at omdanne Båden til konkrete bud på mangfoldige arbejdsaktiviteter har noget at gøre med de dannelsesmæssige udfordringer i utopien om 'Plads til alle' og i opfordringerne til et udvekslingsprincip.

Kvaliteten i den tværgående tematisering af forholdet mellem arbejde og udstødning i 'Fantasi og rummelighed' er således ikke, at der formuleres egentlige løsninger på problematikken, men at polariseringen fastholdes og udfordres som et socialt og samfundsmæssigt modsætningsforhold, der ikke kan løses gennem forbedrede betingelser for livet i den anden virkelighed alene. Nye typer af løsninger beror på eksperimentelle læringsrum, som går på tværs af de to virkeligheder.

Det andet argument om betydningen af respekt er relateret til de udgrænsedes vanskeligheder ved at opretholde autonomi og myndighed. Her er det ikke alene et spørgsmål om de kritiske samfundsmæssige perspektiver, men om de subjektive og sociale implikationer i at sidde erfaringsstyngden i den anden virkelighed overhørig. I GRUM'ernes kritik af de umyndiggørende myndigheder, i arbejdet med pjecen og i utopierne om 'Plads til alle' og 'En ny start' er det denne side af udskilningsprocesserne, som optager opmærksomheden.

GRUM'ernes kritik af mødet med de umyndiggørende myndigheder synliggør vanskelighederne ved at opretholde autonomi;

GRUMs kritik af de umyndiggørende myndigheder er således ikke et spørgsmål om at etablere en højere grad af uafhængighed eller selvbestemmelse i afklaringsprocesserne, men om at blive accepteret som en deltager i forløbet med værdifuld viden og erfaringer bundet til egen situation. GRUM'ernes viden og erfaringer skal ikke nødvendigvis forstås, men respekteres. (Kapitel 5)

Respekt er i denne forbindelse en praksis, som tilvejebringer muligheder for at deltage i at udforme vilkår og muligheder for at afhjælpe egen situation med udgangspunkt i egne erfaringer og viden. Autonomi er forbundet med accepten af, at egen viden og erfaringer udtrykker en realitet, som har samme gyldighed som ethvert andet menneskes begribelige eller ubegribelige oplevelse af realitet. Respekt er således en praksis, i hvilken udveksling mellem mennesker er udformet sådan, at udvekslingens rum og retning anerkender gensidig autonomi.

I 'Fantasi og rummelighed' er arenaernes evne til at acceptere autonomi og producere respekt, forbundet med evnen til at imødekomme differentierede motiver for at deltage. De Valgtes livsudkast forbedres og udfordres i mødet med GRUM, mens GRUM's utopiske udkast møder en kritisk opponent og spejling i De valgte. Hvor motiverne for at deltage er forskellige, trækker arenaerne på de fælles vanskeligheder, som består i vanskelighederne ved orientere sig og skabe meningsfulde udformninger af eget liv i de modsætningsfyldte realiteter.

'Fantasi og rummelighed' kan ikke krediteres for at pege på løsninger af ulighedens problem. Projektets bidrag ligger snarere på den metodiske side, hvor det lykkes at etablere udvekslinger mellem mennesker, som udtrykker respekt og dermed formår at tematisere og

fremføre den anden virkeligheds realiteter. Projektets arenaer er det første brud med umyndiggørelse. Arenaernes udformning og orientering producerer en foregrebet praksis, hvor både De valgte og GRUM'ernes viden, erfaringer, kritik og utopier er valide udtryk for social realitet. I kapitel 7 beskriver vi arenaernes evne til at producere respektfulde udvekslinger gennem arenaernes opfordringer til at være deltagende;

Frirummet etablerer en plasticitet, som (endnu) ikke eksisterer uden for frirummets sociale situation og skubber dermed til menneskers muligheder for at gøre sig erfaringer med, hvordan udvekslinger mellem mennesker kan tage form i en praksis, som opmuntrer nysgerrighed. Overfor den lidt tilfældige 'snublen', som i sidste ende beror på, hvorvidt mennesker giver sig hen som tilhørere til nye fortællinger, udmærker frirummet sig ved at skabe distance til realitetsmægtigheden og dermed tilbyde mennesker et rum at lytte i, tid til at snuble og en mulighed for (i det mindste i arenaen) at lege med forholdende og omdanne dem. Aktionsforskningens forsøg på at anstrenge og opmuntre mulighederne for at snuble, og at tilbyde en foregrebet erfaring med et nyt forhold til mennesker og symboler, er således et praktisk svar på metoder, som kan udvikle respekt. (Kapitel 7)

Vi er tilbage ved udvekslingens princip og de former for deltagelse, som er et indvendigt forhold ved tværgående, undersøgende og eksperimenterende udveksling. Det sidste område, vi vil bringe op i konklusionen, er derfor projektets metodiske kvaliteter og produkter.

Om metode

'Fantasi og rummelighed' udvikler sig over en række forbundne arenaer. Arenaerne beskriver vi i kapitel 4 på denne måde:

En arena indeholder både et fysisk rum, et socialt rum og et æstetisk rum, hvor alle tre rum er metodisk reflekteret. I 'Fantasi og rummelighed' har projektets arenaer tilstræbt kritisk erkendelse, utopisk orientering og tværgående dialoger. Det betyder i praksis, at de fysiske, sociale og æstetiske rum i projektets arenaer må udformes på en sådan måde, at de befordrer eller opfordrer til kritiske, utopiske og sociale orienteringer. (Kapitel 4)

I projektets sidste forskningsværksted bliver det tydeligt, at denne beskrivelse kan udbygges med et udvekslingens princip. Udvekslingens princip skærper blikket for de tværgående dialoger og retter opmærksomheden mod udvekslinger, ikke blot mellem mennesker, men også mellem hverdagslivets usammenhænge;

Udveksling rækker intentionelt ud efter de uforbundne sfærer i hverdagslivet og bygger metodisk på at anstrenge mulighederne for at bygge broer mellem erfaringer og praksis fra én sfære til en anden. Udvekslingens princip er ikke forbeholdt udviklingen af arbejdet eller arbejdsmiljøet, men tager parti for det

sociale livs udvikling i hele sin bredde, hvor ubehag eller lidelse i hverdagslivets usammenhængende realiteter udgør råstoffet for deltagelse. (Kapitel 7)

Aktionsforskningsprojektets bevægelser indoptager og udbygger i realiteten det oprindelige udgangspunkt for projektet til at omfatte et fremadrettet realiseringsperspektiv.

Den metodiske udfordring for 'Fantasi og rummelighed' var at etablere et utopisk orienteret udviklingsarbejde om forholdet mellem arbejde og udstødning, som gik på tværs af de to virkeligheder. Negts betragtninger over de to virkeligheder har således leveret teoretiske inspirationer til udformningen af 'Fantasi og rummelighed'. I kapitel 2 beskriver vi inspirationen således;

Styrken i Negts betragtning ligger egentlig ikke i at afdække to kategorier for virkelighed – en sådan analyse ville hurtigt vise sig ikke at være udtømmende. Styrken i figuren om de to virkeligheder består i at fastholde arbejdet som den væsentligste kilde til samfundsmæssig udvikling og subjektiv myndiggørelse. Når en anseelig del af menneskene afgrænses fra at tage del i arbejdet, udgør det ikke blot et demokratisk problem i form af udelukkelse fra den samfundsdominerende virkelighed. Det udgør desuden et væsentligt og substantielt undertrykkelsesproblem i form af det enorme angstpotentiale, som udelukkelse – eller potentiel udelukkelse – fører med sig

.....

Betragtningen over de to virkeligheder indeholder en kritisk pointering af, at arbejdsløsheden og udstødningen absorberer de fleste forsøg på fri udforskning af arbejdets udviklingsmuligheder. (Kapitel 2)

Udvekslingens princip er et metodisk svar på Negts analyse, hvor vanskelighederne og de blinde områder i egen social realitet imødekommes gennem metodiske principper, som producerer respekt og stimulere nysgerrighed. Tematiseringen af de fælles anliggender i de kritisk-utopiske arenaer rettede sig i udgangspunktet mod dialoger og udviklingsarbejde på tværs af realiteter og sfærer, hvilket ansporer processernes fremadrettede udvekslingsperspektiv. I den forstand leverer 'Fantasi og rummelighed' et fremadrettet bidrag til betragtningen over de to virkeligheder, som består i metodiske principper for hvordan, dialektikken mellem de to virkeligheder kan omsættes til produktive udvekslinger.

Vi kan således konkludere, at udvekslingens princip er den væsentligste metodiske anvisning af formidlinger mellem arbejde og udstødning fra 'Fantasi og rummelighed'.

Udvekslingerne indbefatter sociale og æstetiske symboldannelse, som udgør en væsentlig forudsætning for en ny forståelse af de fælles anliggender og muligheden for at skubbe til eller bevæge de objektive forhold. I Kapitel 7 anfører vi symbolernes og de sociale gestaltnings kvaliteter således;

Fælles symboler er ritualer eller sociale gestaltninger, som er en måde at nå hinanden, hvor gensidighed ikke nødvendigvis er lig lighed. Kvaliteten i den ekspressive fremførelse er, at det tavse uimodsagte billede af det sociale liv må bevidstgøres for at skabe et ekspressivt udtryk – og hermed skabes også en forandringshistorie, hvor fremtiden indeholder et moment af plasticitet. (Kapitel 7)

For at stimulere dannelsen af symboler har 'Fantasi og rummelighed' arbejdet sammen med skuespillere, som har bidraget til arenaernes processer. I kapitel 3 skriver vi således om inddragelsen af den kunstneriske praksis:

Den kunstneriske praksis kan under de rigtige betingelser stimulere social fantasiproduktion 'fra neden' gennem dens evne til at fremføre modsætningsfyldte, tabuiserede og frosne forhold. Kunstnerne i 'Fantasi og rummelighed' har medvirket til ekspressivt at tydeliggøre de tabuiserede eller modsætningsfyldte momenter i deltagernes utopiske udkast. Kunstnernes blik for det udgrænsede, det tabuiserede og det lidelsesfulde viser sig gennem deres særlige evne til at udfolde det æstetiske, der baserer sig på hverdagslivets flertydigheder. (Kapitel 3)

Samarbejdet med skuespillerne har i nogen sammenhænge haft stimulerende betydning for symboldannelsen – andre gange har det ikke været tilfældet. Den kunstneriske praksis kan understøtte og kvalificere, men rummet og de metodiske greb må i sig selv rettes mod det sanselige, sceniske og æstetiske, hvis de skal stimulere til nysgerrighed og beskytte mod intimisering. Arenaerne tilbyder en række roller og karaktermasker, der beskytter mod intimisering: Et element, der understøttes af skuespillernes deltagelse og samtidig har at gøre med de konkrete metodiske greb i arenaerne. I kapitel 7 skriver vi således:

Kritikbillederne, djævelens advokat, forskningsværkstedets advokaturer og skuespillernes ekspressive fremførelser af deltagernes utopier er eksempler på roller eller karaktermasker, som beskytter rummet fra at blive intimt belastet og samtidig tilbyder et legende rum for nye roller. Uden en sådan orientering kan arenaen i bedste fald have vanskeligt ved at producere sociale utopier om de fælles anliggender og i værste fald producere en terapeutisk smeltedigel. Arenaerne indeholder flere typer af opfordringer og metodiske greb, som har til hensigt både at beskytte mod intimisering, at opfordre til nysgerrighed og udvekslinger samt at trække processen mod dannelsen af nye udkast til social praksis. Den metodiske orientering, som associerer dannelsen af fælles symboler, benævner vi orienteringen mod 'det fælles tredje'. 'Det fælles tredje' udgør den utopiske horisont for arenaens opfordring til at deltage. (kapitel 7)

De æstetiske, sceniske og sanselige udformninger af arenaernes processer, roller og karaktermasker opfordrer til deltagelse og dannelse i en form, som tillader distance og nysgerrighed. I den forstand bidrager skuespillerne, i de tilfælde hvor de fremførte scener 'får

fat' i de modsætningsfyldte erfaringer og forestillinger, til at danne symbolske gestaltninger, som rækker ind i 'det fælles tredje'

'Det fælles tredje' er et procesgreb og en horisont, som understreger et arbejdsforhold, hvor det ikke handler om selvet eller den anden – men om noget tredje. 'Det fælles tredje' er en kooperationsform, der - gennem de metodiske rammer - skubber til dannelsen af konkrete udkast og prøvehandling. I kapitel syv skriver vi det således;

'Det fælles tredje' er processens genstandsmæssige dannelsesperspektiv og den 'røde tråd' i de praktiske bestræbelser på at sætte utopiske orienterede handlinger i søen. Hvor udgangspunktet for samarbejdet i et kritisk-utopisk aktionsforskningsprojekt er det subjektive engagement i de fælles anliggender, er 'det fælles tredje' et udtryk for de konkrete og praktiske bestræbelser på at danne en fælles handlingssammenhæng, som kan overskride begrænsninger, pragmatik eller realitetsmagt bundet til den 'tavse uprøvede viden' i de fælles anliggender. Det er en samarbejdsform, som kan beskrives som Kooperation, hvor der udveksles idéer og projekter i særlige metodiske rammer, som skubber til dannelsen af konkrete udkast og prøvehandling. (Kapitel 7)

Arbejdet med at etablere og stimulere et 'fælles tredje' har ført 'Fantasi og rummelighed' i armene på endnu et projekt. I de kommende år står vi foran nye udfordringer, hvor festivalen skal omdannes til realitet, hvor formidlingerne mellem arbejde og udstødning skal udvikles i en bredere offentlighed. GRUM står for at afholde et åbent hus – der er brug for flere GRUM'ere til at lave en pjece om arbejdsløshedens realiteter og om 'ikke at have fod på din arbejdssituation'. Desuden skal vi sammen med GRUM'erne i gang med at opfinde usædvanlige jobs til usædvanlige mennesker. Skuespillerne bliver der også brug for. De skal i gang med at udvikle et debatskabende og erfaringsbegrundet skuespil om marginalisering og forholdet mellem arbejde og udstødning, som skal sendes rundt i landet på turné. Udfordringen i alle disse udviklingsaktiviteter bliver at binde dem sammen gennem et udvekslings princip.

Vi ser frem til at diskutere og undersøge vores tolkninger af processer og udkast i 'Fantasi og rummelighed', som de er fremlagt i denne afhandling, sammen med GRUM og De valgte. Ligesom vi ser frem til de kommende år og bestræber os på, at de bliver lige så lærerige, overraskende og bøvlede som de forudgående.

Litteraturliste

Advice Analyse, (2000): *Den creative alliance – en analyse af samspillet mellem kulturlivet og erhvervslivet.* Advice analyse

Agyris, Chris og Donald A. Schön (1996): *Organizational Learning II – theory, method, practice.* Addison-Weslaey publishing company

Andersen, C.B & K.Hansen (2001): *Visionsindustri.* Vestsjællands kunstmuseum og Informationsforlag.

Andersen, John et. al (red.) (2003): *Empowerment i storbyens rum.* Hans Reitzels forlag

Andersen, Åkerstrøm Niels (2003): *Borgerens kontraktliggørelse.* Hans Reitzels forlag

AOF og LO (2000): *Kreativitet i arbejdslivet.* AOF Danmark

Arendt, Hannah (1998 (1958)): *The human condition.* The university of Chicago press, Ltd., London

Arendt, Hannah (1979 (1951)): *Det totalitære herredømme.* Notabene

Bauman, Zygmunt (1989):*Modernitet og holocaust.* Hans Reitzels forlag

Bauman, Zygmunt (2001): *Globalisering – de menneskelige konsekvenser.* Hans Reitzels Forlag

Bauman, zygmunt (2000): *Liquid Modernity.* Polity Press

Bauman, Zygmunt (2004): *Arbejdets storhed og fald* I Michael Hviid Jacobsen & Jens Tonboe (red.): *Arbejdssamfundet – den beslaglagte tid og den splittede tid.* Hans Reitzels forlag

Banke, Palle, Mette Nørholm og Eva-Carina Nørskov (2004): *Bæredygtig Service – vision og virkelighed,* Hovedrapport, Teknologisk Institut.

Beck, Ulrich(2002): *Fagre nye arbejdsverden.* Hans Reitzels Forlag

Becker-Schmidt, Regina og Gudrun-Axeli Knapp (1994):*Vi har ikke et minut – det er minutterne, der har os.* I Steen Nielsen m.fl (red.) 'Arbejde og subjektivitet'. Erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen, RUC

Becker-Schmidt, Regina (1982): *Modsatningsfyldt realitet og ambivalens – arbejderkvinder i familie og fabrik.* Udkast nr.2/1982

Van Beinum, Hans (1996): *Om aktionsforskningens udvikling i Europa, et perspektiv,* i antologien Nielsen, Kurt Aagaard og Peter Vogelius (1996): *Aktionsforskning – medarbejderindflydelse på forskning og udvikling i arbejdsmiljøet.* Arbejdsmiljøfonden, København

'Bekendtgørelse af lov om aktiv socialpolitik' LOV nr. 1168 af 19/12/2003

- Benjamin, Walter (1996 (1974)):** *Fortælleren og andre essays*. Gyldendal
- Berger, Peter L. og Thomas Luckmann (1992 (1966)):** *Den samfundsskabte virkelighed – en videnssociologisk afhandling*. Lindhart & Ringhof
- Bering, Ida (2002):** *Når det dårlige arbejde også er godt*. Institut for uddannelsesforskning. RUC
- Boal, Augusto (1980):** *For et frigørende teater*. Drama
- Boal, Augusto (2001):** *Lystens regnbue*. Drama
- Bottrup, Pernille og Bruno Clematide (1992):** *efter Taylor og Braverman – og de nye produktionskoncepters betydning for en humanisering af arbejdslivet*. I Dansk Sociologi /4 3. årg.
- Bottrup, Pernille og Helge Hvid (1995):** *Et bedre arbejdsliv og øget vækst*. Arbejdsministeriet
- Braverman, Harry (1974):** *Labor and monopoly capital – the degradation of work in the twentieth century*. Monthly Review Press
- Bredgaard, Thomas, Nicolai Abildgaard, Lene Dalsgaard og Flemming Larsen (2002):** *Kommunal aktivering :Hvordan implementeres store forventninger fra Christiansborg i de danske kommuner?* Tidsskrift for Arbejdsliv 4. årg. Nr. 2
- Bredstorff, Niels (2002):** *Diskurs og Konstruktion – en samfundsvidenskabelig kritik af diskursanalyser og socialkonstruktivismen*. Forlaget Sociologi
- Broby-Johansen, R (1970):** *Dagens Dont gennem årtusinderne – historien om arbejdsbilledet*. Fremad
- Brundtland kommissionen (1989):** *Brundtland kommissionens rapport om miljø og udvikling – vor fælles fremtid*. FN forbundet og mellemfolkeligt samvirke.
- Børsting, Harald og Anne Bruvik-Hansen (1999):** *Uddannelse og udvikling* i antologien *Virksomheden og det udviklende arbejde – et kritisk blik* redigeret af Bruno Clematide og Morten Lassen. Samfundslitteratur
- Carstens, Anette (1998):** *Aktivering – klientsamtaler og socialpolitik*. Hans Reitzels forlag
- Csonka, Agi (1999):** *Fleksible virksomheder?* Socialforskningsinstituttet
- Centralrådet for statens samarbejdsudvalg (1996):** *11 bud på det udviklende arbejde*. Centralrådet for statens samarbejdsudvalg
- Cooley, Mike (1981):** *Architect or Bee*. John Goodman and Sons Ltd.
- Christensen, Erik (2000):** *Borgerløn – fortællinger om en politisk idé*. Hovedland
- Darsø, Lotte (2001A):** *Innovation in the making*, Samfundslitteratur
- Darsø, Lotte (2001B):** *Med livets hast – om kunst – og erhvervsamarbejde* i Andersen, C.K og K. Hansen *Visionsindustri*. ØVestsjællands Kunstmuseum og Informations forlag

- Darsøe, Lotte (2004):** *Artful creation – Learningtales of arts-in-business*. Samfundslitteratur
- Drewes Nielsen, Lise (1990):** *Fleksibilitet og lokalt arbejde* i Nordisk Samhøllsgeografisk Tidsskrift, nr. 11
- Ehlers, Lise (2004):** *Modediagnoser*. I Christensen, Erik (red.) *Velfærd på vildspor – modsigelser i velfærdssamfundet*. Frydenlund
- Engelstad, P.H og Ödegaard, L.A. (1979):** *Participative redesign projects in Norway: summarizing the first five years of a strategy to democratize the design process in working life*. I International Council for the quality of Working Life (ed.), *Working with the quality of Working Life*. Leiden, Martinus Nijhoff
- Engelstad, P.H og Pålshaugen, Ö. (1988):** *Utviklingsorganisasjon*, Oslo, Work Research Institute
- Engelstad, P.H, (1995):** *Fra dialogkonferanser til utviklingsorganisasjon – virkemidler i aksjonsforskning og bedriftsutvikling* i Eikeland, Olav og Henrik Dons Finsrud (eds.): *Research in action/forskning og handling – søkelys på aksjonsforskning*. Arbeidsforskningsinstituttet, Oslo
- Eriksson, Kjell (red.), Per Albinsson, Ingrid Ljungberg van Beinum (1995):** *Förändra genom demokratisk dialog*. Kvarnriden
- Freire, Paolo (1997 (1968)):** *De undertryktes pædagogik*. Christian Ejlers forlag
- Fuglsang, Martin og Alexander Carnera Ljungström (1999):** *Det nøgne liv – en poetik for det sociale*. Samfundslitteratur
- Gibbons, Michael et. Al (1994):** *The new production of knowledge*. Sage
- Gillespie, W. (1939):** *Manufacturing Knowledge. A history of the Hawthorne Eksperiments*. Cambridge University Press
- Gorz, André (1983):** *Paradisets veje – kapitalens døds kamp*. Politisk Revy. København
- Gorz, André (1984):** *Farvel til proletariatet*. Politisk Revy. København
- Gorz, André (1994):** *Arbejdsbegrebet er ikke hvad det har være*. I Steen Nielsen et. Al (red.)(1994): *Arbejde og subjektivitet*. Erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen, Roskilde Universitetscenter
- GRUM (2002):** *Få fod på din arbejdssituation*. Roskilde Universitetscenter institut 4.
- Gustavsen, Bjørn (1990):** *Vägen till bättre arbetsliv*. Arbetslivcentrum
- Gustavsen, Bjørn (1996):** *Development and the social science: an uneasy relationship*, I Toulmin og Gustavsen (ed.): *Beyond theory*. John Benjamins Publishing Company
- Gustavsen, Bjørn, Tom Colbjørnsen, Øjvind Pålshaugen(ed.) (1998):** *Development coalitions in Working life – the 'enterprise development 2000' program in Norway*. John Benjamins Publishing Company

- Gustavsen, Bjørn (2002):** *Research and challenges of working life* I Svensson et al. (red.) *Interaktiv forskning – för utveckling av teori og praktik*. Arbetslivsinstitutet
- Hansen, Henning (2001) :** *Arbejde, aktivering og arbejdsløshed – integration i det hele liv*. Samfundslitteratur
- Hansen, Henning, Jens Lind, Iver Hornemann Møller (2005):** *Regeringens beskæftigelsespolitik – en økonomisk-politisk kommentar til Flere i Arbejde*. Tidsskrift for Arbejdsliv 7. årg. Nr. 2. Syddansk universitetsforlag
- Hansen, Kent (2001):** *Visionsindustri* i Andersen, C.K og K. Hansen *Visionsindustri*. Vestsjællands Kunstmuseum og Informations forlag
- Hochschild, Arlie Russel (2004):** *Gennem sprækkerne i tidsfælden – fra markedsmanagement til familiemanagement* I Michael Hviid Jacobsen & Jens Tonboe (red.): *Arbejdssamfundet – den beslaglagte tid og den splittede tid*. Hans Reitzels forlag
- Hohnen, Pernille (2002):** *Aftalebaseret skånejob. En kvalitativ analyse*. Socialforskningsinstituttet.
- Holt, Helle (1998):** *En kortlægning af danske virksomheders sociale ansvar*. Socialforskningsinstituttet
- Holt, Helle, Martin Jørgensen, Søren Jensen, Joachim Boll, Jane Greve Pedersen (2003):** *Virksomhedens sociale engagement – årbog 2003*. Socialforskningsinstituttet
- Horkheimer, Max, Theodor W. Adorno (2001 (1944)):** *Oplysningens dialektik – filosofiske fragmenter*. Gyldendal
- Hornemann, Iver Møller, Jens Lind (2000):** *Arbejdsmarkedet under forandring – nogle kritiske kommentarer* I Jørgen Elm Larsen, Jens Lind og Iver Horneman Møller (red.) *Kontinuitet og forandring* . Samfundslitteratur
- Hvenegaard, Hans, Hans Jørgen Limborg, Karin Mathiesen (1999):** *Erfaringer fra forsøg med Det Udviklende Arbejde i 9 statsinstitutioner*. Centralrådet for statens samarbejdsudvalg
- Hvid, Helge og Niels Møller (1992): *Det udviklende arbejde*. Fremad
- Hvid, Helge (1999):** *Det udviklende arbejde* i Hvid (red.) *Ressourcer og velfærd i arbejdslivet*. Frydenlund
- Hvid, Helge (red.) (1999):** *Ressourcer og velfærd i arbejdslivet*. Frydenlund
- Hvid , Helge (2005):** Kapitel 5 fra manus til doktorafhandling under publicering.
- Hvid, Helge & Peter Hasle (2003):** *Human development and working life*. Ashgate.
- Hvid, Helge og Henrik L. Lund (2002):** *sustainable work – Concepts and Elements of Practice*, The Journal of Transdisciplinary Environmental Studies, vil.1, no. 2, 2002

Høgsbro, Kjeld, Kirsten Marie Bovbjerg, Louise Hardman Smith, Mette Kirk og Jesper Henriksen (2003): *Skjulte livsverdener – en etnografisk undersøgelse af forholdene for mennesker med hjemløshed, misbrug og sindslidelse som problem.* AKF Forlaget

Højrup, Thomas (1983): *Det glemte folk.* SBI, København

Illeris, Knud (1974): *Problemorientering og deltagerstyring. Oplæg til en alternativ didaktik.* Munksgaard.

Illeris, Knud (1981): *Modkvalificeringens pædagogik: Problemorientering, deltagerstyring og eksemplarisk indlæring.* Unge pædagoger

Institut for socialmedicin (KU), Institut for socialvidenskab(RUC), Sociologisk institut (KU), Institut for miljø, teknologi og samfund (RUC), Institut for samfundsfag (DTH), Institut for organisation og arbejds sociologi (HH) (1979): *Arbejdsløs – om forskning i arbejdsløshed.* Nyt fra samfundsvidenskabernes og sociologisk institut.

Jacobsen, Michael Hviid (2004): *Fra moderne arbejdetik til senmoderne selvvalgt slaveri – en kritisk analyse af arbejdets betydning hos Bauman, Beck og Sennett* I Michael Hviid Jacobsen & Jens Tonboe (red.): *Arbejdssamfundet – den beslaglagte tid og den splittede tid.* Hans Reitzels forlag

Jahoda, Maria, Paul F. Lazarsfeld, Hans Zeisel (1972 (1933)): *Marienthal – the sociology of an unemployed community.* Tavistock Publications

Jahoda, Maria (1982): *Employment and unemployment, - a social-psychological analysis.* Cambridge University Press

Järvinen, Margaretha og Nanna Mik-Meyer (red)(2003): *At skabe en klient.* Hans Reitzels forlag

Jensen, Per H. og Torben Kjeldgaard (2002): *Årsager og effekter af den tidlige tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet.* I Tidsskrift for Arbejdsliv 4. årg. Nr. 4. Syddansk universitetsforlag

Jessop, Bob (1990) : *State Theory: putting the capitalist state in its place.* Polity press

Jungk, Robert og Norbert Müllert (1984): *Håndbog i fremtidsværksteder.* Politisk Revy

Jungk, Robert (1988): *Modets princip – stridsskrift mod resignation.* Politisk Revy

Juul Kristensen, Katharina (2000): *Marginalisering – en begrebsudredning* I Elm Larsen, Lind og Hornemann Møller (red); *Kontinuitet og forandring.* Samfundslitteratur

Jørgensen, Geert (2004); Manuskript til præsentation af 'Det rejsende GRUM'. Upubliceret.

Kern, Horst og Michael Schumann (1986): *Das Ende der Arbeitsteilung?* München. Beck Verlag

Kirkeby, Ole Fogh (2004): *Det ny lederskab.* Børsens forlag A/S

Kvale, Steinar (2002): *Dialogue as oppression and interview research.* Paper 7 p. www.psy.au.dk/ckm/nemsletter/nb32

Kvale, Steinar (2004): *Frigørende pædagogik som frigørende til forbrug i 'pædagogikken og kampen om individet – kritiks pædagogik, ny inderlighed og selvets teknikker.* Hans Reitzels forlag.

Kultur og erhvervspolitisk redegørelse (2000): *Danmarks Kreative potentiale*, Erhvervsministeriet og kulturministeriet

Kylling, Anne-Birte (1994): *Virksomhedernes sociale engagement.* FormidlingsCenter Århus

Krovoza, Alfred (1978 (1974)): *Inderliggørelsen af det abstrakte arbejdes normer og sanselighedens skæbne*, i Birger Steen Nielsen og Elo Nielsen (red.): *Socialisationsforskning – senkapitalisme og subjektivitet*, Borgen/Basis, Borgens forlag

Lewin, Kurt (1946): *Resolving social conflicts*, New York, Harper & Brothers

Leithäuser, Thomas, Birgit Volmerg (1994): *Arbejde og socialisation – aspekter af en psykoanalytisk socialpsykologi om arbejdet.* I 'Arbejde og subjektivitet' (Steen Nielsen m.fl (red.)). Erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen, RUC

Lind, Jens (1995): *Unemployment policy and social integration* I Mortensen (red.) *Social integration and marginalisation.* Samfundslitteratur

Limborg, Hans Jørgen (2002): *Det sociale arbejdes arbejdsmiljø.* Tidsskrift for Arbejdsliv 4. årg. Nr.1. Odense universitetsforlag

zur Lippe, Rudolf ((1974) 1978): *Subjektivitet en objektiv faktor*, i Birger Steen Nielsen og Elo Nielsen (red.), *socialisationsforskning – senkapitalisme og subjektivitet.* Borgen/Basis, Borgens forlag

zur Lippe, Rudolf (1988a): *The Geometrisation of Man*, Katalog, Bombay (oprindelig version: "Die Geometrisierung des Menschen" (Katalog), BIS Univ. Oldenburg 1983.

zur Lippe, Rudolf (1988b): *Oprejst gang og gribende hånd – to grundmodeller for kropslig handlen*, i Kontext nr 52, Politisk Revy

'Lov om aktiv beskæftigelsesindsats' LOV nr. 419 af 10/06/2003

Lund, L. Henrik (2004a): *Fagbevægelsen og bæredygtighed – sammenfattende refleksioner over ph.d-projektets problemstillinger, forløb, metode og resultater.* Paper præsenteret ved forsvar d. 15. dec. 2004

Lund, L. Henrik (2004b): *fagbevægelse og bæredygtighed*, phd.afhandling fra institut 4, RUC

Lund, L. Henrik (2004c): *Bæredygtighed og fagpolitisk interessevaretagelse i spændingsfeltet mellem partnerskab og social bevægelse*, Tidsskrift for arbejdsliv, 6. årg. Nr. 3, Syddansk universitetsforlag

Mathiesen, Thomas (1971): *Det ufærdige*, PAX forlaget A/S, Oslo

Marx, Karl (1971): *Kapitalen 1. bog 4 og 1. bog 2./* Rhodos

- Mayo, Elton (1939):** *Changing methods in industry*. The Personal journal nr 5
- Mayo, Elton (1945):** *The social problems of an industrial civilisation*. Harvard. Boston
- Meyer-Johansen, Hanne(2002):** *Arbejdslivets faglige fællesskaber – som politiske stemmer i den offentlige miljødiskurs*. Ph.d. afhandling, Institut 4. RUC
- Mikkelsen, Kim Lyngby (2002):** *Arbejdsulykker – arbejdsmiljø i Danmark 2000*. Arbejdsmiljøinstituttet.
- Mik-Meyer, Nanna (1999):** *Kærlighed og opdragelse i socialaktiveringen*. Gyldendal
- Mik-Meyer; Nanna (2004):** *Dømt til personlig udvikling*. Hans Reitzels forlag
- Mortensen, Niels (ed.)(1995):** *Social integration and marginalisation*. Samfundslitteratur
- Munch, Niels Kofoed (2001):** Upubliceret Ph.d. manus
- Navrbjerg, Steen E. (2001):** *Fleksibilitet og solidaritet – nye arbejdsorganiseringers betydning for samarbejde og forhandlinger* i Tidsskrift for arbejdsliv, 3. årg. Nr. 3. Odense universitetsforlag
- Negt, Oskar (2001):** *Arbeit und menschliche wurde*. S. 253 – 261. Steidl
- Negt, Oskar (1994):** *hvad en arbejder skal vide for at finde sig tilrette i verden i dag?*, I Nielsen et. Al (red.)(1994): *Arbejde og subjektivitet*. Erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen, Roskilde Universitetscenter
- Negt, Oskar (1997):** *Globalisering, ekspropriation og det moderne problem 'Conditio Humana'*, Forelæsning i anledning af Oskar Negts udnævnelse til æresdoktor ved Roskilde Universitetscenter, september 1997
- Negt, Oskar (1985):** *Det levende arbejde – den stjålne tid*. Politisk Revy
- Negt, Oskar (1975):** *Sociologisk fantasi og eksemplarisk indlæring*. Roskilde universitetsforlag
- Negt, Oskar, Alexander Kluge(1974):** *Offentlighed og erfaring*. Nordisk sommeruniversitet skriftserie no. 3
- Nielsen, Kurt Aagaard (1995):** *Farvel til arbejdssamfundet ?- om arbejdet tab af moralsk betydning*. I arbejderhistorie / 4
- Nielsen, Kurt Aagaard (1996 a):** *Aktionsforskning i Danmark* i Kurt Aagaard Nielsen, Peter Vogelius (red.) *Aktionsforskning – medarbejderindflydelse på forskning og udvikling i arbejdsmiljøet*/ Arbejdsmiljøfondet
- Nielsen, Kurt Aagaard (1996 b):** *Arbejdets sociale orientering*. Forlaget sociologi
- Nielsen, Kurt Aagaard (1997):** *Ekspertkultur og orienteringsusikkerhed* i Weber, Nielsen, Salling Olesen (red.) (1997): *Modet til fremtiden – inspirationen fra Oskar Negt*. Roskilde Universitetsforlag

Nielsen, Kurt Aagaard (1999): *Risikoviden i virksomheder – bæredygtighed og demokratisering* i Nielsen et. al (red.) *Risiko, politik og miljø i det moderne samfund*. Forlaget Sociologi

Nielsen, Kurt Aagaard (2001): *Eksperimentelle metoder og aktionsforskning – om sociale eksperimenter og aktionsforskning som kvalitativ metode* i Bransholm og Drewes Nielsen (red.) (2001): *Kvalitative metoder – fra metateori til markarbejde*, Roskilde Universitetsforlag

Nielsen, Kurt Aagaard (2003): *Den permanente mangel på stabilitet – nye betingelser for demokratisering af arbejdspladsen* i Tidsskrift for arbejdsliv 5. årg. Nr. 1. Syddansk universitetsforlag.

Nielsen, Kurt Aagaard (2004): *Aktionsforskningens videnskabsteori – forskning som forandring* i Fuglsang og Bitsch Olsen (red.) (2004) *Videnskabsteori i Samfundsvidenskaberne*. Samfundslitteratur

Nielsen, Birger Steen og Kurt Aagaard Nielsen (1999): *Arbejde og kunstsans* i Tidsskrift for Arbejdsliv 1. årg. Nr. 4. Odense Universitetsforlag

Nielsen, Birger Steen, Kurt Aagaard Nielsen og Peter Olsén (1990): *Fra industrielt demokrati til demokratisk industri*. Sociologisk institut, Københavns universitet

Nielsen, Birger Steen, Kurt Aagaard Nielsen og Peter Olsén (1992): *Forskningsværkstedet som arbejdsmåde. Case: alternativer til samlebandet?* Institut for arbejdsmiljø, DTH

Nielsen, Birger Steen, Kurt Aagaard Nielsen og Peter Olsén (1996 a): *Forskningsværksted om fiskeriarbejderuddannelse*. Arbejdsrapport nr. 18, RUC: institut for Miljø, Teknologi og Samfund.

Nielsen, Birger Steen, Kurt Aagaard Nielsen og Peter Olsén (1996 b): *From silent to talkative participants. A discussion of technique as social construction*. I *Economic and Industrial democracy* Vol. 17 No 3. Sage

Nielsen, Birger Steen, Kurt Aagaard Nielsen og Peter Olsén (1999): *Demokrati som læreproces – et år med dyndspringeren*. Roskilde Universitetsforlag.

Nielsen, Birger Steen (1997): *Det eksemplariske princip*, i Weber, Nielsen, Salling Olesen (red.) (1997): *Modet til fremtiden – inspirationen fra Oskar Negt*. Roskilde Universitetsforlag

Nielsen, Birger Steen, Kirsten Larsen, Henning Salling Olesen, Kirsten Weber (red.) (1994): *Arbejde og subjektivitet – en antologi om arbejde, køn og erfaring*. Erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen, Roskilde Universitetscenter.

Noble, F. David (1978): *Social choice in machine design*. *Politics and Society* no. 3-4

Nygaard, Else (2000): *EGA – også et spørgsmål om køn. Handleplanen mod ensidigt gentaget arbejde i et kønsperspektiv*, i Bjerring et al.(red.) *Hvor går grænsen – køn og arbejdsliv i forandring*. Samfundslitteratur.

Nørbo, Julius (2002): *Den kreative alliance*, NyX-udgivelse

- Offe, Claus (1985):** *Disorganised capitalism*. Polity press. Cambridge
- Olsén, Peter, Birger Steen Nielsen, Kurt Aagaard Nielsen (2003):** *Demokrati og bæredygtighed – social fantasi og samfundsmæssig rigdomsproduktion*. Roskilde Universitetsforlag
- Pasmore, William (2001):** *Action research in the Workplace: the Socio-technical Perspektiv* I Reason & Bradbury(ed.) *Handbook of Action Research*. Sage
- Prætorius, Nadia U.(2002):** *Mennesket i produktudviklingens tidsalder*. Psyke&Logos nr.1
- Pålshaugen, Øyvind (1992a):** *Som sagt så gjort? - Språket som virkemiddel i organisasjonsutvikling og aksjonsforskning*, Novus Forlag, Oslo
- Pålshaugen, Øyvind (1992b):** *Aksjonsforskning: en nyttig videnskap? Et innspill i fire satser*, Tidsskrift for Samfunnsforskning, årgang 33, 1992, universitetsforlaget, Oslo
- Pålshaugen, Øyvind (1998):** *The end of organization theory?* John Benjamins Publishing Company
- Pålshaugen, Øyvind (1998):** *Organization development through development organization I* Gustavsen, Colbjørnsen, Pålshaugen (red.) *Development coalitions in working life*. John Benjamins Publishing Company
- Rasmussen, Palle (1997):** *Arbejde, kultur og frigørelse Oskar Negts bidrag*, i Weber, Nielsen, Salling Olesen (red.) (1997): *Modet til fremtiden – inspirationen fra Oskar Negt*, Roskilde Universitetsforlag
- Reason, Peter, Hilary Bradbury (2001):** *introduction: Inquiry and Participation In Search of a World Worthy of Human Aspiration* I Reason & Bradbury(ed.) *Handbook of Action Research*. Sage
- Revstedt, Per (2001) :** *Motivationsarbejde*. Hans Reitzels forlag
- Ruskin, John (1917):** *Arbejderen og kunsten*, (opindeligt. *On the nature of gothic*) G.E.C Gads Forlag, København 1917
- Sachs, Wolfgang (1998):** *Greening the North – a post-industrial blueprint for ecology an equity*, Zed, London
- Sachs, Wolfgang (2001):** *Skilsmisse søges!*, tidsskriftet Salt, maj 2001.
- Salling Olesen, Henning (1985):** *Voksenundervisning – hverdagsliv og erfaring*, Unge pædagoger, København
- Saugstad, Tone (2004):** *Vejledning og intimitetstyranni* i 'Pædagogikken og kampen om individet – kritisk pædagogik, ny inderlighed og selvets teknikker.' Hans Reitzels forlag
- Senghaas-Knoploch, Eva (1992):** *Ambivalent attitudes towards progress and steps to overcome them. Reflections and results of an empirical investigation*. I *Ai & society* vol. 6 nr. 3. Springer-Verlag London

Sennett, Richard (1988): *Det intime samfund og den offentlige kulturs endeligt.* Uddrag fra 'The fall og public man(1977)' oversat og optrykt i Kontext nr 52. Politisk Revy

Sennett, Richard (1999): *Det fleksible menneske – eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning.* Hovedland

Sennett, Richard(2003): *Respekt i en verden af ulighed.* Hovedland

Skjervheim, Hans (1957): *Deltakar og tilskodar,* Stencilserie, Oslo Universitet

Skjervheim, Hans (2001 (1976)): *Deltakar og tilskodar og andre essays,* Ide og Tanke, Aschehoug

Socialministeriet (2003): *Et liv så tæt på det almindelige som muligt – sammenfatning af resultater fra socialministeriets evalueringsprogram.* Socialministeriet

Stenström, Emma (2000): *Konstiga företag,* Ekonomiska Forskningsinstitutet ved Handelshögskolan i Stockholm

Svensson, Lennart (2002): *Bakgrund og Utgångspunkter,* I Svensson et al.(red.)*Interaktiv forskning – för utveckling av teori og praktik.* Arbetslivsinstitutet

Svensson, Lennart (2002): *En analys och blick framåt,* I Svensson et al. (red.) *Interaktiv forskning – för utveckling av teori og praktik.* Arbetslivsinstitutet

Svensson, Lennart, Göran Brulin, Per-Erik Ellström, Ørjan Widegren (red.) (2002): *Interaktiv forskning – för utveckling av teori og praktik.* Arbetslivsinstitutet

Thorsrud, E og Emery, F. (1970): *Nye samarbejdsformer i industrien,* København, Gyldendal

Torring, Jacob (2004) : *Det stille sporskifte i velfærdsstaten.* Magtudredningen Århus universitetsforlag.

Toulmin, Stephen (1996): *concluding Methodological reflections: Élitism an democracy among the sciences,* I Toulmin og Gustavsen (ed.): *Beyond theory.* John Benjamins Publishing Company

Trolle, Herluf (1981): *Kreativ problemløsning: en metode til bedre udnyttelse af de kreative ressourcer i produktudvikling, innovation og problemløsning,* Teknologisk Institut, Tåstrup

Trolle, Herluf (2000): *Kreativitet I virksomheder,* Psykologisk set, nr. 39, Psykologisk forlag

Trolle, Herluf og Hans Graversen (1983): *Produktudvikling: en skabende proces,* Teknologisk Institut, Tåstrup

Trolle, Herluf og Hans Hvenegaard (1996): *den lærende organisation: fra udbrændthed til udvikling,* Arbejdsmiljøfondet, København

Tynell, Jesper (2002): *Det er min egen skyld – nyliberale styringsrationaler inden for Human Ressource Management.* Tidsskrift for arbejdsliv, 4. årg. Nr. 2. Syddansk universitetsforlag.

Weber, Kirsten, Nielsen, Birger Steen og Salling Olesen, Henning (red.) (1997): *Modet til fremtiden – inspirationen fra Oskar Negt,* Roskilde Universitetsforlag

Weber, Kirsten (1995): *Ambivalens og Erfaring – mod et kønsdifferentieret læringsbegreb.*
Roskilde Universitetscenter, erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen.

Ziehe, Thomas (1978): *Subjektiv betydning og erfaring i Kontext nr. 35 ' Glocksee skolen som erfaringsproces',* Modtryk

Resume

'Fantasi og Rummelighed'

Aktionsforskningsprojektet 'Fantasi og Rummelighed' har udvikling af et mere rummeligt og socialt bæredygtigt arbejde som afsæt og arbejder konkret med nye typer af dialog arenaer mellem udstødte og arbejdende. Aktionsforskningsprojektets bærende aktiviteter er fremtidsværksteder og forskningsværksteder samt en række mindre workshops og arbejdsdage. Projektet har været i gang siden foråret 2000 og har frem til udgangen af 2004, omfatter en deltagerkreds bestående af;

GRUM: (Gruppen for Rummelighed Uden Marginalisering). Gruppen består af arbejdsløse, fleksjobbere, førtidspensionister og forskere. Gruppen har været arbejdende siden foråret 2000 og tæller ca. 10 faste deltagere samt en række løse.

De valgte: Sikkerheds – og tillidsvalgte fra to virksomheder i jernindustrien samt forskere. Gruppen har været arbejdende siden foråret 2002 og tæller mellem 25 og 7 deltagere afhængigt af aktiviteterne.

Eksperterne: I projektets forskningsværksted i maj og juni 2003 deltog en gruppe på 10 forskellige eksperter (arbejds miljø professionelle, dramaturg, uddannelses- og arbejdslivsforskere, arbejdspsykolog, embedsmænd og fagforeningskonsulenter) i arbejdet med at udvikle nye veje til rummelighed med udgangspunkt i utopier og visioner fra De valgte og GRUM.

Skuespillerne: En fast gruppe af skuespillere har spillet en central rolle i at sætte krop, handling og følelser på fremtidsværkstedets utopiudkast. Skuespillerne har desuden deltaget som eksperter i forskningsværkstedet.

Denne afhandlingen er optaget af forholdet mellem arbejde og udstødning – eller rettere de samfundsmæssige og kulturelle formidlinger, der foregår eller kan bringes til at foregå mellem arbejde og udstødning. Afhandlingen finder inspiration fra Oskar Negt og hans billede af 'de to virkeligheder' (Negt; 1985). De to virkeligheder er både en teoretisk og fænomenologisk figur – der adresserer polariseringen mellem den midtsøgende og arbejdende virkelighed og den anden, alternative og realitetstyngede virkelighed på vrangen af arbejdsmarkedets livsstruktur. Afhandlingen forsøger at tage figurens teoretiske og fænomenologiske ophæng alvorligt ved i praksis at udfolde, afprøve og udvikle den gennem aktionsforskningsprojektet 'Fantasi og rummelighed'.

Udgangspunktet for 'Fantasi og rummelighed' har været at undersøge, hvordan demokratiske, sociale samarbejder omkring arbejdslivet kan udgøre en del af samfundsmæssige forandringsprocesser og hvordan arbejdere, udstødte, forskere og eksperter kan samarbejde om at formidle og bevæge forholdet mellem arbejde og

udstødning. Metodisk retter projektet sig mod rummelige arenaer, hvor kritik, utopi og begyndende prøvehandling kan udfolde nye skridt mod et rummeligt arbejdsmarked. Projektets rummelighedsopfordring retter sig således både indad og udad. Indad gennem opfordringen til i selve projektet at fastholde mangfoldighed og rummelighed i projektets eget forløb. Og udad i forhold til at søge efter alternative udformninger af arbejdet og af social organisering, der potentielt kan bevæge forholdet mellem arbejde og udstødning.

Projektets overordnede spørgsmål er;

- *Hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud, der ikke producerer udstødning?*
- *Hvordan kan arbejdslivet udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdsmarkedet?*
- *Hvordan kan udgrænsede deltage i arbejdsmarkedspolitiske reguleringer?*

De tre forskningsspørgsmål tager udgangspunkt i forholdet mellem arbejde og udstødning, men er alle besvaret gennem et samspil mellem forsker og projektets aktører. Der er således tale om et produktivt samspil, hvor aktørerne og forskerne udvikler praktiske udkast til samfundsmæssige formidlinger mellem arbejde og udstødning. Opfordringen til at skabe praktiske udkast er forankret i et arbejde med at undersøge og forfølge nye fremtidige veje for udviklingen af arbejdslivet.

Projektet har rod i en kritisk analyse af forholdet mellem arbejde og udstødning. Ved at sammentænke et kritisk arbejdsbegreb med arbejdsmarkedsforskningen, belyses de vanskeligheder, der er forbundet med at tænke arbejde og udstødning som to sider af samme samfundsudvikling.

I første omgang retter den kritiske analyse sig mod en række betragtninger om arbejdsbegrebet, som på forskellig vis forholder sig til eller udvikler Marx arbejdsbegreb. At vi fastholder udgangspunktet i dette arbejdsbegreb, har at gøre med begrebets udkrystalliseringer af forholdet mellem mennesker og arbejde. Med en bevægelse fra Marx til Negt, over Arendt og Gorz, forsøger vi således at holde fast i det konkrete arbejde; det vi gør og det vi laver, for at undersøge om dette kan kaste lys over arbejdets aktuelle udformninger og over forholdet mellem arbejde og udskillelse. Til arbejdsbegrebsanalysen tilføjer vi begrebet 'kunstsans i arbejdet', fordi det aktualiserer diskussionerne om arbejdets konkrete udformninger i moderne tid, som en kritisk figur, men også som en uindløst mulighed i den historiske udvikling af arbejdet.

I den kritiske analyses anden del forholder afhandlingen sig til det moderne arbejdslivs overgribende og dominerende funktion i forhold til livssammenhængen og de samfundsmæssige forhold. Med udgangspunkt i analysen af det fleksible arbejde, stilles således skarpt på sammenhængen mellem arbejdets og arbejdsløshedens transformationsprocesser. I kølvandet på de fleksible produktionsprocesser synes det ikke alene at være arbejdet, der undergår forandringer – også arbejdsløsheden har ændret karakter. Denne del af kapitlet tager fat i arbejdsløshedens transformationsprocesser, som et forhold der rækker både indad og udad – indad i form af stigende fokusering på selvet og

psykologisering af udsatte livssituationer og udad i form af transformationer af de social, politiske og kulturelle orienteringer i velfærdssamfundet indsats overfor de udsatte og marginaliserede. Samtidig retter denne del af den kritiske analyse en særlig opmærksomhed på integrationspolitikken og åbner således diskussionen af forholdet mellem arbejdsmarkedets rummelighed og de individuelle tilpasninger.

'Fantasi og rummelighed' skriver sig ind i aktionsforskningen. Aktionsforskningens særlige opfordringer tager udgangspunkt i forandringens og i bevægelsens betydning for en samfundsmæssig udvikling. Aktionsforskningen er velegnet som udgangspunkt for et stykke konkret udviklingsarbejde i forhold til social forandring og bevægelse af sociale organisationsformer. Samspillet mellem aktionsforskningsprojektet, den kritiske analyse og Oskar Negts figur udgør udgangspunktet for afhandlingens analyse.

Analysens første del, kapitel 5 og 6, tager afsæt i bevarelsen af to spørgsmål; Hvordan kan arbejdslivet udvikles gennem erfaringer fra kanten af arbejdslivet? og spørgsmålet om; Hvordan ser en social bæredygtig arbejdsplads ud, der ikke producerer udstødning? arbejdet med det første spørgsmål udfolder sig omkring de sociale og samfundsmæssige læringspotentialer i udskilningserfaringer. Gennem begreberne myndighed, autonomi og arbejde forsøger vi at danne billeder af de bevægelser i 'Fantasi og rummelighed', der har at gøre med de udgrænsedes kritik og utopiske udkast. Arbejdet med det andet spørgsmål stiller skarpt på, hvad der kan føje rummelighed og arbejdsplads udvikling sammen i et socialt perspektiv. Med udgangspunkt i de utopiske udkast fra projektets arenaer opstilles en række fragmenter til en bæredygtig arbejdsplads og et utopisk arbejdsbegreb.

Det analytiske arbejde opsamles igennem fire centrale pointer, hvoraf særligt de to første repræsenterer de kritiske erfaringer, mens de to sidste i højere grad repræsenterer den social orientering i projektets utopiske udkast: Umyndiggørelse, Ubehaget ved arbejde og ubehaget ved udskillelse, Behovet for social deltagelse og forestillingen om det autonome subjekt. I analysens anden del, kapitel 7, tages udgangspunkt i disse fire forhold.

Diskussionerne i denne del af analysen tager form som en metodiske diskussion af projektets udvikling af 'udvekslingens princip', der stiller sig op om som et metodisk princip for udvekslings- og deltagelsesformer, der har en udadvendt karakter.

Arbejdet med analysen giver os grund til at bringe Richard Sennetts arbejde med respektbegrebet i spil med Oskar Negts to virkeligheder. Gennem arenaernes arbejde, tydeliggøres den manglende sammenhæng mellem de to virkeligheder og ideerne til imødekommelse af denne usammenhæng, stiller sig op som forslag til udvekslinger, der rækker ud over usammenhængen og ind i et bredere perspektiv. Disse udvekslinger indrammer: udformningen af arbejdsmarkedspolitik og regulering, som har at gøre med metoder og deltagelsesformer, som kunne tematiserer ulighedens problem.

De konklusioner vi har valgt at trække ud af arbejdet med 'Fantasi og rummelighed' fører tilbage til de oprindelige udgangspunkter for projektet. Det første tema i konklusionen har

således rødder i 'selveste arbejdet' og de oprindelige bestræbelser på at skubbe til en fantasifuld udvikling af arbejdsaktiviteten. Det næste tema tager udgangspunkt i de oprindelige bestræbelser på at bringe erfaringerne i den anden virkelighed tilbage til udviklingsprocesserne i den første virkelighed. Endelig tager det sidste tema fat i de metodiske bestræbelser på at skabe formidlinger og bevægelse mellem arbejde og udstødning.

Abstract

The dissertation concerns dynamics between employment, marginalization and social sustainability. The methodology of the dissertation is inspired by the epistemology of *action research* as practised merely in Scandinavia and northern Europe. The project is designed to explore opportunities of how to counteract social marginalization and rejection from labour market and addresses the quality of work and the perspectives for social sustainable changes.

The dissertation discuss the possibilities for creating a bridge between work and social marginalization, based on transverse dialogues between employees and people on the edge of working life. In the dissertation the bridge is both a theoretical theme and a practical methodology.

The movements, results and perspectives of the dissertation arrives from the action research project 'Fantasy and diversity of work', which the authors have conducted together with employees, people on the edge of working life and experts in the period of year 2000 to the year of 2004.

The primary research questions of the dissertation are:

- *How can a sustainable development at work place level be facilitated in a way that counteracts redundancies?*
- *How can working life be developed through experiences from the margin of labour market?*
- *How can marginalized be involved in the regulation and development of labour market politics?*

Work and marginalization

The theoretical inspirations, which enrich 'Fantasy and diversity of work', are primarily the works of Oscar Negt and Richard Sennett.

Oskar Negt describes the present of two realities; One cultural, social and economic oriented at the logics of labour market and an other more diffuse and un-organised inhabited by a growing group of un-employed, temporary employed, early retired, rejected or occupied with alternative activities such as voluntarily work, studies etc. The second reality is not so much definable by the civil status of its inhabitants as by the lack of meaningful cultural and social self-identification connected to working life (Negt; 1985). This figure has inspired the action research project to cooperate with both employees and marginalised in order to address the dynamics and interventions between work and rejection.

Richard Sennett work with the relations between flexible capitalism and corrosion of character argues that the increasing pace of work, ongoing demands for new qualifications and technological specialisation of work processes causes a trend in individual and cultural relations to the labour market where nothing is stable, predictable or *in character*. This development erodes relations to work by trade, tradition or character by constant changes and new challenges (Sennett; 1999). Sennett's later work with the concept of respect in a world of inequality argues that the threat of redundancy and the intensified competition among workers due flexible capitalism sharpens inequality and the division of the world. Sennett sees respect as the glue that keeps society together and he explores the ways in which mutual respect can forge bonds across the divide of inequality (Sennett; 2003). Sennett's quest for respect has inspired us to reflect methods and practises within the arenas of ' Fantasy and diversity of work', in relation to respect.

Groups and methods

'Fantasy and diversity of work' is carried out as critical-utopian actions research. The project is based on cooperation between researchers, people on the edge of working life, employee and experts. The group's can be defined in this way;

The First group calls themselves GRUM (group for capaciousness without marginalization) and consist of 16 people who are either unemployed, employed at distinctive conditions or early-retired. GRUM is occupied with the over-all question of how to imagine social sustainable work and working life. GRUM has participated in different types of workshops, which so far has resulted in a folder containing subjective experiences of the processes surrounding employment at distinctive conditions.

The second group consist of about 20 shop stewards and safety representatives from two companies. This group is occupied with the over-all question of how to imagine *their* workplaces developed in social sustainable ways, - that is development of products, technology and work processes that counteract segregation and rejection.

Our task is to create dialogues between these two groups that can overcome the reality gap between segregation and employment and led to concrete co-operating projects.

The third group consist of experts with occupational interests in the development of work and segregation. The role of the experts is to empower and develop ideas and tasks presented by the two former groups, - and to assist in considerations of knew political or societal practises or perspectives.

The activities in 'Fantasy and diversity of work' are primarily carried out as future creating workshops and as research workshops. These workshops are designed to create learning rooms for concrete developmental purposes stressing coherence between life situation and societal needs.

Future creating workshops are a specific workshop method with a specific form. There are three phases in a future-creating workshop; a critique phase, a fantasy phase and a realisation phase. The quality of future creating workshops is that a democratic principle is integrated in the method allowing all opinions and ideas to be brought up. Another important quality is the systematic use of critique as a generator to formulate fantasy and utopian ideas. Within our critique and dissatisfaction with our lives lies hope and imagination of alternatives to premises of present reality. When using the critique as a generator it becomes meaningful to develop utopian ideas through social imagination.

Research workshops are designed as a tool to involve actors from different paradigms of knowledge (experts and laymen) in a joint dialogue. The local ideas for a social sustainable development arriving from the two participating groups need to be qualified in relation to societal conditions. In the research workshop we give room for a dialogue between the local actors and relevant experts dealing or working with the general aspects. The research workshops are seen as a knowledge support to local initiatives and innovations.

Drafts and perspectives

The dissertation shows that the following utopian drafts play a potential role in developing the interventions between work and rejection in more sustainable directions;

Work in healthy rhythms. The draft originates from the group of employees. The critique behind the draft addresses the dangers and grind of the daily work and the balances between production and reproduction. The utopian draft pursues healthy rhythms in work, which can counteract fear and grind. The aim is not to buy brooms for all the employees who need better rhythms but to develop working conditions.

‘ Learning to build a boat for one to sail’. The draft originates from the GRUM-group. The boat becomes a common social symbol for socially and subjectively fulfilling works in which one can understand and form the making of products.

The processes and arenas of ‘ Fantasy and diversity of work’ points out a principle of intervention, which consist of methodological and practical calls for interventions, dialogues and experiments running transversely of life spheres and systems. The principle of intervention represent a progressing method to address the dynamics between work and rejection in ways that might stimulate realisations of work in healthy rhythms and ‘Learning to build a boat for one to sail’